

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 15

СЕРІЯ:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кіровоград – 2012

ББК 63

Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 15. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2012. – 338 с.

***Випуск присвячений пам'яті професора
Володимира Володимировича Крутікова
(з нагоди 75-річчя від дня народження)***

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Ачканазі Б.О.	- доктор історичних наук, професор.
Дротянко Л.Г.	- доктор філософських наук, професор.
Казьмирчук Г.Д.	- доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І.	- доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Присяжнюк Ю.П.	- доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О.	- доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К.	- редактор.
Троян С.С.	- доктор історичних наук, професор.
Філоретова Л.М.	- кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).
Житков О.А.	- кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л.	- кандидат історичних наук (відповідальний секретар).
Чорний О.В.	

Рецензенти:

Шкляж Й.М.	- доктор історичних наук, професор.
Борисенко В.М.	- доктор історичних наук, професор.
Копилов С.І.	- доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 5 від 26 грудня 2011 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2012

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

УДК 94 (477/63)

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ПЕРІОД В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В. В. КРУТІКОВА (1966 – 1981 РР.)

Валентин ІВАНЕНКО (Дніпропетровськ)

В'ячеслав МИРОНЧУК (Дніпропетровськ)

Аналізується дніпропетровський етап науково-педагогічної діяльності відомого українського вченого, професора В. В. Крутікова та його внесок у розробку історії гірничопромислової буржуазії України пореформеної доби.

Ключові слова: дослідник, історик, професор, науково-педагогічна діяльність, гірничопромислова буржуазія, Донецько-Придніпровський регіон.

Анализируется днепропетровский этап научно-педагогической деятельности известного украинского ученого, профессора В. В. Крутикова и его вклад в разработку истории горнопромышленной буржуазии Украины пореформенного периода.

Ключевые слова: исследователь, историк, профессор, научно-педагогическая деятельность, горнопромышленная буржуазия, Донецко-Приднепровский регион.

Dnipropetrovsk stage of scientific and pedagogical activity of famous Ukrainian scientist, professor V. V. Krutikov, his contribution to the development of Ukrainian mining-industrial bourgeoisie in post-reform period are analyzed.

Key words: researcher, historian, professor, scientific and educational activity, mining-industrial bourgeoisie, the Donetsk-Dnieper region.

Серед відомих учених України почесне місце по праву належить доктору історичних наук, професору Володимиру Володимировичу Крутікову, який став піонером у дослідженні спектра складних і надзвичайно важливих проблем розвитку гірничопромислової буржуазії України в пореформений період, зокрема джерел і шляхів формування великої й середньої промислової буржуазії, процесу становлення першої регіонально-галузевої представницької організації південних гірничих промисловців, їхнього впливу на політику уряду, ролі в зміцненні воєнно-економічного потенціалу держави та боротьби підприємців за зовнішні ринки збуту.

Учений уперше в історичній науці ввів до наукового обігу широке коло джерел, насамперед діловодної документації. Особливу увагу дослідник приділив матеріалам Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, Гірничого управління регіону. Відсутність фондів особистого походження була компенсована широким використанням масових джерел: відомостей про надання “спадкового почесного громадянства”, документів центральних і місцевих державних установ, що знаходяться у Російському державному історичному архіві, а також численних центральних і місцевих архівів Російської Федерації та України.

Володимир Володимирович Крутіков народився 31 жовтня 1936 р. в м. Сталіно (нині – Донецьк) у родині службовців. Батько – Крутіков Володимир Михайлович у роки Великої Вітчизняної війни пішов на фронт. Починаючи з 1945 р., зв'язок родини з ним перервався. Підтвердженням цього є інформація з автобіографії його сина, яка датована квітнем 1974 р., де зазначається “Отец с нами не живет и сведений о его нахождении не имею...” [2, арк. 5 зв].

Вихованням сина займалася мати – Зоя Михайлівна Брандт. Так трапилось, що вона разом із сином залишилася на тимчасово окупованій гітлерівцями території. Після звільнення міста Сталіно від окупантів Володя продовжив навчання в середній школі № 29, яку закінчив зі срібною медаллю.

1954 р. Володимир поступив на перший курс історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Я. Франка [1, арк. 1–3]. Під час навчання в університеті цікавився переважно проблемами історії економічного розвитку пореформеної доби, набув певних навичок роботи над джерелами, у тому числі й архівними. Брав активну участь у роботі студентського наукового товариства, виступав на конференціях, а також, як підкреслював згодом майбутній учений: “выполнял ряд общественных поручений, был членом правления спортклуба университета, членом бюро ЛКСМУ факультета” [1, арк. 1–3].

Після закінчення 1959 р. Львівського державного університету В. В. Крутіков протягом трьох з половиною років працював науковим співробітником “отдела фондов Донецкого областного государственного архива”. Однак робота в цьому відділі, як зазначав згодом Володимир Володимирович, “давала мало возможностей для научного поиска” [2, арк. 5]. Тому в жовтні 1963 р. він прийняв запрошення керівництва Державного архіву Луганської області очолити там науково-дослідну роботу. Саме в цей час молодий архівіст склав кандидатські іспити. Темою майбутньої дисертації він обрав розвиток капіталістичних відносин у Донбасі в 90-х рр. XIX ст.

Наступні п'ятнадцять років В. В. Крутікова пов'язані з історичним факультетом Дніпропетровського державного університету. Тоді в ДДУ працювали такі відомі історики, як Д. П. Пойда, В. Я. Борщевський, М. П. Ковальський, Ф. С. Павлов, Ф. Р. Гольденберг, З. М. Куніна та ін.

З 1 вересня 1966 р. Володимир Володимирович був зарахований до очної аспірантури при кафедрі історії СРСР та УРСР ДДУ [1, арк. 1–3]. Його науковим керівником став відомий учений Д. П. Пойда. Молодий дослідник одним з перших залучив до наукового обігу низку матеріалів Центрального державного історичного архіву в м. Ленінграді (зараз – РДІА м. Санкт-Петербург). 13 травня 1969 р. достроково захистив кандидатську дисертацію на тему “Донбасс в период промышленного подъема 90-х гг. XIX в. (Угольная, металлургическая и машиностроительная промышленность)“. За рекомендацією Д. П. Пойди став працювати старшим викладачем кафедри історії СРСР та УРСР [17, арк. 1–3]. З лютого 1971 р. був обраний на посаду доцента, а в грудні 1972 р. ВАК СРСР присудила йому звання доцента [18, арк. 1–3].

Під час роботи на кафедрі історії СРСР та УРСР В. В. Крутіков викладав лекційні курси з історії СРСР XIX – початку XX ст. (період капіталізму та імперіалізму), історичної географії, а також спецкурси “Социально-экономическое развитие Юга России в период империализма“ та “Финансово-монополистический капитализм в России“. У 1974–1975 н. р. проводив спецсеминар “Первая русская буржуазно-демократическая революция 1905–1907 гг.“ [12, арк. 36].

Колеги кафедри слушно підкреслювали, що лектор “викладав матеріал на високому фаховому, теоретичному, методичному рівні“ [18, арк. 1–6]. Про це свідчить ґрунтовний аналіз завідувачем кафедри історії СРСР та УРСР Д. П. Пойдою відкритої лекції доцента В. В. Крутікова. Аналізуючи відкриту лекцію “Складывание финансового капитала в России“, яка відбулась 18 квітня 1974 р. на IV курсі історичного факультету денної форми навчання, професор Д. П. Пойда зазначав, що вона відповідає вимогам вищої школи, контакт з аудиторією належний [3, арк. 36].

Директор Державного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструська високо цінувала викладацьку майстерність В. В. Крутікова: “Его лекции воспринимались очень хорошо и отличались богатым фактическим материалом, а поэтому, – это позволяло записывать основные положения“ [13]. Як зазначає кандидат історичних наук І. В. Толстих, Володимир Володимирович використовував технічні засоби: “приносил на лекцию магнитофон, ставил его, включал; позднее, наверное, изучал логичность, последовательность изложения материала“ [14].

За ерудицію і вимогливість В. В. Крутікова поважали як студенти, так і колеги. Ось що з цього приводу згадує його колишній студент, нині завідувач кафедри української історії та етнополітики ДНУ О. Б. Шляхов: “Він був людиною дуже широкого наукового діапазону, мав енциклопедичні знання, до “своїх“ ставився дуже уважно, консультував з різних проблем не тільки в стінах університету, але й у гуртожитку № 2, де він мешкав в окремій кімнаті“ [15]. Консультації В. В. Крутікова нерідко перетворювалися ще в одне позачергове заняття наукового гуртка, де вивчалися проблеми

соціально-економічного розвитку Російської імперії пореформеної доби. Нерідко під час обговорення на кафедрі визначалися теми майбутніх дипломних робіт А. В. Молчанової, В. Д. Мирончука, Н. В. Киструської та інших студентів історичного факультету.

В. В. Крутіков володів рідкісним умінням викладати матеріал послідовно, відбирати та систематизувати факти, які робили його лекції переконливими і в той же час цікавими як за змістом, так і за формою викладання [17, арк. 1–3].

Звертає на себе увагу характеристика доцента Володимира Володимировича Крутікова, яка датована 1974 р.: “Під час роботи в ДДУ показав себе здібним та працелюбним викладачем, що користується авторитетом серед студентів та колег“ [19, арк. 1–3]. Під керівництвом В. В. Крутікова була виконана ціла низка ґрунтовних студентських робіт, зокрема В. І. Єресько, В. Ф. Репрінцева, М. С. Полівця, які були відзначені дипломами ЦК ВЛКСМ та Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. Підкреслимо, що певний час він працював заступником декана історичного факультету по вечірньому відділенню, а з травня 1973 р. по лютий 1976 р. на громадських засадах був директором музею історії університету [12, арк. 39].

Викладацьку і громадську роботу вчений поєднував з науковими пошуками, під час яких йому вдалося виявити цікаву й маловивчену проблему – історію буржуазії України пореформеної доби. Після консультацій в Інституті історії СРСР (Москва) та Інституті історії АН УРСР (Київ) він сформулював тему наступного дослідження: “Соціально-економічна політика царського уряду пореформеної доби і гірничопромислова буржуазія Півдня Росії“. Тема докторської дисертації була затверджена в грудні 1976 р. радою Інституту історії АН УРСР.

Для підготовки докторської дисертації В. В. Крутіков був переведений на посаду старшого наукового співробітника (лютий 1977 –лютий 1979 рр.) [4, арк. 1]. Незважаючи на виконаний великий обсяг роботи, завершити докторську дисертацію досліднику не вдалося. Це обумовлювалося складнощами об’єктивного характеру: необхідністю обробки великої кількості матеріалів центральних архівів, різноманітних статистичних джерел, періодики. Під час перебування в докторантурі вчений здійснював керівництво дипломними роботами, продовжував викладання низки лекційних курсів на заочному відділенні.

Дніпропетровський етап роботи дослідника, безперечно, сприяв формуванню інтелектуального та викладацького потенціалу Володимира Володимировича, удосконаленню його подальшого наукового поступу й утвердженню серед провідних фахівців історії гірничопромислової буржуазії України.

Результати своїх плідних досліджень у галузі соціально-економічної історії України пореформеної доби В. В. Крутіков друкував у наукових

часописах Москви, Києва, Дніпропетровська, Львова, Харкова, Донецька. 1992 р. у видавництві ДДУ вийшла фундаментальна монографія вченого “Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період“, яка отримала високу оцінку наукової громадськості [7].

Своєрідним пам’ятником вченому стала докторська дисертація “Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського регіону та соціально-економічна політика царизму в пореформений період 60-90-х рр. XIX ст.“, яку він блискуче захистив 9 жовтня 1996 року в Дніпропетровському державному університеті. Такі відомі вчені, як В. Г. Сарбей, Ф. Г. Турченко, Р. І. Ветров дали високу оцінку дисертаційної роботи Володимира Володимировича, його внеску в історичну науку.

У своїх спогадах старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ Є. А. Чернов зазначає: “Я был на защите докторской диссертации, мы видели, что это результат многолетнего труда. Это был плод творчества ученого, который над этим много работал, много думал...” [16].

Смерть обірвала життя В. В. Крутікова 9 грудня 1998 р., коли він готував до друку монографію та низку статей. Йому було лише 62 роки. Безперечно, все життя вченого-історика, педагога було насичене різнобічною науковою, викладацькою та громадською діяльністю. Володимир Володимирович поєднував наукову принциповість, професіоналізм з глибокою магією слова й високою педагогічною майстерністю.

Вагомий внесок у розробку історії формування й розвитку буржуазії та індустріального потенціалу України пореформеної доби, здійснений професором В. В. Крутіковим, сподіваємось, буде й надалі принагідно збагачуватися його вдячними учнями й послідовниками. В історії вітчизняної науки він залишиться справжнім ученим, який зміг багато в чому реалізувати свої творчі задуми, у витоків яких стояв його Вчитель – Дмитро Павлович Пойда.

На сучасному етапі викладачі кафедри російської історії не лише шанують пам’ять відомого вченого, але й плідно продовжують започатковану ним наукову традицію. Завдяки пошуковій роботі професора В. В. Іваненка, доцентів Т. Д. Липовської, В. Д. Мирончука досліджені основні етапи життя, наукової і викладацької діяльності колеги [6; 8]. Продовжується розробка проблематики, пов’язаної з вивченням історії гірничопромислової буржуазії Півдня України пореформеної доби, у витоків якої стояв В. В. Крутіков. Свідченням цього є дослідження аспірантом кафедри В. Медяником яскравої постаті та різнобічної діяльності одного з найбільш авторитетних представників ділових кіл Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., голови Ради з’їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон Дітмара [10].

Колеги та однодумці В. В. Крутікова в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара не випадково започаткували

науковий семінар, присвячений 75-річчю з дня народження відомого вченого. Сподіваємось, що в подальшому він стане традиційним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Автобіографія В. В. Крутикова от 1966 г. – Архів Дніпропетровського національного університету (далі – АДНУ), оп. 4, спр. 2, арк. 1–3.
2. Автобіографія В. В. Крутикова от 1974 г. – Архів Дніпропетровського національного університету (далі – АДНУ), оп. 4, спр. 1242, арк. 5.
3. Заключение проф. Д. П. Пойды о качестве чтения лекции к. и. н., доц. каф. истории СССР и УССР В. В. Крутиковым от 18. 04. 1974 г. – АДНУ, оп. 4, спр. 1242, арк. 36.
4. Заявление о переводе В. В. Крутикова на должность старшего научного сотрудника 1977 г. – АДНУ, оп. 4, спр. 5, арк. 1.
5. Заявление об увольнении В. В. Крутикова с должности доцента кафедры истории СССР и УССР 1981 г. – АДНУ, оп. 4, спр. 30, арк. 1.
6. Іваненко В. В. Вірність історичній правді (до 75-річчя від дня народження В. В. Крутикова) / В. В. Іваненко, В. Д. Мирончук // Бористен. – 2011. – № 5. – С. 29–30.
7. Крутиков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутиков. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
8. Липовська Т. Д. В. В. Крутиков – відомий вчений України / Т. Д. Липовська, В. Д. Мирончук // Вісник Дніпропетровського університету / Ред.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 12. Серія: Історія та археологія – Д.: Вид-во ДНУ, 2004. – С. 86–90.
9. Личная анкета В. В. Крутикова. – АДНУ, оп. 4, спр. 2, арк. 1–4.
10. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності / В. Ю. Медяник // Вісник Дніпропетровського університету / Ред.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Вип. 19. Серія: Історія та археологія – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – С. 59–64.
11. Некролог // Записки науково-дослідницької лабораторії Південної України. – Запоріжжя, 1999. – №4–5. – С. 300
12. Отчет о работе доцента кафедры истории СССР и УССР В. В. Крутикова за 1971–1975 гг. – АДНУ, оп. 4, спр. 1242, арк. 36–39.
13. Спогади про В. В. Крутикова директора Державного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструської // Особистий фонд М. Міленіна.
14. Спогади про В. В. Крутикова кандидата історичних наук І. В. Толстих // Особистий фонд М. Міленіна.
15. Спогади про В. В. Крутикова доктора історичних наук, завідувача кафедри української історії та етнополітики ДНУ О. Б. Шляхова // Особистий фонд М. Міленіна.
16. Спогади про В. В. Крутикова старшого викладача кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства ДНУ Є. А. Чернова // Особистий фонд М. Міленіна.
17. Характеристика старшого преподавателя кафедры истории СССР и УССР В. В. Крутикова 1971 г. – АДНУ, оп. 4, спр. 10, арк. 13.
18. Характеристика доцента кафедры истории СССР та УССР В. В. Крутикова 1972 г. – АДНУ, оп. 4, спр. 20, арк. 1–3.
19. Характеристика доцента кафедры истории СССР та УССР В. В. Крутикова 1974 г. – АДНУ, оп. 4, спр. 15, арк. 1–3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри російської історії ДНУ імені Олеса Гончара.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії, заступник декана історичного факультету з міжнародного співробітництва ДНУ ім. Олесья Гончара.

УДК 94 (477)

ТВОРЧА СПАДЩИНА В. В. КРУТІКОВА В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (СЕРЕДИНА 1960-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РР.)

Вадим МЕДЯНИК (Дніпропетровськ)

У статті проаналізовано творчу спадщину відомого українського вченого, професора В. В. Крутікова в Дніпропетровському державному університеті, визначено проблематику його досліджень у 1960-х – на початку 1980-х рр.

Ключові слова: В. В. Крутіков, історичний факультет, дослідник, монографія, стаття, гірничопромислова буржуазія, Південь Росії.

В статье проанализировано творческое наследие известного украинского ученого, профессора В. В. Крутикова в Днепропетровском государственном университете, определена проблематика его исследований в 1960-х – начале 1980-х гг.

Ключевые слова: В. В. Крутиков, исторический факультет, исследователь, монография, статья, горнопромышленная буржуазия, Юг России.

The creative heritage of famous Ukrainian scientist, professor V. V. Krutikov in Dnipropetrovsk State University is analyzed in the article, the problems of his investigations in 1960-s – the beginning of 1980-s are determined.

Key words: V. V. Krutikov, historical faculty, researcher, monograph, scientific paper, mining-industrial bourgeoisie, the South of Russia.

Одним з найбільш відомих дослідників соціально-економічної історії України пореформеної доби є доктор історичних наук, професор Володимир Володимирович Крутіков. Він зробив значний внесок у розвиток історичної науки, став піонером у вивченні гірничозаводської промисловості та буржуазії Півдня Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

2011 рік став би ювілейним для Володимира Володимировича, адже саме 31 жовтня цього року йому б виповнилося 75 років. Учений прожив досить нелегке, коротке (лише 63 роки), проте насичене життя. Він залишив по собі солідний творчий доробок, репрезентований у численних наукових працях – монографіях, статтях, розвідках та студіях, які дотепер не втрачають своєї актуальності в науковому світі.

Грудень 2011 р. по праву можна вважати місяцем вшанування пам'яті професора В. В. Крутікова. Саме в цей час з нагоди 75-річчя від дня

народження вченого в Дніпропетровську та Кіровограді – містах, з якими пов'язані досить тривалі етапи плідного та багатогранного наукового життя В. В. Крутікова, започатковуються і вперше проводяться наукові семінари та конференції, які є своєрідною даниною пам'яті відомому вченому-історичу.

Мета цієї розвідки полягає в тому, щоб проаналізувати творчу спадщину доктора історичних наук, професора В. В. Крутікова в Дніпропетровському державному університеті, дослідити проблематику його досліджень протягом 1960-х – початку 1980-х рр.

Життєвий і творчий шлях професора В. В. Крутікова знайшов своє відображення в ряді наукових праць його учнів, колег, послідовників. Зокрема, 2004 р. з'явилася стаття Т. Д. Липовської та В. Д. Мирончука, де було розглянуто основні віхи життєдіяльності вченого [32]. 2011 р. з нагоди 75-річчя від дня народження В. В. Крутікова побачила світ публікація В. В. Іваненка та В. Д. Мирончука, в якій автори на підставі широкого кола архівних матеріалів, численних спогадів учнів, друзів, колег, однодумців створили цікавий нарис про життя та різнобічну наукову діяльність В. В. Крутікова [1].

Наукова спадщина В. В. Крутікова є досить солідною і загалом нараховує близько 70 найменувань, до яких уходять монографії, статті, розвідки та студії, повідомлення на наукових конференціях та рецензії.

Перші праці В. В. Крутікова з'явилися на початку 1960-х рр. Працюючи в Державному архіві спочатку Донецької (1959–1962 рр.), а згодом Луганської областей (1963–1966 рр.), він почав публікувати статті, присвячені архівній проблематиці. Зокрема, 1964 року в Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР виходить стаття В. В. Крутікова “Участие архивистов Донбасса в написании истории городов и сел УССР” [25].

1966 р. в житті В. В. Крутікова починається новий етап – етап його становлення як науковця. Він пов'язаний з історичним факультетом Дніпропетровського державного університету. Саме того року В. В. Крутіков вступив до аспірантури по кафедрі історії СРСР та УРСР ДДУ. Його науковим керівником став доктор історичних наук, професор, завідувач вищевказаної кафедри, знаний історик-аграрник Д. П. Пойда.

Дмитро Павлович не випадково обрав для свого аспіранта тему дисертаційного дослідження з історії розвитку промисловості Донбасу в період промислового піднесення 90-х рр. XIX ст., бо й сам досліджував соціально-економічну історію пореформеної доби. Проте ця проблематика цікавила Володимира Володимировича ще до вступу в аспірантуру, а саме – з часу роботи в Державному архіві Луганської області. Про це свідчить доповідь В. В. Крутікова на Другій республіканській конференції істориків-архівістів УРСР, яка відбулася в Києві 1965 р. на тему “Источники по истории пролетариата Донбасса в 60-90-х гг. XIX в.” [12].

У другій половині 1960-х рр. В. В. Крутіков остаточно визначається з напрямом наукових інтересів, який пов'язаний з вивченням соціально-економічної історії Донецько-Придніпровського регіону в 60 – 90-х рр. XIX ст.

У 1966 р. В. В. Крутіков надрукував статтю “О жилищно-бытовых условиях горняков Донбасса в период капитализма” в збірнику професорсько-викладацького складу Донецького медінституту “Актуальные проблемы гигиены и эпидемиологии Донбасса” [19]. 1967 р. з'явилася його публікація “Из истории стачечной борьбы горняков Донбасса в 90-е гг. XIX века” в збірнику матеріалів конференції кафедр гуманітарних наук Дніпропетровського гірничого інституту [9].

Починаючи з 1967 р., Володимир Володимирович активно публікує свої наукові розвідки в збірниках професорсько-викладацького складу кафедри історії СРСР та УРСР, розробляючи проблематику свого дисертаційного дослідження.

Тема робітничого й соціал-демократичного руху в Донбасі в період промислового піднесення 90-х рр. XIX ст. знайшла своє відображення в збірнику професорсько-викладацького складу кафедр історії КПРС і історії СРСР та УРСР “Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма”. У статті “Рабочее и социал-демократическое движение в Донбассе в период промышленного подъема 90-х гг. XIX в.” автор розкрив питання про причини активізації робітничого руху в Росії у другій половині XIX ст. та основні форми робітничих виступів, охарактеризував діяльність Катеринославського та Київського “Союзів боротьби за звільнення робітничого класу” з організації й керівництву соціал-демократичними гуртками в Донбасі наприкінці XIX ст., проаналізував діяльність перших соціал-демократичних гуртків серед донецьких робітників [21]. У тематичному збірнику кафедри історії СРСР та УРСР “Из истории местного края”, що вийшов 1968 р. Володимир Володимирович продовжив розробку проблеми робітничого руху в Донбасі. У статті “Из истории борьбы буржуазии с рабочим движением в Донбассе в 60-90-х гг. XIX в.” велика увага приділяється питанню про використання буржуазією Донбасу державного апарату для придушення виступів пролетаріату в 60-90-х рр. XIX ст. [7].

1968 р. В. В. Крутіков у співавторстві з доцентом Донецького медінституту М. Г. Гаріною опублікував статтю в журналі “Советское здравоохранение”, яка стосувалась історії організації медичного обслуговування металургів Донбасу в пореформену добу [8].

Слід зазначити, що В. В. Крутікова цікавила краєзнавча проблематика. Зокрема, 1968 р. він узяв участь у підготовці фундаментального багатотомного енциклопедичного видання “Історія міст і сіл Української РСР”. У томі, присвяченому Луганській області, перу вченого належить нарис з історії містечка районного значення під назвою Щастя, де поряд із

соціально-економічним розвитком важливе місце займає соціально-політичне життя краю [23].

Успішний захист В. В. Крутіковим 1969 р. кандидатської дисертації “Донбасс в период промышленного подъема 90-х гг. XIX в. (Угольная, металлургическая и машиностроительная промышленность)” став результатом плідних наукових пошуків в архівосховищах України та Росії [5]. Захист В. В. Крутікова був помітною віхою у творчому доробку дослідника, визначною подією в житті кафедри історії СРСР та УРСР у зв’язку з тим, що Володимир Володимирович був першим кандидатом історичних наук, який захистився під керівництвом професора Д. П. Пойди.

Після дострокового захисту кандидатської дисертації 13 травня 1969 р. В. В. Крутіков почав працювати на кафедрі історії СРСР та УРСР старшим викладачем. У цей час він продовжує досліджувати соціально-економічний розвиток Донецько-Придніпровського регіону пореформеної доби. Зокрема, 1969 р. Володимир Володимирович брав участь у науковій сесії з проблем російської економіки в період імперіалізму, яка відбулася в м. Свердловську Луганської області. Його доповідь на тему “Кустарные промыслы в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период” дістала високу оцінку провідних науковців України та Росії [16].

1971 р. В. В. Крутіков був обраний доцентом кафедри історії СРСР та УРСР. Протягом 1970-х рр. з-під пера вченого вийшла ціла низка розвідок та студій у наукових збірниках професорського викладацького складу кафедри історії СРСР та УРСР.

У 1970 р. вийшов з друку перший випуск кафедрального збірника “Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР”, де містилася стаття В. В. Крутікова “Металлургическая промышленность Донбасса в период промышленного подъема 90-х гг. XIX в.”. У статті належним чином автор дослідив причини та особливості розвитку металургії Донбасу в 90-ті рр. XIX ст., її техніко-економічний стан, внутрішню структуру виробництва, зв’язки з ринком, визначив місце в становленні загальноросійської металургії того часу [18].

У наступні п’ять років В. В. Крутіков продовжував активно публікувати свої статті в науковому збірнику кафедри історії СРСР та УРСР “Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР” (з 1972 р. – “Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР”), з 1975 р. був заступником відповідального редактора цього збірника. Зокрема, 1971 р. з’явилася стаття “К вопросу о влиянии железнодорожного строительства на развитие тяжелой индустрии Украины в 60 – 70-е гг. XIX в.”, в якій учений детально проаналізував конкретні форми впливу залізничного транспорту на розвиток важкої промисловості України в 60 – 70-х рр. XIX ст. У результаті дослідження В. В. Крутіков прийшов до висновку, що саме залізничний транспорт був найважливішим споживачем вугілля та металу, дав можливість вугільній і

металургійній промисловості Донбасу завоювати нові ринки збуту й створив передумови для бурхливого розвитку важкої промисловості України у 90-ті рр. XIX ст. [14].

У наукових статтях, що з'явилися у третьому та п'ятому випусках збірника "Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР" (1972 та 1974 рр. відповідно), В. В. Крутіков уже зосередив увагу на вивченні гірничопромислової буржуазії Півдня Росії пореформеної доби – проблематиці, яка стала магістральним вектором його подальших наукових пошуків. Зокрема, у статті 1972 р. "Горнопромышленная буржуазия Донбасса и сооружение подъездных путей в 80 – 90-х гг. XIX в." на основі широкого кола архівних матеріалів дослідник показав особливості впливу гірничопромисловців Півдня Росії на залізничне будівництво, звернувши увагу на будівництво найважливіших під'їзних шляхів Донбасу у 80 – 90-х рр. XIX ст. [3]. В іншій статті "Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия" 1974 р. В. В. Крутіков на прикладі І. Іловайського, П. Карпова, П. Риковського показав роль однієї із соціальних груп – місцевих поміщиків у процесі формування гірничопромислової буржуазії Півдня Росії [26].

Проблема впливу гірничопромислової буржуазії Півдня Росії на митну політику царизму знайшла своє відображення в ряді наукових праць В. В. Крутікова другої половини 1970-х рр. Зокрема, у 1977 – 1978 рр. з'явилося три статті історика з цієї теми: перша – "З історії митної політики Росії в другій половині 80-х рр. XIX ст." у науковому збірнику "Історія народного господарства та економічної думки Української РСР", друга – "Гірничопромислова буржуазія Півдня Росії та митна політика царизму у 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст." у харківському збірнику наукових праць "Питання історії СРСР" та третя – "Гірничопромислова буржуазія Півдня України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст." в "Українському історичному журналі" [30; 28; 29]. У цих статтях дослідник розглянув позицію і ставлення гірничопромисловців Півдня Росії – однієї з наймогутніших груп буржуазії Росії до царського уряду у митному питанні, їхні економічні вимоги та вплив на політику царизму в останній чверті XIX ст.

До сфери фахових зацікавлень В. В. Крутікова входила проблематика, пов'язана із з'їздами гірничопромисловців Півдня Росії. Одна із статей В. В. Крутікова мала назву "Съезды южных горнопромышленников" і була опублікована в солідному журналі "История СССР" 1981 р. [24]. Грунтуючись на глибокому знанні різноманітних джерел, передусім архівних, В. В. Крутіков детально розглянув процес утворення та організаційного становлення першої в Росії представницької організації південних гірничопромисловців, проаналізував вплив з'їздів на деякі сторони економічної політики царського уряду.

1976 р. з нагоди 200-річчя з часу заснування м. Дніпропетровська за редакцією професора В. Я. Борщевського з'явився історико-публіцистичний нарис “Днепрпетровску – 200“. Одним з членів авторського колективу був і Володимир Володимирович, який підготував другий розділ під назвою “Пролетарский бастион“ [33]. У ньому вчений розглянув період історії м. Дніпропетровська, починаючи з 80-х рр. XIX ст. – до 1917 р. Особливу увагу дослідник приділив таким ключовим сюжетам, як будівництво Катерининської залізниці, створення та діяльність перших металургійних заводів Катеринослава – Брянського та “Шодуар А“, відкриття громадської бібліотеки та першого вищого навчального закладу краю – Катеринославського гірничого училища, діяльність революційного народництва та робітничий рух у Катеринославі та ін.

В. В. Крутіков плідно працював і в руслі дослідження російсько-німецьких економічних відносин другої половини XIX ст. Ціла низка його наукових праць була опублікована в різних випусках наукового збірника кафедри загальної історії ДДУ – “Вопросы германской истории“. Зокрема, у 1975 та 1978 рр. з'явилися статті “Русско-германские экономические отношения 70-х – первой половины 80-х гг. XIX в. и горнопромышленная буржуазия Юга России“ та “Горнопромышленная буржуазия Юга России и русско-германские экономические отношения второй половины 80-х гг. XIX в.“, в яких автор на підставі глибокого знання матеріалів ЦДІА СРСР, дореволюційної періодики та дипломатичних документів МЗС Німецької імперії проаналізував питання про вплив гірничопромислової буржуазії Півдня Росії на російсько-німецькі економічні відносини, а також на торгово-митну політику царизму стосовно Німеччини [22; 4]. Ще одна стаття В. В. Крутікова в науковому збірнику кафедри загальної історії мала історіографічний характер і стосувалася висвітлення проблеми російсько-німецьких економічних відносин у працях істориків-марксистів НДР. Провівши аналіз, вчений зробив висновок про агресивний характер зовнішньої політики кайзерівської Німеччини, її намагання використовувати торговельно-економічні відносини в політичних цілях [20].

Не стояв професор В. В. Крутіков осторонь джерелознавчої проблематики, котра стосувалась як проблем всесвітньої історії, так і дослідження історії гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону. У цьому плані особливий інтерес викликають наукові статті, які були надруковані В. В. Крутіковим у збірниках кафедри загальної історії і кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ.

У тематичному збірнику кафедри загальної історії “Некоторые вопросы источниковедения и историографии всеобщей истории“ 1970 р. з'явилася публікація В. В. Крутікова в співавторстві з доцентом В. Ф. Шарапою “Мемуары советских участников национально-революционной войны в Испании как исторический источник“ [17]. Натомість, 1979 року в збірнику кафедри історіографії та джерелознавства “Проблемы историографии и

источниковедения истории СССР“ побачила світ стаття В. В. Крутікова “Южнорусский горный листок“ как источник по истории горнопромышленной буржуазии Юга России“ [27]. У ній учений детально охарактеризував “Южнорусский горный листок“ – одне з найважливіших джерел із соціально-економічної історії Півдня Росії, зупинився на структурі, характері та змісті журналу, зосередив увагу на значенні для вивчення важкої промисловості й гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського регіону.

Глибокий джерелознавчий аналіз статистичних джерел та дореволюційної періодики був зроблений В. В. Крутіковим у навчальному посібнику “Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900)“, який побачив світ 1980 р. [12]. Перший розділ складається з чотирьох параграфів, у кожному з яких вчений досить ґрунтовно розглянув промислову, земську статистику та статистику представницьких організацій російської буржуазії. У двох параграфах другого розділу В. В. Крутіков проаналізував відповідно загальну та галузеву періодики, визначив роль та значення джерел у дослідженні соціально-економічної історії України пореформеної доби.

Проблема розвитку промислового селянського підприємництва, участі представників селянства в розвідувальних роботах і видобуванні кам'яного вугілля в Донбасі знайшла своє своє висвітлення у статті В. В. Крутікова “Крестьянское предпринимательство в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период“, яка з'явилася 1980 року в науковому збірнику кафедри історії СРСР та УРСР “Актуальные проблемы аграрной истории Украины“ [15].

Ще однією темою наукових досліджень В. В. Крутікова під час роботи в Дніпропетровському державному університеті була методика викладання історії. Досвід викладання історії СРСР та спецкурсу із соціально-економічної проблематики на вечірньому та заочному відділенні він виклав у двох статтях “Из опыта преподавания истории СССР на вечернем отделении истфака ДГУ“ та “Из опыта чтения спецкурса по социально-экономической проблематике на заочном отделении истфака ДГУ“, які були надруковані в перших двох випусках збірника історичного факультету “Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения в вузе“ 1975 р. [10; 11].

Протягом науково-педагогічної діяльності в Дніпропетровському державному університеті В. В. Крутіков брав участь у ряді всесоюзних, республіканських, регіональних міжвишівських та підсумкових кафедральних конференцій. Слід підкреслити, що 1972 р. Володимир Володимирович виступив на двох всесоюзних конференціях – з історії пролетаріату в Росії з теми “Горнопромышленная буржуазия в России и медицинское обслуживание пролетариата в период империализма“ та з історичної географії на тему “Экономическое районирование горнопромышленного Юга в период капитализма“. 1975 року в Дніпропетровську відбулася регіональна

міжвишівська наукова конференція, присвячена 70-річчю першої буржуазно-демократичної революції в Росії, де В. В. Крутіков доповідав з теми “Деятельность Советов рабочих депутатов Украины по военно-технической подготовке вооруженного восстания в 1905 г.” [34, арк. 38].

Таким чином, протягом плідної і багатогранної науково-педагогічної діяльності в Дніпропетровському державному університеті В. В. Крутіков створив солідний науковий доробок. У цей час з-під пера вченого вийшло близько 30 наукових праць, які охоплювали цілу низку питань із соціально-економічної історії України пореформеної доби, історії гірничопромислової буржуазії Півдня Росії та її впливу на економічну політику царизму. Працював дослідник і в руслі проблематики, пов’язаної з архівною справою, історіографією, джерелознавством, краєзнавством та методикою викладання історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іваненко В. В. Вірність історичній правді (до 75-річчя від дня народження В. В. Крутікова) / В. В. Іваненко, В. Д. Мирончук // Бористен. – 2011. – № 5. – С. 29–30.
2. Крутіков В. В. Горнопромышленная буржуазия в России и медицинское обслуживание пролетариата в период империализма / В. В. Крутіков // Материалы Всесоюзной конференции по истории пролетариата в России. – М., 1972. – С. 15–18.
3. Крутіков В. В. Горнопромышленная буржуазия Донбасса и сооружение подъездных путей в 80 – 90-х гг. XIX в. / В. В. Крутіков // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР: сб. науч. статей. – Вып.3. – Д., 1972. – С. 122–129.
4. Крутіков В. В. Горнопромышленная буржуазия Юга России и русско-германские экономические отношения второй половины 80-х гг. XIX века / В. В. Крутіков // Исследования по истории русско-германских отношений: межвуз. сб. науч. тр. – Вып.6. – Д., 1978. – С. 139–147.
5. Крутіков В. В. Донбасс в период промышленного подъема в 90-х годах XIX в.: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / В. В. Крутіков. – Д., 1969. – 23 с.
6. Крутіков В. В. Из истории “Союза рельсовых заводов” / В. В. Крутіков // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сборник науч. статей. – Вып.6. – Д., 1975. – С. 110–117.
7. Крутіков В. В. Из истории борьбы буржуазии с рабочим движением в Донбассе в 60-90-х гг. XIX в. / В. В. Крутіков // Из истории местного края: тематич. сб. статей проф.-препод. состава каф. ист. СССР и УССР. – Д., 1968. – С. 147–152.
8. Крутіков В. В. Из истории организации отечественного медицинского обслуживания металлургии Донбасса / В. В. Крутіков, М. Г. Гарина // Советское здравоохранение. – 1968. – №2. – С. 10–12.
9. Крутіков В. В. Из истории стачечной борьбы горняков Донбасса в 90-е гг. XIX века / В. В. Крутіков // Октябрьская революция и вопросы коммун. строительства: тезисы докл. научн. конф. кафедр обществ. наук ДГИ. – Х.: Изд-во ХГУ, 1967. – С. 41–43.
10. Крутіков В. В. Из опыта преподавания истории СССР на вечернем отделении истфака ДГУ / В. В. Крутіков // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения в вузе. – Вып. 1. – Д., 1975. – С. 27–29.

11. Крутиков В. В. Из опыта чтения спецкурса по социально-экономической проблематике на заочном отделении истфака ДГУ / В. В. Крутиков // Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения в вузе. – Вып. 2. – Д., 1975. – С. 19–21.
12. Крутиков В. В. Источники по истории пролетариата Донбасса в 60-90-х гг. XIX в. / В. В. Крутиков // Друга республіканська конференція істориків-архівістів УРСР. – К., 1965.
13. Крутиков В. В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900) / В. В. Крутиков. – Д.:Изд-во ДГУ, 1980. – 133 с.
14. Крутиков В. В. К вопросу о влиянии железнодорожного строительства на развитие тяжелой индустрии Украины в 60 – 70-х гг. XIX в. / В. В. Крутиков // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: тематич. сб. статей проф.-препод. состава каф. ист. СССР и УССР. – Вып. 2. – Д., 1971. – С. 97–107.
15. Крутиков В. В. Крестьянское предпринимательство в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период / В. В. Крутиков // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: сб. науч. тр. – Д.: Изд-во ДГУ, 1980. – С. 135–140.
16. Крутиков В. В. Кустарные промыслы в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период / В. В. Крутиков // Научная сессия по проблемам многоукладности российской экономики в период империализма: тезисы сообщ. – Свердловск, 1969. – С. 76–80.
17. Крутиков В. В. Мемуары советских участников национально-революционной войны в Испании как исторический источник / В. В. Крутиков, В. Ф. Шарапа // Некоторые вопросы источниковедения и историографии всеобщей истории: тематич. сб. статей кафедры всеобщей истории. – ДГУ, 1970. – С. 35–38.
18. Крутиков В. В. Металлургическая промышленность Донбасса в период промышленного подъема 90-х гг. XIX в. / В. В. Крутиков // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: тематич. сб. статей проф.-препод. состава каф. ист. СССР и УССР. – Вып.1. – Д., 1970. – С. 131–141.
19. Крутиков В. В. О жилищно-бытовых условиях горняков Донбасса в период капитализма / В. В. Крутиков // Актуальные проблемы гигиены и эпидемиологии Донбасса: сб. докл. и сообщ. проф.-преп. состава Днепр. мединститута. – Д., 1966. – С. 31–32.
20. Крутиков В. В. Освещение проблемы русско-германских экономических отношений в трудах историков ГДР / В. В. Крутиков // Вопросы германской истории. Историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время: межвуз. сб. науч. трудов. – Д., 1980. – С. 116–124.
21. Крутиков В. В. Рабочее и социал-демократическое движение в Донбассе в период промышленного подъема 90-х гг. XIX в. / В. В. Крутиков // Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма: тематич. сб. статей проф.-препод. состава каф. ист. КПСС, ист. СССР и ист. Украины. – Д., 1967. – С. 197–204.
22. Крутиков В. В. Русско-германские экономические отношения 70-х – первой половины 80-х гг. XIX в. и горнопромышленная буржуазия Юга России / В. В. Крутиков // Вопросы германской истории и историографии: сб. науч. статей. – Вып.3. – Д., 1975. – С. 97–107.
23. Крутиков В. В. Счастье (очерк) // История городов и сел УССР. Луганская область. – Киев, 1968. – С. 154.
24. Крутиков В. В. Съезды южных горнопромышленников / В. В. Крутиков // История СССР. – 1981. – №4. – С. 126–135.
25. Крутиков В. В. Участие архивистов Донбасса в написании истории городов и сел УССР / В. В. Крутиков // Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – №5. – С. 44–46.

26. Крутиков В. В. Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия / В. В. Крутиков // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: сб. науч. статей. – Вып.5. – Д., 1974. – С. 145–155.

27. Крутиков В. В. “Южнорусский горный листок” как источник по истории горнопромышленной буржуазии Юга России / В. В. Крутиков // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР: сб. науч. тр. – Д.: Изд-во ДГУ, 1979. – С. 137–146.

28. Крутиков В. В. Гірничопромислова буржуазія Півдня Росії та митна політика царизму у 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. / В. В. Крутиков // Питання історії СРСР. – Вип. 23. – Харків, 1978. – С. 24–28.

29. Крутиков В. В. Гірничопромислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст. / В. В. Крутиков // УДЖ. – 1978. - №5. – С. 81–88.

30. Крутиков В. В. З історії митної політики Росії в другій половині 80-х років XIX ст. / В. В. Крутиков // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 11. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 49–54.

31. Крутиков В. В. Регіональна наукова конференція, присвячена 70-річчю Першої Буржуазно-демократичної революції в Росії / В. В. Крутиков, Т. Д. Липовська, О. І. Прийменко // УДЖ. – 1975. – № 12. – С. 142.

32. Липовська Т. Д. В. В. Крутиков – відомий учений України / Т. Д. Липовська, В. Д. Мирончук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2004. – Вип. 12. – С. 86–90.

33. Пролетарский бастион / В. В. Крутиков // Днепропетровску – 200. – Д.: Изд-во “Промінь”, 1976. – С. 15–35.

34. Отчет о работе доцента кафедры истории СССР и УССР В. В. Крутикова за 1971–1975 гг. – Архів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (АДНУ), оп. 4, спр. 1242, арк. 36–39.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Медяник Вадим Юрійович – магістр історії, аспірант кафедри російської історії ДНУ ім. Олеся Гончара.

УДК 94-005.22

СПОГАДИ ПРО НАСТАВНИКА

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячується пам'яті наставника, колеги, доктора історичних наук, професора Володимира Володимировича Крутикова.

Ключові слова: пам'ять, alma mater, історіографія, культурна традиція, полікультурність.

Статья посвящается памяти наставника, коллеги, доктора исторических наук, профессора Владимира Владимировича Крутикова.

Ключевые слова: память, alma mater, историография, культурная традиция, поликультурность.

The article dedicated to the memory mentor, colleague, doctor of historical sciences, professor Vladimir Krutikov.

Key words: memory, alma mater, historiography, cultural tradition, multiculturalism.

Серед галереї портретів “корифеїв” нашого факультету світлина Володимира Володимировича Крутікова виділяється живим, допитливим, дещо колючим поглядом інтелектуала. А яким він залишився в пам’яті колишніх студентів і колег?

Я не поділяла б мої спогади про Володимира Володимировича на різні періоди (адже я була як його студенткою, так і колегою). Хочу зазначити, що до студентів, яким пощастило працювати під його науковим керівництвом, він ставився саме як до майбутніх колег – з неодмінною повагою і щирістю, щедро ділячись із нами своїми ідеями, методами та прийомами наукової роботи, книгами з власної бібліотеки.

Доля звела мене з Володимиром Володимировичем на піку його науково-педагогічної кар’єри, коли його, молодого кандидата історичних наук Дніпропетровського університету, 1979 року запросили викладати на нашому новоствореному факультеті історіографію історії СРСР.

Запам’яталося, як у ході семінарських занять і студентських наукових конференцій він постійно приділяв увагу розкриттю наукового потенціалу студентів, виявляючи й розвиваючи в них схильність і задатки до вивчення тієї чи іншої історіографічної проблеми, пропонував такі теми робіт, які відповідали б науковим інтересам і вподобанням науковців-початківців. Я із вдячністю згадую, як Володимир Володимирович запропонував мені (тоді третьокурсниці) писати курсову роботу саме під його керівництвом. Одразу зауважу, що тоді ми сприймали таку пропозицію за честь і докладали неабияких зусиль, щоб не підвести керівника.

У ту пору я цілі дні проводила в науковій бібліотеці, зачитуючись мемуарною літературою, тому запропонована тема – “Участь творчої інтелігенції в першій російській революції” – припала мені до душі. Володимир Володимирович особисто відвів мене до обласного архіву, познайомив з архіваріусом, порадив, як правильно працювати з джерелами, ретельно правив чернетки, підказував нові сюжетні ходи, умів захопити новими ідеями.

Довідавшись про те, що мій батько обіймав посаду голови обласного осередку товариства радянсько-болгарської дружби, Володимир Володимирович запропонував писати дипломну на тему українсько-болгарських культурно-історичних зв’язків. Зацікавленість Володимира Володимировича історією болгарських поселень у Вільшанському районі сприяла моїй поїздки в село Добра, де я познайомилася з болгарською автентикою (можливо, саме тоді й виник у мене інтерес до етнології).

Доля склалася так, що 1992 року, після повернення до Кіровограда, ми з Володимиром Володимировичем стали колегами. Кілька років роботи на кафедрі народознавства та додаткових історичних дисциплін і близьке

сусідство (ми мешкали в сусідніх під'їздах) тільки сприяли зміцненню теплих стосунків між нами.

Ніколи не пам'ятаю наставника заклопотаним і метушливим. Не думаю, що був він завантажений менше, ніж його колеги, але працював якось напрочуд легко, невимушено, керуючись кредо когось з великих: "Ніколи не вдавай, що ти тяжко працюєш – майстерність має бути непомітною".

Це були непривітні 90-ті з економічними негараздами, зокрема, затримками зарплатні. Доводилося братися за невластиві для інтелектуала справи, приміром, за ремонт кабінетів кафедр, під час якого Володимир Володимирович разом із сином Юрком продемонстрував колегам майстер-клас ремонтних робіт.

Поза роботою Володимир Володимирович знаходив втіху в спілкуванні із сім'єю, до кола якої входили також домашні улюбленці – кіт і неймовірно симпатичний пес породи "водолаз". Про їхні витівки він міг розповідати протягом всієї дороги на роботу. У ставленні Володимира Володимировича до тварин виявлявся той особливий гуманізм, властивий лише обраним – розуміти в "іншому" - "іншого".

Якщо коротко охарактеризувати культурну традицію, з якої взяв початок Володимир Володимирович як людина й історик, то це полікультурність. Він був людиною кількох культурних світів – українського (його *alma mater* – Львівський університет), російського (етнічний росіянин) і кавказького (дружина мала грузинські корені). Позиція "свого серед чужих і чужого серед своїх" була водночас незручною і вигідною для інтелектуала, бо допомагала критично переосмислити своє минуле. Йому було властивим, за влучним висловом Ярослава Грицака, "ставити до історії запитання і вимагати від неї відповіді".

Ні, ми не творимо собі кумирів, ми лише прагнемо віднайти в особі наставника моральні орієнтири, відповідну точку, від якої слід рухатися вперед.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; усна історія, етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

УДК 94(447)

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ПЕРІОД У ВИКЛАДАЦЬКІЙ Й НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В. В. КРУТІКОВА (1981 – 1998 РР.)

Лариса ФІЛОРЕТОВА (Кіровоград)

Олександр КІЯН (Кіровоград)

У статті розглядається науково-педагогічна діяльність професора В. В. Крутікова на історичному факультеті КДПУ в період з 1981 по 1998 рр.

Ключові слова: В. В. Крутіков, історичний факультет, історіографія, наукова школа.

В статье рассматривается научно-педагогическая деятельность профессора В. В. Крутикова на историческом факультете КГПУ в период с 1981 по 1998 гг.

Ключевые слова: В. В. Крутиков, исторический факультет, историография, научная школа.

Scientific and pedagogical activity of professor V. V. Krutikov at historical faculty KSPU during the period from 1981 for 1998 years is considered in article.

Key words: V. V. Krutikov, historical faculty, a historiography, scientific school.

У житті й науково-викладацькій діяльності професора В. В. Крутікова є особливий, “кіровоградський” період, коли він розпочав працювати в Кіровоградському державному педагогічному інституті ім. О. С. Пушкіна (нині – Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка). Саме в Кіровограді вчений провів найтриваліший проміжок свого життя (1981 – 1998 рр.), досягнув апогею академічного визнання, захистив докторську дисертацію, розпочав формувати лідерну науково-історичну школу в галузі соціально-економічної історії.

Переїзд В.В. Крутікова до Кіровограда з Дніпропетровська, де він, уже сформований дослідник, учень відомого українського історика Д. П. Пойди, успішно працював доцентом кафедри історії СРСР та УРСР державного університету ім. О. Гончара, не був спонтанним рішенням і має певні підстави, на які хотілося б звернути увагу.

Одна з них полягала в тому, що 1978 року в Кіровоградському педагогічному інституті було поновлено (раніше об'єднаний з історичним факультетом Одеського державного університету (1956 р.) історичний факультет). Відкриття нового навчального закладу вимагало залучення нових науково-академічних кадрів, яких катастрофічно бракувало у виші. Особливо

гостру проблему викликало питання позапартійних дисциплін, адже спочатку єдина на факультеті кафедра історії КПРС, яка складалася з кількох секцій, не могла в повному обсязі забезпечити викладання профільних курсів. Іноді навіть їх читали не фахові спеціалісти, як, наприклад, історію України – кандидат педагогічних наук І.А. Шевченко.

У зв'язку з таким станом деканат факультету (А. І. Ніцой (1979 – 1980), Т. І. Бабак (1980 – 1984) доклали всі зусилля до того, щоб укомплектувати новостворену кафедру історії СРСР (1980) відповідними кадрами. Розуміючи, що периферійний ВНЗ не може конкурувати з центральними навчальними закладами в залученні фахівців найвищого ґатунку, ректорат (О. Є. Поляруш, С. Г. Мельничук) добилися у місцевої влади виділення суттєвого для тих часів житлового фонду в центрі міста, який по суті й став одним з найбільш вагомих аргументів на користь переїзду до КДП ім. О. С. Пушкіна цілої когорти професорів і доцентів з усіх куточків колишнього СРСР (професор П. Д. Верещагін, доценти В. К. Коржавін, С. С. Парсамов, доц. Б. О. Ачкіназі та ін.).

У грудні 1980 року, коли був оголошений конкурс на вакантну посаду доцента кафедри історії СРСР, В. В. Крутіков надіслав усі необхідні для участі в ньому документи і матеріали. В характеристиці, підписаній ректором ДПУ проф. В. І. Мосаковським, зазначалось, що “з 1969 року, після захисту кандидатської дисертації, В.В. Крутіков спеціалізувався з викладання курсу історії СРСР ХІХ – поч. ХХ ст. і водночас вів спецкурс на тему: “Фінансово-монополістичний капіталізм в Росії” [2, арк. 32]. Зазначалось також, що з лютого 1977 по лютий 1979 рр. В.В. Крутіков перебував на посаді старшого наукового співробітника, працюючи над докторською дисертацією “Соціально-економічна політика царизму й гірничопромислова буржуазія Півдня Росії в пореформений період” [2, арк. 33]. Наукова атестація молодого дніпропетровського дослідника підкріплювалась досить насиченим (44 позиції) переліком друкованих праць [3, арк. 26–69].

Наприкінці грудня 1980 року В. В. Крутіков приїхав до Кіровограда для ознайомлення з історичним факультетом та вирішення побутових проблем своєї сім'ї. Поїзда відкоригувала подальшу працю, оскільки адміністрація вузу, враховуючи його науковий і викладацький потенціал, запропонувала очолити новостворену кафедру історії СРСР.

26 січня 1981 року В. В. Крутіков був обраний завідувачем кафедри і приступив до викладання на історичному факультеті курсів історії СРСР (період капіталізму), спецдисциплін, історіографії історії СРСР. Завідування наймолодшою кафедрою, без певної науково-викладацької традиції стало нелегкою справою. Ситуацію ускладнювала та обставина, що переважна більшість викладачів були вихованцями різних академічних шкіл (Московського, Пензенського, Ленінградського, Київського, Сімферопольського університетів), що об'єктивно позначалось на характері наукової й академічної діяльності кафедри. Обговорення відкритих лекцій

перетворювалося по суті в наукові дебати, безкомпромісну полеміку. Поборник фактографізму і властивої дніпропетровській історичній школі традиції наукового документалізму [4, с. 11], В. В. Крутіков з усією властивою для його характеру принциповістю намагався прищепити не “компартійно-поверхове”, побудоване на ленінських цитатах, а суто наукове викладання курсів східнослов'янської історії на основі першоджерел. Розпочавшись у формі розв'язання концептуальних наукових проблем, конфлікт переріс у площину особистих взаємин. 29 серпня 1983 року в заяві на ім'я ректора В. В. Крутіков зазначає, що “у зв'язку із створеною ситуацією він не може далі виконувати обов'язки завідувача кафедри історії СРСР” [5, арк. 18]. У витягу з наказу по Кіровоградському педінституту ім. О. С. Пушкіна від 30 серпня 1983 року було зазначено: “Тов. Крутікова В.В. звільнити з посади завідуючого кафедрою історії СРСР за власним бажанням, залишивши його на посаді доцента цієї ж кафедри” [6, арк. 4].

У вересні 1984 року на базі кафедри історії СРСР було створено кафедру історії СРСР та УРСР і кафедру загальної історії. Розмежувалися кафедральне супроводжувалося появою нових кадрів, переважно із середовища випускників вищих навчальних закладів України (О. Д. Брайченко, Л. М. Даценко, Л. М. Філоретова, О. О. Рафальський, В. М. Філоретов, О. І. Кіян, К. С. Мельничук та ін.). Саме з кафедральною молоддю у В.В. Крутікова склалися дружні взаємини, і він, за його власним висловом, “відчув знову смак до праці й перестав оминати кафедру”. Наукова ерудиція, компетентність викладача, захоплення спортом (особливо шахами) перетворило В.В. Крутікова в неформального лідера кафедри історії СРСР та УРСР.

Методи викладацької діяльності В. В. Крутікова середини 80-х років були ретельно відшліфовані. Він мав тверде переконання, що тільки вивчення джерел “першої руки” може дати справжнє уявлення про історію й предмет наукових досліджень. А тому всі семінари, які проводилися ним, засвідчують саме джерелознавчий контекст їхнього проведення. Цьому сприяло й широке використання своєрідних навчальних посібників на зразок “Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861 – 1900)”, які були адаптовані під конкретну студентську аудиторію. Саме на Крутіковських семінарах 80-х років розпочала свій науковий шлях значна частина кіровоградських студентів, майбутніх викладачів університету: С. І. Поляруш, С. В. Проскурова, С. І. Бабак та ін.

Уже тоді В. В. Крутіковим була вироблена система взаємодії з обдарованою студентською молоддю. За спогадами доцента кафедри історії України С. В. Проскурової, яка виконувала під його науковим керівництвом курсову й дипломну роботи, В. В. Крутіков “постійно приділяв увагу розкриттю наукового потенціалу студентів, виявляючи й розвиваючи в них схильність і нахил до вивчення тієї чи іншої теоретичної проблеми” [7].

При визначенні наукової теми дослідження він переважно концентрував увагу на можливості залучення матеріалів архівного походження. Це зумовлено, очевидно, його власною працею в архівах Одеси, Миколаєва, Донецька, Дніпропетровська, Херсона та ін. 1988 року В. В. Крутіков, отримавши дозвіл на наукове відрядження до м. Ленінграда, упродовж місяця працював у Центральному державному історичному архіві. Збереглися його численні виписи з різноманітних фондів, пов'язаних з діяльністю промислових підприємств, акціонерних товариств, протоколів конференцій виробничих асоціацій Півдня Росії, фінансових спілок, матеріали біографічного характеру [8].

Очевидно, що вчений, який постійно прагнув поглибити й вдосконалити тему "Гірничопромишлова буржуазія Півдня Росії", над якою він наполегливо працював з 1979 року, мав лише одну проблему – брак часу. Це засвідчують його численні помітки на полях виписок з архівів "Смотреть еще! Не успел!" [8 арк. 17, 17 зв., 18 зв.]. На наше глибоке переконання, саме наукова сумлінність, прагнення всебічно охопити тему дослідження було головним стримувальним фактором захисту докторської дисертації. В. В. Крутіков ніколи не належав до категорії кон'юнктурних істориків, для яких диплом важить більше, ніж наукове визнання академічного співтовариства. Це засвідчує епізод, коли на сторінках англomовного видання з історії Росії було знайдено кілька посилань на його праці. Учений не приховував свого задоволення й стверджував, що його "ленінградський період архівного сидіння" не є марнотратством, коли їх використовують американські дослідники.

Нахил до джерельно-евристичної роботи В. В. Крутіков передав і своїм вихованцям з числа студентів-випускників. Уже тільки підбір тематики, який здійснювався в дуже вузьких межах розв'язання наукової проблеми, змушував виконавця займатися не теоретичним верхоглядством, а скрупульозним збиранням фактів чи, за його висловом, рутинною справою "розбирача архівної пилуки". У відгуках на численні дипломні роботи, написані під його керівництвом, завжди констатується: "Робота має одну важливу особливість – вона побудована на архівних матеріалах і документах, уперше введених у науковий обіг". Водночас характер і хронологічний діапазон вибору тем дослідження засвідчує одну сталу для В. В. Крутікова традицію – він дуже рідко виходив за межі вподобаного ним періоду кінця XIX – поч. XX ст. Очевидно також, що матеріали, зібрані його вихованцями в архівосховищах, залучалися до написання різноманітних джерелознавчих посібників із соціально-економічної історії. Так було з роботами І. С. Корнілової "Буржуазія Одеси 1905 року", А. В. Блюміної "Буржуазія Одеси в 1906 – 1907 рр." та ін. 1983 року дослідження студента IV курсу С. П. Кардаша "Переселенский вопрос в социальной политике самодержавия 60 – 70-х гг. XIX ст.", виконана під керівництвом В. В. Крутікова, отримала премію на Всесоюзному конкурсі наукових робіт студентів з природничих,

технічних і гуманітарних наук [10, арк. 1]. Подібний успіх чекав і подане на республіканський конкурс дослідження “Горнопромисленна буржуазія України в період отступлення революції 1905 – 1907 гг.”. У рецензії на останню, тим часом, зазначалося, що за характером упровадження архівних, статистичних матеріалів робота виконана на рівні кандидатської дисертації [11, арк. 49].

1992 року В. В. Крутіков був переведений до новоствореної кафедри народознавство і спеціальні історичні дисципліни [12, арк. 53], а 1996-го працював на кафедрі всесвітньої історії [12, арк. 54]. Саме в цей час він зосереджує наукову діяльність на підготовці до захисту докторської дисертації. Водночас з’являються досить вагомі публікації читаних ним лекційних курсів. Одним з них є “Историография истории советского общества”, що підсумовує десятирічне викладання на історичному факультеті курсу “Историография истории СРСР” [13].

Узагалі період початку 90-х років виявився найбільш плідним у науковій діяльності В. В. Крутікова. Саме в цей час з’являється його фундаментальна монографія “Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період” [14], концептуальні статті в “Українському історичному журналі” [15], республіканському міжвідомчому науковому збірнику “Проблеми слов’янознавства”. Водночас йшла досить жвава апробація підсумків дослідження на наукових конференціях [16].

1996 року В. В. Крутіков кілька разів їздив до Інституту історії НАН України для консультацій з приводу можливості захисту докторської дисертації. Він отримав схвальні відгуки у відділі “Історія капіталізму”, яким на той час керував проф. В. Г. Сарбей. За його активної підтримки В. В. Крутіков завершив усю підготовчу роботу до захисту. Симптоматично, що місцем захисту В. В. Крутіков обрав, як він висловився, “рідний” Дніпропетровський університет: 20 березня 1996 року робота пройшла обговорення на засіданні кафедри російської історії. У процесі обговорення виступили професори В. К. Якунін, О. Г. Болебрух, В. В. Іваненко, доценти В. Д. Мирончук, О. І. Голуб. Незважаючи на осібні зауваження (наприклад, щодо структури роботи), докторська дисертація була рекомендована до подання у спеціалізовану вчену раду [17, арк. 3].

Експертна комісія спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій ДДУ у складі професорів В. В. Іваненка, В. К. Якуніна, В. В. Підгаєцького дала схвальну оцінку роботі В. В. Крутікова. Головними науковими здобутками дисертації, які визначили її новизну, на думку експертів, є: а) формування проблеми в цілому й визначення її місця в соціально-економічній історії України пореформеного періоду; б) визначення основних тенденцій та особливостей розвитку важкої індустрії Донецько-Придніпровського району як провідного індустріального комплексу імперії; в) аналіз процесу формування гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району та визначення її соціального й національного

складу [18, арк. 2].

9 жовтня 1996 року В. В. Крутіков успішно захистив докторську дисертацію. Науковими опонентами його роботи виступили відомі українські історики: В. Г. Сарбей, Ф. Г. Турченко, Р. І. Ветров. Стенограма захисту засвідчує не лише високу оцінку його наукового доробку фахівцями, але й роль В. В. Крутікова як фундатора цілого напрямку соціально-економічних досліджень. За збігом обставин захист дисертації, до якого вчений ішов дуже тривалий проміжок свого життя, майже збігся з 60-м ювілеєм. У спеціальній постанові ректорату КДПУ ім. В. Винниченка з цієї нагоди зазначалася також його плідна 15-річна праця на кафедрах історичного факультету [19, арк. 57].

Професором В. В. Крутіков працював лише протягом двох років. Він помер 9 грудня 1998 року, сповнений творчих планів і мав нестримне бажання перебороти невиліковну хворобу.

Для історичного факультету КДПУ втрата професора такого рівня виявилася надзвичайно болісною. Водночас підготовлені ним кадри викладачів (доценти С. І. Поляруш, С. І. Проскурова, Л. О. Ковальков та ін.) продовжили започатковану ним науково-дослідну традицію.

Пам'ять про професора В. В. Крутікова зберігається в межах факультету й університету. Свідченням цього є факультетський навчально-методичний кабінет в аудиторії № 27 імені В. В. Крутікова, де міститься стенд з матеріалами біографічного характеру та науковими працями. Установлена "крутіковська премія" за виконання кращих наукових студентських досліджень. З 2011 року започатковані академічні читання, присвячені пам'яті однієї з найбільш яскравих особистостей за всю історію Кіровоградського державного педагогічного університету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабак Т. І., Шевченко С. І. Історичний факультет: віхи зростання. – Кіровоград: Центрально-українське видавництво. – 2001. – 22 с.
2. Характеристика доцента кафедри історії ССРСР и УССР Днепропетровского ордена Красного знамени государственного университета имени 300-тия воссоединения Украины с Россией Крутикова В. В. // Архів Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка (Далі – АКПУВ). – Т. 48. – Особова спр. В. В. Крутікова. – Арк. 32–33.
3. Список научных трудов доц. В. В. Крутикова // АКПУВ. – Арк. 26–29.
4. Ковальський М. П. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському університеті (1970 – 1990-ті рр.) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі. – Міжвузівський зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – С. 11–18.
5. Заявление В. В. Крутикова от 29.VIII.1983 г. // АКПУВ. – Т. 48. – Особова справа В. В. Крутікова. – Арк. 18.
6. Витяг з наказу № 79-к по Кіровоградському педінституту ім. О. С. Пушкіна від 30 серпня 1983 року // АКПУВ. – Т. 48. – Арк. 44.
7. Спогади про В. В. Крутікова доцента дисципліни історії України С. В. Проскурової // Фонд науково-методичного кабінету історичного факультету КДПУ.
8. Книга особистих записів В. В. Крутікова. ЦГИА ССРСР. № 9. – 1979–198... //

Фонд науково-методичного кабінету історичного факультету КДПУ. – Арк. 1–18 зв.

9. Отзыв научного руководителя доцента В.В. Крутикова о дипломном сочинении студентки 5 курса исторического факультета КГПИ им. О.С. Пушкина А.В. Блюминой // Фонд кафедры всевітньої історії. – Дипломні роботи 1981 – 1985 рр.

10. Сведения об авторе и научном руководителе научно-исследовательской работы “Переселенческий вопрос в социальной политике самодержавия в 60 – 70-х г. XIX в.“. Девиз “Аграрника“ // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ.

11. Отзыв на конкурсную работу “Горнопромышленная буржуазия Украины в период отступления революции 1905 – 1907 гг.“ // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ.

12. Витяг з наказу по Кіровоградському педінституту ім. О.С. Пушкіна № 56-к від 16 червня 1992 року // АКПУВ. – Т. 48. – Особова справа В.В. Крутікова. – Арк. 53.

13. Крутиков В.В. Историография истории советского общества. Курс лекций. – Ч. 1. – Кировоград, 1991. – 167 с.

14. Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ: Вид. ДГУ, 1992. – 171 с.

15. Крутиков В.В. Соціальна структура й торг вільно-промислової буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3.

16. Крутиков В.В. Современные американские историки о промышленном предпринимательстве в Донбассе конца XIX – начала XX вв. // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. – Харків, 1995. – С. 230–234.

17. Витяг з протоколу засідання кафедри російської історії ДДУ від 20 березня 1996 року // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ. – Арк. 1–3.

18. Висновок комісії зі складу членів спеціалізованої ради по дисертації доцента кафедри всевітньої історії Кіровоградського державного педагогічного інституту Крутікова В.В. “Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського регіону та соціально-економічна політика царизму в пореформений період“ // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ. – Арк. 1–2.

19. Постанова вченої ради КДПУ від 31 жовтня 1996 року // АКПУВ. – Т. 48. Особова справа В.В. Крутікова. – Арк. 57.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Філоретова Лариса Мартіївна – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка.

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всевітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК94(477)

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Олена ГРЕБЕНЮК (Кіровоград)

У статті досліджуються проблеми фінансового, матеріального, організаційного, кадрового забезпечення функціонування Генерального секретаріату.

Ключові слова: Центральна Рада, Генеральний секретаріат, зміни урядового складу; фінансування урядової влади, питання організаційного характеру, місцева влада, Тимчасовий уряд.

В статье исследуются проблемы финансового, материального, организационного, кадрового обеспечения функционирования Генерального секретариата.

Ключевые слова: Центральная Рада, Генеральный секретариат, изменения правительственного состава; финансирование правительственной власти, вопросы организационного характера, местная власть, Временное правительство.

The problems of financial, material, organizational and staffing software functioning of General Secretariat are investigated in this article.

Keywords: Central council, General secretariat, changes in governmental structure, government funding bodies, organizational questions, local government, the Provisional Government.

Вищий орган виконавчої влади – урядова влада, покликана забезпечувати життєдіяльність держави в майже усіх її сферах (окрім законодавчої та судової) реалізацією управлінської та виконавчої функцій. Від дієвості урядової влади залежить ефективність функціонування системи виконавчої влади та держави у цілому.

Постійний інтерес науковців до становлення та розвитку урядової влади в українській історії ми можемо пояснити декількома обставинами: по-перше, сучасні принципи побудови та організаційної структури урядової влади були закладені в історичному минулому; по-друге, тривалий історичний період відбувалося формування взаємовідносин між гілками влади, зокрема виконавчою та законодавчою, що наклало відбиток на місце урядової влади в сьогоденні; по-третє, вивчення історичного досвіду щодо того чи іншого

суб'єкта влади допомагає краще визначити його оптимальну перспективу розвитку.

Таким чином, вибір зазначеної проблематики зумовлений її актуальністю. Іншим чинником обрання теми є її недостатня розробленість у науковій історичній літературі. Першими дослідниками стали безпосередні діячі цього історичного періоду. Значну інформацію про діяльність Центральної Ради та Генерального секретаріату ми отримуємо з праць М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, І. Мазепи та інших. Зокрема, В. Винниченко у своєму “Щоденнику” та “Відроджені нації” детально описує критичний стан, у якому перебував Генеральний секретаріат після його створення [1, с. 95 – 96]. П. Христюк та І. Мазепа, характеризуючи діяльність Генерального секретаріату, значну увагу приділяють критиці окремих аспектів його діяльності, у тому числі зволіканню з організацією “Вільного козацтва” [2] та вирішенням земельного питання, на відміну від революційної земельної політики більшовиків. [3, с. 60]. Автори посібника “Політична історія України. ХХ століття” правильно вказують: “...хоч і обережно, П.Христюк цілком упевнено поставив під сумнів правильність орієнтації вибору, зробленого восени 1917 р. Центральною Радою та Генеральним секретаріатом” [4, с. 131].

Радянська історіографія всі події національно-визвольних змагань характеризувала з класового підходу, історики як довоєнного часу, так і повоєнного, указували на “контрреволюційну” суть та політику Центральної Ради і Генерального секретаріату.

Новітня (після 1991 р.) історіографія відтворює та аналізує основні події доби Центральної Ради на основі опрацювання архівних матеріалів відкритих спецфондів. Найбільш масштабними дослідженнями є праці В. Ф. Верстюка, Т. Осташко, В. Ф. Солдатенко. Але створення та діяльність Генерального секретаріату в них відмічається стисло та побіжно. Зокрема, В. Ф. Верстюк основну увагу приділяє зміні складу Генерального секретаріату [5, 101– 106], В. Ф. Солдатенко – характеристиці постаті В.Винниченка як політичного діяча, лідера [6]. Окремі основні напрямки зовнішньополітичної діяльності Генерального секретаріату висвітлені в дисертації В. Єшпанова [7], із напрямків внутрішньої діяльності розглянуто економічну політику Центральної Ради [8], в науковій історичній літературі значне місце приділене вивченню питань військового будівництва Центральної Ради [9].

За такого обширного вивчення напрямків діяльності урядової влади в добу Центральної Ради, недостатньо досліджена проблематика створення та функціонування саме Генерального секретаріату, хоча є окремі праці такої проблематики, зокрема кандидатська дисертація І. Лебедевої, в якій безпосередньо досліджується організаційна робота із його створення, та боротьба українських соціалістичних партій за владу [10]. Створення окремих генеральних секретарств (земельних [11] та внутрішніх справ [12]), їхню діяльність висвітлює О. Кудлай, в працях якої переважає надмірний виклад

фактологічного матеріалу, деталізація у формуванні структурних підрозділів секретаріатів та їхньої компетенції.

У зазначеній статті зроблена спроба викласти проблеми забезпечення діяльності Генерального секретаріату, які на наш погляд, ще недостатньо висвітлені в науковій літературі.

Генеральний секретаріат з перших же днів свого створення наштовхнувся на значні труднощі.

По-перше, рішення про обрання Генерального секретаріату було прийнято 15 червня 1917 р., що обумовлювалося практичною необхідністю розмежування законодавчої та виконавчої влади, створенням саме виконавчої влади. Але це рішення не було підготовлене в організаційному плані, маємо на увазі, що його правовий статус не був визначений і не міг бути визначений, бо його визначення мало здійснюватися Тимчасовим урядом. Останній, на наш погляд, недооцінив революційне значення в Україні Центральної Ради як представницького органу українського народу, але погодився на її існування. Зовсім інше ставлення виявилось у російського уряду до заявленої виконавчої влади, що свідчило про прагнення Центральної ради до державного будівництва. Хоча спочатку обрані Генеральні секретарі влади фактично не мали. Про це свідчать матеріали засідання Малої ради від 1 серпня 1917 р. Б. Мартос у своєму виступі вказав: “Коли Центральна Рада вибрала нас в генеральні секретарі, то мала на увазі, що уряд влади нам не дає. Обов’язки деякі ми на себе взяли, хоча сказали, що влади не беремо”. Зволікання із затвердженням складу Генерального секретаріату із самого початку його створення негативно вплинуло на подальшу організацію його діяльності, поставило його у “фальшиве становище”. На всю Росію Тимчасовим урядом було оголошено, що в Україні створюється крайова влада, до неї почали звертатись різні верстви українського населення, але не затверджений Генеральний секретаріат працювати не міг. Через це в Генеральному секретаріату висловлювались навіть думки про намір “скласти свої обов’язки через неможливість працювати” [13, с. 545].

Навіть після затвердження Генерального секретаріату Тимчасовий уряд, порушуючи видану ним “Інструкцію”, продовжував його ігнорувати. Звернемо увагу на наступні складності тогочасної ситуації, в якій опинився Генеральний секретаріат, і що фактично не враховується його критиками. За доби Центральної Ради в Україні панувало багатовладдя. Діяли місцеві державні та громадські органи колишньої Російської імперії; місцеві державні та громадські органи, що були створені Тимчасовим урядом; місцеві державні органи та громадські організації, створені Центральною радою; місцеві громадські органи, що виникали стихійно як прояви революційної творчості мас; місцеві державні та громадські органи, створені більшовиками.

До лютневих подій 1917 року вищою адміністративно-політичною владою на місцях були генерал-губернатори, губернські правління, місцеві органи центральних міністерств (казенна палата, управління державного

майна), повітові казначейства, повітові поліцейські управління, губернські жандармські управління, градоначальства (Одеса, Миколаїв, Севастополь, Керч), місцеві комісії та уповноважені центральних Особливих нарад з оборони, палива, продовольства, перевезень, біженців, військово-промислові комітети, військове командування тощо. На Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині, Херсонщині, Катеринославщині й Таврійщині існували губернські й повітові земські зібрання та їхні виконавчі органи – земські управи. Розпорядчими органами міського самоврядування були міські думи. У волості найвищими органами і посадовими особами були волосний схід, волосний старшина, волосний селянський суд, які підпорядковувалися мировим посередникам, повітовим мировим з'їздам, губернським із селянських справ присутствія. На селі владу представляли – сільський схід, сільський староста, збирач податків, смотритель хлібних магазинів, смотритель училищ і лікарень, сільський писар.

Така адміністративно-управлінська система та державний апарат складались й удосконалювалися віками й майже не були змінені з приходом до влади Тимчасового уряду, який через центральні міністерства поширював свою владу й на українські губернії. Фактично без реорганізацій діяли судові, контрольні, фінансові, військові органи управління. Активно діяли в Україні установи Тимчасового уряду – Продовольчий комітет, Головний економічний комітет, Головний земельний комітет, Економічна рада, Юридична нарада та інші [14, с. 321 – 323].

Після лютневих подій у Петрограді центральною владою здійснювалося реформування органів влади та призначення до керівництва ними комісарів Тимчасового уряду. Або поряд з губернськими земськими зібраннями й управами починали діяти губернські комісари з власними канцеляріями, губернські виконкоми громадських організацій, начальники губернської міліції з власними канцеляріями. Аналогічна ситуація складалась у волостях та в містах, де також був створений відповідний адміністративний апарат Тимчасового уряду.

З березня 1917 року значні владні функції на підприємствах перебирали фабрично-заводські комітети й професійні спілки великих промислових центрів – Харкова, Києва, Катеринослава, Миколаєва, Донбасу, Криворіжжя. Найбільш активними в боротьбі за владу були металурги, машинобудівники, залізничники, гірники. У війську керівні функції перебирали виборні солдатські та матроські комітети, у волостях – селянські комітети.

За цих обставин створити свою мережу губернських, повітових і міських українських рад, а також сільські й волосні народні управління Центральній Раді, яка прийняла це рішення ще в квітні 1917р., було надзвичайно складно тим більш, що Тимчасовий уряд, всупереч своїй “Інструкції” передати крайову владу Генеральному секретаріатові, продовжував старий порядок зносин з місцевими органами влади в Україні [13, с. 342–343].

Генеральний секретаріат неодноразово розглядав на своїх засіданнях питання про заміну земств народними радами й народними управами. Так, 18 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було запропоновано Секретаріату внутрішніх справ виробити законопроект про заміну старого земства народними радами й управами та подати його на розгляд Малої ради. [13, с. 353] 19 грудня 1917 року був прийнятий Закон Центральної Ради про зміну назв земських інституцій. З цієї дати “губернське земське зібрання” мало іменуватися “губернська народна рада”, “губернська земська управа” – “губернська народна управа”, аналогічні зміни мали відбутися і щодо волосних відповідних органів влади, а земські органи мали іменуватися народними. Аналіз офіційних документів, прийнятих того часу Центральною Радою та Генеральним секретаріатом свідчить, що це рішення не було повністю реалізовано на місцях, міські, селищні, волосні, повітові, губернські ради й управи іменувалися по-різному – і народними й земськими, і одночасно – народними (земськими) [13, с. 50–51].

Практично було неможливим за початковий період діяльності Генерального секретаріату та і в подальшому подолати багатовладдя в системі влади та, зокрема, у вертикалі урядової влади.

По-друге, звернемо увагу, що Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначає, що Тимчасовий уряд не приймав ніяких рішень, “щоб поставити вищу крайову установу в контакт з різними підлеглими їй державними установами”, Тимчасовим урядом не було вироблено жодної вказівки щодо відносин державних установ з Генеральним секретаріатом у п’яти підпорядкованих йому губерніях, російські державні установи саботували київський Генеральний секретаріат, обіцяні асигнування на його потреби не приходили [15, с. 115]. Не надання Тимчасовим урядом практичних указівок щодо контактів місцевої влади з Генеральним секретаріатом ослаблювала як уряд, так й українську владу в цілому. Наведемо наступний приклад. На засіданні Малої ради 5 жовтня 1917 р. під час обговорення законопроектів Генерального секретарства земельних справ була оприлюднена інформація про втрати секретарства внаслідок відсутності зв’язків з установами галузі, які, не маючи на те розпорядження Тимчасового уряду, не зносяться із секретарством. Зокрема, маєтності колишнього Департаменту уділів, який уходив до Міністерства імператорського двору, відав удільними землями та майном царської сім’ї, та котрі тепер мали б перейти до завідування Секретарства земельних справ, перебувають ще в завідуванні російського міністерства. До цих маєтностей відносяться кілька цукроварень, котрі мають прибуток у кілька мільйонів крб. на рік та віддають їх російському уряду. Один рафінадний завод, що купує в цих “удільних” цукроварень цукровий пісок, платить за нього кошти в Петербург. Такий стан справи позбавляє Генеральне секретарство земельних справ потрібних йому коштів. На цьому ж засіданні Генерального секретаріату було прийнято проект інструкції щодо передання Секретарству земельних справ усіх установ російського

Міністерства хліборобства, кіннозаводства, ветеринарії, меліорації, межової справи, установи Києво-Подільського та Волино-Холмського управління державними маєтностями та маєтностями колишнього Департаменту уділів у межах України [13, с. 332 –333].

Таким чином, відсутність практичних вказівок Тимчасового уряду щодо контактів місцевої влади з Генеральним секретаріатом, а також власна бездіяльність призвели до того, що генеральні секретарі фактично не мали зв'язку й контакту з провінцією, не отримували звітти кошти. Завдання, що ставилися Генеральним секретаріатом та секретарствами перед місцевою виконавчою владою, не були підкріплені рекомендаціями щодо їхнього провадження, не містили розроблених практичних заходів щодо діяльності.

Пояснення такої позиції Генерального секретаріату знаходимо знову ж таки в спогадах Д. Дорошенка. На його думку, “зовнішні обставини склались так, що Генеральному Секретаріатові доводилось більшу уваги звертати на вищу політику, ніж на організаційну і взагалі ділову роботу”, “...йшов швидкими кроками розвал та анархія, ... армія з зняття оборони держави ставала зняттям внутрішньої політики і пострахом для мирних громадян. Село наповнилось агітаторами в солдатських шинелях, які закликали не слухати ніякого уряду, ніякої влади, а просто приступати до поділу землі й грабунку фабрик та маєтків. Ішла повна руїна залізничного транспорту виникали страшні труднощі в продовольчій справі” [15, с.116]. В. Винниченко у “Відродженні нації” деталізує складне становище в Україні, указуючи на відсутність функціонування суду, самосуди, несплату податків, масове самогоноваріння [1, с.50-51]. Про реальне становище урядової влади в ті часи він зазначає у своєму “Щоденнику”: “Генеральний секретаріат України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо. Але всім видно, ... що проявів тієї влади поки що дуже мало” [16, с. 273].

У більшості підручників з історії України вказується, що в таких умовах загальний розвиток подій не давав змоги Генеральному секретаріату зосереджувати всю увагу на питаннях внутрішнього будівництва. На наш погляд, більш доречним є висловлювання П. Христюка стосовно діяльності Генерального секретаріату в цей період: “Чому в справах національно-політичних Центральна рада і Генеральний секретаріат, коли находили те потрібним, не боялись переступити меж Інструкції і йшли одверто на боротьбу з Временним Правительством і в той же час не проявляли такої революційності і рішучості в справі земельній, харчовій, народно-господарській, фінансовій, робітничій?” [2, с. 34].

По-третє, на ефективну роботу урядових органів впливала недосвідченість його апаратного складу. За словами В. Винниченка, – “Ось групка людей, складена з журналістів, політичних емігрантів, учителів, адвокатів, тощо“, вони “ніякого ні державного, ні адміністративного досвіду не мали і не могли мати” [1, с. 44]. Генеральні секретарі, апарат секретарств не були підготовлені до державницької роботи, не мали навичок та вміння

ведення управлінської діяльності, діловодства, в окремих випадках були занадто молодими, щоб мати відповідний професійний досвід. Так, на кінець грудня 1917 р. Генеральним секретарем земельних справ було призначено українського есера О.Зарудного, якому було лише 26 років; у лютому 1918 р. цю посаду зайняв М. Ковалевський, молодший за свого попередника на один рік [11, с. 83 – 84].

Не сприяли ефективності роботи Генерального секретаріату і часті урядові зміни. Винятком є тільки зміни в складі Генерального секретаріату, обумовлені поваленням Тимчасового уряду. 1 листопада на засіданні сьомої сесії Центральної Ради В. Винниченко оприлюднив поповнення складу Генерального секретаріату комісарами у справах військових, продовольчих, праці, залізничних, торгу і промисловості, пошти і телеграфу та судових справ (військових справ – С. Петлюра, продовольчих справ – М. Ковалевський, праці – М. Порш, торгу і промисловості – В. Голубович, судових справ – М. Ткаченко, шляхів – В. Єщенко, пошти і телеграфу – О. Зарубін [13, с. 381]. Цього ж дня Центральна Рада прийняла Звернення до громадян України, в якому сповістила про доповнення складу Генерального секретаріату п'ятьма генеральними комісарами та запевнила, що українські вищі органи влади будуть уживати всіх заходів, щоб не допустити самовільних, анархічних виступів, та встановлення ладу й спокою. [13, с. 383 – 384] Наступного дня влада Генерального секретаріату була поширена на всю Україну, враховуючи Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини й Воронежчини [4, с. 123].

В останні дні своєї роботи Генеральний секретаріат працював вже в іншому складі: голова і генеральний секретар з внутрішніх справ В. Винниченко, генеральні секретарі: судових справ – М. Ткаченко, військових справ і праці – М. Порш, земельних справ – Б. Зарудний, продовольчих справ – М. Ковалевський, міжнародних справ – О. Шульгін, шляхів – В. Єщенко, пошти і телеграфу – М. Шаповал, морських справ – Д. Антонович, виконуючий обов'язки генерального секретаря фінансових справ – В. Мазуренко, торгу і промисловості – В. Голубович, освіти – І. Стешенко, великоруських справ – Д. Одинець, єврейських справ – М. Зільберфарб, польських справ – М. Міцкевич, генеральний контролер – О. Золотарьов, в. о. генерального писаря – І. Мирний [17, с. 361 – 362].

Тривалий час взагалі не були відпрацьовані організаційні питання роботи Генерального секретаріату. В. Винниченко у своєму “Щоденнику” фіксує: “Купую стільці, столи для Секретаріату, ходжу по магазинам,видаю гроші членам комітету, розглядаю проекти різних організацій, пишу статті...веду переговори з робітничими і солдатськими депутатами....., скликаю на засідання Секретаріат і зношу стільці з інших кімнат Педагогічного музею, щоб було на чому сидіти.” [16, с. 272]. Організаційні питання відпрацьовувалися поступово. Так, на засіданні Генерального секретаріату від 3 вересня було ухвалено, що вони відбуваються щодня рівно

о 7-й год. вечора, кворум не може бути нижчим 5, для від'їзду генерального секретаря потрібен дозвіл Генерального секретаріату, товариші генеральних секретарів не можуть їх замінити, коли останні виконують свої обов'язки та присутні в місті. На засіданні від 13 вересня було прийнято рішення, про необхідність підпису основних моментів протоколу головою Секретаріату й головним писарем, а весь протокол на наступному засіданні; на початку кожного засідання мав складатися його порядок денний, секретарям інформація щодо програми засідань мала даватися наперед. Діловодство в Секретаріаті мало проводитись українською мовою, товариші секретаря в національних справах мали вести діловодство мовою даної національності (засідання від 18 вересня). На генерального писаря покладались обов'язки повідомляти пресу про діяльність Секретаріату доти, поки не буде створено інформаційного бюро [13, с. 274, 287, 313].

Організаційні питання урядової роботи активно розглядались і у вересні-жовтні 1917 р., коли актуальним постало питання про необхідність проведення переговорів з редакторами “Народної волі”, “Робітничої газети”, “Нової Ради” для підтримки з боку преси та недопущення ворожих до українства статей [13, с. 274 – 275]. Неодноразово в цей час Генеральний секретаріат розглядав питання власної організації штату, встановлення розміру заробітної плати генеральним секретарям та апарату [13, с. 316]; питання асигнування на видатки Секретаріату з боку Тимчасового уряду [13, с. 278]; питання ревізії помешкань для потреб роботи Генерального секретаріату [13, с. 285 – 286]; повернення фінансів Центральної Ради, що були виділені на утримання уряду; заснування нових секретарств (Секретарства відбудування), утримання на кошти Генерального секретаріату приміщень для його потреб (будинку Педагогічного музею, будинки товариства тверезості.) [13, с. 331].

У листопаді Генеральним секретаріатом було прийнято рішення, що найважливіші питання потрібно розглядати в повному складі Секретаріату, для перегляду менш важливих справ поділити секретаріат на 3 секції, які подають Секретаріату прийняті постанови на затвердження; розглядалося питання про призначення окремого секретаря для ведення журналів засідань Генерального секретаріату. Звернемо увагу на ухвалення від 22 листопада на засіданні Генерального секретаріату пропозиції, за якою службовцям Генерального секретаріату (крім секретарів), заборонялось одночасно бути членами Центральної Ради та займати посади в інших державних та громадських інституціях, одержуючи платню на обох посадах [13, с. 401, 473, 470].

Аналіз протоколів засідань Генерального секретаріату свідчить про недостатню їхню організацію та недисциплінованість генеральних секретарів. Так, на засіданні Генерального секретаріату 2 листопада 1917 р. було ухвалено накладати штраф за кожне запізнення більш ніж на 15 хв. по 50 коп. за кожену хвилину. Відзначимо, що на цьому засіданні були присутні лише 5

генеральних секретарів (В. Винниченко, М. Зільберфарб, М. Ковалевський, О. Шульгін, О. Зарубін.) [13, с. 386].

По-четверте, генеральні секретаріати створювалися протягом тривалого часу. Час від часу поставало питання про необхідність створення Секретаріату віросповідань. Триваліше, ніж інші секретарства організовувалося Генеральне секретарство судових справ. Питання про заснування Генерального секретарства харчових справ ставилося на засіданнях уряду ще у вересні й жовтні 1917 р. Поступово розширювалася структура секретарств та їхня кількість. Так, при Секретарстві земельних справ у вересні 1917 р. було засновано продовольчий відділ, пізніше постало питання про необхідність виділення Секретарства з продовольчих справ як самостійного [11, с. 177, 286, 314]. За даними О. Кудлай, у вересні в Генеральному секретаріаті внутрішніх справ працювало 25 осіб, він складався з п'яти відділів, канцелярії та реєстратури, у жовтні у ньому налічувалось уже 33 особи, у листопаді – 51 [12, с. 91 – 92].

По-п'яте, були відсутні кошти для фінансування нової влади. П.П. Гай-Нижник зазначає, що проблема фінансування української влади стояла в перші її часи надзвичайно гостро. Для цього організовували всеукраїнський збір пожертв до Національного фонду, була зроблена спроба запровадити добровільне національне оподаткування. 28 червня 1917 р. Центральна Рада приймає рішення, аби без її дозволу не могли збиратися податки і не здійснювалися видатки. Згідно з цим рішенням з 1 серпня 1917 р. в Україні мав бути введений “прогресивно-подоходний” податок, український поземельний податок, разовий заробітний податок [18, с. 16]. Дійового значення зазначене рішення априорі не могло мати, бо всі податки оголошувалися морально-обов'язковими для населення. Національний фонд поповнювався із різних джерел – кошти надсилали місцеві органи влади й самоуправління, українська діаспора. Так, наприклад, у серпні з Нью-Йорку надійшло 100 тис. крб., які Мала рада вирішила передати Генеральному секретаріату на народні потреби. Дні Національного фонду проводилися в Україні 20 – 22 травня 1917 р. За свідченням М. Грушевського, тільки в Києві тоді було зібрано 40 тис. крб. [13, с. 552, 534]. Відкриваючи сьому сесію Центральної Ради, М.Грушевський пояснив, що раніше скликати сесію не було можливості з підстав технічного й грошового характеру, Національний фонд майже увесь був витрачений на утримання Генерального секретаріату [13, с. 370].

У словнику-довіднику “Українське державотворення” ми знаходимо наступні статистичні дані: асигнування з 15 червня по 31 липня 1917 р. Генерального секретаріату становило: на секретарство фінансових справ – 8 тис. крб., судових справ – 5 тис. крб., земельних справ – 7 тис. 750 крб., освіти – 23 тис. крб., генерального писарства – 101 тис. 425 крб. Діяльність Генерального секретаріату забезпечувалась 5-ма друкарками, невеличкою канцелярією, бібліотекою та автомобілем, яким користувалися по черзі.

Щомісячна платня секретарів становила 500 – 700 крб., діловодів – 250-375 крб. [19, с. 310]. З часом обсяг асигнування на Генеральний секретаріат збільшувався, як і заробіток його штату. Так, уже 22 вересня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було ухвалено видати авансом щомісячну плату генеральним секретарям у розмірі 1000 крб., товаришам секретарів – 833 крб., директорам – 750 крб., їхнім помічникам – 600 крб., а також зазначався розмір заробітної плати іншим службовцям [13, с. 316].

Центральна Рада сподівалася, що утримання апарату українських органів влади буде здійснюватися Тимчасовим урядом, який її визнав. Але фінансові потреби автономної України ігнорувалися, регулярні делегації з цього питання в Петроград були безрезультатними. Тому в Декларації від 29 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат заявив про необхідність вироблення заходів щодо децентралізації загальнодержавних і спеціально українських фінансів [13, с. 325].

По-шосте, не було виділено спеціального приміщення для роботи як Генерального секретаріату, так і його секретарств. Спочатку більшість секретарств, створених першими (генеральні секретарства освіти, земельних справ, військових справ), працювало в будинку де розміщувалася Центральна Рада (кілька кімнат Педагогічного музею). За ухвалою засідання Генерального секретаріату від 11 жовтня 1917 р. утримання будинку Педагогічного музею мало здійснюватися за кошти Генерального секретаріату [13, с. 341]. Пізніше Генеральний секретаріат переїхав працювати до готелю “Савой” (Хрещатик, 38), а потім за різними адресами. Питання про реквізицію помешкань для розташування секретарств неодноразово розглядалися на засіданнях Генерального секретаріату. З цього питання (отримання дозволу на реквізицію) навіть було вирішено звернутися до Тимчасового уряду [13, с.285 – 286]. Так, секретарство військових справ з часом переїхало до колегії Галагана (сьогодні вул. Б. Хмельницького, 11); секретарство земельних справ – у житлове приміщення за адресою Хрещатик, 27 (сьогодні – Хрещатик, 17); секретарство освіти – у приміщення колишньої Першої гімназії (сьогодні – бульвар Шевченка, 14). Розташування секретарств у різних місцях, у непридатних приміщеннях не сприяло встановленню необхідного взаємозв’язку в їхній діяльності [20].

Таким чином, обставинами, які вплинули на ефективність функціонування створеного Генерального секретаріату стали: одночасна наявність та діяльність в Україні в 1917 р. губернських, повітових, волосних органів влади царату, Тимчасового уряду, рад робітничих та солдатських депутатів і створюваних або реформованих у цих умовах державних органів, підпорядкованих Генеральному секретаріату та Центральній Раді; тривале формування апарату Генерального секретаріату, відсутність належного фінансового та матеріального забезпечення, професійна невідповідність кадрового складу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації. – Ч.ІІ. Київ-Відень, 1920 (перевидання: К,1990). – 328 с.
2. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921 – Т. II. – 200 с.
3. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917 – 1921. I. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. II. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ: Січ. – 2001. – 415 с.
4. Політична історія ХХ століття. Т. 2. – Революції в Україні: політико державні моделі та реалії (1917 – 1920). Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф. – Київ: Вид-во “Генеза”, 2003. – 477 с.
5. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. Рекомендовано Міністерством освіти України. – К.: Заповіт, 1997. – 341 с.
6. Солдатенко В.Ф. Три голгофи. Політична доля Володимира Винниченко. – К., 2005. – 349 с.; його ж. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – 618 с.; його ж. Україна в революційну добу. Рік 1917. – К., 2008. – 558 с.
7. Єшпанов В. Відносини між Радянською і Українською Народною Республікою (жовтень 1917р. – березень 1918 р.): Автореферат канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський державний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 16 с.
8. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради: Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1995. – 22 с.
9. Голубко В.Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: Автореферат дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1998. – 32 с.
10. Лебедева І. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918р.) Дис. на здоб. науков. ступ. канд. істор. наук. – К., 2003. – 250 с.
11. Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства земельних справ УНР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2010_5/6.pdf
12. Кудлай О. Діяльність народного міністерства внутрішніх справ // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2005/2/6.pdf>
13. Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. I. (4 березня – 9 грудня 1917 р.). К.: Наукова думка, 1996. – 587 с.
14. Мироненко О. Національні органи місцевої влади і управління в УНР // Українське державотворення. Словник-довідник / Укл. О.М. Мироненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович. К.: Либідь, 1997. – 568 с.
15. Дорошенко П. Історія України. 1917-1923. Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
16. Винниченко В. Щоденник. Том перший. 1911 – 1920. – Едмонт – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
17. Енциклопедія українознавства. - Т.І. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – 399 с.
18. Гай-Нижник П.П. Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки: (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Автореферат дис. на здоб. науков ступ. канд. істор. наук. – К., 2008. – 32 с.
19. Мироненко О. Національний фонд 1917 року // Українське державотворення. Словник-довідник. / Укл. О.М. Мироненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович. – К.: Либідь, 1997. – 568 с.

20. Кучерук О. Генеральні Секретарства та міністерства УНР // Урядовий кур'єр. – 27 червня 2007 року – № 113.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гребенюк Олена Іванівна – пошукувач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія України доби національно-визвольних змагань.

УДК 94(477)“1917/1920”

КОНСОЛІДАЦІЯ МИТЦІВ ГАЛИЧНИНИ ТА НАДДНІПРЯНЩИНИ У СТВОРЕННІ Й ОХОРОНІ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ (1917 – 1920 РР.)

Інна ВІВСЯНА (Кіровоград)

Стаття на основі аналізу архівних матеріалів, газетних публікацій та мемуарних свідчень розкриває роль окремих діячів у консолідації українського народу в період національної революції 1917 – 1920 рр. через діяльність по збереженню та створенню пам'яток вітчизняної культури.

Ключові слова: консолідація, охорона пам'яток, музей, мистецтво

Статья на основании анализа архивных материалов, газетных публикаций и мемуарных свидетельств раскрывает роль отдельных деятелей в консолидации украинского народа в период национальной революции 1917 – 1920 гг. через деятельность по сохранению и созданию памятников отечественной культуры.

Ключевые слова: консолидация, охрана памятков, музей, искусство

The article based on the analysis of archival material, newspaper articles and memoirs evidence reveals the role of individual actors in the consolidation of the Ukrainian people during the period of National Revolution 1917-1920 through activities to preserve and create monuments of national culture.

Key words: consolidation, protection of monuments, museum, art

Важливим аспектом культурної консолідації українців є їхнє ставлення до пам'яток свого історичного минулого, скарбів народного і професійного мистецтва та прагнення зберегти їх для прийдешніх поколінь. Не менш важливим є процес створення нових творів. У цьому природному процесі в період національної революції 1917 – 1920 рр. не відчувалося вагомої різниці між галичанами та наддніпрянцями. Актуальність вивчення цього аспекту вітчизняної історії очевидна – в сучасних умовах відбуваються схожі процеси, тому слід обов'язково враховувати досвід попередників. Подолання „духовного Збруча” залишається важливою сучасною проблемою, а об'єднання зусиль із створення та охорони пам'яток національної культури може дієво сприяти її розв'язанню.

Питання, пов'язані з налагодженням системи мистецького життя в революційній Україні та організацією системи збереження й охорони пам'яток культури, розглядалися неодноразово у вітчизняній історіографії – як за кордоном, так і в радянській. Але розгляд їх був переважно регіональним, тому вкрай важливо з'ясувати ті зв'язки, які склались між митцями та охоронцями пам'яток із Галичини та Наддніпрянської України. Так, зовсім не висвітлено цей аспект у праці В.І. Акуленка [1], частково розглянуто проблему в дослідженнях О. Нестулі [2], О. Денисенко [3], Д. Розовика [4]. Із допомогою архівних джерел та мемуарної літератури можна визначити рівень консолідації української інтелігенції в цьому напрямі діяльності. Значну допомогу дослідникам у цій проблематиці надають опубліковані документи [5].

Питання національно-культурного будівництва, зокрема створення та збереження пам'яток культури, набули в Україні з початком революції гострого політичного звучання. Особливо важливим це стало тому, що за роки світової війни історико-культурний фонд України зазнав досить суттєвих втрат. Оригінальні твори народної та загальноєвропейської культури гинули під час військових дій, масово та безконтрольно вивозилися за межі України. Територія Галичини і Буковини під час російської окупації піддалась особливо жорстокому грабунку.

Намагаючись урятувати культурне надбання народу, мистецтвознавці М. Біляшівський, Д. Щербаківський, К. Широцький проводили облік та збір пам'яток, які відправляли до Київського міського музею. Ці експонати були введені до експозиції музею, вони сприяли формуванню образу єдиного українського мистецтва, демонстрували єдність розвитку української культури, спростовували міф про меншовартість західноукраїнського мистецтва. Цьому також сприяла виставка “Народне мистецтво Буковини та Галичини”, організована в березні-травні 1917 р. М. Біляшівським [6, с.188]. Презентуючи виявлені культурні здобутки, учений у передмові до каталогу виставки намагався підкреслити, що західноукраїнські регіони заселені представниками різних гілок “українського племені”. Специфічні риси культури він пояснював цілою низкою чинників, зокрема характером місцевості, кліматом, економічними та загальнокультурними обставинами життя.

Початок революційних процесів в Україні не тільки не припинив, а ще більше посилив нищення надбань української культури. Як зауважував галицький політик Л. Цегельський [7], “нищення оранжерій, інспектів, бібліотек, меблів, образів, ваз і т.п., належали до стилю тодішньої революційної діяльності. Доконували ці варварства не справжні селяни-господарі, а головно здеморалізовані елементи селянства, зокрема підміська голота, пачкарі в граничній полосі, сільські п'яниці...”[7, с.122]. Свідок грабування Києва військами Муравйова Д.Запорожець писав: “Золото з усіх церков на Україні обдирали і всі дорогі річі забірали і вагонами відвозили до

Москви, аби залити пельку катом не ситим. Зі самого Київа вивезли з Печерської лаври і інших церков обдертого золота 25 мішків, а ріжних речей золотих і срібних вивозили вагонами...” [8, арк.5]. Перебування в Україні австрійських, німецьких та денікінських військ теж спричиняло нищення культурних надбань українського народу.

1917 року гостро відчувалася необхідність створення всеукраїнської організації, яка взяла б на себе функції координації зусиль різних установ, організацій, товариств та окремих осіб у збереженні історико-культурної спадщини. Так постав Центральний комітет охорони пам’яток старовини й мистецтва в Україні, до якого увійшли визначні діячі культури М. Біляшівський, М. Василенко, М. Грушевський, О. Грушевський та інші. Підтримував зв’язки з Комітетом висланець із Галичини професор І. Свенціцький. Восени 1917 р. при Генеральному Секретаріаті освіти було утворено відділ охорони пам’яток, який очолив М. Біляшівський. Він розробив детальний план діяльності, в якому чільне місце займало заснування Українського Національного музею.

Ідея створення національної мистецької скарбниці знайшла підтримку і в Галичині. Професор І. Свенціцький після повернення до Львова звернувся до галичан із закликом допомогти Україні в культурно-національній праці та наголосив, що вони “не сміють заявляти ся на Україні без основного підготовлення у власній школі, коло власних катедр університетських, у власних музеях і книгозбірнях. І як раз одну дуже велику частину такої підготовки – фільологічної, історико-архівної, мистецької, культурно-національної має дати нинішнім і майбутнім нашим вченим працівникам Галицької України той Музей, який весь нарід нашої землі буде мав право назвати своїм власним Українським Національним Музеєм... Отсей Український Національний Музей, як живий доказ високої культури нашої, як найкращий дар Воскресшій Україні – має стати старшим братом українського університету і академії наук” [9]. Дійсно, досвід галичан у створенні музеїв міг допомогти в музейному будівництві в незалежній Україні. Тим більше, що в цій галузі ще з довоєнних часів спостерігалася співпраця українців з обох берегів Збруча (роботою музею НТШ керував полтавчанин О. Назарійв, а бібліотеку товариства вів В. Дорошенко).

1 жовтня 1917 р. утворено за ініціативою М. Ф. Біляшівського Відділ “Музеї та охорона пам’яток старовини та мистецтва” в Секретарстві освітніх справ уряду УНР, що поклало початок державній пам’яткоохоронній системі в Україні.

На жаль, за доби Центральної ради плани музейного будівництва не були реалізовані, а лише визначені пріоритетні напрямки. У період Гетьманщини ідея створення Національного музею почала поступово реалізовуватись. У липні 1918 р. стараннями української інтелігенції спеціальна комісія прийняла рішення про відкриття Національного музею на базі Київського художньо-промислового та наукового музеїв. 28 вересня

1918 р. Рада Народних Міністрів ухвалила виділити 500000 крб. на придбання пам'яток для музею. Це дало змогу вже в жовтні створити спеціальну “закупівельну” комісію, яка проводила експертизу та оцінку речей, намічених для придбання у фонди Національного музею [2, с.286]. Роботу комісії стримувало напруження в суспільстві, що вилилось у антигетьманське повстання.

За час перебування в Києві Директорії УНР було завершено роботу над статутом Національного музею. Директорія принципово схвалила законопроекти про статут і штати музею, але Рада Міністрів не встигла їх затвердити до виїзду із столиці. “Закупівельна” комісія продовжувала свою роботу. Відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв і національної культури був стривожений тим, що багато цінних речей опинились у віданні армійських підрозділів. 10 січня 1919 р. співробітнику відділу Г. Красицькому було доручено провести перегляд майна П. Скоропадського, що було при штабі 1-ої дивізії Січових Стрільців “з метою одбору для Київського і Львівського Національних Музеїв речей, які мають художню або історичну вартість” [10, арк. 48]. З'явилися проекти створення музейних установ загальноукраїнського значення – Центрального Кустарного Музею [11, арк.16], Центрального музею народного мистецтва [12, арк. 27 – 28 зв.] та інші.

З початком революції в Україні поширилась ідея створення “Музею Війни і Революції”. Ініціатором створення такої установи та її незмінним керівником став О.Благодір [13]. Підтримували це починання визначні діячі української культури – М. Біляшівський, Д. Щербаківський, І. Стешенко та інші. До фондів нового музею надходили не тільки матеріали й свідчення 1914 – 1917 рр., а й військові пам'ятки з найдавніших часів. У березні 1918 р. музей відійшов під опіку військово-наукового відділу Генерального Штабу армії УНР та отримав назву “Державний Військово-Історичний Музей” (ДВІМ). За дорученням Генштабу працівник ДВІМу Обідний виїхав до Галичини для збору матеріалів про україно-польську війну. Осередком своєї праці він обрав м. Ходорів. Обсяг праці був значний: поширення відозв до населення про збір матеріалів, фотографування військових подій та їхніх учасників, запис біографій героїв, збір архівних документів, предметів народного мистецтва. Уживалися заходи із збереження пам'яток архітектури та речей, що там містилися (палаці Лянцкоронського та Острозького). По можливості вивозилися речі із зруйнованих будівель. Фонди музею не обмежувалися військово-історичною тематикою. Зібрано було близько 50 старовинних картин, меблі та інші цінні речі. Випадково до музею потрапило таємне листування гетьмана П. Скоропадського. ДВІМ отримав згоду на передання із Відня матеріалів з історії Українських Січових Стрільців та про перебування українських полонених у німецьких й австрійських таборах. Значну підтримку роботі музею надавала Начальна Команда УГА на чолі з М. Омеляновичем-Павленком та галицькі вчені В. Геринович і І. Боберський.

Наступ польських військ змусив працівників музею переховати експонати в Станіславі. Професор І. Боберський очолював Письменний відділ Секретаріату військових справ ЗУНР, який теж вів збір матеріалів про українсько-польську війну.

Про необхідність збереження свідчень про бурхливі події війни і революції говорилось і на засіданні Культурно-Освітньої комісії Трудового Конгресу 9 лютого 1919 р. у Вінниці. Саме це вона визначила пріоритетним завданням: “Події невпинно спливають одна за одною, багато подій, інколи світового значіння, зникають не досліджені, а разом з тим зникає і той матеріал, що допоміг би згодом досліджувачеві освітити ці події в об'єктивному світлі історичної перспективи... Міністерству Освіти конче потрібно подбати, щоб за допомогою українських вчених, що працюють в архивних комісіях і по інших подібних товариствах, по всій Україні було організовано, по певному плану, на підставі конкретних інструкцій, пильне зберігання всього матеріалу, звязаного з сучасним народним рухом в усіх його формах” [14, арк. 41-41зв.].

Певну традицію із збору матеріалів виробили галицькі Січові Стрільці, яку активно переймали на Наддніпрянщині. Стрільці УГА виховувались у дусі поважання національної спадщини, хоча і серед них траплялися мародери й вандали, що цілком характерно для того часу. Могилів-Подільська повітова управа повідомляла уряд 12 серпня 1919 р.: “Галицькі війська, котрі проходять через економії, забирають взятє на учет майно, обривають канапи і матраци. Ломають і палять столи...”[15, арк. 5]. Командування УГА через військову пресу та спеціальними відозвами закликала стрільців боротися з випадками мародерства.

Часопис “Стрілець” публікував звернення до стрільців: “Для “Української Старини” просимо висилати на адресу редакції “Стрільця” як найбільше описів руїн, бібліотек, музеїв, архівів. Приймаємо навіть найдрібніші згадки. В описах руїн просимо подавати розміри на метри (як нема метра, то бодай на кроки), їх віддаль від води, перекази про них і т.д.”[16]. І. Кривецький, який очолював військовий архів, звернувся з допомогою газети “Стрілець” до стрільців УГА із закликом “Пишім записки і спомини!”. Історик зауважував, що “спогади становитимуть також важний національно-виховуючий чинник. Бо вони розбуджуватимуть серед грядущих поколінь національну традицію, якої в нас нині так дуже мало, а з тим і – національну свідомість”[17].

Особливих інструкцій галицьким стрільцям до написання спогадів чи вражень від перебування на землі Наддніпрянщини не давалося. Не було таких інструкцій і щодо ведення архівів окремих військових частин, тому працівникам доводилося збирати та описувати матеріали “на свій розсуд” [18, арк. 4 – 5]. Але завдяки такому “непрофесійному” збору матеріалів і мемуарів у період війни та революції, а також по її закінченні ми маємо зараз можливість всебічно оцінювати тогочасні події. На жаль, значна частина

військових архівних матеріалів була втрачена (зокрема, майже повністю втрачений архів УСС) і лише незначний відсоток їх вивезений за кордон.

Відтворення та поновлення архівів проводилось у таборах для інтернованих вояків УНР та УГА. 1 вересня 1921 року уряд УНР у Тарнові прийняв закон про заснування “Музею-архіву визволення України” [19]. Згідно зі статутом, музей мав на меті “упорядкування, збирання і хоронення історичних документів, пам’яток визвольної боротьби Української нації” [19, арк. 25 – 26]. Остаточо створення Музею визвольної боротьби України було проведено Д. Антоновичем 1925 р. в Празі [20, с.36].

Велике виховне значення у справі збереження національної спадщини мала невеличка книжечка О. Назарука “До Бакоти”, видана друкарнею “Стрільця” в Кам’янці-Подільському влітку 1919 року [21]. Книга написана у формі розповіді про подорож історика до визначної культової пам’ятки України – Бакотського монастиря. По дорозі до монастиря О. Назарук зупинявся в різних місцях для збору окремих археологічних предметів. Автор наголошував, що при передачі пам’яток музеям потрібно вказувати точне місце знахідки та свої дані.

Значний вплив на становлення національної пам’яткоохоронної та мистецтвознавчої науки мав професор Львівського університету Й. Пеленський. Він домігся місця професора Київського, а згодом Кам’янецького державних університетів та відкриття в цих вузах спеціальних кафедр історії мистецтва. Особливо хвилювали галицького вченого питання охорони культових пам’яток. 12 липня 1918 р. він писав до проф. Г. Павлуцького в Київ: “Працюю невпинно над історією мистецтва на землях українських, призбирав чимало матеріалів до цього предмету, особливо богацько старих деревляних церков, почавши від 1400 року, та війна припинила сю роботу, до котрої назад вертаю. Ходить головно о вратованне пам’ятки найстаріших церков дерев’яних в Галичині та на Буковині, котрі через війну опинилися в так дуже сумному стані, що їх не дасться вже ніяким чином вратувати від заглади. Лишається отже гарно їх описати, та видати їх альбом колись опісля, як найдуться на це одвітні фонди. На разі роблю що в моїх силах, щоби пам’ятники нашого галицького будівництва (мабуть найстаршого в Європі) не щезли зовсім, а лишилися у фотографіях, рисунках і описах” [22, арк. 200].

Під час перебування Директорії та уряду УНР в Києві виник проект створення спеціального відомства з охорони пам’яток культів в Україні. На чолі його мав стати знавець церковної археології Й. Пеленський, якому було доручено розробити відповідний законопроект [23]. На жаль, втілити цей задум не вдалося.

Влітку 1919 р. у Кам’янці-Подільському Й. Пеленський активно долучився до пам’яткоохоронної роботи. Наказом ГУМІНК від 16 серпня 1919 р. він був уведений до складу комісії “для опрделення бойової межі фортеці в м. Кам’янці, а також вироблення плянів фортеці і засобів її

охорони” [24, арк. 19]. 22 серпня 1919 р. він в як “комісар охорони церковної старовини” підписався під колективним листом діячів науки і культури до голови Ради Народних Міністрів, голови Трудового Конгресу та міністра народної освіти з приводу незадовільного стану охорони пам’яток [25, арк.38]. 30 серпня 1919 р. Й. Пеленський разом з іншими галицькими митцями та вченими І. Боберським, І. Кревецьким, О. Назаруком і скульптором-полтавчанином, колишнім УСС М. Гаврилком увійшов до складу архівної комісії Міністерства освіти [24, арк. 22]. Як представник цієї комісії, він мав переглядати документи, що йшли на переробку паперовими фабриками. Вхідив також професор і до складу комісії, яка вирішувала питання про передачу під музей Подільського пам’яткоохоронного товариства та реставрацію приміщень так званих “Мурів” у Вінниці [24, арк. 36 зв.]. Така напружена робота в різних комісіях та організаціях вимагала, без сумніву, великої витривалості й відданості справі. Наприкінці 1919 р. Й. Пеленський за умов польської окупації Кам’янця-Подільського повністю зосередився на науковій праці в місцевому університеті, готуючи кадри мистецтвознавців.

У роки революції в Україні швидкими темпами проходив процес самоутвердження мистецтвознавства. Публікації того часу мали конкретну спрямованість на історичну систематизацію української культурної спадщини. Характерним також було прагнення виявити спільні риси народної творчості, незалежні від регіонів. З рядом публікацій на таку тему виступив В. Залозецький. Аналізуючи український орнамент, що прикрашає вишивки Полтавщини та Київщини, буковинські хустинки, гуцульські килими та писанки, учений відзначає їхню мистецьку єдність: “Стоїмо ми перед цим, на жаль, так рідким явищем – одноцільного і нерозлучного мистецького темперамента, який опановує цілу етнічну масу українського народу, що його жадна зовнішня сила не встигла знищить” [26]. Ту саму єдність, існування єдиного національного стилю відзначав він і при аналізі церковного дерев’яного зодчества. Відомий мистецтвознавець В. Щербаківський після дослідження галицьких церков ще в 1907 – 1910 рр. прийшов до висновку про базову однотипність церковної архітектури Галичини й Центральної України, як і про “одноцільність” народного мистецтва в цілому. Опрацювання матеріалів досліджень учений завершив 1917 р. у Полтаві [27, с.29]. Й. Пеленський, перебуваючи в Кам’янці-Подільському, продовжував роботу над науковою монографією “Український стиль в дерев’яному будівництві”, в якій теж стверджував стильову єдність культового зодчества [28, арк. 5 – 6].

Зважаючи на такі висновки дослідників мистецтва, С. Петлюра звернувся з листом до міністра ісповідань УНР 25 січня 1921 р., в якому пропонував “переглянути постанову та приписи законів, що нормують будівлю церков, та внести такі в них зміни, які б забезпечували вільний розвиток національного стилю та припинили б даліше насаджування московських форм церковної архітектури, притягнувши до участі в цій

справі такі наші культурно-національні інституції та організації, як от: академія мистецтв, церковні українські братства“ [29, с.366].

Не менш важливим аспектом національно-культурного єднання українців було створення професійними та самодіяльними митцями нових творів образотворчого мистецтва та архітектури. Вироблення єдиного національного архітектурного стилю почалося ще на початку ХХ ст. стараннями визначних зодчих В. Кричевського та М. Дяченка. Український національний стиль поєднав давні традиції барокового будівництва з новаціями європейського модерну. Такий напрям було визнано за основний у роботі Архітектурного інституту, створеного восени 1918 р. гуртком українських архітекторів [30, арк. 53]. На жаль, війна та революція на Україні не давала змоги зводити нові будівлі. Більше того, знищувалися кращі зразки нового стилю. зокрема, будинок М. С. Грушевського в Києві. Вихованець національної школи архітектури В. Січинський створював проекти шкільних будівель, народних домів, лікарень у Кам'янці-Подільському (1916 – 1919), а реалізовував їх уже в Галичині, Закарпатті та Чехії [31, с. 11].

Одним із пріоритетних напрямків розвитку образотворчого мистецтва в період національного державотворення є вироблення національно-державної символіки. Перші кроки до створення всеукраїнської державної атрибутики зробили ще Українські Січові Стрільці. У Коші УСС працювали молоді талановиті художники І. Курилас, Я. Струхманчук, М. Голубець, Л. Гец, Р. Сорохчей та інші. Ще 1915 р. вони виробили проект українського герба, в якому мали поєднатися зображення галицького золотого лева та архангела Михаїла, покровителя Києва. Бойові відзнаки та кокарди УСС мали вигляд тризуба – давнього знаку Володимира Великого. 1917 року початок революційних перетворень в Україні ще більше надихнув стрілецьких митців. І. Іванець писав з табору полонених у Росії до М. С. Грушевського про можливість застосування стрілецького проекту у виробленні державної геральдики [32, с.8].

Питання вироблення державної символіки активно обговорювалось у пресі. М. С. Грушевський пропонував декілька символів для основи герба – тризуб, лук, козак з мушкетом, але зазначав, що “не має претензії вважатись гербовим знаком України лев – герб міста Львова (не Галичини)” [33]. Після видання Центральною радою III Універсалу 20 листопада 1917 р. питання про національний герб постало з особливою гостротою. Тоді ж у Києві відбулася спеціальна нарада, в якій узяли участь знавці українського мистецтва й старовини. Після цієї наради в М. С. Грушевського виникла ідея використати “як символ творчої мирної праці в новій Україні, її цивілізаційних завдань – золотий плуг на синім тлі, з тим, щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України. Навколо його (над ним, півкругом, чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел., герб Галицько-Володимирського королівства і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях,

можна дати герб Київ і Львова, двох культурних центрів старої України: кийвського лука і львівського льва” [34]. Проте голова Центральної ради ще вагався у виборі конкретного герба.

До дискусії залучились і галичани. У січні 1918 р. Л. Цегельський висловив своє бачення українського герба. Він наголошував, що нація – це витвір історії, традиції, а державна ідея тим сильніша, чим давніша її традиція. З цих причин герб України мав бути історичним, символізуючи саме державність. Таким історичним символом міг бути галицький лев чи козак-запорожець [35].

Як державний герб УНР, був схвалений Центральною радою тризуб на синьому полі у формі малого і великого герба. Автором проєктів був В. Кричевський. 1918 року на замовлення урядів УНР та гетьманської Держави ескізи виконав Г. Нарбут, використавши небарокові козацькі мотиви, а саме – козака із самопалом. Але тризуб залишався основним геральдичним знаком.

Утворення на території Східної Галичини української держави викликало потребу власної геральдики. У листопаді 1918 р. було опубліковано “Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії”, в якому зазначалося: “Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печатка має довкола гербу напис: Західно-Українська Народна Республіка” [36, с.126]. Найвищі атрибути ЗУНР були задумані як тимчасові та “навіть переходові, з огляду на загально бажане передбачуване й за непевних політичних обставин на схід від Збруча покищо не здійснене об’єднання з іншими українськими землями” [37, с.111]. Золотий лев, на думку галичан, мав стати основою всеукраїнського герба. З усіх державних атрибутів спільним з колишньою УНР був лише прапор. До речі, у Галичині його називали “синьо-жовтим”, а на Наддніпрянщині – “жовто-блакитним” (допускались обидві комбінації).

22 січня 1919 р. в день Злуки УНР і ЗУНР Софіївська площа була прикрашена великими щитами з гербами обох республік. Гербом єдиної України став тризуб на синьому фоні. У лютому 1919 р. Г. Нарбут розробив новий проєкт герба, пропонуючи зробити його “святошним подарунком об’єднаному народові”, але міністр освіти І. Огієнко вважав, що ще “не час вирішувати питання до повернення в Київ” [38, арк.21]. На жаль, ескіз “соборного” герба не зберігся. Золотий лев галицькі політики продовжували використовувати в якості герба і після об’єднання із УНР, а з утворенням Диктатури Є. Петрушевича взагалі відмовилися від тризуба.

Серед однодумців Г. Нарбута й засновників Академії мистецтв у Києві був і галицький живописець Михайло Бойчук. Вихідець із селянської родини, талановитий художник вдосконалював свою майстерність у Парижі, де познайомився із зразками модернізму. 1917 р. при Академії мистецтв у Києві

він очолив монументальну майстерню, створив власну школу. 1918 р. М. Бойчук виконав ряд декорацій для вистав “Молодого театру”. Під його керівництвом було виконано розписи Луцьких казарм у Києві (1919). М. Бойчук заклав основи новітнього українського монументального стилю, в якому поєднав не тільки історичні традиції, а й регіональні особливості народного мистецтва.

Талановитий майстер історичного жанру в реалістичному українському живописі, буковинець Микола Івасюк теж опинився 1919 р. на Наддніпрянщині. Він був залучений до праці в Пресовій квартирі УГА, де зміг закінчити велике полотно “Іван Богун під Берестечком” [39, с.82]. М. Івасюк, як і М. Бойчук, був репресований НКВД 1937 року.

Можливість показати світові досягнення українського мистецтва прагнули реалізувати митці образотворчого мистецтва. У жовтні 1919 року голова дипломатичної місії УНР в Італії, відомий мистецтвознавець Д. Антонович звернувся до міністра народної освіти з проханням організувати участь українських майстрів у міжнародній виставці “сучасного малярства і різьбярства”, що мала відбутись весною 1920 р. у Венеції. “Я зі свого боку рівночасно зношуся з українськими майстрами у Львові і за кордоном (Труш, Новаківський, Архипенко і інші) і зважу, чи можна з гідністю тими силами виступити на виставці” [30, арк. 50-50 зв.].

Піднесення національно-визвольного руху, викликаний світовою війною та революцією в Росії, сприяв консолідації зусиль свідомої національної інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини до збереження та поповнення надбань народного мистецтва, історичних та культурних пам’яток. Співпраця представників двох частин українського народу в цьому напрямку проходила у формах утворення пам’яткоохоронних організацій, всеукраїнського Національного музею, військово-історичного музею, участі в дискусії щодо вироблення державної символіки. Велике значення для формування національно-культурної єдності народу мала самовіддана праця галицьких учених І. Кревецького, Й. Пеленського, О. Назарука над вихованням у масах шанобливого ставлення до пам’яток власної та світової культури, над збереженням у тяжких умовах війни та розрухи надбань народу й пам’яті про вікопомні події національної революції.

Українське мистецтво на початку ХХ століття виробило власний національний стиль, у якому органічно поєдналися традиції народної творчості й модерністські новації. Цей стиль став основою мистецької єдності революційної України, що проявилось у створенні єдиної національно-державної символіки, у творчості визначних митців. В межах цього єдиного стилю працювали Г. Нарбут, В. Кричевський, М. Бойчук. Період революції – це і час народження українського мистецтвознавства, одним із найважливіших напрямків якого було визначення мистецької єдності західних і східних українців.

Початок революції супроводжувався небувалим піднесенням творчої активності митців, які поєднували напружену суспільно-громадську діяльність із творенням мистецьких шедеврів. Багато галицьких митців слова і пензля, учених-мистецтвознавців прагнули працювати в Україні, створювати нову культуру єдиної України. В творчості їх органічно переплелися галицькі й наддніпрянські мотиви, утворюючи новий стиль, нову культурну єдність.

Спільними зусиллями галицьких та наддніпрянських діячів мистецтва в роки національно-демократичної революції виробляються основні напрямки пам'яткоохоронної діяльності, архівної справи, національного мистецтвознавства. Про загальне прагнення національно-культурної єдності свідчить процес вироблення національної символіки незалежної України.

У ході революції виявилися деякі проблеми національного розвитку. Українська інтелігенція як у Галичині, так і наддніпрянська, була зосереджена саме на процесах художньої творчості – збереження й розвитку мови, пам'яток мистецтва. Очоливши революційні процеси, вона виявила свою некомпетентність у багатьох питаннях державного й військового будівництва, що й стало однією з причин поразки національно-визвольних змагань. Національно-культурне єднання, що мало яскраві зразки в середовищі художньої інтелігенції, не стало всеосяжним навіть у цій обмеженій верстві населення. У ході революції стало очевидним, що народ стоїть лише на початку шляху до дійсної національно-культурної єдності нації. Завдяки консолідації зусиль усіх українців у мистецькій сфері періоду революції стали можливими здобутки українізації 20 – 30-х років та в наступні періоди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917 – 1990. – К.:Вища школа, 1991. – 274 с.
2. Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії УНР) / О.О. Нестуля. – К. – Полтава, 1994. – 297 с.
3. Денисенко О.А. Пам'яткоохоронна діяльність громадських організацій за доби Гетьманату// О.Денисенко/ Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип.17. – К.: Рідний край, 2001. – С.213 – 218.
4. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920)/ Д.Ф.Розовик. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 311 с.
5. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917 – 1918 рр.): Збірник док. і мат./ Авт.-упоряд.: О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий; відп.ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2008. – 320 с.
6. Піскун В. Микола Біляшівський: відповідальність – головна риса вченого і державного діяча// Українознавство: Календар-щорічник. – К., 2001.
7. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р. / Л.Цегельський. – Нью-Йорк-Філадельфія: Булава, 1960. – 313 с.

8. Запорожець Д. Спогади про події на Україні в життя в еміграції. – Б.м., 1934. – 50 с.//Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника (ЛНБ). – Відділ рукописів (ВР). – ф.1, оп.2, спр.107.
9. Діло (Львів). – 1918. – 18 квітня.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – ф.3689, оп.1, спр.15.
11. ЦДАВОУ. – ф.3689, оп.1, спр.2.
12. ЦДАВОУ. – ф.3689, оп.1, спр.10.
13. Благодір О. Державний військово-історичний музей// Галицький голос. – 1919. – 4 серпня.
14. ЦДАВОУ. – ф. 2582, оп.1, спр.4.
15. ЦДАВОУ. – ф. 1113, оп.1, спр.10.
16. Стрілець. – 1919. – 31 жовтня.
17. Стрілець. – 1919. – 18 вересня.
18. ЛНБ. – ВР. – ф.1, спр.113.
19. ЦДАВО. – ф.1113, оп.2, спр.132.
20. Кейван І. Дмитро Антонович // Самостійна Україна (Чикаго). – 1966. – ч.3 – 4.
21. Назарук О. До Бакоти. Вражіння з подорожі до українських Помпеїв. – Кам'янець, 1919. – 31 с.
22. ЦДАВОУ. – ф. 2201, оп.1, спр.336.
23. Україна. – 1919. – 2 лютого.
24. ЦДАВОУ. – ф.3689, оп.1, спр.6.
25. ЦДАВОУ. – ф.3689, оп.1, спр.14.
26. Воля. – 1919. – 15 листопада.
27. Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський Вадим. Українське мистецтво. – К., 1995.
28. ЦДАВОУ. – ф.2582, оп.1, спр.5.
29. Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.ІІІ. – К., 1999. – 614 с.
30. ЦДАВОУ. – ф.2582, оп.1, спр.15.
31. Кейван І. Володимир Січинський: архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто: Євшан-Зілля, 1957. – 79 с.
32. Іванець І. Пресова Квартира Українських Січових Стрільців// Історичний календар-альманах „Червоної Калини” на 1935 рік. – Львів, 1934.
33. Народня Воля. – 1917. – 16 вересня.
34. Народня Воля. – 1917. – 27 листопада.
35. Українське слово. – 1918. – 16 січня.
36. Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.). – К., 1998. – 245 с.
37. Климкевич Р. Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки// Український історик. – 1967. – № 3 – 4.
38. ЦДАВОУ. – ф.2582, оп.1, спр.7.
39. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні: (Спомини з часу від липня до грудня 1919). – Відень, 1921. – 190 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ імені В.Винниченка.

Наукові інтереси: суспільно-політичні та культурні процеси в українському суспільстві першої половини ХХ ст.

УДК 327 (477) “1918”

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДИПЛОМАТІЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Ігор ДАЦКІВ (Тернопіль)

У статті йдеться про прихід до влади гетьмана П. Скоропадського, утвердження Української Держави та початок нового етапу в історії української дипломатії. Аналізується діяльність української дипломатичної служби в добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського, що зробила потужний внесок у розвиток міждержавних стосунків у пріоритетному і найбільш важливому напрямку зовнішньополітичного курсу країни на той час – у бік Центральних держав.

Ключові слова: дипломатія, зовнішня політика, переговори, гетьман, міжнародні відносини, союзники.

В статье идет речь о приходе к власти гетмана П. Скоропадского, утверждении Украинского Государства и начале нового этапа, в истории украинской дипломатии. Анализируется деятельность украинской дипломатической службы во время Украинского Государства гетмана П. Скоропадского, которое сделало мощный вклад в развитие межгосударственных отношений в приоритетном и наиболее важном направлении внешнеполитического курса страны на то время, – в сторону Центральных государств.

Ключевые слова: дипломатия, внешняя политика, переговоры, гетман, международные отношения, союзники.

The article is about taking a power by Hetman P. Skoropadskyu, establishment of Ukrainian State and beginning of a new stage in the history of Ukrainian diplomacy. The activity of Ukrainian diplomatic service in the epoch of Hetman P. Skoropadskyu Ukrainian State that made a great contribution in the development of interstate relations in prior and the most important trend of foreign political course of the country at that time, towards Central states.

Key words: diplomacy, foreign policy, negotiation, hetman, international relation, allies

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського та утвердженням Української Держави розпочався новий етап в історії української дипломатії.

Аналіз зовнішньої політики гетьманату П. Скоропадського про міжнародне визнання знайшли розкриття в спеціальних дослідженнях вітчизняних емігрантських українських істориків. Його започаткували у своїх працях діячі українського національно-визвольного руху 1917 – 1921 рр. В. Винниченко [3], Д. Дорошенко [7], О. Доценко [10], О. Шульгин [26] та ін. Ними презентовано широкий фактичний матеріал, що розкриває події того часу й надає можливість аналізувати розвиток зовнішньополітичної

діяльності Української Держави; цитовано важливі державно-політичні документи, які з часом були безслідно втрачені; збережено дух тієї епохи.

Низка досліджень представників української діаспори стала основою дальшого вивчення Української гетьманської політики. Передусім йдеться про праці Д. Дорошенка [8] з найповнішою інформацією про ставлення інших держав до України в часи Гетьманату, оскільки, будучи міністром закордонних справ Української держави (від травня до листопада 1918 р.), Д. Дорошенко безпосередньо причетний до формування її зовнішньої політики.

Щодо вчених діаспори, то великий науковий інтерес викликають праці М. Мельника [14] та І. Нагаєвського [15], що містять значний фактичний і документальний матеріал.

Радянська наука не лишила праць, які узагальнили б історіографічний спадок учених, налаштованих проти комуністичної ідеології. Праці, присвячені критиці „буржуазних фальсифікаторів” історії, мають виразно пропагандистський характер, перевантажені ідеологічними штампами, майже не містять конкретної інформації про Українську Державу й про праці її зарубіжних дослідників [4, 30].

Українська Держава 1918 р., перебуваючи в міжнародній ізоляції розв'язувала проблему прориву блокади та встановлення дипломатичних зносин з країнами як близького, так і далекого зарубіжжя. Предметно досліджено ці проблеми в працях С. Грибоедова [5], Д. Веденєєва і Д. Будкова [2] та Т. Заруди [11].

Гетьман П. Скоропадський, його уряд і зовнішньополітичне відомство згідно з міжнародною правовою практикою підтвердили й узяли на себе всі укладені угоди й зобов'язання попереднього керівництва України. Вже в перших заявах і деклараціях П. Скоропадський наголошував, що його Українська Держава є миролюбною і щиро прагне розвивати дружні стосунки з іншими країнами для визнання її світовим співтовариством як важливої умови незалежності й вільного суспільно-економічного розвитку.

Геополітичне становище України на перехресті інтересів могутніх світових сил: блоку Центральних держав на чолі з Німеччиною, більшовицької Росії та країн Антанти – вимагали утворення й розбудови потужного зовнішньополітичного відомства та його дипломатичних структур. Уже 3 травня у сформованому кабінеті міністрів Ф. Лизогуба було створено міністерство закордонних справ. Його очолив виходець із старовинного чернігівського козацького роду Д. Дорошенко – патріотично настроєна, високоосвічена людина. Заступниками міністра стали О. Палтов та А. Галіп [1, с. 205].

Законом від 14 червня 1918 р. були затверджені штати посольств Української Держави 1-го і 2-го розрядів, а 21 червня ухвалена постанова про дипломатичні представництва. Передовсім були затверджені та

укомплектовані досвідченими кадрами посольства в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині [9, с. 149 – 150].

Безперечно, це було пов'язано з тим, що головним напрямом зовнішньої політики Гетьманату від самого початку його діяльності були стосунки з державами Центрального блоку, насамперед з Німеччиною, які ґрунтувалися на умовах Брестської мирної угоди від 9 лютого 1918 р. – єдиного міжнародного правового акту України, котрий зумовив її вихід на світову арену як суб'єкта міжнародної політики. „Відносини до Німеччини, – відзначав тодішній міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко, – були влітку 1918 р. основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але й питанням самого нашого існування як держави” [9, с. 162 – 163].

Варто додати ще один важливий фактор, який потужно впливав на відносини з Німеччиною. „Зовнішньополітичний курс Української Держави, – підкреслює В. Литвин, – був жорстко регламентований умовами Берестейської мирної угоди. Її скрупульозне дотримання було однією з умов, яке поставило перед П. Скоропадським німецьке командування, коли давало дозвіл на проведення перевороту” [13, с. 70].

Проте, на наш погляд, не треба вважати Українську Державу маріонеткою в руках Німеччини чи Австро-Угорщини. Спираючись на положення Брестських угод і допомогу Німеччини, вона змусила уряд більшовицької Росії очистити українські землі від своїх військ піти на мирні переговори щодо державних кордонів.

Для України зосередження уваги й дипломатичних зусиль на відносинах з Німеччиною було вигідним не лише тому, що вона була могутнім і впливовим лідером блоку Центральних держав, але й тому, що вона не мала з нею спільного кордону, а тому не претендувала на якусь її територію.

Від перших днів державотворчої діяльності гетьман Скоропадський, на відміну від голови Центральної Ради М. Грушевського, встановив і підтримував тісні стосунки з представниками Німеччини в Києві. У сфері зовнішньої політики України вони зійшлися з П. Скоропадським на умовах, що його уряд дотримуватиметься незалежності від Росії, підтримуватиме тісні політичні та економічні стосунки на засадах Брестських угод. Треба додати, що міністерство закордонних справ Німеччини цілком позитивно ставилося до самостійності України. Завдяки цьому 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську Державу, а 24 липня ратифікувала Брестський мирний договір.

Історик О. Федюшин, посилаючись на документи німецьких архівів, стверджує: німецьке зовнішньополітичне відомство заявляло гетьманові, що буде підтримуватиме його доти, доки він рухатиметься на шляху незалежності України. Воно категорично заперечувало спробам деяких впливових діячів вважати гетьмана маріонеткою Німеччини й усіяко підтримувало його авторитет і престиж [20, с. 173 – 174].

Визнання Української Держави Берліном, а згодом і Віднем не було звичайним формальним дипломатичним актом. Це означало, що дві великі держави прагнуть надати гетьманському режимові стабільність й усіляко його підтримуватимуть. Водночас вони декларували надання Україні самостійності в розв'язанні проблем державного будівництва. П. Скоропадський, щоправда, зумів певною мірою чіткіше, ніж Центральна Рада, визначити правовий статус німецької адміністрації та війська. Але в наказі генерала-фельдмаршала Ейхгорна від 22 травня поряд з декларативною заявою, що головним завданням німецького війська є військова й економічна допомога Україні, дозволялося придушення збройних антинімецьких та антиурядових заколотів і підтримання порядку.

Між іншим, посол Мумм звертав увагу на помилкове, на його погляд, призначення міністром закордонних справ Д. Дорошенка, а також губернаторами деяких провінцій – росіян. Загалом німців усе більше турбували проросійські настрої в Українській державі, оскільки на керівних посадах перебували переважно росіяни й майже весь генералітет та офіцерство українського війська були російськими.

Цей погляд відбивав великий меморандум генерала-фельдмаршала Ейхгорна, оприлюднений 17 червня 1918 р., у якому було визначено стратегічний напрямок зовнішньої політики Німеччини на Сході й місце в ній України. Насмперед, він наголошував, що Німеччині підтримувати незалежну й сильну Україну вигідно не лише економічно. Крім того, підкреслював Ейхгорн, Німеччина може за допомогою України розв'язати глобальне завдання: маючи до неї доступ через Литву, вона може досягнути райони Кавказу, Азії, Індії. Ейхгорн наказував військам усіляко підтримувати гетьманську владу в Україні. Він наголошував: „Існування української держави тісно пов'язане з особистістю гетьмана. Вона або вистає, або впаде разом з ним” [20, с. 185].

Ейхгорн постійно демонстрував прихильне ставлення до ідеї відбудови самостійної України, з повагою і пошаною ставився він і до гетьмана та його уряду. Д. Дорошенко згадував, як на урочистому прийомі на честь П. Скоропадського 8 червня 1918 р. Ейхгорн заявляв: „Німецькі війська прийшли сюди, виконуючи наказ нашого верховного провідника. З великою радістю прийшли ми на цей заклик, бо діло йде про те, щоб дати допомогу народові, котрий прагне увільнитися від своїх гнобителів. Нам судилося прекрасне й благородне завдання бути першою опорою молодій державі на початку її державного будівництва” [9, с. 132].

Можна припустити, що саме за його прихильне ставлення до України й з метою зруйнувати її дружні стосунки з Німеччиною 30 липня 1918 р. російський лівоесерівський терорист, кронштадтський матрос Борис Донської убив Ейхгорна. Проте розрахунки Бойової організації російських есерів не спрадалися. У відповідь на співчуття гетьмана Скоропадського

Берлін запевнив, що відкидає причетність українців до теракту, і ця трагічна подія не вплине на українсько-німецькі стосунки.

Німецькі війська в Україні очолив командувач 8-ї армії генерал Гюнтер фон Кірбах. Він дотримувався попереднього курсу у взаєминах з П. Скоропадським. Треба відзначити, що у зв'язку із складним становищем на Західному фронті Берлін і Верховне командування поступово втрачали інтерес до українських проблем, за винятком контролю за дотриманням економічних угод. Це дало змогу гетьманові втілити низку заходів, зокрема з військового будівництва.

Аналізуючи діяльність гетьмана в площині зовнішньої політики, О. Павлюк зауважує: „П. Скоропадський намагався використати силу і вплив Німеччини, що їх остання все ще зберігала на сході Європи, для зміцнення української державності та її захисту від можливої зовнішньої агресії” [17, с. 320]. Такого ж висновку дотримується О. Лупандін, який теж вважає, що гетьман П. Скоропадський прагнув з допомогою Німеччини швидше стати на власні ноги, а потім вийти з-під її опіки і, добувши повну свободу дій у внутрішній та зовнішній сферах, якнайшвидше позбавитися присутності на Українській землі окупаційних військ [17, 320].

Важливу роль у встановленні й розвитку стосунків з блоком Центральних держав і, насамперед, з Німеччиною відіграло зовнішньополітичне відомство Української держави та його дипломатичні структури. У спадок від Центральної Ради міністрові Д. Дорошенкові дісталися посольства в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині. Рада Міністрів Гетьманату за поданням Д. Дорошенка підтвердила їхнє функціонування, але суттєво оновила їхній склад.

Зокрема, посла О. Севрюка в Берліні замінив набагато досвідченіший барон Федір фон Штейнгель. У своїх спогадах Дорошенко згадував його теплими словами, характеризував його як щирого патріота, який громадсько-політичною діяльністю засвідчив свою прихильність до української національної справи та виявив визначні моральні якості [7, с. 467].

Варто зауважити, що міністр Ф. Дорошенко вимагав від працівників посольства в Берліні гідно репрезентувати не лише Українську Державу, але й власну національну свідомість, наполегливо працювати й обороняти інтереси держави.

Ф. Штейнгель установив тісні стосунки з міністром закордонних справ Кюльманом, мав зустрічі з канцлером, контакти з впливовими особами при імператорському дворі та уряді. Він здобув авторитет і повагу дипломатичного корпусу різних країн у Берліні, що позитивно вплинуло на встановлення дружніх відносин з європейськими державами.

Найбільш проблематичними були стосунки українських дипломатів, зрештою, як і всього уряду, з німецьким вищим командуванням у питаннях військового будівництва. Німеччина з власних міркувань категорично виступала проти формування Збройних Сил Української держави. Гетьман

Скоропадський згадував, як генерал Гренер намагався переконувати його: „Нащо Вам армія? Ми знаходимося тут, нічого, що зашкодило б Вашому урядові не дозволимо, а відносно Ваших північних кордонів Ви можете бути спокійними: ми не допустимо більшовиків” [19, с. 179].

Переконавшись, що проблему військового будівництва з німецьким командуванням у Києві розв'язати не вдасться, Гетьман поставив завдання перед міністерством закордонних справ перенести центр ваги українсько-німецьких переговорів з цього питання до Берліна. Після цього українське посольство на чолі з бароном Штейнгелем розгорнуло активну роботу з підготовки візитів спочатку глави уряду Ф. Лизогуба, а потім – П. Скоропадського. Отже, завдяки дипломатичним заходам рівень українсько-німецьких стосунків суттєво підвищився, і найважливіші питання українське керівництво розв'язувало безпосередньо в Берліні на найвищому рівні.

У серпні з офіційним візитом у Німеччині побував прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, який домовився про надання Німеччиною кредиту, подальшого розвитку взаємної торгівлі й підтримки України в територіальних проблемах із сусідніми державами. Щоправда, переговори про розгортання Збройних Сил не досягли успіху. На наш погляд, Берлін не допускав створення значної військової сили в Україні, вважаючи її наявність у руках гетьмана загрозою для власних планів на Сході.

У результаті активної діяльності керівництва зовнішньополітичних відомств Української держави й Німеччини на початок вересня був підготовлений візит гетьмана Скоропадського до Берліна та його переговори з імператором Вільгельмом II і рейхсканцлером Г. Гертлінгом. Це була перша в історії української державності подібна дипломатична акція. Прибувши до столиці Німеччини 4 вересня, П. Скоропадський прийняв усі належні протокольні почесті як глава держави й провів низку переговорів з вищим керівництвом. Загалом під час візиту 4 – 18 вересня 1918 р. П. Скоропадський погодив лінію українсько-російського кордону, визнання Криму автономною частиною Української держави, виділення Україні частини Чорноморського флоту [13, с. 272].

Водночас залишалося чимало зовнішньополітичних, насамперед територіальних проблем, не врегульованих через непоступливу позицію Австро-Угорщини. Незважаючи на підтримку Гетьмана німецькою стороною й активну діяльність міністра Кюльмана та посла Мумма, які обстоювали обов'язкове виконання Брестської угоди щодо Холмщини, Відень порушив домовленості про її передання Україні, мало того, відмовлявся ратифікувати Брестський договір Центральних держав з Україною, тому угода про автономію Галичини й Буковини не була реалізована.

Берлін не підтримав вимоги Української держави на переговорах з більшовицькою Росією долучити до її складу суміжні території, заселені переважно українцями на північному кордоні. Загалом німці виступали проти

будь-яких операцій українських військ проти Росії з цією метою й пропонували розв'язувати ці проблеми переговорами безпосередньо з Москвою [20, с. 94].

У зв'язку з цим заслуговує на увагу ставлення німецької сторони до більшовицької Росії, яке було досить шанобливим упродовж 1918 р. і суттєво впливало на ситуацію в Україні та українсько-німецькі відносини. Безперечно, Берліну була вигідніша Росія на чолі з Леніним, пов'язана з ним Брестською мирною угодою та іншими таємними домовленостями, ніж біла Росія Денкіна й Колчака – союзників Антанти, з якою Німеччина все ще перебувала в стані війни. Уряди ж України – Центральної Ради чи П. Скоропадського, дотримувалися відверто антибільшовицької зовнішньої політики й перебували в жорсткому або збройному протистоянні з Москвою.

Отже, політика німців в Україні полягала в тому, щоб утримувати в ній певну рівновагу сил, про що свідчило їхнє досить прихильне ставлення до діяльності делегації більшовицької Росії Х. Раковського на переговорах з українцями.

Надзвичайно важливе місце в українсько-німецьких відносинах посідали торговельно-економічні стосунки, які ґрунтувалися на Брестських угодах та економічному договорі Центральної Ради від 23 квітня 1918 р. Ураховуючи його значення для обох держав, П. Скоропадський та його уряд прийняли зобов'язання попередньої влади в повному обсязі. 10 серпня було підписано новий протокол, який продовжив термін дії договору до 30 червня 1919 р. Він передбачав, що Україна експортуватиме до Центральних держав майже 35% свого врожаю хліба й металопродукції, вироблених 20% спирту і 10% цукру, а також іншу сільськогосподарську продукцію, зокрема, 11 млн. пудів м'яса. Так, у вересні 1918 р. з 69 млн. пудів зібраного збіжжя підлягало експортові 24,2 млн. Відповідно Центральні держави мали забезпечити Україну передусім вугіллям – 9 млн. пудів, майже 5 тис. тонн нафтопродуктів щомісячно та устаткуванням для промисловості. Україна отримувала також кредит на суму 1 млрд. німецьких марок [9, додат.1].

Отже, Німеччина найбільше з усіх держав Центрального блоку була зацікавлена в існуванні й розвитку Української Держави гетьмана П. Скоропадського, оскільки була тісно пов'язана з нею військово-політичними та вигідними економічними угодами. Водночас забезпечення в Україні миру й спокою, міцної й авторитетної влади, були необхідні для суспільно-економічного життя українського населення. Як наголошують сучасні українські історики Ю. Павленко і Ю. Храмов, „інтереси Німеччини та гетьманського уряду, як і всього населення України, за винятком радикально-соціалістичних сил, повністю збігалися. Тому ця успішна співпраця П. Скоропадського з німецьким командуванням заслуговує не на осуд, а на цілком схвальну оцінку” [18, с. 140].

Але існування і розвиток Української Держави залежали не лише від її стосунків з Німеччиною чи Центральними державами. Впродовж усього 1918

року радикально змінювалася геополітична ситуація навколо України й співвідношення трьох основних сил: Центральних держав, більшовицької Росії та Антанти, які радикально впливали на внутрішнє становище в державі та на її зовнішньополітичну орієнтацію. Коли восени 1918 р. стало очевидним, що блок Центральних держав програє війну, а Антанта активізувала зацікавленість проблемами у Східній Європі, насамперед на території постімперської Росії, дипломатія Української Держави шукала можливості зав'язати стосунки з Антантою.

Гетьман П. Скоропадський уважав шкідливим поділ українського суспільства на „антантофілів” та „германофілів” і постійно наголошував, що в зовнішній політиці треба керуватися передусім інтересами держави. „Я завжди вважав необхідним, – писав він у спогадах, – вичленити себе із числа германофілів та із числа прихильників союзників, залишаючись щиро доброзичливим і до тих, і до інших. Я впевнений, що лиш таким шляхом ми можемо заслужити повагу до себе інших держав” [19, с. 192].

У загальній зовнішньополітичній орієнтації Української Держави гетьмана П. Скоропадського на блок Центральних держав після Німеччини важливе місце посідала Австро-Угорщина, підпис якої теж стояв під Брестським мирним договором, що визначав їхні взаємини й зобов'язання. Однак, як наголошують О. Павлюк і В. Сідак, „відносини Української Держави з Австро-Угорщиною розвивалися набагато складніше... Відень уникав передачі Україні Холмщини й Підляшшя та відмовлявся виконати таємні положення Брестського миру щодо розмежування у Східній Галичині” [7, с. 330].

Австро-угорський вектор зовнішньої політики Української Держави потребував чималих зусиль вітчизняної дипломатії в боротьбі, передусім за соборність України, де інтереси держав перетиналися. „Створення великої, сильної України, – відзначав Д. Дорошенко, – не лежало в австрійському інтересі: це означало б для неї перспективу втратити Східну Галичину й Буковину, або в усякім разі мати у себе серйозну українську іреденту. З другого боку у виборі між Україною і Польщею австрійська політика рішучо ставала на бік Польщі... Однак грізна ситуація – перспектива голоду і внутрішнього розвалу – примушували Австрію йти на мир і не тільки визнати самостійну Україну, але ще й погодитись на таємний договір про поділ Галичини” [9, с. 131].

Отже, відносини з Віднем з огляду розв'язання проблем соборності України стали важливим напрямком зовнішньої політики й спонукали Київ скерувати на нього потужні сили дипломатії. Відтак посольство із статусом першого розряду очолив відомий громадсько-політичний діяч, ідеолог відродження української державної самостійності, визначний історик і публіцист В. Липинський. Він був державником за ідеологічними поглядами, якнайбільше підходив на посаду посла в країні, з якою відносини були дуже

складними й вимагали високопрофесійних і до кінця відданих українській справі дипломатів.

Тому спеціальною постановою Ради Міністрів про тимчасові дипломатичні представництва від 21 червня 1918 р. В. Липинський був призначений українським послом в Австро-Угорщині й невдовзі виїхав до Відня, де вручив міністрові закордонних справ Буріанові вірчу грамоту [21, с. 3].

Ураховуючи важливість і значний обсяг завдань, посольство було укомплектовано відомими громадсько-політичними діячами й професійними дипломатами. Радником посольства став князь І. Токаржевський-Карашевич, (згодом був послом УНР у Туреччині). Активний діяч Союзу Визволення України, який діяв у Відні в роки Першої світової війни, А. Жук отримав завдання опікуватися українцями – військовополоненими й біженцями на землях Габсбурзької імперії. Інші відповідальні посади в посольстві займали В. Полетика, М. Біленький, С. Ванькович та ін. [22, с. 1 – 4].

Одним із найважливіших доручень, яке отримав посол Липинський від П. Скоропадського, було домогтися ратифікації Австро-Угорщиною Брестського мирного договору з Україною й обмінятися ратифікаційними грамотами не лише з Віднем, але й з Німеччиною, Болгарією і Туреччиною. Отже, посольство розгорнуло активну дипломатичну діяльність у цьому напрямку.

Не розв'язані питання про майбутній статус Східної Галичини та Буковини й приналежність Холмщини, на яку, згідно з домовленостями в Бресті, претендувала Україна, а тепер за підтримки Австро-Угорщини висловила претензії й Польща, у червні – липні 1918 р. спричинили між Києвом і Віднем перші серйозні суперечності. 15 липня В. Липинський обмінявся ратифікаційними грамотами з Болгарією. Він вручив радникові болгарського посольства Джебарову грамоту за підписом П. Скоропадського ц отримав болгарську – царя Фердинанда. 24 липня відбувся обмін грамотами з німецьким представником у Відні, який передав документ державної ваги за підписом імператора Вільгельма II. Пізніше була прийнята ратифікаційна грамота Туреччини, підписана султаном Магометом V.

Проте Австро-Угорщина не лише відмовилася від ратифікації Брестського договору, але й розгорнула активну дипломатичну діяльність щодо його перегляду. У травні 1918 р. її міністерство закордонних справ розпочало таємні переговори з німецькою дипломатичною службою з метою спільно розв'язати питання про українсько-польський кордон, який залишав би Холмщину Польщі. Зауважмо, що в Бресті було визначено юридичне право України на Холмщину й Підляшшя, але остаточно встановити майбутній українсько-польський кордон планувалося здійснити змішаною комісією. Для підтримки поляків Відень дипломатичними заходами розгорнув тиск на Україну для перегляду кордону, щоб задовольнити польську вимогу встановити його на лінії Західного Бугу.

Але німецька сторона пропозиції Відня не підтримала. Міністр закордонних справ Кюльман, як і посол у Києві Мумм, твердо дотримувалися позиції – у жодному разі не допускати посилення Польщі й ослаблення гетьмана П. Скоропадського. Вони були, безперечно, незадоволені виступом польської делегації на конференції в Спа в серпні 1918 р. з ультимативними вимогами щодо кордонів на заході, передачі Холмської області під суверенітет Польщі [20, с. 200 – 201].

Треба додати, що Австро-Угорщина ще у Бресті негативно ставилася до вимог України приєднати етнічні українські землі, захоплені в різні часи Польщею, посилаючись на декларації великих держав, зокрема президента США В. Вільсона, про право націй на самовизначення. Вона пішла на поступки: визнала права України на Холмщину й українського населення західного регіону на утворення автономного коронного краю лише під тиском Німеччини та загрозою голоду в країні.

Оскільки договір між Україною та Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. був таємним, а його текст майже не відомий, варто подати його основні положення. Насамперед, сторони заявляли, що „обидві держави перейняті думкою жити віднині у взаємних приязних і миролюбних відносинах”. Виходячи з цієї преамбули, вони брали на себе відповідні зобов'язання: „Уповноважений Австро-Угорщини приймає до відома, що українське правительство готове утворити закони, які забезпечують права поляків, німців і жидів на Україні. Уповноважені України з свого боку беруть до відома рішення цісарського королівського Правительства дати українському народові в Австрії ще далі йдучі забезпечення його національного і культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі діючих законів. Цісарське королівське Правительство не пізніше 20 липня 1918 р. має предложити Рейхсрагові проект закону, котрий убмовлює відділення в більшості заселеної українцями східної частини Галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один коронний край” [19, с. 216]. Договір підписали від австро-угорської сторони Ернст фон Зайдлер, міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін, а від української – О. Севрюк, М. Любинський і М. Левицький [9, с. 216].

Коли поляки, які мали досить сильні позиції в Австро-Угорщині та вплив на її зовнішню політику, довідалися про зміст угоди, то вони розгорнули активну діяльність з метою не допустити її реалізації. На польських землях відбулися широкомасштабні акції протесту.

Особливо болісно сприймало польське суспільство угоду на повернення Україні її старовинних етнічних земель Холмщини й Підляшшя. У травні 1918 р. уряд Австро-Угорщини, реагуючи на вимоги поляків, звернувся до Берліна з проханням натиснути на Україну щодо встановлення кордону на Бузі й змусити її відмовитися від претензій на вказану територію. Довідавшись про ці акції, міністерство закордонних справ України вручило спеціальні ноти у Відні – графові Буріанові, а в Києві – послові Форгачу. У

них наголошувалося, що до укладання договору в Бресті Холмщина була окупована німецькими й австро-угорськими військами. Згодом український уряд скерував туди своїх комісарів (губернаторів) зі своїм апаратом. Якщо на німецькій частині українська влада була встановлена без перешкод і представництво Києва приступило до виконання своїх функцій, то на австрійській, з прикрістю писав Д. Дорошенко, українців не допустили. Крім того, грубо порушуючи договір, австрійці на окупованій території Холмщини оголосили статус-кво на користь Польщі: дозволили проведення виборів до Польської Регентської Ради з обранням винятково поляків, населенню видають паспорти підданих Польщі, заборонено повертатися на батьківські землі Холмщини воєнним біженцям, і ці території посилено заселяються поляками. Глава українського зовнішньополітичного відомства наполягав дотримуватися положень та зобов'язань відповідно до Брестських угод [12, с. 85].

Не маючи вагомих підстав для анулювання досягнутих і закріплених Брестським договором домовленостей, уже 10 червня 1918 р. міністр граф Буріан надіслав вказівки до своїх дипломатичних представництв у Берліні, Софії, Царгороді вжити заходів і вплинути на відповідні структури цих держав з тим, щоб вони утрималися від ратифікації Брестських угод. Свої вимоги він обґрунтував тим, що Українська Держава не виконує взятих на себе зобов'язань щодо поставок хліба й відверто заявив, що „Австрія вважає себе звільненою від обов'язку додержувати Берестейську умову в її цілості, себто щодо Холмщини й до розділу Галичини” [17, с. 329].

Але Німеччина, Болгарія і Туреччина не підтримали пропозиції австрійської сторони, що викликало дипломатичні скандали й суперечності між країнами блоку. Помітну роль у цьому відіграли зусилля української дипломатії. Варто відзначити активну діяльність українського посла у Відні В. Липинського, який докладав великих зусиль у захисті інтересів Української Держави, незважаючи на постійні нападки з боку австрійської сторони. Коли він підписав протокол про обмін ратифікаційних актів з представником Болгарії М. Джебаровим, це стало причиною серйозних суперечностей і скандалів між Віднем і Софією, які погасила термінова ратифікація договору Німеччиною.

Уряд Скоропадського намагався уладнати взаємини з Австро-Угорщиною, причому діяв досить рішуче й наполегливо. Між іншим, Відень від самого початку приходу гетьмана П. Скоропадського до влади ставився до нього з передсторогою. Він дуже болісно відреагував на титул „Гетьман усієї України”, який номінально поширював його владу також на українські землі у складі Габсбурзької монархії.

У листах до Києва В. Липинський пропонував урядові й міністерству закордонних справ рішучіше відстоювати право на українські землі й вимагати ратифікації та виконання Віднем Брестських угод. Він пропонував не лише висловлювати ноти протесту, але й погрожувати припиненням

поставок хліба й навіть відкликанням посольства з Відня, тобто розривом дипломатичних відносин. Посол наголошував, що ці заходи зашкодять Австро-Угорщині більше, ніж Україні [16, с. 656 – 659].

24 липня В. Липинський вручив графові Буріану ноту з протестом проти анулювання договору. У її кінцевій частині український посол заявив: „Правительство Української Держави через моє посередництво висловлює тверду лінію, що його бажання, аби Берестейський мир був якнайшвидше ратифікований в Австро-Угорській монархії і щоб були допущені українські адміністративні власті в зайнятій Ц.(Цісарськими - авт.) і К.(Королівськими - авт.) військами частині Холмської землі, – буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох держав і їх народів” [6, с. 15-21]. Але австрійський міністр відмовився приймати ноту. У відповідь Липинський демонстративно цього ж дня в німецькому посольстві обмінявся ратифікаційними грамотами між Україною і Німеччиною, проти чого виступав Відень.

Рішучі заходи й активність уряду Української Держави, міністерства закордонних справ і посла В. Липинського все ж вплинули на позицію Відня. 5 жовтня 1918 р. міністр закордонних справ граф Буріан звернувся до прем'єрів Австрії – Гусарека та Угорщини – Векерле з пропозицією все ж таки ратифікувати Брестські угоди.

У середині жовтня 1918 р. Австро-Угорська імперія вступила у фазу розпаду. Її військові частини в Холмщині розкладалися й самочинно, як це було в українському місті Володимирі-Волинському, передавали владу полякам. Часто польські збройні формування захоплювали територію зони німецької окупації, підпорядкованої українському губернаторові О. Скоропис-Йолтуховському. 5 листопада П. Скоропадський звернувся до німецького командування в Києві з проханням розмістити свої війська в Холмщині і, насамперед, у Холмі. Д. Дорошенко терміново виїхав до Берліна й уклав угоду, згідно з якою дві німецькі дивізії мали замінити евакуйовані австрійські військові частини. Але військово-політична ситуація в Німеччині й Україні, що склалася в листопаді-грудні 1918 р., не дозволила утримати Холмщину. Вона назавжди залишилася у складі Речі Посполитої [20, с. 201 – 203].

Таким чином, стосунки між Українською Державою та Австро-Угорщиною склалися досить неоднозначно й зводилися практично до розв'язання територіальної проблеми в боротьбі за соборність України. Менше вони торкалися взаємин з австрійським військовим контингентом у південному регіоні України – Східної армії під командуванням генерала піхоти Альфреда Крауса, який, до речі, у листопаді 1918 р. без погодження з Віднем евакуював армію з України, за що був підданий нещадній критиці партією війни. Відзначмо, що конфліктів удавалося уникнути лише в контактах, які підтримувалися з метою реалізації українською та австрійською сторонами економічної угоди.

У жовтні 1918 р. внаслідок воєнної катастрофи на італійському фронті та бурхливого піднесення національно-визвольного руху, виявилися всі ознаки розпаду Австро-Угорської імперії. Передбачаючи утворення на її землях нових незалежних держав, міністр Д. Дорошенко зустрівся з В. Липинським у Берліні. Вони провели консультації щодо перспектив діяльності посольства у Відні та створення на його базі надзвичайних представництв у Празі й Будапешті. Після цього до Праги виїхав В. Полетика, де було створено місію, що працювала згодом у Чехословаччині. Засновником місії в Будапешті став І. Токаржевський-Карашевич. Вона в січні 1919 р. стала досить потужним і важливим українським дипломатичним представництвом в Угорщині.

З усіх країн блоку Центральних держав, пов'язаних Брестським мирним договором, без усяких проблем склалися відносини з Болгарією. Насамперед, обидві країни не мали жодних взаємних претензій. Тон взаєминам задавали глави держав – гетьман П. Скоропадський і цар М. Фердинанд, які демонстрували приязне ставлення один до одного, прагнення дружніх взаємовідносин між країнами.

Визначальну роль відігравало призначення болгарським послом у Києві І. Шишманова, учня великого українського вченого М. Драгоманова, одруженого з його донькою. Він не раз відвідував Україну, мав чимало друзів і був прекрасно інформований про суспільно-політичну ситуацію та проблеми національно-державного будівництва. Аналізуючи українсько-болгарські відносини, Д. Дорошенко підкреслював, що згадані обставини суттєво спричинилися до встановлення дуже добрих відносин з Болгарією і позитивного розв'язання низки складних проблем, зокрема ратифікації Брестського мирного договору [9, с. 153].

Зважаючи на важливість міжнародних зв'язків Української держави та її прагнення стати рівноправним членом світового співтовариства, її посольство в Болгарії було досить потужним і кваліфікованим. Воно мало статус 1-го розряду, а уповноважений представник був у ранзі міністра-резидента. На цю посаду був призначений колишній міністр закордонних справ О. Шульгин. Радниками, секретарями, аташе стали досвідчені громадсько-політичні діячі й дипломати Ф. Шульга, В. Драгомирецький, П. Сікора, Д. Шелудько, М. Лаврик. Військовим аташе призначено генерал-значкового Б. Бобровського. Штат посольства налічував десять працівників [23, с. 34].

Від перших днів перебування у Софії українські дипломати виявили велику активність: провели низку зустрічей і переговорів з болгарськими діячами зовнішньополітичного і військового відомств, взяли участь в офіційних прийомах, зокрема, на честь короля Фердинанда й австро-угорського імператора Карла I. О. Шульгин 7 вересня урочисто вручив главі держави вірчі грамоти. Цей акт відбувся в надзвичайно щирій обстановці з

обох сторін за присутності царевича Бориса, прем'єр-міністра та інших високих посадовців.

Усі заходи українських дипломатів, як доповідав посол до Києва, скеровані на зміцнення стосунків між Україною і Болгарією та встановлення відносин з дипломатичними представництвами інших країн, передусім нейтральних, болгарська сторона сприймала з розумінням і підтримкою [23, с. 10].

Архівні документи свідчать про певні труднощі в діяльності посольства, насамперед, через відсутність регулярного й надійного радіотелеграфного та поштового зв'язку з Києвом. Спроба встановити радіотелеграфний зв'язок з використанням станції в Одесі натрапила на спротив австрійських військових окупаційних властей, хоча названа радіостанція була готова забезпечити зв'язок, без якого нормально функціонувати посольству було складно. Тому, як доповідав О. Шульгин, останню інформацію з України доводилося отримувати від болгарського посла в Києві Шишманова та з німецьких засобів масової інформації [22, с. 51].

Одним з помітних напрямків діяльності українського посольства було сприяння розвитку економічних відносин у руслі Брестського мирного договору, суттєве збільшення товарообігу між державами, у чому Болгарія була дуже зацікавлена. Але Німеччина, а особливо Австро-Угорщина, намагалися спрямувати головний потік українського експорту продуктів харчування до себе й твердо контролювали поставки з України. За цих умов дипломати обох країн намагалися уникнути перепон з боку великих держав через прямі зв'язки з підприємцями. Щоправда, торговельно-економічні зв'язки практично не набули систематичного характеру й помітних масштабів.

Від підписання Брестських угод і до кінця 1918 р. добросусідські й дружні стосунки Україна підтримувала з Туреччиною. Дипломатичні зв'язки між ними були встановлені ще за Центральної Ради, коли в Константинополі було засновано посольство на чолі з М. Левитським. Талановитого дипломата, що відзначився на переговорах у Бресті, Д. Дорошенко відкликав до Києва для роботи в міністерстві й призначив на його місце О. Кістяковського. Проте він не зміг виїхати через різні причини і послом до Туреччини було призначено недавнього губернського комісара Київщини М. Суковкина [24, с. 97].

У зв'язку з тим, що від'їзд українського дипломатичного представництва до Туреччини затримувався, обмін ратифікаційними грамотами між державами відбувся 22 серпня 1918 р. у Відні. Цей акт виконили В. Липинський та посол Туреччини в Австро-Угорщині Гусейн-Гільмі-Паша. Українське надзвичайне посольство в повному складі прибуло до турецької столиці 1 листопада [25, 3].

Незважаючи на дуже складну ситуацію в країні (вихід з війни та присутність у Золотому Розі військових кораблів Антанти), згадував Л. Кобилянський, турецький султан Магомет V прийняв українців з великими почестями. Він тепло привітав посла Суковкіна, потім особисто кожного з членів представництва, заявивши, що „дуже радий був пізнати нас і бажає нам доброго життя в своїй державі” [25, с. 3] .

Щоправда, дипломатичні стосунки між Українською Державою і Туреччиною тривали недовго. У грудні 1918 р. гетьман П. Скоропадський та останній султан Оттоманської імперії втратили владу. Але встановлені добросусідські взаємини надовго залишили позитивний слід, зокрема, коли під натиском військ більшовицької Росії 1920 р. евакуйовані з Криму антирадянські військові формування та біженці з України знайшли в Туреччині тимчасовий притулок.

Таким чином, діяльність української дипломатичної служби в добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського зробила потужний внесок у розвиток міждержавних стосунків у пріоритетному й найбільш важливому напрямку зовнішньополітичного курсу країни на той час – у бік Центральних держав на чолі з Німеччиною. Саме з Берліном зусиллями уряду, міністерства закордонних справ та дипломатичних представництв склалися тісні зв'язки та ділове співробітництво. Україна досягла певного успіху у використанні могутності й впливу Німеччини для розв'язання важливих проблем державного будівництва: міжнародного визнання, забезпечення незалежності, захисту справедливо погоджених кордонів з урахуванням соборності етнічних українських земель. Слід уважати, на наш погляд, успіхом української дипломатії встановлення дружніх відносин з Болгарією й Туреччиною. Проте внаслідок несприятливих обставин та не поступливості Відня в територіальних питаннях не склалися відносини з Австро-Угорщиною, хоча українська дипломатія докладала великих зусиль і виявляла винахідливість у розв'язанні складних завдань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брицький П.П. Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР / П.П. Брицький, О.В. Добржанський. – Вид-во „Золоті литаври”, Чернівці, 2007. – 241 с.
2. Веденєєв Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917 – 1923 роках / Д. Веденєєв, Д. Будков. – К., 2006. – 296 с.
3. Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, (марець 1917 р. - грудень 1919 р.): В 3-х ч. – К.; Відень, 1920 / В. Винниченко. – Ч.1. – 348 с.; Ч.2. – 328 с.; Ч.3. – 535 с.
4. Грибоєдов С.В. Фомування гетьманського уряду Української Держави: Історіографія питання / С.В. Грибоєдов // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка: Історія. – 2000. – № 46. – С.29 – 33.
5. Грибоєдов С.В. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: Історіографічне дослідження / С.В. Грибоєдов // Авторев. дис. ...канд. іст. наук., 2001. – 20 с.
6. Держалок М.С. Українсько-австро-угорські відносини.1918// міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки / М.С. Держалок. – Вип. 3. – К., 1993. – С.15 – 21.

7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле, 1914 – 1920 / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 467 с.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 351 с.; його ж Деяко про закордонну політику Української Держави в 1918 р. / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – Зб. II-IV. – С. 49 – 65.
9. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року – Ужгород, 1930. – 510 с.
10. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. / О. Доценко. – Т. II, кн.5. – Львів, 1924. – 398 с.
11. Заруда Т.В. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави. 1918 рік / Т.В. Заруда // Дис. ...канд. іст. наук., 1995. – 177 с.
12. Липинський В. З епістолярної спадщини / В.Липинський. – К., 1996. – 385с.
13. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920) / В. Литвин. – К., 2003. – 486 с.
14. Мельник М. Українська держава 1917-1920 рр. у світлі міжнародного права / М. Мельник // Визвольний шлях (Лондон). – 1971. – Кн. 5 – 10.
15. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1993. – 414 с.
16. Осташко Т. В'ячеслав Липинський – історик, політик, дипломат / Т. Осташко // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Вип.3. – С. 656 – 669.
17. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917-1920) / О. Павлюк, В. Сідак // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 310 -339.
18. Павленко Ю. Українська державність у 1917 – 1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К., 1995. – 262 с.
19. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. / П. Скоропадський. – Філадельфія, 1995. – 492 с.
20. Федюшин О. Украинская революция 1917-1918 / О. Федюшин. – Москва, 2007. – 332 с.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3198. – Фонд посольства Української Держави в Австро-Угорщині. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3.
22. ЦДАВО України. – Ф. 3198. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1 – 4.
23. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Фонд Міністерства закордонних справ Української Держави. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 51.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Фонд міністерства закордонних справ УНР. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 97.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр.22. – Арк. 3.
26. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи / О. Шульгин. – К., 1918. – 110 с.; Shoulgine O. L'Ukraine la Russie et la Puissance de L'Entente / O. Shoulgine. – Berne, 1918.; Shoulgine O. L'Ukraine et la Cauchemar Rouge / O. Shoulgine – Paris, 1927.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Наукові інтереси: історія української дипломатії та міжнародних відносин, проблеми повернення історико-культурних цінностей втрачених Україною під час Другої світової війни.

УДК 930.1

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ЯК ЧИННИК ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Олександр ДЕРГАЧОВ (Кіровоград)

У публікації розглядаються проблеми історії українського народу в інтерпретації В. Винниченка через призму антропоцентризму внутрішніх та зовнішніх факторів людської діяльності.

Ключові слова: антропоцентризм, людина, релігія, народ, натовп, колектив, ендогенні та екзогенні фактори, колектократія, конкордизм.

В публикации рассматриваются проблемы истории украинского народа в интерпретации В. Винниченка в контексте антропоцентризма внутренних и внешних факторов человеческой деятельности.

Ключевые слова: антропоцентризм, человек, религия, народ, толпа, коллектив, эндогенные и экзогенные факторы, коллектократия, конкордизм.

The problems of history of Ukrainians in V. Vynnychenko's interpretation through anthropocentrism of internal and external factors of human activity have been determined in the paper.

Key words: anthropocentrism, person, religion, nation, crowd, community, endogene and exogene factors, collectocracy, concordism.

Розумова обдарованість, здобуті постійною самоосвітою знання стали для Володимира Винниченка спонукальною підставою для пошуків першопричин розуміння ролі антропоцентризму – внутрішнього світу людини та її творіння зовнішнього світу релігії в історії буття українського народу. Впродовж усього життя на сторінках своїх творів, статей та в щоденнику Володимир Винниченко стверджував власну історіософську позицію, зокрема стосовно ендогенних та екзогенних факторів розвитку української історії: особистості, релігії та прагнення індивідууму до свободи.

У сучасних дослідженнях відомих українських істориків В. Солдатенка та С. Кульчицького спадщина Володимира Винниченка розглядається, насамперед, у контексті досліджуваних проблем еволюції його поглядів та діяльності в політичній сфері [10]. Загальну оцінку історіософії Володимира Винниченка дав дослідник О. Удот [16]. Джерелом значної кількості розвідок творчості й діяльності є тематичні Всеукраїнські конференції, присвячені видатній постаті, які традиційно проводяться на його малій батьківщині [14]. На жаль, серед численних монографій та публікацій немає наукових розвідок, у яких би предметно вивчалися історіософські погляди Володимира Винниченка в контексті дослідження ролі людини, її прагнення до свободи та

релігії в історії, містився б критичний аналіз впливу людини та релігії на історичний процес українського народу.

У цій публікації акцентується увага на вивченні творчої спадщини Володимира Винниченка через інтерпретацію політиком ролі внутрішнього світу людини та світосприйняття релігії як основи її творіння.

Антропоцентричні історіософські погляди Володимира Винниченка, зокрема на роль внутрішнього світу людини та релігії, знайшли своє втілення в щоденникових записах та в епістолярії з провідною інтелігенцією того часу; у публіцистиці: “Одвертий лист дрібного буржуа“, “В чем наша сила“, “Новооткрытый народ“ та на сторінках літературних творів: “Голота“, “Солдатики“, “Вічний імператив“; у працях історичного, політологічного та філософського характеру: “Відродження нації“, “Заповіт борцям за визволення“, “Конкордизм“.

Володимир Винниченко був переконаний, що творцем історії є народ, а джерелом народу є людина, яка може існувати в колективі або в натовпі. Окремо взята людина, колектив і натовп в історії українського народу відіграють вагомую роль, бо саме ці історичні елементи є основою історичного процесу людства, підкреслював Володимир Винниченко [6, с. 285].

Перебуваючи під впливом теорії трансценденталізму І. Канта, Володимир Винниченко стверджував, що формування метафізичних інтенцій у свідомості людини багато в чому зумовлене чинником смерті. Людина – єдина серед живих істот, яка усвідомлює свою тимчасовість, конечність і яка болісно осмислює цю фатальну подію. Володимир Винниченко підкреслював невідповідність ідеалу дійсності, неймовірної складності людини як істоти соціальної й водночас безмежно індивідуалістичної, здатної на безоглядну самопожертву й шалений егоцентризм: “Від чого у людей утворюється зневага до людності, утворюється переконання, що людина взагалі мерзотна істота? Вже ж не через те, що людськість або величезна більшість цієї людськості справді така гідка“ [6, с. 345].

Появу вищезазначеного явища Володимир Винниченко пояснював через обґрунтування так званої концепції “Я“ людина“, яку зводив до наступного:

1. Психічні зміни, агресивна й насильницька поведінка, застосовувалася для забезпечення свого існування, що призвело до гіпертрофії людського “Я“, окремих особистостей, соціальних класів та народів, які виявляли агресію стосовно українства та інших народів світу: “Читати українську історію треба з бромом... як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: пів державного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг...“ [6, с. 285].

2. Нагромадження багатств за рахунок утиску людини людиною створював надмірний егоїзм, який, у свою чергу, породжував стан соціальної

та економічної нерівності, витворення нової моралі людей, заснованої вже на нових ненормованих умовах життя й на нових психічних станах. Тому такі стани, котрі раніше не могли бути в первісних людей як, наприклад, суперництво, заздрість, ворожнеча, боротьба, жорстокість, підступництво, насильництво, почали виникати як закономірні явища й ставати немовби нормальними, природними, законними. Усі перераховані явища, на думку Володимира Винниченка, стали ще однією причиною кривди й горя українського народу.

Володимир Винниченко був твердо переконаний у тому, що неможливо досягти перебудови морального світу людства, насильства, брехні, експлуатації засобами тієї ж брехні, несправедливості. Усвідомлював він також, що і в революцію йшли з різними цілями: одні, щоб дійсно послугувати людям, інші – щоб на загальному фоні боротьби піднятися над тією масою знедолених, добитися задоволення своїх інтересів або влади, влаштувати своє власне життя [15, с. 20–25].

Людина є джерелом історичного процесу, а засобом здійснення цього процесу є колектив та натовп. Тому Володимир Винниченко цілком логічно порушує проблему ролі колективу та натовпу в історії українського народу.

Співвідношення колективу й людини Володимир Винниченко випробував у творах “Голота” та “Вічний імператив”. Процес погодження колективу й людини можливий без насильництва, лише через глибоке самовдосконалення людини з розумним використанням законів природи (так званий “Вічний імператив”): “Інтереси нормального індивіда... та інтереси колективу зовсім не протилежні... Навпаки, як і всі інші сили в людині, так і ці дві, завжди намагаються бути в гармонії, в погодженні одного з одним... Інтерес колективу... стає настільки особистим інтересом, що відділити себе від колективу вже немає можливості”. Отже, вічний імператив – це віковичний природній закон відносин індивіда та колективу, злиття інтересу “Я” з інтересом “Ми” без будь-якого примусу. Цей імператив є варіантом всесвітнього закону рівноваги й погодження сил [13, с. 75–80].

На думку Володимира Винниченка, колектив як елемент історичного процесу, може в будь-який момент трансформуватися в натовп. Першопричини, що зумовлюють трансформацію колективу в натовп, Володимир Винниченко шукає у внутрішньому світі кожної окремої людини. Така тенденція яскраво простежується в його ранніх творах “Солдатики” та “Студент”.

Дії натовпу пояснюються Володимиром Винниченком через програмування психіки кожної людини. Для натовпу весь світ поділений на своє і чуже, маркований за принципом “однодумець – ворог”. Тільки в такому просторі може рухатися “лінійна” думка юрби. У такій ситуації формується гомогенна оцінка, яка й програмує колективні дії. Тому натовп завжди рухається в танатологічному напрямі, бездумно й жорстоко вирішує долю

людини. Її одномоментний вибух, спровокований певною ситуацією, зазвичай швидко втрачає свій запал [9, с. 9–10].

Підтвердження своїм переконанням стосовно ролі натовпу в історії Володимир Винниченко побачив у Першій світовій війні та участі в ній українства. Він уважав, що класичним початком війни в біполярному суспільстві, де головним аргументом під час розв'язання громадянських конфліктів виступає сила, трансформована в насильство над “іншим”, змінюється статус сили маси – з латентного стану вона переходить у фазу активну – це, у свою чергу, відкриває шлях до зміни форм суспільного буття, що й засвідчив подальший хід історії.

Специфіка психології натовпу залежить від психологічного складу кожної особистості, стверджував Володимир Винниченко, яка є частинкою натовпу. Таким чином, натовп – це сукупність особистостей, кожна з яких має різний психологічний склад, залежно від чого залежить хід тих чи інших історичних явищ.

Володимир Винниченко був переконаний, що людина як елемент колективу та натовпу програмується певною ідеологією, що забезпечує історичний процес. Вагому роль у програмуванні людини, колективу та натовпу, на думку Володимира Винниченка, відіграє релігія.

Людина і релігія – ці поняття для Володимира Винниченка були чимось особливим, наштовхували його на роздуми взаємозалежності біологічної істоти та її ідеологічного творіння.

Різні дослідники закидають Володимирі Винниченку, що він атеїст, що у своїх творах проповідував безбожництво. Атеїзм Володимира Винниченка питання не дискусійне, він був чітко окресленим раціоналістично-критичною добою панування європейського раціоналізму й просвітництва.

Головну причину бід і трагедій людського суспільства українського народу Володимир Винниченко вбачав у духовності та свідомості людини, що формувалися під впливом релігії: “Треба пам'ятати про велику роль попівства, яке так само цілком стоїть за інтереси пануючих класів і за охорону існуючого ладу” [2, с. 177]. Таким чином, Володимир Винниченко наголошує на тому, що віра видумана людством лише для того, щоб закріпити владу панівних класів та народів.

У заповідях православної релігії Володимир Винниченко вбачає ідеологію, яка не сприяє розвитку українського народу: “Від чого у людині утворюється зневага до людськості. Виною, мені здається, вбиті нам з пелюшок ідеалістично-церковний погляд на людей... Ідеологічний-релігійний погляд на людей підриває з дитинства у нас ґрунт під ногами. Цей погляд вчить нас таких речей, які не можуть існувати в природі. Релігійний погляд, наприклад, кладе в основу відносин людей такий антиприродний мотив, як чисте, абстрактне благовоління людини до всіх у всяких обставинах... Я думаю, що людина хороша з тим, хто з нею хороший. Інтерес керує людиною.

Від кого вона має, того любить і шанує. Чи духовно чи матеріально, закон один...“ [6, с. 174].

Він добре розумів, що ця проблема пов'язана з людською свідомістю. У щоденникових записах він дуже часто звертається до ідеї Бога, безсмертя, потойбічності: “Ідея Бога неподільно, нерозривно споріднена з ідеєю безсмертя. З смертю Бога пропадає безсмертя, цей найкращий виразник інстинкту життя“ [6, с. 20].

Володимир Винниченко був переконаний: криза християнської ідеї може виступити феноменологічним фактором людського буття, що є відправним моментом пізнання сенсу індивідуального життя [1, с. 252–262].

Релігія завжди слугувала й буде слугувати певним народам, які належать до панівних. Слід відзначити, що релігія встановлює моральні норми, стверджував Володимир Винниченко, не тільки між панівними й пригнобленими народами, звичайно, не на користь останніх, але й між соціальними категоріями в суспільстві окремого народу: “Кожний Універсал неодмінно читався на Софійському плацу з парадами, з юрбою попів... з усією негарною комедією, якою царизм і пануючі класи гіпнотизували темні шари населення. Ніде на всьому світі, ні за одної найбуржуазнішої революції цього не було“ [2, с. 115]. Результат впливу православної релігії на український народ був очевидний для Володимира Винниченка: “Чудний наш народ... Усе життя любив волю – і все життя жив рабом...“ [8, с. 20].

Діяльність людини, що є джерелом історичного процесу, не обмежується лише егоцентризмом та впливом релігії. Один з найбільших парадоксів буття, на думку Володимира Винниченка, полягає в постійному, несистемному прагненні людини до свободи. Саме прагнення українського народу до свободи крізь віки побудило у Володимира Винниченка пошук причин такого внутрішньолюдського явища. В одному з листів до М. Горького 1909 року Володимир Винниченко писав: “Мир – это я, мои желания. Верно, даже принесение себя в жертву ради других есть мое желание, которое превысило прочие...“ [13, с. 75].

Головними засобами здійснення руху до свободи людства, окремих народів, соціальних категорій, окремих особистостей, причому руху до свободи всіх сфер життя: політичного, економічного, соціального, національного є, на думку Володимира Винниченка, дві речі – це революції та війни. Революції і війни спричиняють порушення рівноваги, гармонії у світі, внаслідок чого виникає дисгармонія в суспільстві, що, у свою чергу, призводить до певних психологічних процесів, які породжують внутрішнє прагнення до свободи людини, внаслідок чого виникають умови для розвитку людства [7, с. 242].

Володимир Винниченко був переконаний, що саме війни й революції є спонукальним мотивом для людини в прагненні до свободи. Тому на сторінках своїх щоденників та публікацій він дуже часто порушував цю проблему. Джерелом таких думок були події Першої світової війни: “Одне з

характерних явищ війни – страх... Ніхто нікому не вірить, і через те кожен старається бути якомога більшим патріотом“ [6, с. 88]; події Великої Лютневої та Української національно-демократичної революцій: “Ще раз наочно доказано, що на світі нічого абсолютного немає. Як завжди, почалося з елементарного, присутнього найширшому колові: з хліба, звичайного, чорного чи білого хліба“ [6, с. 256].

Стверджуючи, що джерелом історії є діяльність людини, Володимир Винниченко підійшов до складного питання в історичній думці: “Що рухає історією в дійсності: людство, людина чи щось інше?“ У листі до М. Горького він зазначав наступні думки: “Двигателем человека являются, в конечном счете его потребности, желания. Будучи рабом инстинкта отцовского, человек дает обществу детей, рожденных случайно, несознательно, возвращенных как – нибудь, без сознания громадной важности рождения иращения детей – будущего человечества, этого продолжения нас самих, в глубь времени“ [13, с. 72].

Історію творить не народ чи людина, весь хід історії залежить, передусім, від внутрішнього світу кожної людини, стверджував Володимир Винниченко: “Спеціальної психічної здатності “сили волі“ немає... Коли в людині є декілька протилежних бажань, то вони мусять боротися між собою. Сильними волею можна називати тільки тих, у яких є сильні, виразно окреслені бажання. Слабкими тих, у яких бажання невиразні, володіють людиною не цілком... Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам ті риси і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття це є перш усього свідомість належності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.)“ [6, с. 34–39]. Саме тому, на думку Володимира Винниченка, український народ, який протягом століть був пригнобленим, завжди буде прагнути до свободи у всіх сферах життя.

Усі біди українського народу Володимир Винниченко вбачав у антропоцентризмі історії людства, коли історію творять внутрішні мотиви та чинники окремої людини. Тому в останні роки свого життя він висунув ідею “колектократії“ як найбільш ефективний засіб подолання соціальних конфліктів і побудови справедливого суспільства. Цьому також послугоувала і його концепція “конкордизму“ – своєрідний аналог теорії конвергенції: шукати компромісні шляхи взаємовідносин між державами з різними соціально-політичними системами, налагоджувати між ними співробітництво, зближувати через мирне економічне змагання. Тим самим, конкордизм є система методів і правил боротьби з нещастям, яке панує над людством протягом величезної частини його історії.

Таким чином, аналіз залучених до вивчення матеріалів дає змогу зробити висновок, що роль людини, колективу, натовпу й релігії в історії Володимиром Винниченком розглядається в контексті антропоцентризму – ендогенних та екзогенних факторів. Рушійною силою історичного процесу є

внутрішні чинники кожної людини, що спонукають прагнення в людині до свободи у всіх сферах життя. Рух до свободи, на думку Володимира Винниченка, може здійснитися лише двома чинниками: війною та революцією на рівні народів, а на рівні класів у суспільстві – класовою боротьбою. Отже, всі історичні процеси в історії людства здійснюються через постійний рух до свободи. На думку Володимира Винниченка, негативний відбиток на історію українського народу мали два моменти: схильність людей до гіпертрофованої метафізичної інтенції та вплив православної релігії. Як наслідок у хаосі невизначеності, всезагальної розгубленості, людина ставала самотньою, роздвоєною, дезорієнтованою. Це світ, у якому панує інстинкт самозбереження, стверджував Володимир Винниченко. Визначальною рисою поглядів Володимира Винниченка є прагнення поєднати відтворення механізмів функціонування психіки з пошуками метафізичної природи суб'єктивного світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації: Історія Української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.). – Ч. 1 / Володимир Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – 348 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: Історія Української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.). – Ч. 2 / Володимир Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – 328 с.
3. Винниченко В. Голота / Володимир Винниченко // Киевская старовина. – 1905. – №2. – С. 209–262.
4. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / За редакцією В.В. Біленко, С.А. Гальченко / Володимир Винниченко. – К. : Вид. т-во “Криниця” книголюбів України, 1991. – 126 с.
5. Винниченко В. Одвертий лист дрібного буржуа / Володимир Винниченко // Слово і час. – 2000. – №10. – С. 70–75.
6. Винниченко В. Щоденник. 1911 – 1920. – Т. 1 / Ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка / Володимир Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк : Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1980. – 500 с.
7. Винниченко В. Щоденник. 1921 – 1925. – Т. 2 / Ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка / Володимир Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк : Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1983. – 700 с.
8. Єфремов С. Історія українського письменства / Ред. М. К. Наєнко / Сергій Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 538 с.
9. Ковальчук О. Натовп на арені історії: актуалізація сили у практиках повсякдення на матеріалі творів В. Винниченка / О. Ковальчук // Дивослово. – 1998. – №6. – С. 9–11.
10. Кульчицький С. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К. : Видавничий дім “Альтернатива”, 2005. – 376 с.
11. Лащик Є. Винниченкова філософія щастя / Є. Лащик // Філософська думка. – 1998. – №1. – С. 50–60.
12. Листування Володимира Винниченка і Євгена Чикаленка (1902 – 1916 рр.) // Вежа. – 1997. – №8–9. – С. 187–220.
13. Листування Максима Горького з В. Винниченком // Слово і час. – 1993. – № 2. – С. 70–85.
14. Наукові записки. – Випуск 27 / До 120-річчя від дня народження В.К. Винниченка / Серія : Філологічні науки (українське літературознавство). – Кіровоград :

РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – 208 с.; Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 48. – К., 2003.; Наукові записки. – Випуск 62 / Випуск присвячений 125-й річниці від дня народження В.К. Винниченка / Серія : Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 258 с.; Наукові записки. – Випуск 92 / Випуск присвячується 130-й річниці від дня народження Володимира Кириловича Винниченка / Серія : Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – 476 с.

15. Сиваченко Г. Винниченків “Конкордизм” у буддистському та психоаналітичному дискурсах / Г. Сиваченко // Слово і час. – 2000. – №8. – С. 17–26.

16. Удод О.А. Історіософські погляди Володимира Винниченка / О. Удод // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Збірник статей. – К. : ІПіЕНД, 2006. – 280 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дергачов Олександр Васильович – старший викладач Кіровоградського інституту розвитку людини “Україна”.

Наукові інтереси: вітчизняна історія ХХ століття, історична біографістика, історія Української революції 1917 – 1920 рр.

УДК 61.4 (477.7)

ГРОМАДСЬКА МІСЬКА МЕДИЦИНА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: УТВОРЕННЯ Й ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД

Валерій ЄРМІЛОВ (Миколаїв)

У статті розглядається утворення й початковий період діяльності громадської медицини міських самоуправлінь Херсонської губернії в 70-і – 90-і роки ХІХ ст., яка була тісно пов’язана із земською медициною.

Ключові слова: громадська медицина, міське самоуправління, міська медицина, Херсонська губернія, медико-санітарна допомога, земська медицина.

В статье рассматривается образование и начальный период деятельности общественной медицины городских самоуправлений Херсонской губернии в 70-е – 90-е годы ХІХ в., которая была тесно связана с земской медициной.

Ключевые слова: общественная медицина, городское самоуправление, городская медицина, Херсонская губерния, медико-санитарная помощь, земская медицина.

The article reviews forming and initial period of the public medicine practise of municipal government of Kherson province in 70-90 ies of the ХІХ cent., which was closely connected with country medicine.

Key words: public medicine, municipal government, municipal medicine, Kherson province, health care, country medicine.

Історики медицини минулого і теперішніх часів, вивчаючи громадську медицину, головну увагу зосереджували на земській медицині. Але ще на II з'їзді Товариства російських лікарів на знак пам'яті М. І. Пирогова (1887 р.) відомий російський лікар-організатор Є. О. Осипов заявив, що: “общественная медицина включает в себе общие основы нормальной организации санитарной и врачебной медицины земства и городской думы” [1, с. 125]. Деякі інші медичні діячі до громадської медицини відносили також фабрично-заводську, страхову, залізничну медицину та ще деякі окремі форми недержавного виду організації медичної допомоги, але після земської і міської [2, с. 306]. Таким чином, за міською медициною здавна закріпився статус однієї з двох беззаперечних складових громадської медицини. На жаль, міська медицина весь час залишалася в тіні земської. Історики, захоплюючись яскравими прикладами успіхів земської медицини, не приділяли належної уваги міській медицині. Для цього були певні причини, з'ясування яких, як й особливості організації міської медицини, потребують окремих досліджень.

У наш час, коли йде становлення місцевого самоуправління на нових, демократичних, засадах на особливу увагу заслуговує історичний досвід ініціативної організації міськими органами влади такої важливої сфери обслуговування населення, як надання медичної допомоги.

Термін “міська медицина” з'явився також у другій половині XIX ст. Під ним розумілася система організації медико-санітарної допомоги населенню міським самоуправлінням. Відомий сучасний російський вчений-історик медицини професор М. Б. Мирський писав: “Существовавшая в XIX – XX вв. в дореволюционной России городская медицина – это “младшая сестра” земской медицины, у которой она призвана была перенять – и действительно переняла – все самое лучшее”. “По примеру земской медицины, по ее образу и подобию и была создана и действовала городская медицина (разумеется, с поправкой на городские условия)” [3].

Система громадської організації надання медичної допомоги міському населенню почала складатися після прийняття “Міського положення” 1870 року, яким у містах утворювались органи місцевого самоуправління: розпорядчий орган – міська дума і виконавчий орган – управа на чолі з міським головою. На ці нові міські громадські органи були покладені завдання управління муніципальним господарством, міські думи також мали право піклуватися і “общественным благосостоянием”, у тому числі сприяти охороні “народного здравия” [4]. Тобто питання охорони здоров'я жителів міста, згідно з “Положенням”, як і в земському самоуправлінні, були не обов'язкові. Але як і в земстві, міста (на жаль, тільки великі) ці не обов'язкові напрямки діяльності поставили в ряд пріоритетних.

Серед небагатьох праць про міське самоуправління, де хоч якоюсь мірою згадується і про медичний аспект його діяльності, слід вказати на ґрунтовну статтю В. А. Нардової у міжнародному збірнику статей Московського університету 1992 р., у якій автор, зокрема, вказує й на

особливості початкової організації самоуправління у трьох містах Російської імперії – столицях та Одесі, що, без сумніву, позначилось і на організації медичної допомоги в них [5, с. 222-223]. Цих питань, але досить побіжно й поверхово (адже вони не були головним об'єктом їхніх досліджень), торкались у своїх працях І. В. Лойников, В. П. Сем'янинов, О. М. Марченко. Тим часом зазначена проблема на рівні південного регіону України, особливо на початковому етапі, залишається недослідженою [6].

У статті здійснюється спроба дослідити витoki громадської міської медицини, виявити особливості становлення її в різних містах регіону, проаналізувати початковий етап діяльності медичних закладів.

Херсонська губернія у другій половині ХІХ ст. порівняно із сусідніми губерніями мала досить багато міст. Крім 5 повітових (Херсон – він же й губернське місто, Єлизаветград, Тирасполь, Ананьїв, Олександрія), у губернії знаходились 11 заштатних міст та 6 посадів. Також у межах губернії розміщувались два великих міста – Одеса (не тільки центр Новоросійського генерал-губернаторства й повітове місто, а й самостійна земська одиниця) і Миколаїв (спочатку в складі військового губернаторства, а потім у складі Херсонського повіту).

До земської реформи 1864 р. існувала так звана “приказна медицина” (Приказів громадського опікування), яка в Херсонській губернії мала невеликі лікарні в Херсоні, Олександрії, Бериславі, Бобринці, Ананьєві, Дубоссарах й Очакові. У них лікувалися переважно міські жителі [7, с. 724]. З утворенням земського самоуправління ці лікарні перейшли до земств, але ситуація не змінилась – у них так само в більшості своїй на лікуванні перебували міські жителі. Мало що змінилось і після запровадження міської реформи 1870 р.

Навіть набагато пізніше губернський земський санітарний лікар М. І. Уваров у доповіді ХІІІ з'їзду лікарів і представників земських та міських управ (1896 р.) констатував, що в Херсонській губернії, як і в інших губерніях, “большинство городов совершенно не имеет постоянной медицинской помощи для городского населения. Города сложили с себя всякие обязанности на земство, городские медицинские учреждения которого и работают для городского населения: в губернских и уездных земских больницах и амбулаториях, находящихся в городах, горожане составляют половину и более всех больных, лежащих на койках и посещающих амбулатории” [7, с. 1].

Найбільшим і найбагатшим містом Херсонської губернії була Одеса. Тому й медична організація Одеси була найбільшою в губернії. На відміну від інших міст, міське самоуправління в Одесі введене ще до міської реформи 1870 р. Одеса була єдиним містом України (і третім після Петербурга й Москви в Російській імперії), де міське самоуправління, подібне за організацією і функціонуванням до Положення про земські установи 1864 р. і Міського положення 1870 р., діяло ще з 1862 – 1863 рр. [5, с. 222]. Тому на

час проведення міської реформи 1870 р. в Одесі її дума вже опікувалася медичною допомогою міського населення, маючи у своєму розпорядженні міську та єврейську лікарні, сирітський будинок, будинок опіки жебраків, лікувальницю для хворих, лиманний заклад. Лікували міщан також декілька інших медичних закладів різних відомств і громадських організацій.

В інших містах губернії органи самоуправління з'явилися після затвердження Міського положення 1870 р. Якщо до проведення міської реформи місцева влада в них обслуговувала переважно державні інтереси (податки, повинності, субсидування урядових інстанцій і т. ін.), то із запровадженням самоуправління міста перебрали на себе піклування про муніципальний розвиток і управління питаннями життя саме городян. У цьому плані міські самоуправління поступово стали зосереджувати у своїх руках усе ширше коло функцій медико-санітарного обслуговування населення, особливо найбільш необхідних його верств. Але виразно це виявилось тільки у великих містах губернії – Миколаєві, Херсоні, Єлизаветграді.

Так, у Миколаєві в підпорядкування до міської думи перейшла міська лікарня (з амбулаторією), яка давно існувала. У наступні роки в місті також діяли як старі, так і нові лікувальні заклади: військово-морський шпиталь, лазарет Харківсько-Миколаївської залізниці й полковий лазарет.

У Єлизаветграді міське управління ще з 1823 р. мало міську лікарню, яка перейшла до нього з військового відомства. Потім з'явилися декілька лікувальних закладів інших товариств і відомств.

Херсон тривалий час міських медичних закладів не мав. Жителі міста лікувалися в губернській земській лікарні й становили там переважну кількість хворих: “Больным вопросом в этом отношении является Херсонская губернская земская больница, служащая почти исключительно жителям города Херсона, который в силу этого благополучно обходится без собственной больницы” [7, с. 2]. І тільки 1881 року міське самоуправління на свої кошти відкрило амбулаторну лікувальницю для приходящих хворих (“в память Императора Александра II”) [7, с. 11]. Тому “Херсонское губернское земское собрание в 1893 году, признавая нужным сократить штат губернской больницы до 60 коек и сознавая, что при этом жители города Херсона лишатся возможности пользоваться больничным лечением, постановило “возбудить надлежащим порядком ходатайство о привлечении г. Херсона к устройству для его жителей больничной медицинской помощи”. В ответ на это со стороны города раздались жалобы, что земство, получающее с города значительные налоги, не может отказывать в доступе в земскую больницу горожанам” [7, с. 2].

В інших повітових містах – Ананьєві, Тирасполі і Олександрії – міських лікарень не було, і жителі цих міст лікувались у земських лікарнях так само, як і в Херсоні, складаючи в них переважну більшість хворих. І тільки Тираспольська міська дума брала участь у фінансуванні повітової земської лікарні, субсидуючи її на невелику суму.

Із 11 заштатних міст губернії у Бериславі, Бобринці, Вознесенську, Очакові, Маяках, Дубоссарах і Новогеоргієвську також міських медичних закладів не було, і городяни лікувались у місцевих земських лікарнях. Міста Ольвіополь, Новомиргород, Григоріополь та Овідіополь також своїх лікарень не мали, у них не було й земських лікувальних закладів, а хворі шпиталізувались у найближчі сільські земські лікарні, які іноді були досить далеко. Наприклад, найближчий до Ольвіополя лікарняний заклад (та й то не лікарня, а приймальний покій) містився в селі Лиса Гора – за 25 верст. У цих містах при органах самоуправління були городові лікарі, які виконували переважно медико-поліцейські функції. Але з часом в Ольвіополі при міській управі в одній тісній кімнаті було відкрито амбулаторію, якою завідував городовий лікар. Новомиргород для екстрених випадків мав приймальний покій на два ліжка, де городовий лікар став щоденно протягом однієї години вести амбулаторний прийом жителів міста. В Овідіополі городовий лікар приймав хворих у себе на квартирі, а тяжкохворих відвідував за місцем їхнього проживання. Тільки жителі Григоріополя не мали ні лікарні, ні амбулаторії у своєму місті, а по медичну допомогу звертались у Тирасполь або в Дубоссари.

З 6 посадів губернії жителі Калинівки, Богоявленська й Покровська медичну допомогу отримували в земських закладах інших населених пунктів. Жителі посаду Березнегувате користувалися земською лікарнею, що була в ньому. У посаді Воскресенськ медичну допомогу надавала земська амбулаторія, шпиталізувались посадські мешканці в будь-яких земських лікарнях або в м. Миколаєві. І тільки посадом Нова Прага винаймалося приміщення для земського приймального покою, де допомога надавалась і жителям посаду. Згодом у цьому посаді земство за фінансової участі місцевої влади відкрило дільничну лікарню, у якій для мешканців посаду було надано одне безплатне ліжко.

Санітарно-протиепідемічна робота на початковому етапі діяльності міської медицини проводилася тільки у великих містах, та й то в обмежених обсягах. І тільки з 90-х років XIX ст., коли міста фінансово дещо зміцніли, а їхні органи самоуправління набралися досвіду розпоряджання комунальним господарством, медико-санітарна справа в містах стала розвиватися.

Поганий стан лікувальної та санітарно-протиепідемічної допомоги в містах на початковому етапі пояснювався обмеженими можливостями бюджетів міського самоуправління, особливо в малих містах. Діячі громадського самоуправління в містах прагнули змінити ситуацію на краще, але губернська адміністрація, користуючись нечіткими законодавчими визначеннями компетенції дум і управ, так само, як і в земстві, намагалася стримувати й обмежувати господарську ініціативу органів самоуправління. Так, уже 1888 року виник відомий на всю країну конфлікт між Одеським громадським самоуправлінням і місцевою царською адміністрацією. Новоросійський генерал-губернатор Х.Х. Рооп, перевищуючи свої

повноваження, спробував нав'язати Одеській думі новий статут міської лікарні. Дума, посилаючись на те, що лікарняна справа перебувала тільки в її віданні, заперечила. Тоді генерал-губернатор самочинно видав “обов’язкову постанову”, яка затверджувала новий статут, а лікарню підпорядкував контролю поліцейського управління. Очільникам думи він погрожував крайніми заходами й адміністративною висилкою всякому, хто не підкориться його розпорядженням стосовно міського господарства. Таке, надто очевидне, нехтування хоч і недосконалим законом обурило навіть міністра внутрішніх справ, який у доповіді царю оцінив дії генерал-губернатора як “несогласные с Городовым положением” і просив скасувати дії Х.Х. Роопа. Але Олександр III у резолюції на доповіді міністра написав: “Распоряжение генерал-губернатора, конечно, неправильно, но ему ничего не оставалось делать другого, так как городская дума не слушалась никого и слишком зазналась”. Постанову Новоросійського генерал-губернатора стосовно Одеської міської лікарні цар вирішив “до времени оставить в силе” [8, с. 157 – 158]. Таке й подібне непоодинокі грубе адміністративне втручання в міські справи сприяло індиферентності багатьох громадських самоуправлінь, що негативно відбивалося на медико-санітарній справі. У багатьох губерніях у 70-х – 80-х роках міської медицини ще взагалі не існувало.

Отже, незважаючи на те, що міська реформа була проведена всього на 6 років пізніше земської, становлення громадської міської медицини Херсонської губернії проходило значно повільніше, ніж становлення земської медицини – початковий період її затягнувся більш ніж на 20 років. Навіть в Одесі, яка міське самоуправління одержала раніше від земської і міської реформ, міська медицина спочатку не набувала належного розвитку, зазнаючи відвертого адміністративного тиску. Але в таких великих містах губернії, як та ж Одеса, Миколаїв і Єлизаветград, місцеві органи громадського самоуправління із самого початку їхнього існування мали досить значні власні медичні заклади, разом із медичними установами інших відомств і громадських організацій забезпечуючи жителів найнеобхіднішою лікувальною допомогою. Найбільш обділеними в можливостях отримати медичну допомогу були жителі малих містечок і посадів. Компенсувався цей недолік майже в усіх містах земськими медичними закладами, де міські жителі складали переважну більшість хворих. Такий стан викликав невдоволення земських діячів, під тиском яких (та за інших обставин дещо в початковий період, а особливо з 90-х років) почався інтенсивний розвиток громадської міської медицини губернії, що потребує окремого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Труды II Пироговского съезда. – М., 1887. – Т. II.
2. Мирский М.Б. Медицина России XVI-XIX веков. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1996.

3. Мирский М.Б. “Младшая сестра” земской медицины // Медицинская газета. – 2007. – 2 февраля.
4. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е собр. – Т. 45. – № 48498.
5. Нардова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России. 1856-1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992.
6. Лойников И.В. Городская реформа 1870 года и становление городского самоуправления в России: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1991; Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук / Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова – Одеса, 1997; Семьянинов В.П. Городское самоуправление в России: очерки истории. – М., 1995.
7. Уваров М. Обзор состояния земской медицины в Херсонской губернии // Земская медицина Херсонской губернии. – Херсон: Издание Губернской Земской Управы, 1888.
8. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце ХІХ столетия. – М., 1970.

ВІДОМОСТІ ПРО АТВОРА:

Єрмілов Валерій Семенович – кандидат медичних наук, в. о. доцента кафедри біології людини Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського
Наукові інтереси: історія громадської медицини Херсонської губернії.

УДК 94(477)"1933/1941"

ТАЄМНИЦІ ПРИСВОЄННЯ ІМЕНІ КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ (1933 – 1941 РР.)

Марія КАЗЬМИРЧУК (Київ)

У статті аналізуються процеси відновлення класичного університету в Києві та проблеми присвоєння йому імені Т. Г. Шевченка у радянську добу.

Ключові слова: університет, статут, біографістика.

В статье анализируются процессы возобновления классического университета в Киеве и проблемы присвоения ему имени Т.Г.Шевченко в советское время.

Ключевые слова: университет, устав, биографистика.

The article analyzes the classical University resumption in Kyiv and the problem of naming it after Taras Shevchenko in the Soviet period.

Key words: university, regulation, biografistika.

Переживши складні 20-ті роки ХХ ст. під назвою Інституту народної освіти, розпорошений університет св. Володимира заклав підвалини для створення нових навчальних закладів – Київського медичного інституту, Інституту народного господарства, Педагогічного інституту, Сільськогосподарської академії, але вже на початку 30-х рр. ХХ ст. стала

очевидною згубністю “реформування” університетів в Інститути народної освіти, які були неспроможними забезпечити виконання директив партії—дати належну підготовку кваліфікованим фахівцям. Було прийнято рішення припинити експерименти в галузі вищої освіти і повернутися до системи класичних університетів.

Проблеми відновлення Київського державного університету та присвоєння йому імені Т. Г. Шевченка не знайшли належного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Нині ведеться систематична робота з дослідження історії окремих факультетів Київського університету [13; 15], біографії деяких професорів та ректорів в умовах розгортання політичного терору [2; 14; 23], де відтворені основні етапи їхнього життя та діяльності, віднайдені унікальні фотозображення, автографи. У 2008 р. була захищена кандидатська дисертація К. Довганя щодо діяльності Київського університету в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму [6].

Процес відновлення Київського університету почався із видання нормативно-правових актів радянської влади, яка взяла новий курс щодо вищої школи в СРСР. Провал заходів радянського керівництва щодо реформування системи вищої освіти перекреслив більшість розробок і нововведень, впроваджених у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Постановою Центрального виконавчого комітету СРСР “Про навчальні програми й режими у вищій школі і технікумах” від 19 вересня 1932 р. Народний комісаріат освіти (Наркомат освіти) й Рада народних комісарів (РНК) УСРР зобов’язали відновити державні університети як вищі навчальні заклади на території Радянської України та зміцнити їх. У постанові засуджувався “бригадно-лабораторний метод” ведення навчального процесу, запроваджувалася диференційована система оцінки успішності студентів, визначалися конкретні строки проведення залікових сесій та вступних іспитів, в основу роботи покладено навчальний план і розклад занять [5, 2; 18, 667–677]. Ця постанова стала юридичним підґрунтям для відновлення Київського державного університету.

10 березня 1933 р. РНК УСРР у Харкові ухвалює постанову “Про організацію на Україні державних університетів”, якою поряд із Харківським, Одеським і Дніпропетровським передбачається відкриття, а реально – відновлення університету в Києві “...від 1 вересня 1932 року, організовуючи їх (університети – М. К.) на базі фізико-хімічних інститутів та інститутів профосвіти, що є в цих містах...” [17, 94]. Також згідно з цією постановою державні університети повинні були увійти до структури Наркомату освіти УСРР, що мав узгоджувати свої дії з ЦК КП(б)У: “Організувати на Україні у віданні Народного комісаріату освіти УСРР державні університети, як вищі навчальні заклади, що готують висококваліфікованих фахівців загальнонаукових дисциплін та викладачів у середніх навчальних закладах” [21, 3]. Докладний план заходів радянської влади щодо відновлення

університетів в УСРР було затверджено постановою РНК УСРР від 21 липня 1933 р. “Мережа й контингенти державних університетів УСРР”.

У 1934 р. постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) та РНК УРСР було запроваджене безкоштовне навчання у вишах, “зважаючи на пролетаризацію навчальних закладів, в яких навчаються в основному робітники й колгоспники, а також діти трудової інтелігенції” [20, 2].

Відновлення університетів проте не означало послаблення контролю радянського керівництва над діяльністю вищої школи, навпаки передбачалося “готування висококваліфікованих робітників ідеологічного фронту” [11, 93] і надалі супроводжувалося посиленням тиску щодо реалізації основних партійних документів. Щойно організований Київський державний університет разом з його особовим складом контролювався кількома структурами. Частина їх знаходилася всередині самого університету – це партійна, комсомольська та профспілкова організації. Вони контролювали виконання ректоратом завдань, поставлених керівництвом держави і комуністичної партії, безпосередньо впливаючи, а подекуди й дублюючи діяльність адміністрації університету, виступаючи речниками КП(б)У та відповідних комсомольських і профспілкових структур, здійснювали нагляд за науковою і суспільною діяльністю університету [27, 30–31].

Іншими контролюючими структурами були зовнішні партійні осередки (районні та міські партійні комітети), яким був підзвітний ректор Київського державного університету, незважаючи на існування його безпосередніх начальників у Наркоматі освіти УСРР і Всесоюзному комітеті у справах вищої школи (ВКВШ). 21 травня 1936 р. при РНК СРСР було створено ВКВШ на чолі з вихованцем Харківського університету, партійним діячем І. І. Межлауком, тільки після смерті якого у 1939 р. було затверджено положення про цей комітет. Згодом новим головою ВКВШ став луганчанин С. В. Кафтанов. У постанові РНК СРСР відзначалося: “Всесоюзный комитет по делам Высшей Школы при СНК СССР имеет своей задачей объединение и направление руководства образования в Союзе ССР. Деятельность... распространяется на все высшие учебные заведения”. Комітет мав повноваження розглядати плани розвитку вищої школи, кошториси на утримання університетів, затвердження викладачів у званнях професорів і доцентів, навчальних планів, а також здійснював загальне керівництво. У складі ВКВШ було створено відділ університетів, педагогічних та правових вищих навчальних закладів [19, 166–170]. Проте конкретне управління кадрами залишалося у віданні наркоматів та відомств [3, 166]. Ще 23 червня 1936 р. у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) відзначалося: “Директива партии и правительства о единоначалии директоров высших учебных заведений не выполняется: единоначалие директоров нарушается администрированием со стороны общественных организаций, а директора, в свою очередь, передоверяют ряд основных функций управления второстепенным

лицам“ [16, 502]. Такий дворівневий контроль призводив до організаційного хаосу, змушуючи виконувати накази структур, які часто ставили перед собою різні завдання. Такі заходи мали забезпечити додатковий контроль КП(б)У над відновленим університетом.

Встановлюючи суворий контроль над відновленим Київським університетом, радянська влада покікувалася про традиційний маскувальний захід – надання університету статуту, хоча його зміст повністю висвітлював її абсолютно не нові цілі та методи. Ще у 1932 р. радянський уряд відзначав необхідність видання в законодавчому порядку типового статуту для вузів [18, 676]. Перший типовий статут вищих навчальних закладів СРСР було затверджено постановою ЦВК СРСР 27 лютого 1934 р. У ньому відзначалося, що загалом університет “ставит своей целью выпускать коммунистически воспитанных специалистов высшей квалификации“ [28, 166–172]. У 1938 р. РНК СРСР схвалив новий типовий статут вищого навчального закладу, де, крім деяких формулювань, майже нічого не змінилося [23, 17]. На основі типового статуту 17 серпня 1939 р. ВКВШ при РНК СРСР було затверджено статут Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який визначав цілі, завдання та структуру закладу, окреслював його права та обов’язки, містив положення щодо навчального року. Так, у першому розділі “Цілі та завдання“ відзначалося, що університет “має своєю метою підготовку кадрів здатних оволодіти передовою наукою і технікою, озброєних знаннями наукового соціалізму, готових захищати Радянську Батьківщину і безмежно відданих справі побудови комуністичного суспільства“ [27, 3]. Завдання університету розширювалися і полягали в організації навчально-методичного процесу, підготовці через аспірантуру наукових кадрів, ідейно-політичному вихованні студентів, аспірантів та викладачів на основі вчення Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна, організації і проведенні науково-дослідної роботи, створенні високоякісних підручників та навчальних приладь, популяризації знань і досягнень науки, підвищенні кваліфікації професорсько-викладацьких та виробничих кадрів, організації й проведенні захисту дисертацій [27, 3]. З огляду на складну політичну обстановку того часу поставлені перед відновленим Київським державним університетом значні завдання покликали за собою чималі освітні проблеми.

Радянська влада дуже опікувалася зовнішнім виглядом власного режиму, який намагалася представити як справедливий та прогресивний, тому в ряді важливих в ідеологічній сфері подій поставив завдання щодо присвоєння університету імені видатної людини. Ще у 1934 р. відбулася знакова подія – столиця УСРР була перенесена із Харкова до Києва, що означало – відтепер Київський державний університет отримав почесний “столичний“ статус і номінальну першість над іншими вищими навчальними закладами УСРР. Такий статус вимагав надання столичному університетові імені видатного українця як гідного представника радянського народу, а

відновлений Київський державний університет упродовж першого року свого існування не мав жодного імені. Колишнє ім'я університету св. Володимира не відповідало ідеологічно-атеїстичній сутності радянської влади у комуністичній державі. Навпаки відновлений Київський університет мав не тільки внутрішньо, але й зовнішньо кардинально відрізнятись від університету, який існував за царського режиму. Так, в університетській багатотиражці постійно підкреслювалося: “Яка глибока прірва лежить між колишнім університетом св. Володимира і сучасним Київським державним університетом!” [22, 1].

Вибір імені виявився не простим завданням. Саме у ті часи зійшла наукова зірка випускника Київського університету 1913 року, відомого радянського вченого-математика, астронома і геофізика, мандрівника, дослідника Арктики, учасника знаменитої полярної експедиції Отто Юлійовича Шмідта (1891 – 1956). Його також цінували за кордоном, він був членом кількох іноземних наукових товариств і радянська влада використовує епопею челюскінців у своїх інтересах. У 1934 р. О. Ю. Шмідт відвідує КДУ, де його приймають як “Великого переможця Арктики” [7, 2], “льодового комісара”, “першого полярника країни” [24, 56–59]. У цей же час надання імен визначних постатей стає популярним, так у 1935 р. Ботанічному саду Київського університету було посмертно присвоєне ім'я О. В. Фоміна, першого директора Науково-дослідного інституту ботаніки. Тож не дивно, що коли стало відомо, що “пролетарські маси Києва” запропонували президії Київської міськради почати клопотання перед урядом про присвоєння імені Шмідта Київському університету, попросивши згоди на це у академіка [14, 25], мабуть, редактор університетської багатотиражки поспішив виконати “народну волю”. У грудні 1934 р. та у січні 1935 р. університетська газета “За комуністичні кадри” (№ 37 та № 1) подає повну назву університету – Київський державний університет імені О. Ю. Шмідта [9, 1; 10, 1]. Але вже у травні 1935 р. “імені О. Ю. Шмідта” несподівано зникає на шпальтах офіційної університетської газети [8, 1] і в офіційній атрибуції Київського державного університету більше не згадується. Можливо, тому, що О. Шмідт був родом із білоруського Могильова, здобув дореволюційну освіту в університеті св. Володимира, але мав неукраїнське прізвище, згодом більше працював у Москві, а тому не підходив на роль яскравого образу “радянського українця”. О. Ю. Шмідт був ще живим на той час, а ім'я, як правило, присвоювалося посмертно. Можливо, що відомість полярника викликала незадоволення радянського вождя Й. Сталіна, який вважав, що повна згода може бути лише на кладовищі. На жаль, досі не віднайдено жодних документів, які пролили б світло на загадкову появу і зникнення імені О. Шмідта із університетської назви. Проте не дивно, що вибір впав на знаменитого челюскінця. Наскільки великою у 1934 р. була ейфорія від подвигів челюскінців можна судити по тому, що їхні імена були постійно на слуху: друкувалися численні статті, нариси, вірші, фото, малюнки. Вони

стали кумирами молоді. В Інституті Рукопису НБУВ зберігся вірш, присвячений О. Шмідту, написаний від руки доктором математичних наук, викладачем КДУ і його вчителем Б. Я. Букреєвим:

То академик, то герой,
 Своей роскошной бородой
 Ты обмотал весь шар земной.
 Тайком от нас ты улетел
 И трах!.. на полюсе вдруг сел.
 Да, ты герой, Наполеон!
 Один Зигфрид тобой рожден,
 Еще Зигфридов штук пять – шесть
 Тебе желаем произвести.
 Когда ж пройдут любви года
 И поседеет борода,
 И мы услышим в ночь одну,
 Что улетел ты на луну, -
 Прими прощальный наш привет,
 Увы – с луны возврата нет,
 Ты будешь там, мы будем тут,
 А Шмидту нашему капут
 Но нет, На звездном ты пути
 Зиглинду можешь вновь найти,
 И новый родится Зигфрид,
 И к нам на землю прилетит,
 Он принесет с собой твой прах,
 В Кремлевских ты уснешь стенах,
 Зигфриды ж род продолжат твой
 Междупланетный и земной [12, 1-1зв.].

Також можна припустити, що радянське керівництво на той час вже мало кандидата на присвоєння його імені Київському державному університету. Ним став видатний український поет Тарас Григорович Шевченко, тим більше, що вже не міг протестувати проти такої честі. Підготовка до цієї події розпочалася ще на початку 30-х рр. ХХ ст. У 1933 – 1934 рр. нарком освіти УСРР В. Затонський пильно спостерігав за підготовкою вшанування 120-річчя з дня народження “поета-революціонера” Тараса Шевченка: “До цього ювілею йде готування у межах СРСР (видання вибраних творів з “Кобзаря” Держвидавами Білорусії, Грузії, розробка тем з шевченкознавства в наукових закладах Ленінграда, Москви тощо)” [31, 1]. Для поширення відомостей про Т. Г. Шевченка наркомосвіти наказував “...Вважати за потрібне видати окремі твори Шевченка мовами народів СРСР та чужоземними мовами... Доручити Укрфільмові випустити до ювілею новий фільм за творами Шевченка...” [31, 2]. У Харкові швидко почали будувати пам’ятник Т. Г. Шевченку: “Основная идея памятника Шевченко – это поэт,

революціонер, борець за соціальне і національне визволення трудящихся України і виразитель класових прагнень біднішого крест'янства і батрацтва“, а до проектування залучалися не лише скульптори, але й найкращі художники і архітектори [31, 8]. Вже з 1937 р. починає обговорюватися ідея про надання Київському державному університету імені Т. Г. Шевченка, змінивши на радянський лад його біографію та творчість як нового героя нової “української радянської нації“. Так більшовики перетворили Великого Кобзаря і народного будителя у знаряддя своєї пропаганди, створивши образ Шевченка-“марксиста“, “поета-революціонера“, “поборника дружби народів“ [25].

Вибір радянської влади імені поета для присвоєння Київському державному університету можна пояснити тим, що Т. Г. Шевченко був одним із небагатьох українських письменників, які після належної ідеологічної обробки, відповідали стандартам, проголошеним більшовиками. Радянська влада використала те, що в своїй творчій та громадській діяльності поет гостро критикував царизм. До того ж постать поета була близькою для українців, і, зважаючи на особливе ідеологічне значення для влади, було прийнято рішення широко залучити університет до підготовки і святкування 125-річчя з дня народження Кобзаря, кульмінацією якого буде надання університету його імені. Таке рішення відповідало тогочасним реаліям: у часи панування культу особи присвоєння імен державним та громадським інституціям було нормальним явищем.

Наприкінці 1938 р. в університеті було створено Шевченківський комітет КДУ (голова – ректор КДУ О. Русько, секретар – М. Русанівський), який мав організувати цілий ряд заходів для вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка: вечори, екскурсії, виставки, доповіді та лекції студентів і викладачів КДУ на підприємствах та в установах Києва. Організацію кімнати Т. Г. Шевченка було доручено професорам С. І. Маслову і П. М. Попову [1, 2]. Кандидат філологічних наук І. І. Стебун (справжнє прізвище Кацнельсон) підготував доповідь “Життя і діяльність великого народного поета“. Для участі в семінарах було запрошено найвидатніших наукових працівників братерських республік Грузії та Білорусії, а для участі в концертах запрошено кращих артистів України. Окремо було влаштовано університетську виставку “Шевченко і соціалістична культура“, у кількох інших залах – майоріли висловлювання Леніна про Шевченка. Кидалося у вічі, що розділ виставки про Шевченка і університет був замалим [26, 2].

У березні 1939 р. урочисто відзначено 125-річний ювілей з дня народження видатного українського поета. Всі урочистості пройшли згідно з заздалегідь наміченим планом. Колектив Київського державного університету офіційно підняв перед урядом клопотання про присвоєння університетові імені Т. Г. Шевченка. 5 березня 1939 р. в указі Президії Верховної Ради СРСР відзначалося: “у зв'язку з 125-річчям з дня народження Т. Г. Шевченка для увінчання пам'яті поета: 1. Присвоїти ім'я Т. Г. Шевченка державному ордену

Леніна Київському театру опери та балету. 2. Присвоїти ім'я Т. Г. Шевченка державному Київському університету...“ [29, 1]. 6 березня було відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченку, у Київському оперному театрі відбулося урочисте засідання з нагоди 125-річчя з дня народження поета, де доповідь “Життя і творчість Т. Г. Шевченка“ виголосив громадський діяч та драматург О. Є. Корнійчук. 9 березня відкрилася ювілейна виставка, а 15 травня 1939 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників СРСР у Києві, читалися лекції, доповіді, проводилися бесіди у сільських клубах, колгоспах, бібліотеках, на підприємствах, у школах. З 6 по 9 березня у найбільших містах України проведено урочисті збори [30, 91-92]. Якщо б можна було підрахувати витрати радянської влади, то вони, мабуть, були величезними, бо тільки на організацію виставок для методкабінету при київському ОблВНО до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка становили 53900 руб. [4, 75].

Отже, відновлення Київського державного університету та присвоєння йому імені Т. Г. Шевченка обумовлювалося неспроможністю радянської влади обійтися без досвідчених та професійних кадрів. Тогочасна ідеологічна політика радянського керівництва спрямована на пошук та вшанування героїв серед українського народу була втілена у наданні відновленому університету в Києві імені видатного поета Т. Г. Шевченка. Цей процес проходив з ускладненнями, що відображає поступові ідеологічні заходи щодо забезпечення панування радянського ладу та проведення у життя завдань радянського уряду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багато було говорено... // За комуністичні кадри. – 1939. – № 2 (7 січня). – С. 2.
2. Верба І. В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 99 – 109.
3. Вища школа Української РСР за 50 років: у двох частинах (1917 – 1967 рр.). – К.: Вид. Київського університету, 1967. – С. 166.
4. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-144. – Оп. 1. – Спр. 2716. – Арк. 75.
5. До утворення в Києві університету // За комуністичні кадри. – 1933. – № 2 (17 лютого). – С. 2.
6. Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933 – 1941 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / К. Г. Довгань; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 17 с.
7. З честю і гордістю будемо носити ім'я великого вченого-полярника, мужнього більшовика Отто Юльевича Шмідта // За комуністичні кадри. – 1934. – № 37 (29 грудня). – С. 2.
8. За комуністичні кадри. – 1935. – № 12 (1 травня). – С. 1.
9. За комуністичні кадри. – 1934. – № 37 (29 грудня). – С. 1.
10. За комуністичні кадри. – 1935. – № 1 (5 січня). – С. 1.
11. Из отчета Киевского педагогического института профобразования (КИПО) об учебной работе за 1931/32 учебный год // Киевский университет: документы и материалы (1834 – 1984) / Сост. В. А. Замлинский, А. А. Буравченков, А. В. Долинский. – К.: “Вища школа“, 1984. – С. 93.

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. 41. – № 1305. – Арк. 1 – 1зв.
13. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004. – 365 с.
14. Карамаш С. Ю. Отто Шмідт у Києві: архівне дослідження / Сергій Карамаш. – К.: РВЦ “Орбіта”. – С. 25.
15. Наукові записки до 170-річчя Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Т. 1. – К.: КНУ імені Тараса Шевченка КПВД “Педагогіка”, 2004. – 189 с.
16. О работе высших учебных заведений и о руководстве высшей школой: постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 23 июня 1936 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1936. – № 34 (21 июля). – Ст. 308. – С. 502.
17. Об организации на Украине государственных университетов: постановление СНК УССР от 10 марта 1933 г. // Киевский университет: документы и материалы (1834 – 1984) / Сост. В. А. Замлинский, А. А. Буравченков, А. В. Долинский. – К.: “Вища школа”, 1984. – С. 94.
18. Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: постановление ЦИК СССР от 19 сентября 1932 г. // Собрание законов и распоряжений Рабочее-Крестьянского Правительства СССР. – 1932. – № 68 (25 сентября). – Арт. 409. – С. 667 – 677.
19. Положение о Всесоюзном Комитете по делам Высшей Школы при СНК Союза ССР: постановление СНК СССР от 10 октября 1936 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. – 1936. – № 52 (26 октября). – Арт. 424. – С. 166 – 170.
20. Про встановлення безкоштовного навчання у вишах, втишах і технікумах. Постанова ВЦВК і РНК УРСР від 13 січня 1934 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1934. – № 6 (26 лютого). – Арт. 49. – С. 2.
21. Про організацію на Україні державних університетів: постанова РНК УСРР від 10 березня 1933 р. // Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1933. – № 15 (5 квітня). – Арт. 173. – С. 3.
22. Резнік Й. Патріотки // За комуністичні кадри. – 1939. – № 8 (8 березня). – С. 1.
23. Ректори Київського університету. 1834 – 2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська та ін. – К., 2006. – С. 17.
24. Ремезовский И. Д. Киевский университет: страницы революционной борьбы. – К: Изд. при Киевском гос. ун-те, 1984. – С. 56 – 59.
25. Рубанов А. Співець боротьби проти польської шляхти // За комуністичні кадри. – 1939. – № 6 (23 лютого). – С. 2; Любимий поет народу // За комуністичні кадри. – 1939. – № 9 – 10 (9 березня). – С. 1 та ін.
26. Русанівський М. У Шевченківському комітеті університету // За комуністичні кадри. – 1939. – № 7 (2 березня). – С. 2.
27. Статут Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка / Ред. Мовшиць С.С. – К.: Вид-во КДУ ім Т. Г. Шевченка, 1939. – С. 3.
28. Типовой устав высшей школы Союза ССР: постановление Президии Центрального исполнительного комитета от 17 февраля 1934 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – 1934. – № 13 (17 марта). – Арт. 87 б. – С. 166 – 172.
29. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 5 марта 1939 г. “Об увековечении памяти Т. Г. Шевченко в связи с 125-летием со дня рождения” // Правда. – 1939 – № 65

(7750). – 7 марта. – С. 1; Указ Президії Верховної Ради СРСР // За комуністичні кадри. – 1939. – № 9 – 10 (9 березня). – С. 1.

30. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 1 – Оп. 6. – Спр. 508. – Арк. 91 – 92.

31. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6230. – Арк. 1 – 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України, соціальна, економічна та гендерна історія, історія повсякденності, кінофотофонодокументознавство, джерелознавство, шевченкознавство, декабристознавство.

УДК 930.1:303.446.4

ПОГЛЯДИ О. ЛОТОЦЬКОГО НА ДОЛЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ 1917 РОКУ

Галина МИХАЙЛЕНКО (Херсон)

Стаття присвячена реконструкції одного з аспектів інтелектуальної біографії О. Лотоцького – поглядам історика на долю українських земель після 1917 року. Зроблено аналіз завдань, що визначав науковець для українського та російського народів у революційні роки, відносин еміграційних кіл з більшовиками та його прогнозування щодо подальшої долі СРСР.

Ключові слова: Інтелектуальна біографія, О. Лотоцький, українські землі, еміграція.

Статья посвящена реконструкции одного из аспектов интеллектуальной биографии А. Лотоцкого – взглядам историка на судьбу украинских земель после 1917 г. Представлено анализ заданий, которые определял ученый для украинского и российского народов в революционные годы, отношений эмиграционных кругов с большевиками и его прогнозы относительно дальнейшей судьбы СРСР.

Ключевые слова: Интеллектуальная биография, А. Лотоцкий, украинские земли, эмиграция.

This Paper is devoted to the reconstruction of one of O. Lototskiy's aspects of intellectual biography, which looks at the historian's view of Ukrainian lands after 1917. Presented in the analysis are tasks that determined the fate of scientists in the revolutionary years, the immigration community relations with the Bolsheviks and their prediction on the future of the USSR.

Key words: Intellectual biography, O. Lototskiy, Ukrainian lands, immigration.

Інтелектуальне становлення особистості відбувається значною мірою під впливом обставин, що складаються навколо неї за життя. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. багато талановитих людей отримали можливість

розкрити різні вектори свого творчого потенціалу. Якщо аналізувати інтелектуальну біографію О. Лотоцького (1870–1939 рр.), то можемо відзначити цю різноплановість у формуванні діяча як інтелектуала-гуманітарія.

Постать О. Лотоцького як активного громадського, політичного діяча, історика церкви останні два десятиліття доволі активно розглядалася науковцями. Ґрунтовні дослідження, присвячені науковцю, провели В. І. Ульяновський, В. П. Швидкий, О. О. Дудко, Г. М. Михайленко. У нарисах, присвячених політичним змаганням на теренах України в 1917–1920 рр., українській еміграції 1920–1930-х рр., автори постійно зверталися до діяльності О. Лотоцького, також аналізувалися його погляди як історика-церкви. Проте, багато аспектів інтелектуальної біографії дослідника залишалися в тіні основних занять вченого, які характеризувалися сучасними біографами. Зокрема, це стосується і поглядів О. Лотоцького на долю українських земель після 1917 року. Саме ця складова наукової спадщини історика і є предметом дослідження в цій розвідці.

Емігрантське життя внесло свої корективи не лише у сферу наукових студій О. Лотоцького, перетворивши їх на провідний напрямок життєвої діяльності діяча протягом останніх двох десятиліть його життя. Нові умови визначили й нові теми, які висвітлював дослідник у своїх публіцистичних матеріалах. У петербурзький період це були, насамперед: перебування українських земель у складі Російської імперії; умови розвитку освіти, культури; становище української громади за межами українських земель, зокрема, у Петербурзі. Емігрантське життя диктувало нові питання, хоча багато в чому вони переґукувалися з тематикою, що цікавила науковця протягом попередніх років: становище українських земель, проте тепер уже у складі СРСР; особливості розвитку української культури, освіти, але поза межами України, в емігрантському колі; проблеми українства, однак, ує на теренах країн Європи. Політична діяльність протягом 1917–1920 рр. значною мірою змінила, навіть радикалізувала погляди О. Лотоцького як на становище Української церкви, так і на політичну долю українських земель. Раніше надії на поліпшення долі українського народу він, як і багато інших українців, покладав на російську революцію, російські демократичні сили, але поступово прийшов до переконання в необхідності незалежного політичного розвитку України. Одночасно з доведенням історичних основ автокефалії Української православної церкви ним активно пропагувалася ідея української державної незалежності. Науковець доводив, що український народ має глибокі історичні коріння власної держави, уважаючи, що серед народів Східної Європи зародження державного життя найраніше відбулося саме на території України, коли виникла держава Київська Русь. Здобуття державності чехами, поляками, фінами, що тривалий час її не мали, виникнення державних утворень народів, які не претендували раніше на такий політичний статус (єстонці, латвійці), пробудження прагнення до

відродження державної незалежності серед європейських народів, що вже майже втратили свої національні особливості – усі ці факти, на думку О. Лотоцького, доводили, що Україна мала всі можливості претендувати на власну державність на початку ХХ ст. Прагнення українського народу до цього ніколи не зникало, українці постійно підтверджували його, незважаючи на несприятливі історичні умови, що склалися навколо українських земель [1, с. 4 - 7]. Факт проголошення державної незалежності України в ході національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. сприймався вченим не просто як чергова історична подія, а як свідчення того, що ідея державної незалежності для українців завжди зберігалася в глибині душі, адже саме вона, ідея незалежності, розглядалася дослідником як зміст життя кожної нації, основа добробуту, матеріального та духовного розвитку [2, с. 11].

Звичайно, роздуми над історичною долею та майбутнім українських земель повертали О. Лотоцького до оцінки відносин у політичній площині між російським та українським народами й приводили до висвітлення його поглядів на державне новоутворення – СРСР. Ще на початку ХХ ст. діяч уважав, що час перебування наших земель у складі Російської держави – це період їхнього занепаду й ослаблення як у політичному, так і в культурному планах. Зважаючи на вир політичних та особистих подій у житті науковця, не дивно, що в 1920-х рр. це переконання тільки посилювалось і виливалося в характеристики на кшталт “пропачий час” України, в яких він погоджується з висловами М. Драгоманова [3, с. 5]. Повне розчарування в російській політиці щодо України, зневіра в можливість спільного існування в рамках єдиної держави українського та російського народів призводять до виникнення припущення у вченого, що коли вже нашому народу судилося попередні два століття перебувати в складі іншої держави, то краще б це була Османська імперія. У такому разі на початок ХХ ст. наші землі були б незалежними державами як Болгарія, Греція [4, с. 14].

Виникнення замість Російської імперії Радянського союзу не призвело до зміни поглядів щодо можливості спокійного співіснування росіян та українців. Перешкодою “добросусідському порозумінню” між народами О. Лотоцький уважав існування двох різних світів, двох світоглядів – українського і російського. Прагнення одного до незалежності й небажання іншого визнавати це право створюють, за переконанням науковця, перепони на шляху до взаєморозуміння. Вихід у цій ситуації вчений убачав у тому, щоб дати один одному можливість жити самостійно, поки не зникне через покоління це протистояння політичних орієнтирів. Це переконання в наявності різного світобачення між представниками українських та російських політичних кіл зберігалось в О. Лотоцького і в умовах емігрантського життя, зокрема, завдяки виступам російських емігрантів проти українських політичних прагнень та лідерів українського національного руху, наприклад, проти С. Петлюри [5, с. 8]. Навіть у революційних подіях 1917 р. для двох народів визначалися різні завдання: для росіян – суто політичні та

соціальні, для українців – національно-державні. Саме з цього розходження в головних цілях боротьби виводив О. Лотоцький головні причини розбіжностей між революційними силами обох народів [6, с. 33].

Учений убачав суттєву різницю й між українською та російською еміграцією. Вона проявлялася навіть у тому, що саме змусило колишніх мешканців Російської імперії переїхати за межі батьківщини: для українців – це боротьба за власну державність, а для росіян – внутрішні протиріччя, громадянська війна. О. Лотоцький був непорушний у своїх переконаннях, що представники російських емігрантських кіл продовжували зберігати у своєму розумінні міжнаціональних відносин ідеї самодержавної політики царської Росії і політичне майбутнє українських земель розглядали лише у двох варіантах: федерація або єдина неподільна Росія. Наявність цих особливостей у ставленні до українців, сформованих протягом століть, сприймалася науковцем як найбільша перешкода на шляху до повного порозуміння, навіть в умовах емігрантського життя, між представниками російського та українського народів [7, с. 12-17].

Що ж стосується Радянського Союзу, то О. Лотоцький був переконаний, що ця “федеративна фікція” не зможе спинити рух народів до власного самовизначення. Оцінюючи більшовицьку політику щодо створення нової держави, історик визнавав, що вони вибрали єдиний можливий для цього шлях: нове поневолення завуальювалося договорами про “добровільний” федеративний зв’язок між народами, що після розпаду Російської імперії отримали шанс на створення власної держави. Проголошене в Конституції право республік на вихід із Союзу, з самого початку настільки контрастувало з реальним станом речей, що давало підстави вченому оцінювати нове державне утворення як “комедію федеративності”. О. Лотоцький уважав, що різниці “між старою, царською практикою та новою, робоче-селянською, власне не має”, спроби наявністю “факультативного” права виходу із Союзу довести добровільність створення нової держави оцінював як “дотепну правну еквілібристику” більшовицьких юристів [8, с. 3 – 9]. Визнаючи соціальну різницю між царською Росією та Радянським Союзом, О. Лотоцький наголошував на єдності їхньої національно-державної політики. Саме ця спадковість політичних традицій зумовлювала те, що незалежність України так само не була в інтересах радянської держави, як її не було в планах царського уряду [9, с. 9]. О. Лотоцький був переконаний, що СРСР – нетривале утворення й тому необхідно виявити організованість та витривалість, очікуючи нової нагоди на відновлення боротьби за власну державність [10, с. 7].

Дослідником висловлювалося припущення, що якби більшовики більшою мірою були комуністами, ніж “московським централістами”, то їхні позиції стали б значно міцнішими. Більша увага до розвитку національної культури сприяла би свідомому поверненню на рідну землю значної частини емігрантів [11, с. 13]. Натомість, йшлося здебільшого про так зване

“поворотництво” під впливом діяльності радянських спецслужб. У матеріалах сучасного українського дослідника О. Купчика, присвячених зовнішньополітичній діяльності уряду УСРР (1919–1923 рр.), відзначається, що в орбіту діяльності радянських спецслужб, що мали на меті принаймні дезорганізувати еміграцію, потрапив також і О. Лотоцький [12, с. 100 – 111]. Проте, зважаючи на його позицію стосовно ворття під владу більшовиків, можна припустити, що такі закиди спецслужб діячем навіть не розглядалися. На думку О. Лотоцького, повернення в тих умовах, що склалися на 20-ті рр. ХХ ст., було неможливе, адже причини української еміграції не тільки соціальні чи економічні, а й національно-державні. Тому він робить висновок, що повернення неможливе й визначає низку причин, що унеможлиблювали в його розумінні переїзд на рідні землі: процедура каяття, виконання низки вимог, які висунула б радянська влада, очікування репресій, відсутність роботи, умови життя ще гірші й важчі, ніж за кордоном для іноземців. Що ж стосується політичних діячів, серед яких він згадував М. Грушевського, то, на його думку, погоджуючись на повернення і співпрацю з радянською владою, вони гинуть для тієї справи, якій служили раніше, адже поступово змушені відрікатися від багатьох речей, ще й вихваляти владу, проти якої раніше боролися. Таке повернення, на його переконання, не могло бути гідним [13, с. 3 – 7].

Перебування українських земель у складі СРСР знову й знову повертало вченого до висвітлення україно-російських відносин у сфері політичного життя. Іноді О. Лотоцький удався до досить гострих і критичних матеріалів, коли йшлося про долю української державності й перешкоди, що виникали в результаті політичних прагнень Росії як царської, так і радянської. Відмічаючи, що революція 1917 р. дійсно багато чого змінила в життєвому укладі народів Російської імперії, дослідник відзначав, що незмінним залишився “московський зоологічний націоналізм”, а “московське націоналістичне шило” постійно буде виявлятися, який би режим не перебував при владі, і “краще майбутнє свого племені сполучалося з необхідною руйнацією України”. Оцінюючи тривалий шлях україно-російських відносин, учений приходив до висновку, що у важкі періоди політичні кола, що представляли північного українського сусіда, презентували досить лояльну національну політику. Проте, усі обіцянки, домовленості досить швидко забувалися, коли зникала необхідність. Подібні паралелі вчений проводив між політикою Олексія Михайловича в ХVІІ ст. й російських революційних кіл початку ХХ ст. Після революційно-політичної боротьби 1917–1920 рр. головною помилкою, на думку О. Лотоцького, було сподівання на можливе порозуміння українських та російських політичних сил. А зважаючи на розвиток національно-політичного життя в радянській Україні, досягнення компромісу взагалі здавалося йому неможливим [14, с. 4 – 5]. Вихідною точкою для радянського керівництва визначалася О. Лотоцьким централізаторська політика, тоді як вислови про національне

самовизначення, федерацію вільних народів він розглядав лише як тактичний відхід від більшовицької ідеології. Зокрема, українізація 1920-х рр., що відбувалася на теренах радянської України, сприймалася досить критично вченим, не викликала позитивних вражень, адже оцінювалася саме як тимчасовий відхід від більшовицької доктрини. Для підтвердження того, що українізація – це лише зовнішня тимчасова картинка, дослідник наводив досить простий приклад: за роки українізації кількість росіян та євреїв не державній службі збільшилася до 75 %. Тож, усі більшовицькі гасла розглядалися ним як такі, що повністю суперечили самій більшовицькій ідеології, тому просто не могли бути втіленими в життя, особливо якщо йшлося про національну свободу [15, с. 12 – 18].

Ці роздуми О. Лотоцького над політичним становищем українських земель значною мірою були зумовлені тим обуренням, що викликало у нього вбивство 1926 р. Симона Петлюри. Причину замаху він убачав у створенні національної Української держави, одним з лідерів якої був С. Петлюра. Паризькі події 1926 р. змушують ученого констатувати, що більшовицька сила – це суттєва перешкода на шляху українського народу до створення власної держави. Головна причина цього вбачається О. Лотоцьким у небажанні втратити Україну як головну господарчу базу [16, с. 10 – 11].

О. Лотоцький завжди переймався долею української книги, сам виступав активним учасником боротьби за скасування обмежень щодо використання української мови в царській Росії, намагався сприяти видавництву книг українською мовою. Тому не дивно, що його відгук отримало видання своєрідного звіту про видавництво книг у СРСР на 1926 р., який спонукав дослідника проаналізувати стан видавничої справи на українських землях. За фразами про значний розмах, темпи зростання О. Лотоцький убачав не проголошене культурне піднесення та збільшення кількості читачів, а посилену популяризацію більшовицьких ідей. Серед найхарактерніших рис розвитку видавничої справи в СРСР ним визначається те, що кількість національних видань становить лише 10 % від загального тиражу, що необхідне ідейне спрямування періодичної преси досягається зміною іноді навіть цілих редакційних складів, професійний рівень яких дуже низький. Стосовно самої видавничої справи в Україні, то вчений констатував, що ймовірніше можна говорити не про українську пресу, а про пресу на українських землях, адже кількість україномовних видань надзвичайно мала, незважаючи на проголошені гасла українізації. З приводу самого звіту О. Лотоцький, з належною йому іронією, відзначав, що він складений дуже влучно, адже щодо розвитку національної видавничої справи дані подаються лише загальні, а виділити, скільки відсотків припадало на українську книгу просто неможливо. Таку політику стосовно національної книги історик вважав ще одним підтвердженням, що інтереси більшовиків – це інтереси “окупаційної влади” [17, с. 16 – 19].

Зважаючи на реалії емігрантського життя, зрозуміло, що в полі зору дослідника більшою мірою перебувало культурне, громадське життя не на території України, а в межах української громади, що опинилася не теренах Центрально-Східної Європи. Умови перебування поза межами рідної землі змушували до підтримки віри в досягнення поставлених завдань у майбутньому, до активізації культурного життя, що спонукало би до збереження власних традицій, політичної активності. Однак, життя на українських землях, що опинилися в складі СРСР, постійно привертало до себе погляди емігрантських науковців. Політичні реалії 20–30-х рр. ХХ ст. не залишили байдужим О. Лотоцького, не могли не викликати коментарів, оцінок. Негативне ставлення до політики Російської імперії стосовно українського народу трансформувалося в повне неприйняття Радянського Союзу, невизнання правомірності його існування. В умовах, коли на українських землях не було можливості для збереження традицій державності, національного розвитку, ці завдання дослідник покладав саме на українські еміграційні кола. Крім того, представники інтелектуальної еліти, на його думку, мали сприяти збільшенню обізнаності серед європейських народів щодо українських земель. Певною мірою така позиція була зумовлена відчуттям провини, адже його покоління не змогло зберегти українську державність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – № 7. – 7 лютого. – 1926 р. – С. 3 – 7.
2. Лотоцький О. Відновлення державної незалежності України // Тризуб. – 1928. – № 110 – 111. – С. 11 – 16.
3. Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності // Тризуб. – № 7. – 7 лютого. – 1926 р. – С. 3 – 7.
4. Лотоцький О. “Пропаший час“ у національному та державному житті України // Тризуб. – 1927. – № 27. – С. 9 – 15.
5. Лотоцький О. Гніваються // Тризуб. – 1926. – 29 серпня. – № 42. – С. 8 – 13.
6. Лотоцький О. На ріках Вавилонських. Збірник статей. – Львів. – 1938. – 192 с.
7. Лотоцький О. До психології московської еміграції // Тризуб. – 1926. – № 30. – С. 11 – 19.
8. Лотоцький О. Федеративна фікція // Тризуб. – 1926. – 21 лютого. – № 19. – С. 2 – 9.
9. Лотоцький О. Справжні пружини // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – № 42 (100). – С. 9 – 12.
10. Лотоцький О. Коли і як? // Тризуб. – 1926. – 15 серпня. – № 40. – С. 2-7.
11. Лотоцький О. Підсумки (під новий рік) // Тризуб. – 1930. – № 214. – С. 11 – 21.
12. Купчик О. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923) // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 100 – 111.
13. Лотоцький О. Безконечна казка (на тему поворотництва) // Тризуб. – 1926. – 5 вересня. – № 43. – С. 2 – 8.
14. Лотоцький О. На старих позиціях // Трибуна України. – 1923. – № 2-4. – С. 3 – 7.
15. Лотоцький О. Слова і діла // Тризуб. – 1926. – № 13-14. – С. 9 – 20.

16. Лотоцький О. Справжні пружини // Тризуб. – 1927. – 13 листопада. – № 42 (100). – С. 9 – 12.

17. О. Б. (псевдонім О. Лотоцького) Видавнича справа на Україні // Тризуб. – 1926. – 5 вересня. – № 43. – С. 16 – 20.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Наукові інтереси: українська історіографія першої половини ХХ ст., біоісторіографія.

УДК 94(477)

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Лариса ПЕРЕВОЗНИК (Кіровоград)

Автор уточнює поняття політичний менеджмент, розкриває сутність політичного менеджменту, його види та структуру, політичну взаємодію на рівні “суб’єкт – об’єкт” політичного менеджменту та взаємодію з морально-етичними проблемами суспільства. Автор також вивчає особливості розвитку політичного менеджменту в Україні в період формування громадянського суспільства та розглядає політичний менеджмент як суттєву його ознаку.

Ключові слова: політичний менеджмент, політичний технологічний процес, види, структура, мораль, громадянське суспільство.

Автор уточняет понятие политический менеджмент, раскрывает сущность политического менеджмента, его виды и структуру, политическое взаимодействие на уровне “субъект-объект” политического менеджмента и взаимодействие с морально-этическими проблемами общества. Автор также изучает особенности политического менеджмента в Украине в период формирования гражданского общества и рассматривает политический менеджмент как его существенный признак.

Ключевые слова: политический менеджмент, политический технологический процесс, виды, структура, мораль, гражданское общество.

The author underlines the meaning of the notion of “political management”, opens the matter of political management, takes out its types and structure, political correlation on the level of “subject – object” in political management and correlation with moral-etic problems of the society.

The author also investigates the peculiars of the development of political management in Ukraine in the period of citizen society formation and analyses political management as its peculiar feature.

Key words: political management, polit-technological process, types, structure, moral, citizen society.

Сучасне суспільство потребує сьогодні прагматиків і раціоналістів, які різко підвищували б ефективність його функціонування. Особливо таку потребу відчуває виробництво, економіка та політика. Певною мірою зростаючий політичний попит на політичні послуги може задовольнити своєю пропозицією політичний менеджмент.

Соціально-політичні зміни, що відбулися і відбуваються в Україні в останні два десятиріччя, наскільки змінили політичний простір, що зробили його надзвичайно багатомірним і, ніде правди діти, різнобарвним, у політичному плані – багатоспекторним. І цей процес щодня стає все масштабнішим. Так у 2010 р. в Україні налічувалося 172 політичні партії [9, с.12], а навесні 2011 р. їх за даними Мінюсту стало вже 186 [10, с.F4–F5]. До політики в Україні долучаються мільйони. Відбувається те, про що говорив у свій час К.Ясперс: “У сучасну епоху небачений вплив на історичні події здійснюють величезні маси людей“, відбувається “самостановлення і самоусвідомлення, коли державі індивід протиставляє себе різними способами“ [21, с.372]. Хоча крива зростання інтересу до політики в українському суспільстві систематично чергується із спадом, тенденція зростання інтересу до політики все ж зберігається, вона стабільна. Один “ефект баби Параски“ чого вартий. Що “ленінська кухарка“, що “баба Параска“ – не як фізичні особи, а як синдром, показник часу і як символи різних історичних епох, піднесення народної активності й історичних типів демократії, котрі піднімають пересічних людей до високого розуміння ролі своєї особистої участі в загальнонаціональних та загальнодержавних процесах.

Саме така політична мозаїка й висока політична активність мільйонів створює особливо сприятливі умови для використання політичного менеджменту.

Останнім часом до політичного лексикону і в науковий обіг буквально “влетіли“, “увірвалися“ десятки нових термінів, категорій, зокрема таких, як “політичний менеджмент“, “політичний маркетинг“, “політичні технології“, “консалтинг“ та “консалтингові послуги“, “паблікрілейшнз“, “інжиніринг“ і багато інших, зміст яких до кінця не зрозумілий навіть, далеко не всім спеціалістам і сьогодні. Ці принципово нові політичні явища стали об’єктом вивчення і суб’єктом потужного впливу на, за звичай, традиційні політичні процеси в українському суспільстві.

Актуальність вивчення проблем, пов’язаних з одним із цих явищ та процесів, політичним менеджментом та інноваційними підходами до нього й такими ж інноваціями використання його результатів, диктується теоретичними і практичними потребами суспільства, є об’єктивною необхідністю і, як нам видається, не потребує особливих дискусій та додаткових аргументів.

Метою зазначеної статті виступає дослідження сутності політичного менеджменту, політичної взаємодії на рівні “суб’єкт – об’єкт” у політико-технологічному процесі, морально-етичні проблеми політичного менеджменту.

Теоретико-методологічні засади раціонального способу організації будь-якого виду людської діяльності, насамперед, виробничої та загальної теорії управління розробляли М. Вебер, Ф. Тейлор, Е. Мейо, А. Файоль, Дж. Бернхейм, П. Дракер, Г. Саймон, Д. Макгрегор, А. Маслоу, У. Оучі, Р. Блейк та інші. Тому головні засади, принципи, методи, стилі управління, розроблені теоретиками соціального управління, є фундаментальним підґрунтям і для дослідження проблем політичного менеджменту.

За останні роки, принаймні останні півтора десятка років, у науковій літературі чітко простежується лінія зростання інтересу до вивчення проблем політичного менеджменту. Про це свідчать як кількісні, так і якісні показники. Дослідження В. М. Бебика, В. Бойка, М. Ф. Головатого, В. О. Корнієнка, Ю. І. Палехи, Л. В. Полякова, Г. Г. Почепцова, В. М. Приймака, Г. В. Пушкарьової, Ф. І. Хміля, Г. В. Щокіна та інших демонструють, що дослідників цікавлять надзвичайно різноманітні аспекти політичного менеджменту: менеджмент як різновид практичної політології, психологічні засади менеджменту, його структура, організаційна культура, менеджмент виборчих компаній, технологія впливу на прийняття управлінських рішень тощо.

Можна сказати, що за такий короткий час від появи до активного розвитку політичного менеджменту в Україні, його теорія і практика набули поширення та авторитетності й ширяться далі. З’явилися наукові праці з приводу виборчих технологій, політичних блоків, іміджу політиків та партій, політичного консалтингу та організаційно-методичної літератури з цих питань. Однак, незважаючи на досить вагомні наукові здобутки, проблематика політичного менеджменту для українських дослідників все ще залишається досить новітньою, а отже, і перспективною з позиції наукових досліджень. Ймовірніше, необхідність напрацювань у цьому напрямку диктується новизною самої науки, її оригінальною проблематикою та особливостями поведінки українського електорату, яка вибудовується на національному менталітеті: вивчається світовий та європейський досвід, запроваджується в практику і, як результат, політичні менеджери й технологи йдуть в одну сторону, а електорат – в іншу, непередбачувану ніяким політичним менеджментом та широтою його застосування чи розвинутістю.

Так, до цього часу все ще дискусійним залишається питання змісту категорії політичного менеджменту та його специфіка. Поки що дослідники не прийшли до згоди й стосовно структури політичного менеджменту. Вимагають вивчення й масштаби охоплення політичним менеджментом політичного життя суспільства, професійна підготовка учасників процесу, проблеми ефективності використання менеджменту та інше.

Прискорення політичних процесів в Україні під впливом загальних глобальних та комунікативних явищ поставило перед наукою і практикою управління політичної сфери суспільства, проблему ефективності, за висловом П. Бурд'є, “політичного поля” [3, с.80]. І одним з таких способів, як показує практика цивілізованих країн з високим рівнем розвинутої громадянського суспільства, є теорія і практика політичного менеджменту, що для України є позитивним прикладом.

Політична комунікація, взаємодія в цій сфері наскільки масштабна, що поки що авторитетні українські фахівці в цій галузі не прийшли до спільної думки, як же все-таки тлумачити поняття “політичний менеджмент”.

Необхідно зауважити, що теорія і практика політичного менеджменту в Україні пов'язана із проблемою розуміння менеджменту в цілому. Якщо бути лаконічним, то схематизовано історію політичного менеджменту в Україні, яку він пройшов за двадцять років незалежності, можна подати так:

- від повного небуття, коли навіть термін “менеджмент” не вживався, до вжитку його в розумінні менеджменту на виробництві;
- від виробничого менеджменту до соціального управління, що відповідає поняттю “менеджмент”;
- від соціального управління до основних його різновидів, зокрема й політичного, у різних його формах та на різних рівнях, з яких найбільш відомий державно-адміністративний (у цьому ж розуміння вживаються як ідентичні поняття: адміністративний, урядовий, політико-адміністративний, державний), котрий більшість дослідників вважають власне політичним.

У плані динаміки зростання ролі політичного менеджменту можна навести той незаперечний факт, що в енциклопедичному словнику “Політологія”, виданого 1993 року в Росії [15] відсутнє хоч би найменше пригадування про політичний менеджмент. Тільки через декілька років, а саме: 1997 р. “Політологічний енциклопедичний словник” дає досить широке і змістовне тлумачення політичного менеджменту [12, с.196]. Зауважимо, що це було здійснено на посттоталітарному просторі в Україні вперше та ще й уперше виданням такого рівня.

Дещо пізніше про політичний менеджмент починають писати в підручниках та в навчально-методичній літературі [14, с.432; 19, с.180–181; 11, с.94 – 135].

Погодитись із зауваженнями на кшталт того, що вже в минулому ситуація, коли “термін “політичний менеджмент” або “політичне управління”, котрий тривалий час викликав непорозуміння серед фахівців-політологів як вітчизняних, так і західних” [14, с.432] поки що неможливо. Та все ж таки, незважаючи на теоретичні й практичні зрушення в цьому питанні під впливом масштабних і глибоких змін, на політичному полі в складі політичних гравців, суб'єктів політики, судячи з палітри поглядів, проблема існує до сьогодні. Тож поки що не склалося єдине загальне поняття політичного менеджменту. Наявна певна невизначеність поняття “політичний

менеджмент“ певною мірою ускладнює теоретичний, практичний і навчально-виховний процес (наприклад, професійну підготовку з спеціальності “політологія“) у цьому напрямку.

Аналіз досліджень з цієї проблеми приводить до думки, що в більшості випадків у визначенні понять політичного менеджменту простежується дві головні лінії: цей термін уживається в широкому його розумінні та у вузькому, власне технологічному. Зокрема, у першому масштабному розумінні політичного менеджменту ця категорія подається в “Політологічному словнику“ за редакцією М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка, в якому вказується, що політичний менеджмент – це керівництво, управління політичною системою, організацією, процесом, явищем [13, с. 466]. Далі йде широкий термін зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливають на характер та структуру політичного менеджменту [Так само]. У такому ж контексті подається розуміння політичного менеджменту в іншому дослідженні М. Ф. Головатого [6].

Ф. М. Рудич висловлює погляд, що “політичний менеджмент“ – це наука й мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації цих рекомендацій у політичній практиці. Зрештою, політичний менеджмент – це система управління політичною сферою суспільства на засадах використання форм, методів і технологій політичного маркетингу й правового менеджменту“ [19, с.180 – 181].

В. О. Корнієнко, один із авторів “Прикладної політології“ [див.11], наголошує на тому, що “політичний менеджмент є одночасно як наукою, так і мистецтвом управління“ [11, с.95], це система управління політичними процесами [11, с.96]. І далі дає таке тлумачення політичного менеджменту: “Політичний менеджмент – особливий вид управління в політиці, наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва, забезпечення їх реалізації в політичній практиці [11, с.96].

Більшість дослідників указують на вже усталені часом види політичного менеджменту за основними сферами людської діяльності, серед яких соціально-політичний менеджмент або адміністративно-державне управління. Деякі виділяють форми самого політичного менеджменту: державний, державно-адміністративний, урядовий і технологічний. Саме останній технологічний, політико-технологічний, на думку російської дослідниці Г. В. Пушкарьової, і є власне політичним менеджментом. Вона вказує, що “політичний менеджмент – це особливий вид управління в політиці, коли суб’єкт управління, який намагається досягнути певної мети, не має можливості спиратися на право “легітимного насилля“, тобто або на право державної примусовості, або на статусне право в політичній організації“ [18, с.4 – 5]. Г. В. Пушкарьова говорить: “Політичний менеджмент – це практична діяльність, спрямована на досягнення конкретних

політичних цілей“ [18, с. 18], і неодноразово наполягає на політико-технологічному процесі як основному змісті політичного менеджменту [18, с. 27; 15, с. 35] або як на політичному технологічному процесі [18, с. 34].

Це останнє тлумачення співвідноситься з вищенаведеними, як часткове, окреме із системним, цілим, як особливе із загальним, всезагальним, охоплюючим.

На думку автора статті, ближче до об'єктивного розуміння політичного менеджменту стоїть В. О. Корнієнко. Так, указуючи на те, що політичний менеджмент охоплює всю сукупність управлінських процесів, “що виникають у політичних відносинах“ [11, с. 99] і практично підтверджує позицію з цього приводу Г. В. Пушкарьової. В. О. Корнієнко говорить, що управлінські відносини, коли суб'єкт не може спиратися на право “легітимного насильства“, наприклад, закону та вимагати обов'язковості виконання якихось вказівок, “цей вид управлінських відносин має назву політико-технологічне управління або політичний менеджмент“ [11, с. 99 – 100].

Детально та всебічно питання соціального управління та політики в різноманітних аспектах розглядаються в працях Г. В. Щокіна. Але з приводу проблеми, яка цікавить автора статті, то можна посилання зробити на Г. В. Щокіна лише при розгляді ним взаємозв'язку понять керівництво і менеджмент. Г. В. Щокін говорить, що поняття керівництво і менеджмент більше належить до безпосереднього управління людьми, до технологічної організації об'єкта соціального управління [20, с. 404]. А ось термін “менеджмент“, на думку Г. В. Щокіна, належить до управління будь-яким видом виробництва як матеріального так і духовного, за виключенням політичного. Г. В. Щокін підкреслює, що “менеджмент“ не поширюється “на політичну сферу, де в цьому змісті більш уживаним є термін “адміністрування“ [20, с. 404 – 405] і Г. В. Щокін поняття менеджмент відносить “до безпосередньої організації роботи із досягнення поставлених цілей“ (але не до їх розробки) [20, с. 405]. Тобто теорію і практику соціально-політичного менеджменту Г. В. Щокін вважає синонімом політичного керівництва й синонімом адміністрування [20, с. 405]. Обговорення будь-яких проблем у цьому напрямку виходить за межі пропонованої статті, тому автор вважає будь-які коментарі з цього приводу недоцільними. Але все ж таки категоричність Г. В. Щокіна щодо неможливості використання менеджменту стосовно політики ставить під сумнів.

На думку автора пропонованої статті в усіх наведених поняттях “менеджмент“ у контексті розгляду політичного менеджменту й “політичний менеджмент“ (іноді досить протирічливих і, на думку автора, не зовсім обґрунтованих та виважених) мають місце загальні риси: об'єкт впливу, ідеї організованого на нього впливу, системність, цілеспрямованість, колективність, ефективність і готовність суб'єкта до нового, до реагування на виклики часу. Більшість дослідників при вживанні термінів “менеджмент“, “політичний менеджмент“ нерідко вживають слово “мистецтво“ управління

людьми. Тому до загальних слід додати ще й особливу майстерність, особливі вміння, високий особистий професіоналізм людей, який мається на увазі при розкритті розуміння “політичний менеджмент”.

А визначаються поняття масштабами, завданнями, засобами й рівнями використання та кадровим потенціалом (у державному, урядовому, адміністративному, політичному менеджменті використовується армія чиновників – державних службовців).

Державно-адміністративний менеджмент в Україні сьогодні — це розвинута в теорії і практиці в різних гілках влади, система цілеспрямованого багаторівневого впливу на різні сфери суспільства з розгалуженою системою підготовки й перепідготовки кадрів і його проблематика виходить за межі цього дослідження. А політичний менеджмент у вузькому розумінні входить у загальну систему управління політичною сферою суспільства, як різновид політичного управління, так само як адміністративно-державний менеджмент.

Тому можна сказати, що істина, як завжди перебуває посередині.

Необхідно згадати позицію американського соціолога Т. Парсонса, який виділяв три рівні управлінської діяльності: інституційний, управлінський і технічний, то, йдучи за цією логікою, можна дійти висновку, що йдеться, принаймні, про управлінський і технічний рівні, але не інституційний.

Думка автора зводиться до того, що політичний менеджмент у вузькому значенні розглядається як будь-який недержавний, неурядовий, вільний від адміністрування менеджмент, що здійснюється політичними й громадськими інституціями, науковцями, політологами, професійно підготовленими кадрами (спеціалістами), колективами, в котрому суб’єкт управлінського процесу не може створювати певні загальні та обов’язкові для виконання об’єктом свого управлінського впливу норми, позбавлений права диктувати загальні правила гри та об’єктивно вимушений проводити свій вплив на мотиваційну структуру особистості, його політичну свідомість та політичну поведінку специфічними, особливими формами, які виключають будь-яке державне адміністрування, тиск та примусовість. Цей вид політичного менеджменту здійснюють представники громади, суспільства незалежно від належності їх до певної соціальної групи чи класу, незалежно від їхнього соціального статусу.

У контексті вищезазначеного власне політичний менеджмент можна розуміти лише тоді, коли йдеться про створення та поширення певного позитивного іміджу політичної партії, блоку політичних партій, руху чи окремого політичного лідера (так званий промоушн), про організацію і проведення виборчих кампаній, створення певних політичних умов (громадська думка та громадянські вимоги) для прийняття того чи іншого відповідного політичного рішення органами влади тощо.

Тому технологічний, політико-технологічний менеджмент доцільно вважати політичним менеджментом у вузькому розумінні слова або громадянським політичним менеджментом на зразок терміна, який

уведений Г. Алмондом і С. Вербою, “громадянська політична культура“. На думку автора пропонованої статті, не буде помилкою і вживання терміна “соціальний менеджмент“, адже в цілому політичний менеджмент розв’язує проблему суспільства, громади, загалом проблеми різноманітних соціальних інституцій та проблеми різних соціальних груп.

Можна сказати, що це політичний менеджмент політичних партій, політичних блоків громадсько-політичних рухів та широких кіл політично активно налаштованих громадян, які прагнуть політичними методами, у межах правового поля зміни політичного режиму або політичного курсу й здійснення демократичних перетворень у суспільстві на користь більшості його членів.

Політичний менеджмент на рівні політико-технологічного процесу як особлива форма загального політичного менеджменту має свої загальні та специфічні особливості.

Доцільно нагадати, що політичний менеджмент як мистецтво та особливе вміння спрямування політичних настроїв для досягнення мети тієї чи іншої соціальної групи чи організації, розгортається в політичному просторі. Об’єктом його застосування виступають великі соціальні групи, класи, страти, верстви та прошарки суспільства й від урахування всіх політичних процесів, які відбуваються в групах, від урахування їхньої політичної свідомості, та їхніх політичних настроїв, очікувань та орієнтацій залежить результативність і загальний успіх політичного менеджменту. У демократичному суспільстві численні представники цих груп піднімаються до безпосередньої участі, прямо чи опосередковано, у процесі політичного менеджменту, до участі не в стихійних, а в організованих політичних акціях. Тому доцільно звернутися до розуміння політики. Немає ніякої потреби детально препарувати різноманітні дефініції політики. Серед багатьох тлумачень політики та влади достатньо привести декілька.

Визнаний авторитет і класик соціології та політології М. Вебер тлумачив політику як панування, котре ґрунтується на силі [4], а влада, як здатність досягати бажаних цілей всупереч супротиву інших [4, с. 152; 4, с. 157] з допомогою законності, легітимності, авторитету. Американський соціолог Дж. Масіоніс указує, що “політика – це суспільний інститут, який розподіляє владу, задає напрямки розвитку суспільства і виробляє рішення“ [7, с. 541]. На думку французького політолога П. Бурд’є, існує багатовимірний соціальний простір, у якому є “політичне поле“, “поле символічної боротьби“ [3, с. 80], поле владних стосунків [3, с. 81] із своїм “полем професійних виробників“ [3, с. 81] політичного продукту й “полем споживачів думки“ [3, с. 84] та певні інструменти виразу політичних уявлень, зосереджених у “профспілкових організаціях, партіях, соціальних технологіях організацій та маніфестації і т.п.“ [3, с. 83]. Слід нагадати, що в сучасному політичному та медійному лексиконі часто використовуються вислови на зразок таких, як: “політичні методи“, “політичне рішення“, “політична

доцільність“, “політична воля“ тощо, які вживаються в розумінні протипаги адміністративним, силовим методам, методам тиску. Політичний менеджмент як інструмент та механізм соціальної та політичної взаємодії поєднує авторитетність влади, її прозорість досягнення владних повноважень легітимним чином і можливості вибирати вид політики, вид політичного режиму та самого суспільства, визначати напрямки й перспективи політики, які відповідали б основним запитам суспільства, основним соціальним силам, за висловом М. Вебера, “політичним спільнотам“. Технологічно та організаційно вищі суспільства з розвинутими політичними системами прямо, безпосередньо чи опосередковано беруть участь у формуванні владних структур, політики і володіють демократичними важелями впливу на діяльність усіх трьох гілок влади. Таких можливостей широкі кола суспільства, соціальні класи й верстви досягають в умовах сформованості громадянського суспільства, а це означає не що інше, що це умовиширокого використання політичного менеджменту.

Досить цікавою й абсолютно новою проблемою є проблема видової специфіки політичного менеджменту. Дослідники, зокрема Г. В. Пушкарьова, називають різноманітні види політичного менеджменту залежно від різноманітних критеріїв, зокрема, від вирішення завдань, які стоять перед ним, а саме: іміджмейкінг, корпоративний політичний іміджмейкінг, технології політичних союзів, технології регулювання та розв’язання політичних конфліктів, технології лобіювання [18, с. 8]. А залежно від інших критеріїв, зокрема за професійною ознакою, Г. В. Пушкарьова виокремлює ще й такі: аналітичне забезпечення політичних кампаній, політична реклама (політичну рекламу можна з не меншим успіхом віднести до політичного маркетингу, який забезпечує просування того чи іншого політичного товару на політичному ринку), політичний PR як інформаційне забезпечення політичних кампаній, іміджмейкінг у вузькому змісті слова, котрий містить у собі роботу консультантів з політиком для корекції його поведінки, спічрайтинг або написання текстів виступів для політика, організація і проведення масових політичних акцій. І це ще далеко не вичерпний список видів політичного менеджменту [18, с. 9]. А В. О. Корнієнко називає ще більше видів політичного менеджменту [11, с. 100 – 101].

Український дослідник Г. Г. Почепцов, досліджуючи комунікативні технології ХХ століття, іде від протилежного, а саме: на підставі спеціалізації в галузі політичного менеджменту він виділяє досить специфічні, вузькопрофільні професії: менеджер публікрілейшнз, спічрайтер, іміджмейкер, спін доктор, виборчий технолог, кризовик, психооператор і психотерапевт, спеціаліст із чуток та інші [16]. А в окремому дослідженні Г. Г. Почепцов деталізує види політичного менеджменту ще із публікрілейшнз [17].

Деякі українські дослідники йдуть зовсім іншим шляхом: вони не вдаються до деталізації політичного менеджменту, а вказують на більш загальні його види, як це робить зокрема В. М. Бебик[2].

У свою чергу Ф. М. Рудич лише посилається на сучасну політологію, яка виокремлює такі види політичного менеджменту й називає їх тільки два: менеджмент виборчої кампанії і менеджмент владної команди [19, с. 181].

У цілому можна сказати, що зміни соціально-політичного життя суспільства і, зокрема українського, викликають до життя різноманітні проблеми, нові аспекти старих, досить добре відомих проблем, ускладнюють самі завдання, які стоять перед політичним менеджментом. Ці зміни та цілком нові політичні реалії вимагають подальшої диференціації професійних навиків політичних менеджерів. Політичні потреби життя все більше вимагають знань не лише політології, а й історії, соціології, психології, економіки та фінансів. А подальша комп'ютеризація всіх життєвих процесів, масштабне використання мобільних телефонів, смартфонів у політичному впливі на свідомість людей, на більш широкі можливості їхньої організації та управління ними, як показує цьогорічний досвід політичного протистояння в багатьох арабських країнах, взагалі формує принципово нові завдання для узагальнення й пошуку все нових аспектів політичного менеджменту. Одночасне використання та поєднання концертно-музичної діяльності, музики та політичної агітації, котре набуло в Україні небаченого поширення, політичні та ТВ-політичні шоу викликають до життя нові види політичного менеджменту.

Політична взаємодія має різноманітні форми та впливи. На рівні політичного менеджменту найбільш чітко виявляється кооперація та конкуренція, і будь-яка з цих форм може перерости як у систематичне співробітництво, так і в політичний конфлікт. Тому автор в основу свого подальшого теоретизування покладає тезу, яку доцільно сформулювати в такому напрямку: реальна в українському суспільстві потреба в політичному діалозі між владою і суспільством; серед багатьох можливих засобів політичного діалогу – політичний менеджмент; очікуваний результат: створення ситуації взаєморозуміння на всіх рівнях аж до загальноукраїнського, загальнонаціонального масштабу; кінцевий результат: розвиток загальних засад громадянського суспільства з реальною перспективою контролю громади, суспільства за діяльністю влади.

Політична взаємодія в процесі політичного менеджменту – це широкомасштабне та багатопланове й системне явище між суб'єктом – політичним менеджером як індивідуальним, так і колективним, та об'єктом: також індивідами, колективами та великими групами. У цій взаємодії активну роль відіграє не лише суб'єкт, а й сам об'єкт, особливо під час виборчих кампаній, коли люди намагаються розібратися в політичних ідеях представників різних політичних сил.

Г. В. Пушкарьова говорить, що “політичний технологічний процес” – це послідовність взаємодій, у які, з одного боку, усвідомлено вступає суб’єкт управління, котрий має на меті певні цілі, а з другого – залучається об’єкт, від дій якого залежить досягнення поставлених цілей” [18, с. 35], і пропонує модель політико-технологічного процесу [18, с. 35] та модель політичної взаємодії, що відбувається при цьому. На наш погляд, ця модель видається досить переконливою [18, с. 42 – 43]. До неї входять: процеси мотивації, які спонукають суб’єкт та об’єкт до введення у взаємодію; процеси комунікації (безпосередній обмін різноманітною інформацією та процеси структуризації: створення відносно стійких правил і форм стосунків по лінії: суб’єкт-об’єкт).

“Суб’єкт-об’єкт” передбачає безпосередні (команди, установки, поради, рекомендації, різноманітні форми донесення інформації тощо) та зворотні зв’язки. Останні допомагають контролювати ступінь засвоєності команд суб’єкта й відповідну реакцію об’єкта та його команди. Взаємодія здійснюється на організаційній, на консенсусно-демократичній засадах. Загальна формула цих стосунків може бути подана за такою схемою: “мета – засоби впливу – контроль – результат – нова мета”, яка розкриває зміст власне управлінської технології.

Особливого значення в цьому процесі набуває системність взаємостосунків суб’єкта та об’єкта. Якщо політична взаємодія має епізодичний характер, то будь-хто: будь-який чи то політик, політична партія чи політична ідея може розраховувати максимум на якийсь короткий “спалах” інтересу. І лише глибоко продумана чітка та систематизована взаємодія з постійним моніторингом, відслідковуванням та аналізом ситуації може вперспективі принести очікуваний результат. Політика як явище існує понад два тисячоліття, а політик – явище тимчасове і скороминуче. Тобто тільки зворотний зв’язок між суб’єктом та об’єктом політичного менеджменту дасть можливість об’єктивно оцінювати стан політичної взаємодії як на кожному його етапі, так і в цілому.

Політичний менеджмент без адміністративного тиску – це шлях до політичної свободи. На думку видатного німецького філософа К. Ясперса, який уважав, що політична свобода “виникає тільки зі зміною людини, її не можна створити за допомогою інструкцій, насильно введених у спільноту людей, які не зазнали змін; вона пов’язана з характером комунікації між готовими змінюватися людьми. Ось тому свобода як така не може бути запланована, але люди в ході правильного планування конкретних завдань спільно здобувають свободу” [21].

Серед головних способів досягнення політичної свободи К. Ясперс називає знання, самовиховання народу участю у розв’язанні конкретних політичних завдань та ефективну організацію виборчої системи, яка забезпечує всенародність виборів.

Саме в громадянському суспільстві “політика спрямована на здійснення цілей громадянського порядку як основу, не як кінцева мета людського

життя“ [21], і саме в громадянському суспільстві максимально враховується загальний інтерес і політичний менеджмент виконує суспільно-значимі функції, сприяє комунікації, усвідомленню людьми себе як народу й сприяє збереженню цілісності суспільства. Але масу “пробуджує і спрямовує пропаганда. Масам потрібні уявлення й гасла. Їм слід сказати, чого вони хочуть“ [21].

На думку автора пропонованої статті, логічним завершенням моделі політичної взаємодії по лінії “суб’єкт-об’єкт“ політичного менеджменту виступають морально-етичні процеси, які формують, “цементують“ взаємодовіру та взаємовідповідальність між суб’єктом та об’єктом політичної взаємодії саме в цій формі.

У суспільстві досить чітко сформувалася стійка думка стосовно того, що політичні менеджери не мають найпростіших уявлень про морально-етичні норми і йдуть на все задля отримання необхідного (бажаного) результату, грошей, користуючись гаслом: “Мета виправдовує засоби“. Пересічні громадяни нерідко заявляють, що політика – це брудна справа і що в політиків брудні руки.

З цього приводу думка автора зводиться до таких позицій:

- політика, як і будь-яка інша галузь людської діяльності, має свої позитивні і негативні сторони й не може бути ні чистіша, ні брудніша за будь-яку іншу сферу людської діяльності. Вона суспільству необхідна, якщо на думку певних опонентів – це бруд, то необхідно обирати не “брудних“, а “чистих“ політиків, рекомендувати достойних або йти самим і показувати власним прикладом проведення “чистої“ політики;

- політичні менеджери об’єктивно зацікавлені в проведенні високоякісного менеджменту, у будь-якому напрямі на загальноцивілізаційних засадах моралі, адже якість проведення ними заходів прямо впливає на ефективність результату. Тому допустити й реально побачити маніпулятивні дії представників політичного менеджменту реально можна, але, все ж таки зрозуміло, що вони об’єктивно не зацікавлені в маніпуляціях і приниженні та втраті свого власного іміджу. А в разі необхідності, коли дійсно виникає потреба установити істину, то треба проводити контроль з допомогою правових засобів та незалежного громадського контролю;

- у цілому можна виділити низку етичних проблем, викликаних до життя політичним менеджментом (деякі з них виокремлює у своїй праці й Г. В. Пушкарьова [18, с. 14 – 16].

Це, зокрема:

- вибір засобів досягнення поставленої мети;
- взаємодія політичних менеджерів з політиками та політичними організаціями, яких вони консультують;

- загальні умови та морально-етичні правила конкуренції на ринку політичних послуг;
- відповідність та збігання (незбігання) особистих і політичних та моральних принципів, ідеалів та орієнтацій політичного менеджера та політика й політичної сили, з якими співпрацює політичний менеджер;
- чіткі межі (на загальних правових засадах) допустимості (недопустимості) вторгнення політичних менеджерів і технологів у свідомість та підсвідомість людини різноманітними методами та механізмами впливу: вербальними, рекламними тощо;
- особиста (юридична та морально-етична) відповідальність політичного менеджера за зміст та можливі наслідки здійснення дій впливу застосованих засобів управлінської діяльності в процесі політичного менеджменту. Як свідчить досвід виборчої кампанії жовтня 2010 року, цю проблему відповідальності політичних менеджерів і технологів почали порушувати представники громадськості, електорату, неодноразово навчені негативним досвідом попередніх виборчих кампаній: обіцяють багато, але не просто не виконують передвиборчих обіцянок, а навіть не збираються взагалі цього робити: мовляв, то ж були вибори;
- політична й загальнолюдська моральна толерантність, стриманість та виваженість, обов'язковість, дотримання слова учасниками процесу політичного менеджменту, повага до політичних противників і ще більша повага до народу, який загалом і є головним об'єктом політичного впливу в процесі політичного менеджменту.

Для українського суспільства вже стала звичною ситуація, коли суспільство тримається в напрузі методом викиду чи вкиду нових порцій негативної інформації, чергової кампанії боротьби з корупцією. “Мозкові центри” та ідеологи політичного менеджменту використовують відомі пропагандистські прийоми: “злив” сенсацій, контрсенсацій і псевдосенсацій. Професійні політичні менеджери, якщо вони розраховують на довготривалу перспективу, завжди повинні пам'ятати, що всі їхні дії мають публічний характер (навіть глибоко таємно розроблені) і завжди мають чи не мають громадянське наповнення.

Успіх будь-якого процесу залежить від якісної його організації, раціонального прорахунку та професійної підготовки його суб'єктів, учасників. Саме професіоналізм та прагматизм і злагодженість їхніх дій забезпечують високий синергетичний ефект, загальну результативність політичного менеджменту.

Значна частина кадрів, представників політичного менеджменту перетворили його в примітивний комерційний проект для свого власного комфортного існування та елементарного заробляння грошей. Найчастіше вони існують на іноземні “гранти”, їх найбільше цікавить сам процес і ціна участі в ньому.

Друга частина – це люди, які нагадують дітей та дорослих, які грають у політику, бавляться в дитячі ігри та лялькові театри, вони періодично, з інтервалами нової виборчої кампанії з’являються з боку будь-якої політичної сили, руху або громадської організації чи якихось тимчасових епізодичних утворень: штабів, організацій, проектів.

І, нарешті, третя частина кадрів, незначна, їх одиниці, котрих можна визначити як ядро. Це інтелігенти за духом, патріоти за покликанням, яким болить, представники української політичної нації, котрі складають серйозну заявку і яких можна позиціонувати як актив, що має державне мислення й має перспективу в політичному менеджменті. Тут може бути й відомий політик, і відомий письменник, і нікому невідомий інтелігент, службовець чи студент, яким “не все одно“ для яких їхня “хата“ не “скраю“. Це ті, які перебороли в собі негатив потенційного обивателя і які добре розуміють глибину цинізму контрольованого теле- і радіопростору та простимульованих апологетів наявної влади, які все допитують пересічного українця питаннями на кшталт того: “Чим ви сьогодні не вдоволені? Вас це особисто стосується? Вас це особисто зачепило? Ви стали гірше жити особисто?“. І не чекаючи відповіді, самі ж за таким чином сформульовані питання відповідають самі: ось, мовляв, бачите, ви не можете бути невдоволеними, бо вас особисто це не зачепило.

Ще серйознішою видається ситуація з кадрами політичної еліти національного масштабу. Прикро, але факт: час патріотів-націоналістів, тих, хто виборів незалежність і за українську незалежність заплатив десятиліттями ув’язнення, таборів, а то й власним життям, тих, хто приймав закон “Про державну мову“, Декларацію незалежності, створював Рух, безнадійно втрачений і безвідворотньо вичерпаний. Багато нагально життєвих проблем українського народу, зокрема ідея “українського відродження“, “забалакано“. Деякі найшли собі нову нішу борця, “вічного революціонера“ (не за І. Франком) і нічого іншого в нових реаліях життя, крім поганого, матеріалу для критики не бачать, а критика для них – це своєрідна форма екзистенції та самозбереження.

Якби не було важко говорити про непрості й навіть трагічні двадцять років незалежності України, але, на думку американського політолога П. Ханни, висловленій у монографії “Другий світ“, Україна, хоча все ще бідна країна, але вже не зовсім радянська, вона належить до країн “другого світу“. За цей час виросло два нових, зовсім різних покоління нового українства: одне патріотичне, національно зорієнтоване, яке не бажає вкотре вступати в річку космополітизму, двомовності і т.д. Це покоління – реальний кадровий склад політичного менеджменту, яке може вже сьогодні скласти тест на нове політичне лідерство; друге покоління, – серед якого “втрачене“, дезорієнтоване, проблемне, з низьким і високим рівнем освіти та вихованості, безробітне, безперспективне й нерідко соціальне девіантне та покоління “голдове“, з небаченими за іншого соціального й політичного стану розвитку суспільства, матеріальними, фінансовими та життєвими перспективами.

Таким чином, роль політики, політичного життя у загальних процесах життєдіяльності й функціонування суспільства зростає. Зростає і роль участі в цих процесах окремої особистості. Тривають і постійні пошуки все нових і нових механізмів впливів на ці процеси. Політичний менеджмент – один з таких механізмів.

Теоретики суспільного розвитку сформулювали основні засади модернізації суспільства, які знайшли своє відображення в теоріях модернізації та неомодернізації. Американський соціолог А. Гідденс, вивчаючи сутність соціальних змін та їх перспективи, серед основних джерел соціальних змін особливу увагу приділив знанням про світ, його вдосконалення й стимулюючий вплив на соціальні зміни та їхнє прискорення. У кінцевому результаті рушієм цих соціальних змін виступають самі люди. На думку автора цієї статті, громадянський політичний менеджмент і є однією із тих складових, у яких самі люди без участі державно-адміністративних та силових структур можуть впливати та впливають на політичну ситуацію, політичні зміни та кінцевий політичний результат.

Політичний менеджмент в Україні як у теоретичному, так і практичному, прикладному розумінні перебуває в стадії становлення. Перспективи його використання як у найближчому, так і у віддаленому часі досить позитивні й очевидні. Як будь-яке нове явище, він переживає “хворобу росту”, визначеності.

Демократизація усіх галузей суспільства доводить, що саме політичний менеджмент без адміністративного тиску, якому протистоїть будь-яка особистість, реально має усі шанси толерантно, виважено, з повагою до політичних ідеалів та політичних орієнтацій особистості продуктивно впливати на людей та ефективно формувати політичні погляди та симпатії широких мас людей.

Панівною тенденцією, так би мовити, мейнстрімом є утворення нової соціальної реальності у світі і в Україні зокрема. Відбулася зміна соціально-політичного середовища в українському суспільстві, поглиблення демократичних основ самого суспільства та самоуправління.

Попри все, в Україні громадянське суспільство розвивається. І творцями цього суспільства є люди, громадяни. Не безликий електорат, не пересічний середньостатистичний “маленький” українець, а громадянин незалежної держави. Саме громадяни самі для себе обирають владу, обирають собі політиків, керівників. Держава, влада всіх рівнів має певні (більші - менші) соціальні зобов'язання перед своїми громадянами.

У вкрай заполітизованому українському суспільстві цивілізований політичний менеджмент набуває незвичайної актуальності й необхідності:

- його об'єктивний стан є показником розвиненості громадянських інституцій;
- він свідчить про необхідність його розвитку до такого рівня, на якому будь-яке маніпулювання політичною свідомістю й політичними

настроями членів суспільства буде ускладненим, у всякому разі в значних масштабах, а то й неможливим.

Політичний менеджмент сприяє вирішенню багатьох питань політичного життя суспільства:

- він ніби “розриває”, долає монополію владних структур на політику та владу;
- сприяє ефективному політичному діалогу між владою та суспільством, створює або підтримку, або протидію державній владі;
- створює реальні умови для вільного формування думки довіри чи недовіри громадян реальній чи майбутній владі;
- реально впливає на подолання проблеми несумісності демократичних ідеалів та орієнтацій суспільства й низької політичної активності громадян, абсентеїзму;
- значно розширяє й одночасно поглиблює перспективи формування української політичної нації, створює можливості для політичного консенсусу близьких за програмами й стратегією різних політичних сил та об’єднанню України в цілому.

За межами цього дослідницького поля залишається досить широке коло питань, які наштовхують на роздуми й майбутні нові дослідження в галузі політичного менеджменту. Але найбільш актуальним питанням було, є і буде питання підвищення ефективності, чіткого розмежування політичного менеджменту й маніпулювання, що постійно спостерігається, особливо під час виборчих кампаній.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.
2. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг. – К.: МАУП, 2001.
3. Бурдые П. Соціологія політики. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
4. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
5. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності: Навч. пос. – К. : МАУП, 2002. – 176 с.
6. Головатий М. Ф. Політичний менеджмент. – К. : МАУП, 2006.
7. Масионис Дж Соціологія. – СПб. : Питер, 2004. – 752 с.
8. Пахомов Ю. Итоги недели. – 2011.
9. Перелік політичних партій, зареєстрованих міністерством юстиції України станом на 01.01.2010 / Урядовий кур’єр, 24 лютого 2010 р. - № 35. – С.12.
10. Пресс бюро “2000“. Партийная мозаика // 2000. – 2011. – 22 квітня. – С.F4-F5
11. Прикладна політологія: навч. посіб. / За ред.. В. П. Горбатенка. – К. : ВЦ “Академія“, 2008. – 472 с.
12. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 1997 – 400 с.
13. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонака. – К. : МАУП, 2005 – 792 с.

14. Політологія: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / М. І. Панов (керівн. авт. кон.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін.. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре“, 2005. – 520 с.
15. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред и сост. Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. кн-та, 1993. – 431 с.
16. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М.: “Рефл-бук“, К.: “Ваклер“. – 2000. – 352 с.
17. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз, или Как успешно управлять общественным мнением. – М.: Центр, 2004. – 336 с.
18. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент. – М., 2003. – 95 с.
19. Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К.: Либідь, 2004 – 480 с.
20. Щёкин Г. Социальная теория и кадровая политика. – К.: МАУП, 2000. – 576 с.
21. Ясперс К. Психология світоглядів. – К.: Юніверс, 2009. – 461 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Перевозник Лариса Михайлівна – доцент кафедри філософії та політології КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: загальна соціологія, соціологія освіти й виховання, морально-етичні проблеми сучасного українського суспільства, релігійна та сучасна соціально-політична міфологія.

УДК 94(477)"1920"

ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Ірина РОМАНЬКО (Кіровоград)

У статті на основі широкого кола джерел досліджується діяльність Української автокефальної православної церкви та політика українізації двадцятих роках ХХ ст., аналізується питання дотичності цих явищ.

Ключові слова: церква, автокефалія, українізація, радянська.

В статье на основе широкого круга источников исследуется деятельность Украинской автокефальной православной церкви и политика украинизации двадцатых годов ХХ в., анализируется вопрос соотношения этих явлений.

Ключевые слова: церковь, автокефалия, украинизация, советизация.

In the article the author on the basis of the wide reference sources inquires into the questions of the activity of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the policy of Ukrainianization in the 1920s of the 20th century. The author also analyses the correlation of these phenomena.

Key words: church, autocephaly, Ukrainianization, Sovietization.

Варто зауважити, що в цій статті не розглядаються суто релігійні сторони життя і діяльності Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ), а лише національний аспект її діяльності в його дотичності до процесу українського відродження 20-х рр.

Актуальність питання про те, якою мірою можна розглядати українізаційну діяльність УАПЦ в контексті радянської політики українізації, здається є очевидною, однак у науковій літературі воно не ставилося. Але прояснення цього питання необхідне, бо на перший погляд видається, що ці явища достатньо дотичні. Глибший аналіз показує, що деяка дотичність існувала, але мала досить опосередкований характер.

Більшовицька політика українізації як варіанту коренізації була, на думку більшості дослідників, тактичним засобом для завоювання й збереження влади в Україні з подальшим опануванням українського суспільства із середини з метою його радянізації і соціалізації [6]. Така політика, за задумом більшовиків, мала бути національною за формою, але соціалістичною за змістом. Радянське керівництво не мало наперед продуманого стратегічного курсу в цьому питанні, а виходило із реалій поточного моменту. Навіть націонал-комуністи із числа партійно-державного керівництва УСРР у своїй теоретичній і практичній діяльності впроваджували в різних сферах життя суспільства дійсну українізацію [16, с.140 – 143]. Політика українізації, а також поблажливе на перших порах ставлення більшовиків до природних процесів національного відродження, відповідало їхньому завданню викорчовування основ старого режиму, одним із стовпів якого був російський націоналізм. Іншим стовпом була Російська православна церква (далі – РПЦ), яка одночасно слугувала духовною базою російського націоналізму [15]. Зрозуміло, що, попри атеїстичний аспект, боротьба більшовиків з Російською церквою являла собою також і боротьбу з російським націоналізмом. Тому ті національні сили в Україні, що сприяли цій боротьбі, розглядалися більшовиками як союзники, звісно, тимчасові. Одним із таких союзників стала УАПЦ.

Загальновідомо, що радянська політика українізації проводилася паралельно з процесами українського відродження, провідниками якого були національно свідомі представники української інтелігенції [2]. Частина з них долучалася до діяльності УАПЦ, у тому числі до національної роботи, яку остання здійснювала серед українського населення. Таким чином, у цьому моменті є ще один кут дотичності явищ, що розглядаються у статті. Зупинимось дещо детальніше на зазначених аспектах.

Дослідники історії УАПЦ цілком слушно й відповідно до джерел аналізують церковно-визвольний рух, створення УАПЦ й діяльність як частину національно-визвольного руху доби українського відродження. Тогочасний провідний громадський і церковний діяч, теоретик української церковної автокефалії О. Лотоцький у своїх працях, виданих в еміграції, показував та обґрунтовував вищеназваний взаємозв'язок [11]. Він навіть перекладав Біблію українською мовою розглядав як частину національного відродження [10, с.449]. Подібно до О. Лотоцького про зв'язок між українським національним і церковним рухами пише й видатний історик

Української церкви І. Власовський [4, с.5 – 9]. У контексті процесів національного відродження досліджує постання та діяльність УАПЦ і ряд сучасних істориків в Україні [17]. Особливо це стосується праць відомого знавця історії УАПЦ А. Зінченка. Він зазначає, що це постання “було результатом церковного руху як частини визвольних змагань українського народу і, у свою чергу, стало важливим чинником національного відродження, було в нерозривному зв’язку з поступовим розвитком української нації” [8, с.233]. Український історик із Канади С. Плохій вважає, що утворення УАПЦ на 1-му Всеукраїнському православному церковному соборі (далі – ВПЦС), який пройшов у Києві 14 – 30 жовтня 1921 р., стало “надзвичайно важливим моментом в історії українського національного руху” [14, с.5].

Розуміння того, що становлення й наступна діяльність УАПЦ відбувається в річищі національно-визвольного руху, було притаманне ідеологам, провідникам, ієрархам церкви, а також знайшло своє вираження в її офіційних документах. Так, у своїй доповіді “Внутрішній устрій церкви”, виголошеній на 1-му ВПЦС 20 жовтня 1921 р. і присвяченій, здавалося б, суто церковним проблемам, о. Василь Липківський (тоді ще протоієрей) виразно поставив церковно-визвольний рух у взаємозв’язок з національно-визвольним рухом. Зокрема, він сказав: “...З тих пір, як український нарід себе пам’ятає, він боровся за свої права державні і церковні. Як ми подивимося на історію українського народу, то побачимо, що наш нарід головним чином боровся за церковні права і на цих правах старався добувати права державні” [14, с.179]. Багато приділяє уваги цим питанням у своїх “Спогадах” протодиякон Василь Потієнко, який у 1924 – 1926 рр. був головою Всеукраїнської православної церковної ради (далі – ВПЦР) – вищого органу церковного управління в міжсоборні періоди. Створення й діяльність автокефальної церкви, на думку протодиякона, стало “яскравим прикладом духовного піднесення народу, доказом спроможності його перейнятися єдністю в своїх національних прагненнях” [12, с.96].

Особливо чітко розуміння ролі національної церкви в національному відродженні усвідомлювали учасники передсоборних засідань ВПЦР і делегати 1-го собору УАПЦ, про що свідчать стенограми їхніх виступів, а також пізніші спогади учасників. Один із священників, присутній на передсоборному засіданні, зрозумів із виступів членів ВПЦР, що “церква повинна підносити національний дух українського народу” [22, арк. 21]. Той же В. Потієнко свідчить, що делегати установчого собору “відчували велику вагу церкви в національному відродженні” [12, с.104].

Представник тієї ланки освітянської інтелігенції, яка підтримувала УАПЦ, доцент І. Павелко, уже на чужині – в Аргентині, розглядав діяльність названої церкви саме в національно-політичному контексті. УАПЦ та її храми, на переконання І.Павелка, були “не тільки осередками релігійно-

духовного єднання з Богом, а разом і осередками політичного і національного єднання українців поміж собою. Національна молитва і приналежність до УАПЦ були чинником політичної організації проти руйнної більшовицької сили” [13, с.83].

Про національний характер УАПЦ свідчать і її противники, зокрема, представники єпископату РПЦ. Вони не відокремлювали церковно-визвольний рух українців від національно-визвольного, однаково називаючи їх – українським рухом. З приводу зібрання 1-го ВПЦС тодішній екзарх Московського патріархату в Україні митрополит Михаїл (Єрмаков) висловився наступним чином: “Там зібралася партія націоналістів, яка проводить свої національні ідеї” [8, с.234].

Національні за змістом були відозви ВПЦР, промови й проповіді видатних діячів автокефалії. За оцінкою А. Зінченка, останні у своїй діяльності “надихалися потужними імпульсами національного відродження” [8, с.234]. Архітектор П. Костирко, який слухав 1921 р. проповіді провідних автокефалістів у Софійському соборі Києва, свідчить, що вони “виголошувалися такі націоналістичні українські, що аж страшно” [12, с.99]. У кінці першої половини 20-х рр. виразна національна фразеологія починає зникати. Втім, навіть 1927 р., коли церква переживала тяжкі часи, тодішній голова ВПЦР єпископ Петро Ромаданів констатував у своєму вступному слові на відкритті Великих Микільських зборів ВПЦР, що церква “проводить значну національну роботу” [12, с.295].

Найбільш важливими щодо цього були виступи й проповіді першоєрарха УАПЦ митрополита Василя Липківського. Він взагалі багато уваги приділяв проповідям, і поки йому дозволяла влада, їздив по всій Україні, сприяючи зростанню національної самосвідомості серед прихильників і вірних УАПЦ. За свідченням В. Потієнка, митрополит В. Липківський, особливо в перші роки діяльності, завершував свої проповіді “патріотично-українськими висновками” [12, с.102]. Його звернення до вірян можуть слугувати як джерела для аналізу ідеології “автокефальних ієрархів в особі їхнього найпершого провідника” [3, с.91]. В одній із таких проповідей (“Всенародна молитва і піст як засоби визволення від влади темряви”) владики Василь пропонує побожним українцям суто церковні методи визволення “з-під влади тьми”, але під останньою він здебільшого має на увазі більшовицький режим. Єднання українського народу в автокефальній православній церкві, соборна молитва, піст і побожне життя має звільнити українців від чужої влади [9, с.186 – 187]. Митрополит підкреслює, що “народ наш ... терпить пригоди через те, що він підлягає досі під владу чужих царств, терпить гноблення від князів темряви світу цього” [9, с.187]. Національно-визвольний контекст ряду проповідей В. Липківського зрозумілий із їхніх назв: “Помолимося за тих, що за волю й віру рідного краю життя своє поклали”, “Страшний суд і український нарід”, “Смерть і відродження

українського народу”, “Страждання Матері Божої під хрестом і страждання Матері України”, “Рідна мова – шлях до Бога”, “Рідна мова в церкві” тощо. В одній із них В. Липківський нагадує: “Вся матір наша Україна, як намістом, обгорнена могилами найкращих синів своїх, що за волю, віру й життя її своє поклали. Ми будемо своє рідне українське життя на праці, на боротьбі, на могилах тих, що раніше нас працювали...” [9, с.60].

Почути митрополита збиралися тисячі людей, особливо по селах. Автокефальний протоієрей Діомид Бурко відзначає, що “під враженням від цих проповідей багато тисяч українців духовно прозріли й вийшли на шлях релігійної й національної свідомості” [19, с.237]. Звернення В. Липківського дійсно ставали “впливовим фактором формування національної свідомості українців” [8, с.377], були потужним національно-консолідувальним чинником.

Свідченням підтримки з боку населення національних ідей УАПЦ було стрімке збільшення кількості її парафій. 1925 р. їх налічувалося 1,5 тисячі [22, арк. 19] і, відповідно, зменшувалася кількість приходів РПЦ. У подальшому УАПЦ стала непотрібною атеїстичному режимові, особливо як національна церква українців, що мала великий вплив на населення, закладала підвалини для політичного сепаратизму [10, с.61 – 62].

У службовому обіжнику Державного політичного управління УСРР “Про український сепаратизм” (від 4 вересня 1926 р.) наголошувалось на необхідності збирання всебічної інформації про прихильників українського національного відродження, які активно працювали на ниві української культурної роботи, а також указувалося, де цих прихильників можна знайти [1, с.32]. У документі зазначалося, що “зміцненню націоналістичних тенденцій сприяє українізація взагалі та діяльність УАПЦ” [1, с.33].

Політика українізації стала наслідком революції 1917 р. Українізаційна й церковно-реформаторська діяльність УАПЦ була співзвучною духові часу. Публічні виступи речників УАПЦ та її офіційні документи не тільки пройняті революційною фразеологією, але є такими й за своїм наповненням. Як стверджував В.Потієнко, “УАПЦ ... творила церковну революцію” [12, с.100]. Суть цієї “канонічної церковної революції”, за визначенням В.Липківського, полягала в тому, щоб ліквідувати єпископське “самодержавство в церкві і впровадити всенародну соборноправність” [18, арк. 40]. Позиція УАПЦ була заявлена від початку її створення, коли вона цю позицію “в перший революційний спосіб ... голосно сказала на увесь світ на своїх соборах 1921 року, в прилюдній заяві 1922 року, апольогії УАПЦ і декларації 1924 року і в безлічі офіційних заяв” [20, арк. 19 зв.]. У зверненні до учасників 2-го ВЦПС від 19 жовтня 1927 р. В. Липківський наголошує, що він є церковним революціонером, “бо Українська церква й виникла, й визволяється, і боротьбу з старим ладом веде в революційний спосіб...” [21, арк. 22]. У цьому ж документі В. Липківський підкреслює відповідність діяльності УАПЦ щодо

принципів національної політики радянської влади: “Я мріяв про визволення Української церкви й народу від чужого державного керівництва, денаціоналізації, і щасливий бачити, що за радянської влади дано можливість і державі нашій, і народів визволятися від чужих утисків і відновити своє рідне державне й культурно-національне життя” [21, арк. 22]. Вимушено чи не вимушено, все ж першоієрарх УАПЦ визнавав, таким чином, дотичність національної роботи церкви до державної політики українізації.

Інший ракурс дотичності постає при розгляді проблеми участі національної духовної еліти як у роботі радянських установ з українізації суспільства, так і в українізаційній діяльності УАПЦ.

На ділянку національної роботи УАПЦ вийшла значна частина української інтелігенції. Одночасно вона працювала в різних сферах суспільного життя, де проводилася політика українізації. Більше того, як правильно узагальнює у своєму дослідженні Д. Бачинський, національна інтелігенція стала ідеологом українізації і її рушійною силою, “заклала самі підвалини, проголошення більшовицьким урядом українізації державною політикою” [2, с.194]. Особливо велику роль відігравала гуманітарна інтелігенція, яка стала “мозком” українізації, забезпечуючи її наукове й часом політичне підґрунтя, брала активну участь в її реалізації через наукові, освітні та культурні інституції.

Виразно національний характер новопосталої української церкви, а також переконання, що через церкву можна впливати на формування національної свідомості українців, стали головними причинами участі представників духовно-культурної еліти суспільства в діяльності УАПЦ. Брат одного із керівників, теоретиків і практиків УАПЦ В.Чехівського автокефальний протоієрей М.Чехівський на процесі Спільки визволення України 1930 р. на запитання, чому він став священником УАПЦ, відповів: “Щоб служити своєму народові, піднести його національну свідомість, щоб хоч не ми, то наші діти і онуки побачили Україну вільною і незалежною” [12, с.152 – 153]. І.Павелко свідчив, що “многі українські національно-культурні сили пішли служити цій церкві – професори, доктора теології, люди з вищою університетською освітою смиренно йшли й висвячувалися в священницький сан” [13, с.82]. Видатні й менш знані діячі української науки, культури, освіти, мистецтва, окрім своєї роботи в державних установах чи громадських організаціях, були причетні також і до розбудови національної церкви. Ця тема, як зазначають дослідники, недостатньо висвітлена в науковій літературі [3, с.110]. Розглянемо питання на прикладі наукової інтелігенції.

Провідний суспільно-громадський і науковий діяч М. Грушевський аналізував діяльність українського православ'я з позицій потреб національного відродження. З початку він не покладав особливих надій на українську православну церкву в аспекті її участі в релігійно-моральному й державно-політичному відродженні українства. В одному з листів, написаних

на початку 20-х рр. в еміграції, М. Грушевський висловлюється з приводу православної церкви в Україні категорично-негативно: “На православну церкву, хоч навіть вона й українізувалася би, я не маю надій” [5, с.536]. Погляд М. Грушевського на роль УАПЦ поступово змінювалася, в тому числі й під впливом його двоюрідного брата – Марка Грушевського, знаного культурного діяча й науковця-етнографа. 1921 р. він став єпископом нової церкви. Уже 1923 року М. Грушевський пише, що “майбутнє в Україні – за УАПЦ” [5, с.537]. Діяльність УАПЦ, на думку М. Грушевського, відповідала національним потребам українського народу. Після повернення на батьківщину вчений підтримував контакти з керівництвом церкви, зокрема, він запрошувався як почесний гість на засідання 2-го ВЦПС [8, с.265]. У науковому аспекті академік тісно співпрацював з діячами УАПЦ у питаннях історії та народознавства, наприклад, вів діалог з відомим подільським етнографом, протоієреєм УАПЦ Є. Сіцинським [7, с.108].

Донька М. Грушевського Катерина, вчений-народознавець, діяльна помічниця свого батька в історичних установах Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), теж підтримувала тісні зв’язки з провідниками УАПЦ [5, с.538].

Активну участь у діяльності УАПЦ брав видатний український учений-сходознавець, історик і філолог, знавець багатьох мов, академік А. Кримський. Він у 20-ті рр. був неодмінним секретарем ВУАН і директором академічного Інституту української мови. Ще до 1-го собору УАПЦ А. Кримський, як указує В. Потієнко, обирався членом двох Перекладових комісій – при екзархові та при ВЦПР [12, с.113 – 114]. На 1-му соборі 1921 р., куди вченого запросили почесним гостем, він виступив на засіданні 17 жовтня. Цей виступ А. Кримського став одним із аргументів для переконання делегатів собору в необхідності соборної висвяти українського єпископа. Надалі вчений підтримав пропозиції В. Чехівського та В. Липківського щодо соборної висвяти. Співпрацював А. Кримський з УАПЦ і в наступні роки. Прихильно до діяльності УАПЦ ставився також видатний діяч української науки, один із керівників ВУАН академік С.Єфремов. Він теж був запрошений на 1-й собор УАПЦ почесним гостем [14, с.405]. На сторінках свого “Щоденника” С. Єфремов неодноразово згадує події, пов’язані з УАПЦ, дає характеристики її провідним діячам, а це свідчить про його обізнаність у справах УАПЦ [8, с.270 – 271].

Серед членів ВУАН, які були причетні до діяльності УАПЦ, варто назвати відомого вченого й педагога В. Дурдуківського та професора Ф. Станішевського. Брат першого з них, Олександр Дурдуківський, був протодияконом Софійського собору [21, арк. 176].

Активну участь у роботі 1-го собору УАПЦ і в наступній українізаційній діяльності церкви брали науковці та викладачі вишів Києва, а також інших міст України. Кілька разів виступав на 1-му соборі його делегат,

відомий історик та археолог, професор Київського університету (з 1921 р. – Інституту народної освіти) В. Данилевич. Він був серед тих, хто став на підтримку ідеї соборної висвяти єпископа для автокефальної церкви [14, с.209 – 210]. Делегатом 1-го собору був знаний український етнограф і мистецтвознавець професор Д. Щербаківський. 1921 р. він – державний службовець, член комісії з дослідження Софійського собору, член постійної комісії ВУАН з підготовки біографічного словника діячів України тощо. На соборному засіданні 25 жовтня 1921 р. вчений виступив з доповіддю про українське церковне мистецтво. Його пропозиція стосовно національного відродження (прийнята соборними одностайно) наголошувала: “Аби церкви на Україні будувались в предковичному українському стилі” [14, с.341]. Брав активну участь у цьому засіданні український етнограф і мистецтвознавець о. С. Рклицький. Він виголосив доповідь на тему “Старовинний релігійний побутовий предмет православної Церкви в Україні” [14, с.322].

Багато разів виступав на соборі професор (тоді – кооператор) Григорій Стороженко. Під час роботи засідання собору його було висвячено на єпископа УАПЦ. Професором був головний ідеолог та організатор УАПЦ, церковний історик і каноніст В.Чехівський, брат якого став автокефальним священником [12, с.112].

Особливу роль у створенні й діяльності Української церкви, в організації перших українських парафій відіграла ціла плеяда українських композиторів і диригентів. Більшість з них були священниками ще до постановня УАПЦ або висвячені в сан уже цією церквою. Тема участі провідних композиторів та виконавців у розбудові національної церкви заслуговує на спеціальне дослідження [8, с.226]. Це ж стосується й літераторів, учителів, лікарів та інших прошарків інтелігенції, а також тих верств населення, які брали активну участь в українізаційній діяльності УАПЦ. Усі вони, за свідченням протодіякона В. Потієнка, “палали любов’ю до України, до рідного народу, розуміли велику вагу Церкви в національному усвідомленні і відродженні” [12, с.104]. Для них українізаційна діяльність УАПЦ не обмежувалася тільки впровадженням української мови в богослужіння. Про широке розуміння українізації церковного життя передовою частиною українського суспільства, яка брала участь у розбудові національної церкви, свідчить В. Потієнко. Даючи пояснення основним засадам УАПЦ, він пише: “Українізація сприймалася всіма, хто визнавав права на життя української культури, рідної мови, рідної пісні, рідних звичаїв і обрядів, українського малярства, української архітектури і скульптури” [12, с.171].

Отже, кращі представники інтелігенції докладали зусилля до відродження українства на ділянці церковного життя та ще й брали участь у радянській політиці українізації.

Необхідно зазначити, що з другої половини 20-х рр. інтелігенція під тиском атеїстичної кампанії вимушена була відійти від активної роботи в

УАПЦ. Тому хронологічні рамки дослідження ролі інтелігенції в українізаційній діяльності УАПЦ обмежуються першою половиною 20-х років. У соціально-економічному аспекті цей період – доба непу. Тим часом, кооператори-непмани активно долучалися до життя української церкви, надавали їй фінансову допомогу. Ця тема є перспективною для наукової розробки. Залишається актуальним висвітлення історії УАПЦ у контексті національно-культурного руху 20-х років.

Як показує наведений у статті фактичний матеріал та його аналіз, дотичність українізаційної діяльності УАПЦ до радянської політики українізації може розглядатися постільки, поскільки політика українізації до певного часу була дотична природнім процесам розвитку української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архієрейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті роки: погляд на проблему крізь архівні джерела. – К.: Стило, 2000. – 230 с.
2. Бачинський Д.В. Українська інтелігенція – основна рушійна сила “українізації” // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – С. 194 – 201; Водотика С.Г. Соціокультурна характеристика наукової інтелігенції УСРР 20-х років ХХ ст. // Там само. – С.89 – 94.
3. Білокінь С.І. Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921 – 1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1993. – С. 89 – 94.
4. Власовський Іван. Нарис історії Української Православної Церкви. Т.І. – Ч.І. – К.: Основи, 1992. – 395 с.
5. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Духовна Україна. – К.: Наукова думка, 1994. – С.520 – 544.
6. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // Дашкевич Я. Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе. – К.: Основи, 1993. – 179 с.; Даниленко В. До витоків політики “українізації” // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1993. – С.462 – 469; Його ж. Згорання “українізації”: посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України в 30-і рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 2. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1996. – С.517 – 522; Коляструк О. Влада і преса в контексті політики українізації (20 – 30-і рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 3. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – С.540 – 547; Її ж. Парадокси та уроки українізації 20 – 30-х років ХХ ст. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вип. 2. Серія: Історія. – Зб. наук. пр. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2000. – С.343 – 349 та ін.
7. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К.: Генеза, 1993. – 271 с.
8. Зінченко Арсен. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Абрис, 1997. – 504 с.
9. Литовський В. Проповіді на неділі й свята: слово Христове до українського народу. – Торонто – Київ: Стило, 1998. – 299 с.
10. Лотоцький О. Автокефалія. – Т.І. Нарис історії автокефальних церков. – Варшава, 1938. – 551 с.

11. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – 297 с.
12. Мартирологія Українських Церков. У 4-х т. – Т.І. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. О. Зінкевич, О. Воронін. – Торонто – Київ: Генеза, 1997. – 439 с.
13. Павелко І. Україна-Русь і московізм (науково-популярний нарис). – Буенос-Айрес – Київ: Генеза, 2000. – 182 с.
14. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Упор. Михаличенко Г.М., Пилявець Л.Б., Преловська І.М. – К.: Стило, 1999. – 516 с.
15. Преловська Ярина. Надбання власної ієрархії Українською Автокефальною Православною Церквою // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С.50 – 54; Басишина Л., Пилявець Л., Чуприна В. Переслідування УАПЦ // Український церковно-історичний журнал. – 2001. – № 1. – С.59 – 64.
16. Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Генеза, 2002. – 293 с.
17. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С.166 – 175; Ігнатуша О.М. До історії Української автокефальної православної церкви (1921 – 1930) // Питання історії СРСР. Вип. 36. – Харків: Рідний край, 1991. – С.47 – 54; Пашенко В.О., Рибачук М.Ф. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // УІЖ. – 1993. – № 2 – 3. – С.48 – 57.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО України). – Ф.3984. – Оп. 3. – Од.зб. 19. – 184 арк.
19. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп. 4. – Од.зб. 149-а. – 382 арк.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од.зб. 137. – 211 арк.
21. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Од.зб. 167. – 191 арк.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од.зб. 2318. – 94 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Романько Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Наукові інтереси: культурно-освітні процеси в Україні (20-ті роки ХХ ст.).

УДК 94 (477) “1918 /1920”(= 411.16)

ДИРЕКТОРІЯ ТА ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається питання ставлення Українського уряду до єврейських погромів періоду визвольних змагань.

Ключові слова: Директорія, погроми, антисемітизм.

В статье рассматривается вопрос об отношении Украинского правительства к еврейским погромам в период украинской революции 1917-1920 гг.

Ключевые слова: Директория, погромы, антисемитизм.

The article considers the question on respect Ukrainian government from gudaic's pogroms in time of ukrainian revolution of 1917-1920.

Key words: Direkctoriya, pogroms, anti-Semitism.

Метою статті є висвітлення позиції Директорії та її керівників, В. Винниченка і С. Петлюри в стосунках з єврейською громадою; спроба проаналізувати причини негативного ставлення до єврейства певної частини населення та наявність і ступінь вини Симона Петлюри у єврейських погромах в Україні.

У публіцистичній та історичній літературі, присвяченій проблематиці єврейських погромів у період української революції 1917—1920 рр., особливе місце займають праці єврейських авторів, свідків подій [1].

Спиряючись на австро-німецьке військо, Центральна Рада повернулася до Києва [8, с. 7], але через кілька тижнів на зміну їй прийшов режим німецького ставленика Павла Скоропадського [8, с. 76]. Восьмимісячне правління гетьмана було періодом реакції на попередні економічні, соціальні та національні реформи Центральної ради [3, с. 144]. Зокрема, уже 15 липня 1918 р. був анульований Закон про національно-персональну автономію для меншостей в Україні [6, с. 11]. Широке народне невдоволення гетьманським урядом прискорило його падіння. Невдовзі в Україні розпочалося повстання, на чолі якого стала Директорія — тимчасовий повстанський уряд, що складався з Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Федора Швеця та Андрія Макаренка [4, с. 110]. 14 грудня 1918 р. війська Директорії зайняли Київ, а в сільській місцевості партизанські загони встановили владу нового уряду ще раніше.

У ці бурхливі дні Винниченко й Петлюра виявили себе палкими поборниками політичної незалежності України. Обидва вони були членами Української соціал-демократичної партії, але значно розходилися в підході до багатьох ключових проблем. Як утопічний соціаліст, Винниченко вважав соціально-економічні чинники вирішальними в революційній боротьбі. Через це він постійно хитався між національними інтересами і своєрідним донкіхотством — різновидом соціалістичного ідеалізму. Такі хитання, принаймні частково, могли б пояснити певну непослідовність Винниченка як політика. Петлюра ж намагався втілити ідеали соціальної справедливості й рівності тільки в рамках суверенної української республіки. Виходячи з цього, він приділяв велику увагу саме практичним аспектам боротьби за незалежність. Це дало підстави деяким дослідникам помилково оголосити Петлюру крайнім націоналістом і приписувати йому дискримінаційні нахили, плекання національної винятковості тощо [6, с. 12]. За браком кращого слова ми могли б охарактеризувати Петлюру як націоналіста, але в найширшому розумінні цього поняття. Важливо усвідомити, що передусім він був “самостійником”, тобто людиною, для якої досягнення національної незалежності являло собою необхідну передумову здійснення всіх інших

завдань. Варто додати, що, попри всі розбіжності в поглядах, як Петлюра, так і Винниченко були переконаними прихильниками демократії.

Аналізуючи події, які відбувались в Україні, — загальне погіршення соціально-політичних умов, поразка й деморалізація українського війська — усе це збурило приховане невдоволення та застарілі забобони щодо єврейського населення. Євреї стали тим козлом відпущення, на якого вилилися всі образи, болі й кривди місцевих жителів. Це і вбачається головною причиною єврейських погромів в Україні під час революції.

З'ясування причин цих погромів за тривожних часів революції, іноземної інтервенції та громадянської війни — проблема досить складна. Саме на цьому тлі, враховуючи всю сукупність глибоких та давніх соціально-економічних протиріч й антагонізмів, і слід розглядати ті жахливі події, які поглинули Україну під час одного з найкритичніших періодів її історії стосовно євреїв.

Аналізуючи причини єврейських погромів, ми дійшли висновку, що: по-перше, трагедія українського єврейства була значною мірою наслідком діяльності царського уряду. Взагалі антисемітизм являв собою характерну рису імперської внутрішньої політики, особливо на початку 1880-х років. У розпалі пропагандистської війни з революційним рухом уряд беззастанно твердив, що підризна агітація та підпільна діяльність є справою рук євреїв. Відчуваючи підтримку правлячих кіл, ряд організацій розгорнув кампанію ненависті проти єврейського населення. Юдофобія царського уряду досягла апогею за часів Миколи II. Цар не тільки прийняв звання почесного члена “Союза русского народа”, більш відомого як “чорна сотня”, а й виділив із власних коштів понад 12 млн. рублів на друк та розповсюдження антисемітської літератури [6, с. 14-15]. Ця література заводнювала головним чином райони “смуги осілості”, тобто Україну, Білорусію та Литву. Зусилля “чорної сотні” дали свої наслідки: завжди знаходилися селяни, що з ненавистю дивилися на городян (більшість яких були або росіянами, або євреями), котрі в їхніх очах (і це відбивало реальну ситуацію в Україні) уособлювали владу та власність, по-друге, враховуючи на досить промовисту неучасть євреїв в антигетьманському повстанні, та відкрите вороже ставлення до української державності, хода “світового комунізму” штовхнула єврейських соціалістів до російського табору, а потім і до більшовизму. Дехто приєднався до російських націоналістичних кіл, прагнучи відновлення “єдиної неділимої Росії” [4, с. 201]. Пишучи про політичні уподобання українських євреїв, видатний правник Арнольд Марголін зазначав: “Але факт залишається фактом... Багато євреїв було як серед більшовиків, так і, принаймні спочатку, в лавах армії Денікіна. І навпаки, український рух майже не приваблював євреїв” [6, с. 16]. Але якими б не були статистичні дані, не виникає сумніву в тому, що позиція євреїв значно вплинула на українсько-єврейські стосунки.

Разом із тим є фактом те, що велика кількість політично активних євреїв, особливо молодь, приєдналися до більшовиків, чия рішучість, революційне завзяття та інтернаціоналізм украї приваблювали їх. Професор Леонард Шапіро, який вивчав роль євреїв у революційному русі, підкреслював, що участь євреїв у діяльності партійних організацій усіх рівнів мала неабияке значення. З-поміж 21 члена Центрального комітету РКП(б) було п'ятеро євреїв, серед них Троцький та Свердлов. Але ще більшу роль виконували євреї в низових партійних організаціях. Як пише Шапіро, "багато дрібних партійних функціонерів були євреями — особливо це стосується ЧК", і якщо комусь "не пощастило і він потрапляв до рук чекістів, то, скоріше за все, йому було не минути зустрічі, а то й кулі слідчого-єврея" [6, с. 15].

Отже, урахувуючи ці чинники, неважко зробити висновки, чому в українців виникли підстави вороже ставитися до євреїв, звинувачуючи їх у більшовистській інтервенції, та в постійних підбурюваннях проти України та її незалежності. Тож, сукупність історичних, соціальних, економічних та політичних чинників, з яких, власне, складалася ворожнеча між українським та єврейським народами, підсилена більшовицькою агітацією, створила ту вибухову ситуацію, яка й призвела до трагічних погромів. Немов зі споду підняті "отамани" та "батьки" використовували цю ситуацію для власних потреб, апелюючи до найпримітивніших інстинктів своїх прибічників, потураючи їхньому злодійству.

Не можна не розглянути ставлення профспілок до єврейських погромів. В умовах загального хаосу в Україні 1919 року почалися погромницькі акції проти євреїв. Професійні організації всіляко намагалися привернути увагу до єврейських погромів, які дуже негативно позначилися на національно-визвольній справі, підривали внутрішню стабільність Української Народної Республіки, послаблювали її в боротьбі із зовнішніми ворогами. Свій голос у пресі проти єврейських погромів підняв Уцентропроф. В опублікованій з цього приводу резолюції висловлювався рішучий протест проти цього явища. "Піднімаючи голос обурення проти погромних жахів, – зазначалося у цьому документі, – Уцентропроф тим самим протестує проти діючої системи управління, в умовах якої такі жахи стали можливими" [7, с. 134]. Тобто в протесті містилися фактично звинувачення Директорії, якщо не прямо за погромницькі акції, то за ту суспільно-політичну обстановку, в якій останні могли відбуватися.

Звернімо увагу на пояснення самого В. Винниченка про причини єврейських погромів "...фізична сила, військо лишалось у руках елементів ("Головний Отаман" С. Петлюра – О. Л.), які або не розуміли революції або були явними контрреволюціонерами й навіть контрукраїнцями. В цьому ж полягає причина й тих єврейських погромів, які почалися незабаром по вступі Директорії в Київ, потім такою страшною, кривавою пошестю розлились по всій Україні. Не маючи глибоких, захоплюючих солдатські маси соціально-революційних лозунгів, отамани мусіли чимсь підбадьорювати "козацький

дух”. І “давали хлопцям погуляти”, як говорилося тоді. Ні для кого уже тепер не секрет, що переважно сама офіцерня підбивала до цього солдат. І також не секрет, що ні одного з таких злочинців отаманською владою не було ні розстріляно, ні навіть якось покарано. А коли голова Директорії став вимагати в Головного Отамана пояснення, то С. Петлюра сердито відповів : “А чого ж вони (євреї) не боролись з нами проти гетьманщини?!” І коли Головний Отаман говорив і думав, що євреї заслужили погрому, то що могли думати, говорити і робити отаманці ?.. І не було ні кари, ні управи, ні суду, ні контролю над цими злочинцями і ворогами не тільки революції, але й національного руху. Бо вся система військової влади була збудована й свідомо Головним Отаманом і неголовними отаманами піддержувана так, щоб над ними не було ніякого контролю ” [4, с. 188]. Але то було пояснення В.Винниченка.

Національна політика Директорії, у тому числі її активна боротьба з єврейськими погромами, не була популярною. Однак, Петлюра й Винниченко та інші видатні діячі української революції не зраджували своїх принципів і продовжували опиратися будь-яким юдофобським настроям. На жаль, можливості Директорії були вкрай обмежені, і всі її зусилля виявилися марними.

Першим урядовим документом, спрямованим на захист єврейського населення, була прокламація від 12 квітня 1919 р. У ній зазначалося: “Український уряд буде всіляко боротися з порушеннями громадського порядку, викриватиме й суворо каратиме заводіяк, злочинців та погромників. І перш за все уряд не потерпить ніяких погромів, спрямованих проти єврейського населення України, і вживатиме всіх засобів для знешкодження цих мерзенних злодіїв” [2, с. 214]. Наступного дня верховне командування українського війська видало наказ про арешт та віддання під трибунал усіх вояків, що підбурювали козаків брати участь у погромах. Слід зазначити, що ініціатором й автором антипогромних наказів був саме Петлюра. Його недоброзичливці твердять, ніби всі ці заходи мали єдину мету — справити враження на західні держави. Але з огляду на факти цей погляд не витримує ніякої критики. Щоб оцінити поведінку людини та мотиви її вчинків, існує лише один спосіб, в основі якого лежить сформульований Аристотелем принцип: “Усяка дія є виявом ества“, або ж біблійне: “Кожне дерево пізнається за плодами його“. Та й якою ще міркою можна виміряти те, що спонукає нас чинити так чи інакше? Боротьба Директорії проти погромів та інших насильств мала різні форми. Директорія зробила іще один крок, викорінюючи насильство та анархію. 27 травня 1919 р. було прийнято закон про утворення Надзвичайної комісії для розслідування єврейських погромів. Ця Комісія мала не лише виявляти їхніх безпосередніх винуватців, а й боротися з антисемітською пропагандою в Україні. Учасники погромів передавалися до спеціально створених військових трибуналів. Особливе

значення мало те, що серед членів Комісії були представники єврейського населення [5, с. 57].

Не менш важливим є наказ, виданий Петлюрою своїм військам 26 серпня 1919 р., в якому він закликає козаків не “спричинятися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю й мусить бути усунений від людського співжиття” [2, с. 215].

Активна боротьба Директорії проти погромів та різного роду підбурювальної агітації принесла певні результати. Особливо помітним це було в період між червнем та жовтнем 1919 р. Тоді ж Соломон Гольдельман констатував поліпшення становища, зазначивши, що невдовзі “реальна військова влада буде в руках отамана Петлюри, він визначатиме поведінку підлеглих йому командирів та війська, а не навпаки” [6, с. 20].

Отже, своєю політикою Петлюра намагався поліпшити становище українських євреїв, припинити погроми. Але гірка іронія полягає в тому, що саме тоді, коли єврейські делегації вихваляли Петлюру за його конструктивну працю, за кордоном, у тому числі в більшовицькій Росії, його зображали лютим антисемітом, на руках якого запеклася єврейська кров. І все це було не випадково. Вороги української держави сподівалися дискредитувати українців, паплюжачи чесне ім'я людини, котра уособлювала політичні ідеали нації. На жаль, навіть сьогодні деякі політичні сили продовжують спекулювати цією темою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гольдельман С. "Євреї та Україна" 1921. – 153 с. Гольдельман С. Жидівська національна автономія на Ураїні 1917–1920 рр. – Мюнхен, 1963. – 170 с. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну // Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. – Відень, 1921. – 127 с. Чериковер Й. "Антисемитизм и погромы на Украине в 1917–1918 " Берлін, 1923. – 173 с. Марголин А. "Украина и политика Антанты".
2. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр. 81. – Арк.214.
3. Нариси історії професійних спілок України // Федерація професійних спілок України. Андрусишин Б.І. Розділ III. – К., 2002. – 729 с.
4. В.Винниченко. Відродження нації. – К., 1990. – Ч.3. – 256 с.
5. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну// Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. – Відень, 1921. – 127 с.
6. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К., 1993. – 47 с.
7. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция: Очерки профессионального движения на Украине. – К., 1928. – 215 с.
8. Кульчицький С.В. Історія України. – К., 1992. – 510 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми визвольних змагань 1917 – 1920 років у системі суспільних координат.

УДК 94(477) “1921 – 1934”: 37

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1921 – 1934 РР.

Ірина ТЕЛЕГУЗ (Київ)

У статті розглядається характер створення підручників у Радянській Україні. Визначено, що процес еволюції підручникотворення пройшов від національного до радянського через період існування змішаного типу підручників у роки українізації.

Ключові слова: шкільний підручник, українізація, освіта, нація.

В статье рассматривается характер создания учебников в Советской Украине. Определено, что процесс эволюции создания учебников прошел путь от национального к советизированному через период существования смешанного типа учебников в годы украинизации.

Ключевые слова: школьный учебник, украинизация, образование, нация.

The paper considers the nature of a textbook in Soviet Ukraine. Determined that the process of evolution textbook passed from national to soviet through the period of mixed textbooks during Ukrainization.

Keywords: school textbook, Ukrainization, education, nation.

На сьогодні в Україні дуже гостро й актуально звучить питання реформування освітньої сфери, особлива увага звертається на зміст шкільних підручників. Українські науковці неодноразово у своїх працях розглядали розвиток шкільництва в Радянській Україні в 1920 – 1930-х рр. Переважна більшість досліджень, зокрема В. Липинського, Т. Антонюк, В. Борисова, М. Кузьменка та ін., висвітлює питання функціонування й реформування цієї сфери в контексті проведення радянським урядом політики українізації.

Вивчення особливостей підручникотворення з історичного погляду головним чином залишалось поза увагою вітчизняних учених і є принципово важливими на сучасному етапі розвитку української нації. Мета цієї статті – проаналізувати особливості створення шкільних підручників у Радянській Україні в 1920 – 1930-х рр.

В усі часи суспільно-політичне життя в державі впливало на розвиток освіти й книгодрукування. Політика українізації, навіть у її офіційному оформленні, створила сприятливі умови для розгортання бурхливої культурно-освітньої діяльності національно свідомої української інтелігенції. Однак у кодексі законів про народну освіту УРСР 1922 р. чітко вказувалося, що вся освіта має бути проникнута духом пролетарського інтернаціоналізму [8, с. 5]. Тож ідеологічна оцінка підручників стає постійним і звичним явищем. Підручники із гуманітарних предметів стали повною мірою

дзеркальним відображенням суперечливих тенденцій суспільно-політичної дійсності в Україні в 1920-х – 30-х рр.

Зміни в текстовому наповненні шкільних підручників у перші роки становлення радянської влади в Україні відбувалися в руслі ідентичності новим суспільно-політичним реаліям і позначилися, головним чином, розміщенням “Інтернаціоналу” та інформацією про нові, пролетарські свята. Такий напрям змін був характерний не лише на початку 1920-х років, він також мав місце і в наступні роки. Прикладом є такі підручники: “Веселка” Я. Чепіги [20], “Первоцвіт” О. Сковороди [17], хрестоматія “Навколо нас” А. Кушніренка [10]. Підручник – це насамперед засіб ідеологічного, політичного й методичного керівництва, що його здійснює держава стосовно молодого покоління [23, с. 91]. У такому контексті підручник розглядали як важливий інформаційний чинник в освітньому середовищі.

Якщо врахувати, що тоталітарна диктатура тримається на трьох китах: державному терорі, пропаганді й вихованні [9, с. 22], то стає зрозумілим, чому підручник поступово перетворювався на один із потужних елементів пропаганди. Навчання рідною мовою в масовій школі наближало комуністичні ідеї до представників усіх національностей. При Народному комісаріаті освіти УРСР працював Науково-педагогічний комітет, який схвалював списки підручників, дозволених для використання в установах Соціального виховання. Зокрема, на 1924/25 навчальний рік було рекомендовано 74 найменування книг для учнів 1 – 7 класів. Це були вже знайомі за попередніми роками підручники Я. Чепіги, О. Білоусенка, О. Стешенко, Т. Лубенця і Н. Лубенець, О. Астряба та ін. [12]. Підручковий простір в Україні в 1920-х роках мав доволі контрастний характер: від одверто класово догматичної навчальної літератури до тієї, яка зберігала в собі закладені в попередні роки риси національної школи.

Видатні українські мовознавці й літературознавці активно працювали над створенням підручників та посібників з української мови й літератури. Серед них О. Дорошкевич, Л. Білецький, Г. Іваниця, Л. Булахівський, О. Курило та інші. Було розроблено нові шкільні програми з української мови й літератури.

Підручник з української мови О. Курило був одним із тих, що розпочав своє “публічне життя” в період 1917 – 1920 рр. і витримав декілька перевидань, зберігши при цьому український народний дух на своїх сторінках. Сьоме видання “Початкової граматики української мови”, що вийшло в 1924р., як і попередні, було наповнене матеріалами з народної творчості (пісні, загадки, казки, прислів'я і приказки), віршами Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, С. Руданського, Л. Глібова, О. Олеся, Г. Чупринки, М. Чернявського, П. Грабовського, Х. Алчевської. Характерною рисою є наявність текстів, які подають інформацію про етнічні регіони України, такі, як Волинь, Поділля, а також демонструють читачеві захоплення рідним краєм, його красою.

У червні 1923 р. була підготовлена, а 1924 р. опублікована хрестоматія і читанка “Шляхом життя” (ч. I). Задум упорядників читанки, а нею займалися Я. Чепіга, Б. Якубський та Г. Іваниця, був з дидактично-пізнавального боку далекосяжним. Розділ, упорядкований Я. Чепігою, що мав назву “Україна в полумені соціальної революції”, становили художні твори О. Олеся. М. Ірчана, В. Поліщука, М. Хвильового (“Солонський яр”), М. Йогансена, а також промова Л. Троцького [7]. Не дуже весела когорта для “Веселки”, якщо врахувати ставлення до них політичного керівництва країни, особливо за умов українізації. Добір творів відрізнявся від попередніх розділів, у яких використовувалися тексти класиків української літератури – Т. Шевченка, П. Мирного та інших. Можливо, використання Я. Чепігою художніх творів від В. Винниченка до промов Л. Троцького, від В. Чумака до М. Хвильового було тим самим “балансуванням” авторів у тих політичних реаліях.

У той час недоліком підручника вважали відсутність так званого революційного матеріалу: політичні свята, дитячі комуністичні групи, умови життя юних ленінців і т. п. Пояснювалося все це не як штучне насадження політики в книжці, а навпаки, як необхідність природного, живого зв'язку книжки з реальністю [24, с. 105]. Шкільні підручники в цьому разі були одним із найкращих засобів для впливу на молоде покоління, оскільки через них процес пізнання відбувається найбільш легко.

“Якщо зробити зараз генеральний огляд, загальну оцінку наших підручників у напрямку їхньої відповідності новим типам шкіл, шкільних програм і методам роботи, то ми не матимемо ще таких підручників, що цілком відповідали б вимогам”, – до такого висновку доходить заступник наркомун освіти Я. Ряппо у своїй статті [14, с. 4]. С. Сірополко, аналізуючи зазначену публікацію, дотепно підкреслює, що те, у чому Я. Ряппо вбачає недоліки, нерідко є якраз позитивною рисою підручника з погляду сучасної педагогіки [16, с. 9]. Особливо актуальним є таке зауваження щодо ідеологічної оцінки підручників.

Підручник “Червоні зорі”, який був укладений і виданий у 1927 р., теж відтворював радянську дійсність через призму пролетарських свят. Трисеместровий розподіл матеріалу навчальної книги подавав систему свят таким чином: у першому триместрі – це свято жовтневої революції, у другому – кривавий тиждень (9 січня 1905р.), тема про Червону армію, Шевченкове свято в контексті подій лютневої революції, жіночий день, свято Паризької комуни, у третьому – день Ілліча, Перше травня [21, с. 255 – 256].

Добираючи матеріал для робочої книги з мови “Живе слово”, В. Дога виразно орієнтувався на сільський варіант комплексних програм “Порадника”. Як наслідок, тільки три розділи із тринадцяти відображають радянські свята, акцентується увага на постаті В. Леніна, піонерах [2].

Одна лише еволюція назв підручників засвідчувала ті зміни, які відбувалися впродовж періоду радянської українізації. Від таких назв, як

“Рідні колоски”, “Первоцвіт”, “Вінок”, радянська національна політика проклала шлях і до підручника “Червоні зорі”.

Матеріали підручника з української мови авторського колективу (О. Білецький, Л. Булаховський, О. Парадинський, М. Сулима) – це народні думи, прислів'я, приказки, уривки творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка, П. Куліша, Марка Вовчка, П. Мирного, М. Хвильового, М. Старицького, М. Вороного та інших українських поетів і письменників. Лише в кінці книги (на останніх сторінках) розміщено тексти М. Горького, А. Луначарського, Л. Троцького, М. Бухаріна про В. Леніна [1, с. 60 – 68].

“Українська мова” О. Синявського наповнена текстами Л. Глібова, М. Коцюбинського, М. Старицького, О. Олеся, І. Франка, Б. Грінченка, С. Руданського, Т. Шевченка, С. Єфремова, деякі матеріали з “Веселки” Я. Чепіги, з читанки А. Крушельницького. Радянська дійсність фактично не відображається, якщо не враховувати розповідь про колективні господарства, переваги ведення спільного господарства [15, с. 74].

Свого роду унікальним був підручник “Українська література” О. Дорошкевича, який 1929 р. вчетверте був перевиданий “Книгоспілкою”. Автор уважав, що українська література брала свої початки “з давніх часів, коли тут, на Землі Українській, з'явилися перші писані твори”. Окрім того, він стверджував, що “Слово о полку Ігоревім” – найхудожніша пам'ятка староукраїнського письменства” [3, с. 16]

Характерно, що першим і єдиним шкільним підручником з історії України в 1920-х рр. була книга М. Яворського “Коротка історія України”. Йому також належить книга “Історія України в стислому нарисі”. У працях М. Яворського збереглося основне – ідея про національну історію України, незважаючи на марксистську схему історії, класовий підхід, ідеологізований характер праці. Трагічна доля цього історика тільки підтверджує національний характер його роботи.

Існувала одна особливість організації історичної освіти. Ще 1921 р. Наркомат освіти РСФРР (його рішення вже були обов'язковими в радянській Україні) ліквідував предметне викладання історії, а замість нього вводився курс “Суспільствознавство”. Оскільки радянська комуністична влада не мала системи шкільних підручників з історії, створених на марксистській основі, то залишити історію як самостійний предмет означало можливість викладання історії України за книгами, створеними за часів УНР. Книга “Коротка історія України” М. Яворського й використовувалась у курсі “Суспільствознавство” в період 1923 – 1929 рр. Таке рішення щодо ліквідації предмета історії свідчило про посилену увагу до змісту освіти з боку влади.

На окружній нараді Соцвиху 26 – 28 квітня 1928 р. зазначалося, що підручники з погляду ідеології не є радянськими, наприклад, та ж “Веселка” Я. Чепіги, “Колоски життя” О. Стешенко, “Наше життя” В. Доги [13, с. 13]. Ці підручники не могли вже задовольняти вимоги радянської

педагогіки, репрезентувати ідеали й змагання пролетаріату, тому їх уже не рекомендували використовувати в школі. На зміну їм з'явилися нові, написані відповідно до навчальних планів "Порадника".

Проте новостворені підручники не завжди задовольняли своїм змістом. Кожного навчального року список рекомендованих підручників змінювався. Для шкіл з українською мовою викладання на 1929/30 навчальний рік ДНМК НКО затвердив список із 80 підручників [18, с. 103, 104]. Серед них підручники таких авторів: О. Астряб, В. Дога, Г. Іваниця, М. Голубенко, Я. Чепіга, О. Синявський, М. Сулима, Кістяківський, Христенко та ін. Альтернативний список підручників засвідчував активну роботу педагогів, постійні педагогічні пошуки, які обмежувалися ідеологічними рамками, а також демонстрував відносний плюралізм у радянській державі на цьому етапі розвитку.

Згортання 1929 р. нової економічної політики, яка була ґрунтом для розвитку українського відродження, поставило під загрозу й політику українізації. На початку 1930-х років у зв'язку з процесом Спілки визволення України шквал критики обрушився на авторів шкільних підручників, які були засуджені. Фактично 90% київських авторів підручників були звинувачені в ході процесу над так званою СВУ. Репресії української інтелігенції безпосередньо через підручники позначилися на житті українського шкільництва. Нещадна критика підручників і вилучення їх з подальшого вжитку в школах стала наслідком утвердження тоталітарного режиму.

Із жовтня 1929 р. було залучено до їхнього написання 300 авторів, при цьому для керівництва ними при методкомісії НКО була створена спеціальна група з 11 осіб [11, с. 53]. Посилення цензури й контролю з боку партійно-державної влади на початку 1930-х років позначилося на створенні підручників. Змінилися не лише вимоги до підручників, відбулася ще й зміна авторських колективів, які працювали в цій сфері.

На зміну мали з'явитися нові підручники, написані відповідно до тих вимог, які були ухвалені на Всеукраїнській нараді в справі підручників 1930 р. Уся суть реформувань змісту підручників полягала в цілеспрямованому й послідовному пропагуванні класово-партійних догматів з перших років навчання дитини в школі [19, с. 34]. Те, що століттями царський імперіалізм ніс в українську школу російською мовою, більшовизм ніс в українську школу українською мовою.

Звичними стають тексти, які пропагують організацію суспільно-політичного життя, що колективізація є найкращим засобом боротьби з класовим ворогом. При цьому на піонерів та школярів покладається завдання пильно та ретельно взятися за цю справу і, насамперед, подбати про те, щоб своїх батьків негайно втягти до колгоспів. Основна лінія змістовного й текстового наповнення була спрямована на формування свідомості громадянина СРСР. Причому такого громадянина, який повинен одразу

долучитися до суспільно-політичного життя країни ще з шкільного віку хоч би через піонерську організацію.

Прагнення української інтелігенції мати для свого народу масову українську школу й підручники, які були б написані рідною мовою, в роки українізації стали реальними, але змінювалися тенденції сутнісного наповнення освіти в цілому. Внутрішній зміст підручників був спрямований на уславлення комуністичної партії та радянського способу життя.

Гасло М. Скрипника про виховання молодого покоління в дусі національної свідомості, яке було проголошене на всеукраїнській нараді нацменробітників 1931 р., не входило в плани більшовицької влади [22, с. 11]. Навпаки, ключовим питанням освітнього процесу було виховання в молодого покоління інтернаціональної свідомості. НКО УРСР під керівництвом М. Скрипника було потім звинувачено в тому, що в підручниках і програмах літератури “пропагувався український націоналізм”, оскільки не передбачалося ознайомлення учнів українських шкіл з “братньою російською літературою”. Так, замість упроваджених М. Скрипником шкільних підручників вводилися загальносоюзні. При цьому нове керівництво надавало важливого значення книжці, особливо для дітей: “Книжка для дітей повинна вміти добром матеріалу переконувати дитину, підводячи її до розуміння фактів класової боротьби, прищеплювати дітям пролетарську ідеологію і світогляд, комуністичну мораль, виховувати свідомих будівників соціалізму” [5]. Це ще раз доводить, що підручники були значною частиною інформаційного простору, їх розглядали та оцінювали як засіб комуністичної пропаганди й агітації, виховання населення в більшовицькому дусі. Тому зміни в національній політиці передусім позначилися на навчальній літературі.

На спеціальних нарадах НКО з приводу нових підручників наголошувалося, що матеріал читанки має бути “класово-витриманий”, щоб “викликати в дитини співчуття до пролетарів, трудящих, селян, до народів поневолених країн, що борються за своє визволення; ненависть до гнобителів, дармоїдів, розтратників громадського майна. Водночас цей матеріал викликатиме пошану до революціонерів, героїв соціалістичного будівництва” [5].

Виданий цього року “Підручник з української мови. Граматика й правопис.” П. Волинського й С. Чавдарова не містив жодної згадки про минуле України, її культурних і політичних діячів. Натомість кожна сторінка була насичена текстами про комуністичну радянську дійсність, а також про турботу уряду за поліпшення життя трудящих. Ілюстративний матеріал був обмежений портретами В. Леніна, Й. Сталіна, К. Ворошилова. Офіційна позиція щодо вивчення мови в школах зводилася до того, що все повинно відповідати завданням інтернаціонального виховання учнів.

З 1933 р. лунають гучні заяви на рівні ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У про стабільні, систематизовані підручники з акцентом на тісні культурні зв'язки із

Росією. В. Затонський критикував українські підручники з літератури за відсутність творів російських письменників і поетів, розцінюючи працю авторів як “свідому лінію на розрив культурних зв’язків із РСФСР”. “Зовнішня, дешева, компліятивна цитатна політизація, до того ж на базі махрового, широко-українського націоналізму. За такими настановами писалися підручники, складали програми і рецензували” [6]. Така оцінка з боку В. Затонського фактично була правдивою, оскільки зазвичай світогляд авторів підручників не був комуністичним, а тому й так звана політизація не могла бути іншою, ніж компліятивною і цитатною.

З 1933 р. розпочався період уніфікації системи шкільної освіти, у якій російській мові та літературі відводилася роль каталізатора цих процесів. Це виявилось у тому, що почали активно пропагувати творчість великого російського поета О. Пушкіна. Владні структури намагалися довести вищість російської культури, необхідність підпорядкування їй інших культур [4, с. 25]. Старі пропагандистські гасла або застосовувалися до нової лінії партії, або замінювалися на інші. Після прибуття в Україну 1933 р. П. Постишева було поширено гасло, що закликала не допускати до виникнення штучних бар’єрів між українською та російською націями й культурами. Тепер постійно повторювали, що Україна є невід’ємною частиною Радянського Союзу, що дружба радянських народів вічна й що велика російська культура благотворно впливає на всі інші. У серпні 1934 р. від радянських істориків вимагали, щоб вони створили такий підручник історії СРСР, “де б історія Великої Росії не відривалася від історії інших народів СРСР”. Це фактично означало скасування історії України (як й інших неросійських народів) і підміну її історією Росії.

Отже, характер створення підручників проходить складний процес еволюції: від національного до радянського через період існування змішаного типу підручників у роки українізації. Національна форма освіти, яка виявлялася в україномовних підручниках, збереглась, але сутність, глибинний зміст у зв’язку з ідеологічними нашаруваннями був таким же суперечливим, як і політика українізації. Вона створила можливість одночасного існування підручників із змістом, який зберігав народний дух, а також таких, що вже були частково радянськими з тенденцією до концентрації в них засадничих ідей комуністичної ідеології. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. агітаторсько-пропагандистська функція підручника набула більш виразного характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький О., Булаховський Л., Парадинський О., Сулима М. Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. Сьомий рік. – Х.: ДВУ, 1928. – 76 с.
2. Дога В. Живе слово. Робоча книга з мови. Другий рік навчання. – Х.: ДВУ, 1928. – 72 с.
3. Дорошкевич О. Українська література. Підручна книга для старших груп семирічної школи. – К.: Книгоспілка, 1929. – 408 с.

4. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932 – 38рр. (Освіта і наука). – К., 2000. – 72 с.
5. За неухильне й чітке виконання постанов партії про школу // Комуніст. – 1933. – 11 квітня.
6. Затонський В. П. За доброякісний стабільний підручник // Комуніст. – 1933. – 18 квітня.
7. Іваниця Г., Чепіга Я., Якубський Б. Шляхом життя: Читанка для 6 – 7 груп трудової школи, робфаків, шкіл для дорослих. – Х., К.: Книгоспілка, 1924. – Ч. 1. – 240 .
8. Кодекс законів о народном просвещении УССР. – Х., 1922. – 75 с.
9. Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності. – К., 2002. – 64 с.
10. Кушніренко А. Навколо нас. Читанка перша для шкіл соціального виховання. – Харків – Берлін, 1922. – 191 с.
11. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929 – 1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 254 с.
12. Підручники, що дозволені Науково-Педагогічним Комітетом Нарком освіти УСРР для вжитку в установах Соцвиху 24/25 н.р. // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 20 серпня.
13. Про нові підручники для шкіл соцвиху (3 матеріалів Окрнаради Соцвиху 26-28 квітня 1928 р. // Радянська школа (б.Освіта Донбасу). – 1928. – № 5 – 6. – С. 11 – 13.
14. Ряппо Я. Наша книжкова продукція й радянська підручна книга // Шлях освіти. – 1926. – № 12. – С. V – XVIII.
15. Синявський О. Українська мова. Для шкіл соціального виховання. Третій рік навчання. – Х.: ДВУ, 1928 – Ч. 1. – 120 с.
16. Сірополко С. Підручники в школах советської України в оцінці Я. Ряппо // Тризуб. – 1927. – Ч. 15. – С. 7 – 9.
17. Сковорода О. Первоцвіт. Початкова книжка для дітей. – Х.: ДВУ, 1923. – 76 с.
18. Список підручників соцвиху на 1929 – 30 р. затверджен. ДНМК НКО // Радянська школа (б. Освіта Донбасу). – 1928. – № 11. – С. 103 – 104.
19. Таран В. Що сказала Всеукраїнська нарада в справі підручників для першого концентру семирічки // Радянська освіта. – 1931. – № 1. – С. 32 – 36.
20. Чепіга Я. Веселка. Читанка. – К.: Держвидав України, 1924. – 224 с.
21. Червоні зорі. Підручна книга. Рік четвертий / Упоряд. І. Леня, М. Сулимина та М. Сулима – Х., 1927. – 256 с.
22. Школа на підйомі. Нариси пор школу / За заг. ред. Г. М. Боданського. – Х.: Радянська школа, 1934. – 170 с.
23. Яковлев В. Для чого потрібний нам підручник // Шлях освіти. – 1928. – № 7. – С. 87 – 92.
24. Яновская Э. Новые искания в преподавании грамоты // Шлях освіти. – 1924. – № 6. – С. 101 – 112.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Телегуз Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім.М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: освітня діяльність української інтелігенції в 1900 – 1939 рр. та формування модерної української нації.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (44) 1918 / 1919

ФРАНЦУЗЬКА "ПРАВА" ТА ЇЇ ПРОГРАМИ ГОСПОДАРЧОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПО ЗАКІНЧЕННІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918-1919)

Борис АЧКІНАЗІ (Сімферополь)

У статті аналізуються програми економічної відбудови, висунуті правими французькими партіями в ході першої повоєнної виборчої кампанії 1919 р.

Ключові слова: французька "права", господарча реконструкція, економічне становище, воєнні збитки, фінансове становище, репараційні платежі, страйкова боротьба, виборча кампанія.

В статье анализируются программы экономического восстановления, выдвинутые французскими правыми партиями в ходе первой послевоенной избирательной кампании 1919 г.

Ключевые слова: французская "правая", хозяйственная реконструкция, экономическое положение, военные потери, финансовое положение, репарационные платежи, стачечная борьба, выборная кампания.

The article is about the economic reconstruction program, put forward by the French right-wing parties during the first postwar election in 1919.

Key words: French "right", economic reconstruction, economic conditions, war losses, financial position, reparatory payments, strike movement, the campaign.

Світова війна 1914 — 1918 рр. призвела до занепаду європейського господарства. Франція опинилась однією з країн, які найбільшою мірою постраждали від участі в кривавому конфлікті. Людські жертви й утрати не мали аналогів у національній історії: 1397 тис. убитих, 1100 тис. поранених і травмованих на 8 660 тис. мобілізованих, 600 тис. вдів, 750 тис. сиріт, 900 тис. осіб залишилися без житла [1, с.414 — 416]. Це було пов'язано з тим, що на її території практично увесь період війни відбувалися військові дії. Було зруйновано десять найбільш розвинутих північних і північно-східних департаментів. Тривала німецька окупація майже третини країни супроводжувалася знищенням матеріальних цінностей, демонтажем і вивезенням обладнання промислових об'єктів і транспортної мережі.

Сільськогосподарські угіддя, що стали полями битв, вийшли зі строю; орні землі виявилися непридатними для культивуваціі.

Суттєво загострилося фінансове становище. Військові змагання з Німеччиною вимагали мобілізації усіх ресурсів. Державний борг на 31 грудня 1918 р. становив понад 151,2 млн. франків, а загальні витрати на ведення війни перевищили 11,2 млрд. Франків [2, с.352]. Довоєнна країна-лихвар перетворилась на боржника союзників, передусім США. У той же час, внаслідок дій більшовицького керівництва, Франція втратила всі капіталовкладення в Росії. Крім усього, тут були анульовані цінні папери вкладників, яких виявилось понад мільйон.

При всій значущості проблематики післявоєнної господарчої реконструкції її політичний аспект не знайшов належного висвітлення в історіографії. Як завжди, ці питання мимохідь розглядались у загальних працях з економічної та політичної історії Франції періоду Третьої республіки (1870 — 1940) і міжвоєнної доби.

Більшість праць, що з'явилися друком у міжвоєнний період, присвячені в основному з'ясуванню економічних наслідків світової війни, характеру та обсягу втрат і руйнувань, що зазнала країна. Основним рефреном у них проходить думка, що головною тенденцією господарчої політики французьких можновладців залишалось прагнення до відновлення традиційної моделі "вільного капіталізму" (капіталізму вільної конкуренції) (Ф. Мішель [3], Ш. Жід і В. Уалід [4], А. Делемер [5] та ін.).

Капітальні дослідження з економічної історії Франції належать професору Коллеж де Франс А. Сові [6] і співробітнику Центру статистичних досліджень Міністерства праці Ш. Беттельхейму [7]. А. Сові з позицій французької демографічної школи вбачав причини господарчих труднощів після війни в скороченні народонаселення й наслідках воєнних руйнувань, не беручи до уваги характер економічної політики чинних урядів. Ш. Беттельхейм, навпаки, намагався з'ясувати політичні та соціальні причини повільних темпів відбудови французької економіки, хоча і він на перше місце висуває фактори, народжені війною. Конкретні аспекти господарчих програм автори не розглядали, однак відмічали, що вимоги сплати Німеччиною репарацій були покладені в підмурок економічного курсу майже всіх французьких політичних угруповань [6, с.153].

У статті аналізуються малодосліджені питання ставлення правих французьких партій до проблем економічної розбудови країни в умовах післявоєнного занепаду й ролі, яку вони відводили німецьким репараційним платежам у цьому процесі. Вивчення цього аспекту господарчої політики уможливилює краще усвідомити характер стратегічного курсу французької "правої" в складних умовах післявоєнної реконструкції, який призвів до поглиблення внутрішніх конфліктів у країні й перетворенню франко-німецької конфронтації в постійний чинник міжнародної напруженості, багато в чому зумовивши розв'язання Другої світової війни.

* * *

По закінченню світової війни 1914 — 1918 рр. у Франції склалася напружена ситуація. Виборча кампанія розгорталась у несприятливих історичних умовах: господарчих труднощів, що зростали; розгортання масових рухів у країні й революційного піднесення в Європі. На міжнародній конференції, яка відкрилася на початку січня 1919 року в Парижі для здійснення післявоєнного переустрою й укладення мирних угод з державами, що зазнали поразки, французька делегація зіштовхнулася із сильним опором союзницьких держав (Британії, США, Італії та ін.) стосовно своїх вимог до Німеччини і претензій на європейське лідерство.

Перший післявоєнний рік характеризувався великим розмахом страйкової боротьби. Січневий 1919 року страйк транспортників та залізничників лінії Париж — Ліон — Середземномор'є, масові весняні маніфестації з вимогами відставки уряду Ж. Клемансо, величезний першотравневий страйк паризьких робітників та демонстрація 25 травня, присвячена пам'яті Комуни, червневі страйки гірників Па-де-Кале й металургів столиці, які проходили під економічними та соціальними гаслами, підривали зусилля уряду із встановлення громадського миру.

Після відносної єдності військової доби в країні загострилася внутрішньополітична боротьба, зокрема навколо питань господарчої реконструкції і способів пом'якшення соціальної напруженості. Вона розгорталася в умовах суттєвого перегрупування політичних сил і відчутних виявів авторитарних тенденцій, які уособлювались у діяльності воєнного кабінету "батька перемоги" Ж. Клемансо.

Загальне патріотичне піднесення й спалах націоналізму внаслідок упертого опору німецькій навалі, перелому у військових діях влітку — восени 1918 р. посилювало вплив правих політичних формувань. Останні виступали під прапором остаточного розгрому Німеччини й активно підтримували уряд Ж. Клемансо в його діях з доведення війни до переможного кінця. Укладення перемир'я 11 листопада 1918 р. було сприйнято як тріумфальна перемога над споконвічним ворогом.

Переважаюча частина французьких партій до цього часу завершила перехід на позиції республіканізму. У суспільстві й громадській думці поширювалася ідея, що саме Республіка зупинила повільно німецького варварства й вийшла переможницею в змаганнях з кайзерівською абсолютистською імперією. За загальноприйнятою класифікацією весь спектр політичних угруповань розподілявся на декілька великих масивів: "традиційну праву", "праву", поміркованих і лівих. "Традиційна права" асоціювалася з угрупованнями монархістів і клерикалів, які зберігали певний вплив з часів Другої імперії (1852 — 1870 рр.). Вони об'єднувались у лавах найбільш відомої організації Аксьйон франсез (Французька дія). "Права" й помірковані уособлювали все розмаїття республіканських угруповань. Вони фактично були при владі в республіці (т.зв. урядові республіканці): мали

переважну більшість у парламенті та в урядах, займали відповідальні державні посади. До лівих відносили численні групи соціалістів, від "незалежних" і "республіканських" до консолідованих у складі Французької соціалістичної партії (СФЮ). Після її розколу в грудні 1920 р. і створення компартії остання посідала позиції на крайньому лівому фланзі.

Серед безлічі республіканських формувань, чий вплив посилювався в роки війни, виділялися дві великі політичні організації правого спрямування – Республіканська Федерація і Республікансько-демократичний альянс. Республіканська Федерація спиралася на підтримку фінансових і промислових кіл, великих землевласників, верхівку католицької церкви й вищого офіцерства. Демократичний альянс орієнтувався на широкі верстви торговців і комерсантів, на компанії обробної промисловості, підприємницькі союзи й організації патронату [8, с.490—500]. Обидві організації були близькими за своїми політичними платформами. Вони декларували прихильність до республіканських і демократичних цінностей, партнерства й соціальної злагоди, виступали за збереження цивілізованого порядку, побудованого на праві володіння власністю та свободи особистості [9, с.191]. Після закінчення війни в їхні програми були внесені пункти, що відповідали вимогам часу: здійснення "національної реконструкції", збереження здобутків перемоги, стягнення репарацій з Німеччини, проведення активної зовнішньої політики, зміцнення армії [10]. Праві сили (Республіканська Федерація, Республікансько-демократичний альянс, Ліберальна дія та ін.) вдалися до масованих заходів, щоб домогтися успіху на виборах і реалізувати свої програмні гасла. Розпалюючи шовіністичні настрої, які поширились у французькому суспільстві внаслідок перемоги і насаджуючи атмосферу "національної єдності", вони намагалися мобілізувати суспільну думку на підтримку запропонованого ними курсу.

В основі кампаній, які розгорталися в цей період у країні й підтримувалися усіма політичними формуваннями Третьої республіки, зокрема й значною частиною соціалістів, були такі мотиви: демократична, миролюбна Франція винесла на своїх плечах основний тягар війни й заплатила за відданість цим цінностям життями найкращих своїх синів. Незважаючи на великі втрати й жертви, вона зробила головний внесок у завоювання перемоги. Тому вона має історичне та моральне право як на справедливую компенсацію з боку переможеної Німеччини, так і на визнання її заслуг з боку союзників. З цього приводу представник однієї з правих фракцій Ш.Данієлу наголошував: "Наша країна завдяки героїзму своїх вояків і самозреченню народу вийшла на перше місце серед інших націй..." [11, с.7].

Ці ідеї знайшли відображення в суспільній свідомості. Вони активно експлуатувалися урядом Ж.Клемансо та правими партіями в ході виборчої кампанії 1919 р., трансформуючись у популярні гасла: "Боші за все сплатять!"

У виступах представників правих партій та організацій містилися заклики до примушення німецького уряду якомога швидше компенсувати

збитки, спричинених війною. У заявах майже всіх парламентських фракцій, за винятком соціалістів, висувалися вимоги, щоб "Німеччина сплатила війну" [12]. Соціалісти й деякі представники партії радикалів висловили з цього приводу сумнів щодо платоспроможності німців. Проте міністр фінансів Л.-Л. Клотц без вагань відпарировав: "Німеччина повинна і спроможна платити..." [13, с.127].

Е. Боннефу у своїй "Політичній історії Третьої республіки" справедливо підкреслював, що такі настрої були притаманні переважній більшості парламентських угруповань. "У репараціях Франція вбачала єдиний спосіб розв'язання власних фінансових труднощів", – констатував він [14, с.224].

Позиція значної частини соціалістів, які доводили нездатність Німеччини сплачувати в умовах післявоєнних струсів величезні репарації та імперіалістичний характер таких вимог, розцінювалася в таборі правих як антинаціональна й зрадницька. Під час передвиборчої кампанії, яка розпочалася восени 1919 р., такі політичні діячі "правої", як Ж. Піу, керівник клерикальної групи Аксьйон лібераль (Ліберальна дія) і голова монархічної Аксьйон франсез (Французька дія) Ш. Моррас, "висловились за союз усіх антисоціалістичних елементів" [15, с.141].

Ідеї соціального й релігійного миру, проповідь політики в дусі папської енцикліки "Regum novarum" ("Про нові речі", 1891 р.) були притаманні численним світським католицьким угрупованням, які входили до складу Ліберальної дії чи виступали самостійно під прапором "соціального католицизму" й "християнської демократії". Пропагандистом їх у Франції був один з рішучих реформаторів доктрин католицької церкви М. Саньє. Під час передвиборної кампанії на платформі соціального католицизму він створив організацію "Молода республіка". У результаті широкої пропаганди й активних дій "Молодої республіки" в листопаді 1919 р. був створений католицький профцентр – Французька конфедерація працівників-християн (ФКПХ), яка об'єднувала понад 120 тис. робітників [16, с.426]. Один з активних діячів й ідеологів християнської демократії Ш. Гюїньєбьєр в есе, що з'явилося 1922 р., нагадував про вагомий внесок католиків в оздоровлення політичного й економічного життя. Він звертав увагу на формування після війни альянсу демократичних партій під егідою католиків, спрямованого проти соціалістів. Такий альянс, доводив Гюїньєбьєр, сприяє "збереженню соціального порядку" [17, с.85].

Запорукою досягнення цивільного миру й громадського спокою, встановлення партнерства між роботодавцями й найманими робітниками, за твердженнями прихильників "правої", мала стати відмова від страйкової боротьби. Як доводилось у заявах й офіційних зверненнях представників Республіканської Федерації і Демократичного альянсу, страйки унеможливають швидку економічну відбудову постраждалих департаментів і взагалі гальмують нормалізацію повсякденного життя. Визнаний лідер Демократичного альянсу банкір С. Жоннар активно пропагував такі ідеї під

час подорожі в райони спустошливих бойових дій. Будучи призначеним комісаром уряду в Ельзас-Лотарингію, він уже з перших виступів перед постраждалими задекларував, що передусім страйкова боротьба "додає збитків не стільки моральному здоров'ю нації, скільки матеріальним інтересам країни" [18, с.16]. Праві партії у своїй пропаганді робили акцент на те, що часом справедливі вимоги, на яких наполягають широкі верстви населення, особливо робітники, стають предметом спекуляцій лівих. Ними з особливою пристрасстю розвінчувалися гасла комуністичних угруповань про необхідність негайного переходу до "диктатури пролетаріату" й установа "влади рад" за російським зразком. Таки вимоги підносились як грубе порушення конституційних принципів республіки. А заклики лівих соціалістів, комуністів, анархо-синдикалістів до проведення загального страйку вони класифікували як цілковите відхилення від розуміння ситуації, в якій опинилася країна як свідомий поштовх її до національної катастрофи. Представники Республіканської Федерації і Демократичного альянсу вбачали в революційних акціях соціалістів і синдикалістів їхнього прагнення до зруйнування не тільки демократичного режиму, але всіх загальноприйнятих цивілізованих норм, зокрема принципів "вільної економіки". Подібні дії оголошувалися більшою частиною французького політичного світу незаконними. Вони розглядались, як такі, що безпосередньо спрямовані на підрив і ліквідацію наявного соціального й політичного порядку.

Важливість господарчої відбудови, про яку багато говорилося в урядових колах, зумовлювалася насамперед реальними потребами внутрішнього умиротворення й необхідністю зміцнення "тилу" для розв'язання на користь Франції складних проблем післявоєнного устрою. Права преса наголошувала на значенні відбудови країни, котру репрезентувала як "бастіон" світової цивілізації. "Відновлення наших звільнених районів, – підкреслював А. де Жувенель у Лізі Націй, – є першочерговим завданням у реконструкції усїєї Європи" [19].

Праві партії прагнули до посилення ролі Франції в післявоєнній системі, гарантування безпеки країни, яка за уявленнями того часу пов'язувалася із зміцненням власного воєнно-економічного потенціалу й тотальним послабленням Німеччини. Отже, стягнення репарацій давало стратегічні переваги: з одного боку, прискорювало й зміцнювало реконструкцію та розвиток французької економіки, з другого – підривало можливості відновлення господарчої потужності Німеччини, загострювало і без того напружену внутрішню ситуацію у Веймарській республіці, яка народилася у вогнищі революції. Праві вбачали можливість відродження країни й нормалізації ситуації у фінансово-економічній сфері головним чином через примус германських урядів до сплати репарацій. Вони наполягали на позбавленні Німеччини важливих у стратегічному значенні територій, повернення Франції до "природних кордонів" уздовж Рейну (майже за "Заповітом" кардинала Ришельє), що означало відокремлення від Німеччини

індустріально розвинутого Рурського кам'яновугільного басейну й Саару та їхню інтеграцію у французьку господарчу систему [20, с.187—197]. У програмах правих ці вимоги подавалися як курс на збереження "здобутків перемоги" [21]. Представник Республіканської Федерації Ф.Енжеран у своєї спеціально підготовленої збірки з Рейнського питання доводив, що "повернув Франції кордони, необхідні для вільного розвитку її промисловості, кордони ці сприятимуть зміцненню її незалежності" (економічної – Б.А.) [22, с.11–13]. Запеклий прихильник утвердження Франції на Рейні, депутат "правої" академік М.Баррес теж вважав запорукою процвітання країни "створення економічного механізму", який прив'язав би Рейнську область до французького господарства [23, с.103].

У пресі та економічних виданнях наводилися деякі припущення щодо витрат на пенсії, допомогу ветеранам, інвалідам, вдовам, багатодітним сім'ям та ін. – 90 млрд. фр., на відбудову зруйнованих департаментів – 60 млрд. фр., бюджетні витрати, пов'язані із компенсаціями за знищену в ході військових дій нерухомість – 161 млрд. фр., загалом – 316 млрд. фр. [24]. Більшу частину цієї суми передбачалося компенсувати за рахунок германських репараційних виплат (золотом чи натурою).

Домагання до Німеччини правих партій мали відверто спонукальний характер, який підкріплювався загрозами. Щоб виправдати законність своїх вимог, Німеччина була визнана на той момент усіма країнами Антанти єдиною провинницею в розв'язанні війни. У французькій літературі в цілому превалує точка зору, що вважає претензії Франції на компенсацію воєнних збитків з боку Німеччини обґрунтованими й доречними. Так, А. Сові доводив, що після завершення війни існувала реальна можливість розраховувати на ефективність такого курсу в умовах, коли "Франція поставила коліно на груди Німеччини" [6, с.140]. У свою чергу Ж. Прево намагався пом'якшити характер французьких претензій, репрезентуючи їх як своєрідний жест, що був покликаний символізувати перехід від війни до миру. "Формула "Боші за все сплатять, – писав він, – означало лише бажання французів розпрощатися з війною" [25, с.38]. Проте, цілком справедливим є судження, що французькі правлячі кола того часу вважали за основну мету максимальне послаблення свого віковичного ворога. Вони намагалися використати господарчо-сировинні ресурси Німеччини в інтересах здійснення відбудови власної країни й фінансування за рахунок репараційних виплат економічних програм.

Отже, французька ортодоксальна "права", виходячи з традиційних уявлень про "право переможців", при всьому прагматизмі й практичності розрахунків вважала, що Франція отримала вперше з часів Імперії можливість розв'язати "раз і назавжди" проблему своїх відносин з вічним ворогом. Усі програми економічної відбудови країни, що висувалися правими силами в ході виборчої кампанії 1919 р., містили пункти про стягнення репарацій з Німеччини. Репараційні платежі мусили, передусім, компенсувати величезні витрати країни на ведення війни й перетворитися на фінансове підґрунтя

господарчої реконструкції. До того ж стягнення репарацій ставило стратегічну мету максимального послаблення рейнського сусіда, поглиблення в середині німецького суспільства внутрішніх негараздів та обмеження німецького впливу в Центральній-Східній Європі. Отже, репараційна проблема в програмах правих партій мала внутрішній та зовнішній вимір і в конкретних обставинах 1918–1919 рр. перетворювалась на активне гасло їхньої політичної агітації. Вимоги розчленування Німеччини, позбавлення її важливих економічних районів і стратегічних пунктів, роззброєння, примушення до сплати величезних репараційних платежів були ланками одного ланцюга в "німецькій" політиці правих партій. Спільні програми економічної реконструкції країни зумовили утворення ними виборчої коаліції – Національного блоку, який одержав перемогу на парламентських виборах 1919 р.

Неефективність, як виявилось незабаром, політики тиску на уряди Веймарської республіки та безперспективність гасла "боші сплатять" посилювали розбурханість усередині французького політикуму й вели до поглиблення конфронтації з Німеччиною та союзниками військової доби. Неврегульованість репараційної проблеми у міжвоєнну добу стало однією з причин "великої депресії" 30-х рр. і перетворилося на предмет спекуляцій з боку німецького нацизму, який використав вади Версальської системи для розв'язання нового світового конфлікту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Huber M. La population de la France pendant la guerre. – P.: Presses de Midi, 1931. – 627 p.
2. Annuaire statistique. 1925. – P.: Ed. de la S.A.P.E., 1925. – 584 p.
3. Michel F. Les dommages de guerre de la France et leur réparation. – P.: Éditions sociales, 1932. – 176 p.
4. Gide Ch., Oualid W. Le bilan de la guerre pour la France. – P.: New Haven: New Haven University, 1931. – 365 p.
5. Delemer A. Le bilan de l'étatisme. – P.: Grasset, 1922. – 96 p.
6. Sauvy A. Histoire économique de la France entre les deux guerres. 1918–1931. – P.: Julliard, 1965. – 480 p.
7. Bettelheim Ch. Bilan de l'économie française. 1914–1946. – P.: Éditions de France, 1947. – 394 p.
8. Рубинский Ю.И. Политические партии и государство во Франции в эпоху Третьей республики. Дис...уч. степ. д-ра ист. наук. – М., 1969.
9. Laurent R. et Prélôt M. Manuel politique (Le Programme du Parti Démocrate populaire). – P.: Payot, 1928. – 395 p.
10. Le Temps. – 1919. – 25 Octobre.
11. Daniélou Ch. Les affaires étrangères. – P.: Figuière, 1927. – 256 p.
12. Le Matin. – 1919. – 11 Avril.
13. Annales de la Chambre des Députés. 11-me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1918. – Tome unique. Troisième partie. Du 9 Octobre au 31 Décembre 1918. partie. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1918. – PP.2231–3454.

14. Bonnefous G., Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République. – Т. I-V. – P., 1956-1965 (Bonnefous E. Histoire politique de la Troisième République. – Т. III. L'Après-guerre 1919-1924. – P.: Presses universitaires, 1959. – 463 p.).
15. Marcellin L. Politique et politiciens d'après-guerre. – Т. 3. – P.: Alcan, 1924. – 288 p.
16. Weill J. Histoire du mouvement social en France. 1852–1924. – P.: Flammarion, 1924. – 470 p.
17. Guignebert Ch. Le problème religieux dans la France d'aujourd'hui. – P.: Dégres, 1922. – 106 p.
18. Gonsalve-Menusier H. L'Electeur conscient. Programmes politiques modernes. – P.: L'Université de Paris, 1924. – 349 p.
19. Le Temps. – 1922. – 23 Octobre.
20. Див.: Ачказі Б.О. Ставлення до "німецького питання" у політичних колах Франції після закінчення Першої світової війни // Вопросы германской истории. Сб. научных трудов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001 – 320 с.
21. Le Temps. – 1919. – 26 Juillet.
22. Анжеран Ф. Лотарингские границы и сила Германии. – М.: ОГИЗ, 1924. – 75 с.
23. Annales de la Chambre des Députés. 12-me législature. Débats parlementaires. Session ordinaire de 1920. – Tome I. Du 13 Janvier au 31 Mars. – P.: Imprimerie des journaux officiels, 1920. – 690 p.
24. Le Matin. – 1919. – 1 Avril.
25. Prévost J. Histoire de France depuis la guerre. – P.: Ernest Leroux, 1932. – 327 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачказі Борис Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри економіки і управління освіти Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти і кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: історія Франції, франко-українських і франко-російських відносин, західне суспільство у виміру раннього нового часу.

УДК 355.48

БОЙОВІ ДІЇ 6-Ї ПОВІТРЯНОЇ АРМІЇ В ПОЛІСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ 1944 Р.

Вадим КОЛЄЧКІН (Кіровоград)

Андрій ГРИЩУК (Кіровоград)

Стаття присвячена бойовим діям радянської та німецької авіації під час наступу 2-го Білоруського фронту на м. Ковель 15.03.1944-5.04.1944. У статті змальований перебіг бойових дій радянської та німецької авіації, завдання авіації ворожих сторін та виконання цих завдань, тактика застосування різних родів авіації, результати операції.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, авіація, визволення Правобережної України.

Стаття посвящена боевым действиям советской и немецкой авиации в наступлении на г.Ковель 15.03.-5.04.1944. В статье отображен ход

боевых действий советской и немецкой авиации, задачи противников и их выполнение, результаты операции.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, авиация, освобождение Правобережной Украины.

This article is devote operations of Soviet VVS and Luftwaffe during 2nd Belorussian front offensive to Kovel on March 1944. In the article described operations of soviet and Axis aviation, battle tasks for aviation both enemies sides and its realization, results of operations.

Key words: the Great Patriotic war, liberation of Rightside Ukraine, aviation

Поліська наступальна операція була проведена 15.03.1944-5.04.1944 рр. з метою визволення важливого залізничного вузла м. Ковель. 6-а повітряна армія (ком. генерал Ф. П. Полинін) підтримувала війська 2-го Білоруського фронту (ком. генерал П. А. Курочкін).

Наступ було погано сплановано і підготовлено. На момент початку операції війська фронту не закінчили зосереджувати ударні угруповання. Недостатньою була артилерійська підтримка наступальної операції. Болотяна місцевість ускладнювала пересування танкових частин, постачання боєприпасів, палива, продовольства для радянських військ. Прорив здійснювався без підтримки авіації [1, с.72]. 6-а Повітряна армія, яка мала підтримувати наступальну операцію, на момент початку наступу перебувала ще на аеродромах під м. Невель. Крім того більша частина сил армії фактично залишилася на старих місцях базування і була перепідпорядкована командуванню 3-ї Повітряної армії. У складі 6-ї ПА (Повітряної Армії – прим. авт.) залишилися тільки 336-а винищувальна авіадивізія, 3-я гвардійська штурмова авіадивізія, 72-й розвідувальний авіапункт дальньої дії, 93-й Червонопрапорний окремий розвідувальний авіапункт, 242-а нічна легкобомбардувальна авіадивізія. За кількістю літаків армія більше нагадувала корпус [2, с.297].

На початку березня 6-а ПА отримала наказ концентруватися на аеродроми навколо м. Коростень, куди перебазувався штаб повітряної армії. Перебазування армії проходило важко. Майно армії складало 32 залізничні ешелони, які дуже повільно пересувалися до місця призначення. До початку операції армії на нове місце призначення встигли перебраться лише окремі офіцери штабу. Місцевість у районі базування була дуже заболочена, майданчиків придатних під аеродроми було замало. Для їхніх пошуків до околиці м. Коростень була відряджена група із 18 офіцерів на чолі з генералом Дмитрієвим. Група розшукала близько 40 нових майданчиків, але придатними для базування з них були лише 6 [2, с.298].

Але поки група шукала аеродроми, 47-а й 70-а А настільки просунулися вперед, що поза досяжністю льотних частин армії залишився не тільки противник, але й передові підрозділи власних військ. Армія була терміново перенацілена в район м. Сарни, селищ Володимирець та Городець. Це

викликало необхідність переадресування ешелонів, додаткових перевезень, підготовки та обладнання нових аеродромів, командних пунктів, місць розміщення особового складу повітряної армії. До того ж 12-й і 30-й інжбати (інженерні батальйони – прим. авт.), які повинні були будувати аеродроми, запізнилися з прибуттям. 14-й інжбат був вивантажений в Коростені, а аеродроми мав будувати в Рафалівці. Отже на момент прибуття льотних частин армії не були готові аеродроми, а на тих, які встигли підготувати, не було ні запасів паливно-мастильних матеріалів, ні боєприпасів [4, арк. 3].

Підготовка радянських військ до наступу не пройшла повз увагу німецької розвідки. 15.03 велика група німецьких бомбардувальників намагалася атакувати станцію Сарни, але винищувачі ППО, що базувалися поряд, за даними РЛС перехопили бомбардувальники за 70 км. від міста. Наліт був відбитий, збито до 30 бомбардувальників [2, с.303].

15.03 радянські 47-а та 70-а Армії перейшли в наступ. До 17.03.1944 війська 47-ї Армії спромоглися без підтримки танків, використовуючи розриви в німецькій обороні, просунулися вперед на відстань до 50 км.. На 18.03.1944 радянським військам вдалося оточити Ковель, гарнізон якого налічував до 10 тис. вояків [1, с.74].

Навіть на цей час не вдалося завершити зосередження всієї 6-ї ПА. Станом на 18.03 в ній налічувалося лише 18 Іл-2 431-го шап, 14 Як-9 163-го вап, 5 Пе-2 72-го драп, 85 По-2 трьох полків 242-ї НБАД [4, арк. 8]. Решта затрималися на аеродромах під м. Невель, де армія базувалася раніше. Крім того м. Сарни прикривалося 148-м гвардійським і 907-м особливого призначення полками винищувачів ППО зі складу 9-го ВАК ППО. Винищувачі ППО виявилися найбільш боєздатними частинами на цій ділянці фронту [6, арк. 7]. У 336-й ВАД до 60% льотного складу складало необстріляне поповнення. Так у 163-му полку таких пілотів було 34%, у 265-му – 66%, у 488-му – 71% [5, арк. 21].

Фактично активні бойові дії повітряна армія почала лише 19.03. Погодні умови були несприятливими для дій авіації. Незважаючи на це командування фронту вимагало від авіаторів завдати масовані, концентровані та ешелоновані удари по військах противника й залізниці Любомль-Тупали. Крім того авіатори повинні були проводити постійну розвідку районів Ковеля, Володимира-Волинського, Любомля. Важливим завданням були удари штурмовиків і нічних бомбардувальників по оточеному гарнізону м. Ковель.

20.03 радянські авіатори активізували бойові дії. Проте через нестачу сил 6-а Повітряна армія не була здатна виконати всі завдання. Реально бойові дії пілотів армії вилилися в епізодичні удари по залізницях та ворожих військах на полі бою. Навіть командування 6-ї ПА визнавало, що бойова діяльність пілотів армії ніяк не вплинула на перебіг бойових дій на землі. Прикладів вдалих дій радянських авіаторів у цей період можна навести небагато.

19.03.1944 12 Іл-2 під командуванням гв.підполковника Кузьміна (командир 70-го гшп 3-ї ГШАД) атакували 6 залізничних ешелонів на залізничній станції Ковель та об'єкти в центрі м. Ковель. У результаті удару вибухнули вагони з боєприпасами, було розбито близько 15 вагонів з іншими вантажами і 3 паровози, знищено 4 позиції зенітних кулеметів, зруйнована залізнична колія. 21.03. 7 Іл-2 того ж полку, ведені лейтенантом Бубліковим, атакували німецький залізничний ешелон. У ході атаки радянські штурмовики знищили паровоз, 5 вагонів, вивели з ладу до 200 німецьких вояків [4, арк. 13].

23.03 ускладнилися метеорологічні умови. Вночі випав глибокий сніг, який значно ускладнив орієнтування на місцевості, особливо недосвідченим пілотам. Розпочалися хуртовини, які змінювалися відлигами. Так тривало до 5.04. Хмарність знизилася до 200 м, дув уривчастий вітер [4, арк. 4]. Проте 24.03 коло завдань повітряної армії розширилося. Тепер від неї вимагалось :

- Вести розвідку на ковельському напрямку.
- Протидіяти деблокуванню Ковеля.
- Зірвати перевезення на залізниці Тупали-Любомль.
- Боротися з транспортною авіацією німців.
- Транспортувати боєприпаси радянським військам.
- Знищувати резерви противника на ковельському напрямку [4, арк. 10].

Головною ударною силою армії стала 3-я ГШАД полковника О. О. Смірнова. Весь час проведення операції командування армії вимагало від пілотів 3-ї гвардійської штурмової авіадивізії:

1. Знищувати живу силу й техніку противника в м. Ковель, у районі Старі Кошари, Тупали, Мацеюв, Руда, Смідинь, Колодно, Міляновиче, Краснодуби, Торговище, Жирище, Гурники, Крашно, Ратно, Рудка.

2. Нищити резерви німців на шляхах Колодно-Гродно, Підгородно-Любомль, Любомль-Ягодин, Гурники-Ратно-Мокрани, Заблотце-Любохіни, Любомль-Любохіни.

3. Атакувати залізничні ешелони на перегонах між станціями Старі Кошари, Любомль, Тупали, Мацеюв, Перевичи, на станціях Ковель, Тужиск, Кошари, Любомль, Заблотце, Мацеюв.

4. Знищувати бронепоезди на залізниці Кошари-Любомль.

5. Виконувати розвідку та "вільне полювання" одиночними штурмовиками, або парами літаків.

Не маючи змоги через погану погоду й нестачу сил виконати ці завдання, штурмова авіація все ж таки не припинила остаточно бойових вильотів [4, арк. 11].

Значну кількість вильотів штурмовикам довелося виконувати дрібними групами (2--4 Іл-2) у супроводі 2--6 Як-9 336-ї ВАД. 26.03 лейтенант Староконь під час вильоту на розвідку погоди завдав удару по німецьких

військах, виконавши 5 заходів. Згідно свідчень командира 453-о німецького піхотного полка несподівана поява Іл-2 викликала паніку серед німецької піхоти [2, с.306]. Проте в разі необхідності командування армії організовувало удари і більшими силами. Так, коли канал Турське форсували 10 німецьких танків і до полку піхоти, пілоти 3-ї ГШАД завдали удар по німецьких військах чотирма групами по 6-10 штурмовиків кожна. Атаки виконувалися з інтервалом 10--15 хвилин. У результаті німці зазнали втрат і припинили просування. Група лейтенанта Бублікова в районі станції Тупали віднайшла ворожий бронепοїзд. Пара Бублікова атакувала бронепοїзд ПТАБАми. У цей час інші літаки групи придушували вогонь зенітних гармат та кулеметів. У результаті бронепοїзд був виведений з ладу [4, арк. 12].

Винищувачі 336-ї ВАД отримали обмежені завдання. Вони головним чином забезпечували дії штурмовиків і намагалися боротися з транспортними перевезеннями німців. У період з 17.03 по 23.03 винищувачі прикривали "Іли" групами від двох до шести "яків". Німецька винищувальна авіація в цей час діяла окремими парами літаків і майже не чинила опору. Але з 24.03 на німецькому боці фронту поліпшилася погода і німецькі винищувачі збільшили наряд патрулів до 6-12 літаків. Радянське командування змушене було також збільшити наряд прикриття штурмовиків до 6--12 винищувачів [4, арк. 12]. Але якщо з німецького боку діяли головним чином досвідчені німецькі та іспанські аси з JG 51, то з радянського боку в бій пішли винищувачі-новачки, які мали лише по 20--30 годин нальоту в запасних авіаполках. Молоді винищувачі вступали в бій без попереднього вивчення району бойових дій з повітря, не мали ніякого досвіду ведення повітряних боїв. У нормальній ситуації їх вводили б у бій щонайменше кілька тижнів, поступово ускладнюючи їхні завдання. Але командування 2-го Білоруського фронту вимагало негайних масованих дій, незважаючи на протести генерала Ф.Полинїна. Командування 6-ї ПА змушене було підкорятися й посилати в бій новачків, у результаті чого повітряна армія зазнала зайвих втрат.

Важливим завданням для радянських винищувачів був захист залізничної станції Сарни. Розуміючи важливість для радянського наступу цього залізничного вузла німці піддавали його постійним ударам пікірувальників SG 1 та бомбардувальників KG 3 і I/KG 4 під прикриттям винищувачів Me-109 з JG 51 або штурмовиків FW-190 з SG 1. 19.03 15 Як-9 148-го гвап ППО і 163-го вап 6-ї ПА були підняті на відсіч групі до 70 Ju-88 та He-111. Радянські винищувачі перехопили ворожі бомбардувальники в районі Домбровице і збили 9 літаків. До Сарн прорвалися лише 9 "юнкерсів" та 1 "хейнкель", які здійснили бомбардування з одного заходу під вогнем радянських зенітних гармат та кулеметів. Станція майже не зазнала руйнувань [4, арк. 14]. Але в наступні дні спроби німецьких бомбардувальників прорватися до станції не припинялися. У повітряних боях з ними винищувачі 6-ї ПА та ППО заявили про знищення 26--27.03 не менш

ніж 24-х літаків. Особливо відзначилися пілоти 148-го гвап ППО Н.Часних та В.Іванов, що збили в парі 8 німецьких літаків [2, с.307].

Дещо гіршими були дії винищувальної авіації проти німецької транспортної авіації, яка скидала вантажі оточеним у Ковелі німецьким військам. Транспортні Ju-52 та Ju-88 з II та IV/TG 1 групами по 7-12 літаків щоденно проривалися до оточених. Радянські патрулі спершу були нечисленними й німецькі винищувачі легко зв'язували їх боєм. Лише після жорстких заходів, ужитих командуючим армією кількість збитих німецьких транспортників значно зросла. Перехоплення транспортних літаків здійснювали також і штурмовики 6-ї ПА [4, арк. 14; 2, с.308].

Користуючись відсутністю в повітрі радянських літаків, німці перекинули резерви по залізниці Любомль-Тупали й почали контрнаступ. З 22.03 атаки німців підтримали німецькі бомбардувальники, які групами по 18-20 Ju-87 чи Ju-88 бомбардували радянські війська. Радянські винищувачі не мали достатньо сил, аби прикрити наземні війська, і ті щоденно потерпали від ворожих нальотів. 27.03 німці почали тиснути 47-у А вздовж залізничної колії Любомль-Ковель. Німецькі війська повільно просувалися завдяки потужній броні та далекобійним гарматам кількох танків "Пантера", які повільно рухалися попереду піхоти, поступово розстрілюючи радянські танки, артилерію та кулемети. Радянські наземні війська не мали відповідних протитанкових засобів і мусили відступати, втрачаючи людей і озброєння [3, с.93--95]. Вже 27.03 радянські війська залишили Ратно, Міньки, Оглове і Заблотце [1, с. 73].

Найбільш повноцінним з'єднанням ударної авіації 6-ї повітряної армії була 242-а нічна бомбардувальна авіадивізія полковника Абаніна. Із самого початку операції У-2 завдавали ударів по німецьких військах. Одиночні У-2 протягом всієї ночі безперервно атакували позиції німців. Літаки злітали з різних майданчиків з часовим інтервалом 1--2 хвилини з таким розрахунком, щоб над ціллю одночасно опинялося по 5--6 машин. Групи У-2 злітали кожні 10--12 хвилин. Бомби скидалися з горизонтального польоту, або з пологого пікірування під кутом 5--20 градусів, з висоти 500--1000 м. У безмісячні ночі ціль підсвічувалася ОсАБами [4, арк. 10]. На жаль погана погода не давала діяти кожну ніч.

26.03 повітряна розвідка помітила перегрупування гарнізону для деблокування. Проте штурмова авіація не змогла завдати удар по місту через погану погоду над аеродромами. Тому командування ПА наказало готувати удар силами 242-ї НБАД. Місто, як і в попередні дні, було прикрите винищувачами. На станції були розміщені зенітні гармати та кулемети. Тому удар був ретельно спланований. 27.03 о 10-й годині ранку 21 По-2 з різних напрямків зайшли на ціль і скинули бомби. Удар виконувався з різних висот з виконанням протизенітного маневру. Нічні бомбардувальники діяли дрібними групами й одиночними екіпажами. Виконувався лише один захід на ціль, а відхід здійснювався на підвищеній швидкості. Незважаючи на щільний

вогонь ЗА та ЗК і атаки FW-190, пілоти У-2 змогли виконати завдання без втрат, якщо не враховувати 3-х пошкоджених літаків. У місті виникло кілька вогнищ пожежі, був підпалений ешелон та зруйнована привокзальна будівля [4, арк. 10; 2, с.309-310].

Ще одним важливим завданням для 242-ї НБАД стало постачання боєприпасів радянським військам. Уже 24.03 командування 47-ї армії почало доповідати про нестачу боєприпасів у військ. Дістатися переднього краю на той момент могли лише літаки. У той же час найбільш повнокривною частиною у складі 6-ї ПА була дивізія У-2. Тому саме легким бомбардувальникам і доручили постачання передових частин. Пілоти дивізії виконували транспортні вильоти за будь-якої погоди. Перевага віддавалася польотам у СМУ. Хмарність часто знижувалася до 50--200 м, тумани зменшували видимість до 300-1500 м. Боєприпаси та продовольчі вантажі підвішувалися на У-2 в ящиках на бомбові тримачі під крила. У такому вигляді У-2 вилітали з майданчика Маневичі у райони Любитове, Забродзе, Облапи. Там пілоти або сідали на придатні майданчики, або скидали вантажі з брючного польоту на зниженій швидкості [4, арк. 11].

За кращої погоди на маршрутах руху транспортних літаків чергували німецькі "мисливці" на FW-190. Над відкритою місцевістю німецькі винищувачі встигали виконати 1--2 атаки, доки У-2 тікали в хмарність, або візуально губилися на фоні лісу. Тому командуванню 242-ї НБАД доводилося імпровізувати, аби У-2 могли уникнути небезпеки. Маршрути прокладалися поза лінійними орієнтирами, використовувалися літаки лише з літнім камуфляжем. У результаті тільки 26--31.03 242-а НБАД виконала 586 транспортних літако-вильотів і перевезла для 47-ї А 93350 кг різних вантажів [4, арк. 11]. Втрати У-2 від атак ворожих "мисливців" були відносно невеликими – 6 літаків за час операції [4, арк. 18].

Проте німецькі війська ззовні "котла" були перегруповані і продовжили наступ. Не забарилася й німецька "відповідь" на бомбардування Ковеля. Зазнавши втрат під час денних нальотів на Сарни, бомбардувальники KG 4 атакували станцію вночі 28.03 в період 0.50--1.50. Радянська служба ППО зареєструвала проліт до 33 He-111. Одиночні літаки з різних напрямків заходили на Сарни і з висоти 2000--2500 м. скидали бомби вагою до 900 кг. Загалом на станцію було скинуто до 200 фугасних та стільки ж освітлювальних авіабомб. Зенітна артилерія спромоглася збити 2 літаки й розстріляти до 150 ОсАБ, але зірвати наліт не змогла. Залізничний вузол зазнав серйозних пошкоджень [4, арк. 14].

З 28.03 6-а ПА отримала завдання частиною сил штурмувати німецькі війська, що наступали з північного заходу. Але погані погодні умови та мала чисельність радянської авіації не дали їй змоги належним чином підтримати радянські війська. У той же час дії окремих груп і пар штурмовиків, ведених досвідченими пілотами, були вдалими. Так, 29.03 12 Іл-2 старшого лейтенанта Бублікова атакували німецькі резерви на шляху Мокрани-

Гурники. "Іли" атакували німецькі війська з кола. Штурмовики виконали 4 атаки з висоти 400-600 м. Як наслідок було ушкоджено близько 20 вантажних і 1 легкова автомашина, 5--6 гармат, виведенно з ладу близько взвода піхоти [4, арк. 13]. 30.03.1944 2 Іл-2 старшого лейтенанта Молева атакували скупчення танків і піхоти німців. Пара Молева застосувала ПТАБ та гармати й знищила 5 танків, ушкодила 3, а також розсіяла німецьку піхоту, яка пересувалася разом з танками [4, арк. 13].

Активізувала свою діяльність і ворожа авіація. Німецькі винищувачі постійно атакували радянські винищувальні патрулі, групи штурмовиків, транспортні літаки У-2. В умовах повного переходу ініціативи в руки німців велике значення мала взаємодія літаків у радянських групах. Так, 27.03 4 Іл-2 старшого лейтенанта Белавіна з 33-го гшп витримали бій з 2 "фокке-вульфами". Німецькі пілоти дуже вміло застосовували для атаки варіант так званих "ножиць". Один винищувач атакував штурмовик ззаду-згори, інший одночасно заходив ззаду-знизу. У ході атаки німці мінялися місцями й повторювали атаку, заходячи знизу та згори під різними кутами. Штурмовики змогли відбитися від німців. "Іли" ухилялися від атак "змійкою", одночасно прикриваючи один одного вогнем турельних кулеметів та крильових гармат. На 8-у заході один з німецьких винищувачів був ушкоджений лейтенантом Молевим і ворожі "мисливці" вийшли з бою [4, арк. 14].

Проте далеко не кожен раз бій проходив вдало. Не завжди добре взаємодіяли штурмовики з винищувачами прикриття. У той же час молоді пілоти винищувачів як ніколи потребували підтримки досвідчених пілотів-штурмовиків. В один з останніх днів березня група Іл-2, яку прикривали 2 Як-9, була атакована 4 FW-190. "Яки" зв'язали боєм ворожі винищувачі. Але Іл-2, скинувши бомби, відійшли на свою територію, залишивши молодих пілотів винищувачів сам на сам з досвідченим противником. Обидва радянські винищувачі були збиті німцями [4, арк. 14].

У ніч з 3 на 4 квітня німці здійснили новий масований наліт на Сарни. До 50 німецьких бомбардувальників Ju-88 і He-111 одиночними літаками атакували станцію і командний пункт 6-ї ПА. Німецькі літаки заходили на ціль з різних напрямків з інтервалом 15--20 хвилин. Бомби скидалися ними з висоти 2000--3000 м з похилого піке та горизонтального польоту. Після бомбардування німецький розвідник сфотографував станцію, використовуючи фотоавіабомби. КП повітряної армії не постраждав, а ось залізнична станція зазнала нових руйнувань. До середини квітня внаслідок постійних ударів ворожої авіації місто вигоріло практично наполовину [4, арк. 14]. Невдалими були і дії наземних військ. 4.04 Ковель був деблокований, а радянські війська відступили на схід [1, с. 73].

Таким чином, Поліська наступальна операція зазнала невдачі. Причиною поразки наступальної операції безумовно були нестача сил у 2-го Білоруського фронту, у тому числі і авіаційних. Так, протягом операції середня кількість літаків у 6-й ПА дорівнювала 181, у тому числі 53 Як-9, 76

У-2, 30 Іл-2 і 22 Пе-2Р [4, арк. 17]. За кількістю літаків армія серйозно поступалася противнику й фізично не могла виконати всі завдання, які покладало на неї командування фронту. Не можна не відзначити і відверто авантюрний характер самої операції.

До об'єктивних факторів, які зумовили поразку радянських військ в операції можна віднести й погану погоду, і болотяну місцевість, які сильно ускладнили умови наступу. До того ж авіатори не мали часу для того, щоб вивчити район бойових дій, що призвело до численних випадків невиконання завдань через утрату орієнтації. Загалом з 17.03 по 5.04.1944 не виконали завдання 172 екіпажі, у тому числі 77 – вночі [4, арк. 3]. У багатьох випадках через погані метеорологічні умови і необізнаність з районом базування пілоти не могли відшукати власний аеродром і сідали будь-де, ламаючи бойову техніку, якої і без того не вистачало. Характерно, що 6-а повітряна була єдиним авіаційним з'єднанням, яке в боях на Правобережній Україні мало співвідношення втрат на користь противника навіть за власними даними. Так, у період з 18.03-5.04.1944 власні бойові втрати армії становили 48 літаків збитих у повітряних боях і таких, що не повернулися з бойових завдань з невідомої причини. Армія втратила 18 пілотів, 4 штурманів і 8 повітряних стрільців загиблими і 9 льотчиків, 2 штурманів, 4 повітряних стрільця зниклими. За той же період радянські пілоти заявили про знищення 26 ворожих літаків у 42-х повітряних боях. З цієї кількості наземні війська підтвердили знищення 10 FW-190, 1 FW-189, 2 Ju-88, 2 Ju-52 і 1 Hs-126 [4, арк.182]. Реальні втрати 6-го Повітряного флоту склали 34 винищувача та 23 штурмовика збитих і важко ушкоджених у боях, розбитих в аваріях та катастрофах. Проте слід відзначити, що частину цих втрат треба віднести на рахунок 3-ї ПА, яка взаємодіяла з 1-м Білоруським фронтом. Із втрат 4-го авіакорпусу Люфтваффе можна чітко виділити лише зведену групу KG 55, що втратила у транспортних операціях у районі м. Ковель 7 із 12 He-111 безповоротно, не рахуючи ушкоджених літаків[7].

Не потрібно, однак, і недооцінювати зусилля радянських пілотів. Незважаючи на те, що протягом операції лише 9 днів та 7 ночей були повністю льотними, радянські авіатори здійснили 3008 літако-вильотів. Найбільше напруження лягло на нічну бомбардувальну авіацію. Пілоти У-2 здійснили 1622 літако-вильоти, у тому числі 1022 – вночі. На другому місці за напруженням бойових дій стоїть штурмова авіація, яка здійснила 805 бойових вильотів. Радянські винищувачі виконали лише 529 літако-вильотів, але зазнали найбільших втрат серед усіх родів авіації. Пілоти Пе-2 здійснили 65 літако-вильотів головним чином на розвідку[4, арк. 16]. Згідно даних наземного командування, екіпажів та фотоконтролю пілотам армії було зараховано знищення 36 танків, 6 БТР, 1 тягач, 408 автомашин, 11 автоцистерн, 352 возів, 131 залізничного вагона, 12 паровозів, 31 сховища боєприпасів і 7 сховищ паливно-мастильних матеріалів, 46 гармат польової і зенітної артилерії, 16 мінометів, 5 зенітних кулеметів, 8 ДЗОТів, до 300

коней, до 5 батальйонів піхоти. Крім того було зареєстровано до 275 пожеж і 42 вибухи великої сили [4, арк. 19].

Німецька авіація переважала 6-у ПА кількісно. За час операції радянськими постами ВНОС було зареєстровано до 3902 літако-прольоти німецьких літаків. У тому числі 715 прольотів виконали німецькі винищувачі на прикриття ударної і транспортної авіації, прикриття наземних об'єктів та "полювання" за радянськими літаками. 2872 вильоти виконали німецькі бомбардувальники та розвідники, 315 прольотів – транспортні літаки німців. Слід однак відмітити, що реальна кількість вильотів німецької авіації була більшою. Місцевість у районі Ковеля не давала можливості створити густу мережу постів ВНОС і тому не всі прольоти німецьких літаків реєструвалися [5, арк. 20].

5.04 перебазування 6-ї ПА нарешті було закінчено. Але й тепер вона налічувала лише 353 бойових літака. У тому числі 105 винищувачів Як-9 336-ї ВАД, 99 штурмовиків Іл-2 3-ї ГШАД, 128 нічних бомбардувальників У-2 242-ї НБАД, 21 розвідник Пе-2 72-го драп. У той же час 6-й повітряний флот німців (ком. – генерал-полковник Ріттер фон Грайм) міг залучити до дій на ковельському напрямку близько 410 літаків, у тому числі близько 100 винищувачів I, II і IV груп 51-ї винищувальної ескадри під командуванням оберст-лейтенанта Карла-Готфріда Нордмана [7]. Користуючись цим, 6-й LF виконував щоденно 280-540 вильотів, що значно перевищувало можливості 6-ї ПА. Радянська авіація діяла обмеженими силами на ділянці шириною 110 км, і не змогла ефективно підтримати радянські війська [2, с. 311]. Місцеві бої точилися до 5.05.1944 рр. після чого фронт завмер до липня 1944 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мощанский И. Освобождение Белоруссии. Боевые действия Калининского, Западного и Белорусских фронтов 26 сентября 1943 – 5 апреля 1944 /серия "Военная летопись"/ -- Москва, ООО "БТВ-МН". - 2006 – 76 с.
2. Полюнин Ф.П. Боевые маршруты. – Москва, Воениздат. – 1972. – 390 с.
3. Фей Вилли. Танковые сражения войск СС. – Москва, Яуза; Эксмо.– 2009.–416с.
4. ЦАМО РФ, ф. 6 ПА, оп.5220, спр.62.
5. ЦАМО РФ, ф. 9 ВАК ППО, оп.1, спр.33.
6. Центральний Архів Міністерства оборони Російської Федерації, фонд 6 Повітряної армії, опис 5220, справа 72.
7. Сайт "The Luftwaffe, 1933-45", <http://www.ww2.dk/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Колєчкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук і професійної педагогіки ДЛАУ.

Наукові інтереси : історія Другої Світової війни, історія авіації.

Гришук Андрій Вікторович – старший викладач гуманітарних і правових дисциплін КІРУЕ.

Наукові інтереси : Історія України, історія Другої Світової війни.

УДК 94 (470) “1919 – 1921”

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНЗУРИ В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ У 1917 – 1921 РР.

Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)

У статті досліджується становлення системи військової цензури як складника радянської цензурної політики протягом 1917 – 1921 рр.

Ключові слова: цензурна політика, радянська цензура, військова цензура,

В статье рассматривается процесс становления системы военной цензуры как составной части цензурной политики в советской России на протяжении 1917 – 1921 гг.

Ключевые слова: цензурная политика, советская цензура, военная цензура.

In this article is being the research of censorship policy in Soviet Russia in 1917 – 1921.

Key words: censorship policy, soviet censorship, political censorship.

Важливим складником державної політики управління культурою за радянських часів була цензурна політика. Дослідження змісту цензурної політики радянської Росії, аналіз структури тогочасних цензурних органів, форм та методів їхньої діяльності надає важливий матеріал для розуміння характеру політичної системи країни, дозволяє вийти на якісно новий рівень знань з історії радянської держави та діяльності її апарату.

Метою цієї статті є висвітлення процесу становлення системи військової цензури.

Для російської історіографії цензурної тематики 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. характерний проблемно-тематичний напрямок у дослідженні її функцій та завдань. Про це свідчать праці науковців Г. Куренкова, В. Измозіка, М. Зеленова, Л. Молчанова [1]. Результатом наукових пошуків українських вчених стали, зокрема, праці Ю. Шаповала та В. Бабюха [2]. У дослідженнях названих дослідників, крім іншого, приділяється увага проблемам створення військових цензурних інститутів та основні напрями їхньої діяльності.

За теоретичними уявленнями більшовиків, у пролетарській державі не повинні існувати цензурні органи. У програмі РСДРП, як і в програмі будь-якої партії, містився пункт про свободу слова та друку [3, с. 433], однак практика внесла свої корективи.

До 1917 р. майже вся періодична преса в Росії належала найрізноманітнішим партіям – від правих до більшовиків. Велика кількість періодики різних політичних течій та партій заважала більшовикам боротися за встановлення та утримання влади. З приходом до влади вони постали перед

необхідністю врегулювання стосунків з пресою, яка не поділяла їхньої ідеології. Новий уряд повинен був вирішити: допустити існування такої періодики чи взагалі знищити її.

Варто зазначити, що періодичні видання певною мірою самі допомогли розв'язати це питання, проголошуючи зі сторінок своїх газет заклики розпочати боротьбу з новою владою. Наприклад, друкований орган правого крила партії есерів газета "Дело народа" писала: "Проти оголошеного наступу більшовиків необхідно зібрати всі сили. Відповіддю на злочинні заклики має стати грізна відсіч" [4, с. 224]. Такі настрої та гасла спостерігалися з боку інших опозиційних сил.

Проти подібної преси, проти опозиції в цілому було спрямовано ухвалений на першому ж засіданні Раднаркому Декрет "Про друк", у якому обґрунтовувалася така причина його прийняття: "Всі знають, що буржуазна преса є найпотужнішою зброєю буржуазії. Особливо в критичний момент, коли нова влада тільки зміцнюється, неможливо залишити цю зброю в руках ворога, у той час як вона є не менш небезпечною, ніж бомби та кулемети". У змісті документа підкреслювався його тимчасовий характер: "Ужиті заходи є тимчасовими та екстремними, спрямованими на припинення потоку бруду та наклепів... Як тільки новий порядок зміниться, будь-який адміністративний тиск на пресу буде припинено, для неї буде встановлено повну свободу в межах відповідальності перед судом відповідно до найпрогресивнішого в цьому плані закону". Указувалося також, що могли бути закриті лише ті видання, які закликали до відкритого опору чи непокори робітничо-селянському уряду, до діянь відверто злочинного, тобто кримінального характеру, а також видання, які підбурювали народ наклепами та спотворенням фактів. За такого визначення Раднарком міг закрити друковані органи будь-яких партій та громадських організацій, політична діяльність яких не влаштовувала радянську владу.

Таким чином, Декрет "Про друк" став своєрідним законом, що, з одного боку, слугував юридичною підставою для переслідування громадян, які закликали до відкритої непокори радянській владі, а з іншого – мав агітаційний характер, констатує, що буржуазне гасло "свободи друку завжди було "ліберальною ширмою", що фактично приховувала "свободу для заможних прошарків, які, захопивши у свої руки лівову частку всієї преси, без перешкод отруювали думки й вносили смуту у свідомість мас" [5, с. 27].

На основі Декрету про друк із жовтня 1917 р. до липня 1918 р. було закрито понад 470 опозиційних видань [4, с. 226].

Положення Декрету набули свого розвитку вже 28 січня 1918 р., коли Рада народних комісарів прийняла Декрет "Про революційний трибунал друку", який мав розглядати злочини та вчинки проти народу, здійснені через використання преси. Злочинними діяннями, вчиненими в такий спосіб, вважали будь-які повідомлення неправдивих або спотворених відомостей про явища суспільного життя, оскільки вони є зазіханням на права та інтереси

революційного народу й порушенням законів, виданих радянською владою. Під таке формулювання можна було підставити будь-яку опозиційно налаштовану пресу.

Революційний трибунал друку складався з трьох осіб, що обиралися Радою робітничих, солдатських та селянських депутатів строком на три місяці. Характерною ознакою трибуналу була гласність у його роботі. Справа слухалася публічно за участю сторін обвинувачення та захисту, хід процесу висвітлювала преса.

Декретом визначалася наступна система покарань: грошові штрафи, висловлення громадського осуду, тимчасове або повне призупинення видання чи його вилучення з обігу, конфіскація до загальнонародної власності друкарні чи майна друкованого видання, позбавлення волі, позбавлення винного всіх або деяких політичних прав [6, с. 8 – 9]. Більшість цих покарань активно застосовувалася на практиці. Зокрема, штрафні санкції було запроваджено до газет “Петроградский голос”, “Вечерние огни” – 5 тис. рублів; “Новая газета”, “Наш век” – 10 тис. рублів; “Новая жизнь” – 50 тис. рублів [4, с. 229].

Звісно, тиск на пресу викликав цілком зрозуміле невдоволення. Про це свідчать матеріали Першого Всеросійського з'їзду радянських журналістів, який проходив у Москві в листопаді 1918 р.

На з'їзді було прийнято резолюцію “Про умови роботи радянських органів”, у якій зокрема пропонувалося: “Дозволити в радянській пресі критику як загальної політики, так й окремих недоліків у діяльності державних установ”. Тут же значилися принципи, на яких мають будуватися стосунки з цензурою: “Військова цензура повинна обмежуватися тільки наглядом за опублікованими відомостями, які становлять військову таємницю, але ні в якому разі неприпустима політична цензура, що забороняє опублікування тих чи інших відомостей під приводом “підбурювання населення” [4, с. 234].

Отже, однією з перших у системі цензурного контролю була військова цензура.

Офіційно військова цензура була введена в Радянській республіці 21 червня 1918 р. створенням Військово-цензурного відділення при оперативному відділі наркомату воєнних справ, діяльність якого спочатку поширювалася лише на Москву. У “Положенні про військову цензуру газет, журналів та всіх періодичних друкованих творів” зазначалося: “Військова цензура полягає в попередньому перегляді друкованих творів, призначених до опублікування, що містять відомості, які не підлягають опублікуванню, в інтересах збереження військової таємниці” [5, с. 29 – 30].

До складу органів військової цензури увійшли Військово-цензурне відділення при оперативному відділі Наркомату військових справ та місцеві цензори при окружних губернських та повітових військових комісаріатах, де існували органи преси. Діяльність військово-цензурного відділення зводилася

здебільшого до перегляду вже надрукованих газет (фактично цензурувалися лише “Известия Наркомвоена” та “Известия ВЦВК”. – Авт.) та цензурування телеграмм РОСТА.

До повноважень Військово-цензурного відомства також входило керівництво та нагляд за діяльністю місцевих військових цензорів, роз'яснення питань, що могли виникнути під час застосування цього Положення, а також розгляд скарг на дії місцевих цензорів. Винних у виданні друкованих творів, опублікування яких могло здійснюватися тільки після розгляду військовою цензурою, без дозволу останньої несли покарання у вигляді ув'язнення строком до шести місяців або стягнення грошового штрафу в розмірі до 20 тис. рублів [Там само, с. 30 – 31].

Наприкінці 1918 р. введено в дію нове “Положення про військову цензуру”, за яким до органів військової цензури належали Військово-цензурний відділ реєстраційного управління Реввійськради республіки, військово-цензурні відділення при відділах військового контролю округів, військово-цензурні пункти при відділах військового контролю губернського військового комісаріату та місцевих військових цензорів [Там само, с. 32]. Очолював цю систему Військово-цензурний відділ реєстраційного управління Реввійськради республіки. Він мав здійснювати військову цензуру на всій території республіки, аналізувати відомості, добуті підвідомчими установами, і здійснювати загальний нагляд за їхньою діяльністю, видаючи відповідні інструкції та розпорядження. Винні в порушенні Положення мали бути піддані суду Революційного трибуналу.

Хоча Положення передбачало цензурування тільки матеріалів, що містили відомості військового характеру, однак реально без грифа “ДВЦ №...” (дозволено військовою цензурою) аж до створення Головного управління у справах літератури та видавництва (1922 р.), не могло бути оприлюднене жодне видання, незалежно від його змісту. Це виявилось першою спробою ввести тотальну попередню цензуру. Відтепер видавці газет, журналів, малюнків та інших друкованих матеріалів, завідувачі телеграфними, телефонними установами, пасажири, що перетинали кордон республіки, мали надати для цензури матеріали, передбачені в особливих переліках. Редакції друкованих видань повинні були надавати до військово-цензурних органів гранки ранкових газет з 8 години вечора до 2 години ночі, вечірніх – з 12 години до 4 години дня [7].

Іншими словами, військова цензура як інститут військово-охоронного характеру з початку свого існування була зорієнтована на значно ширше коло питань.

Одним із напрямків її діяльності було чітке дозування інформації щодо становища на фронтах, яка потрапляла на газетні шпальта, однак час від часу певні відомості в обхід органів військової цензури все ж таки з'являлися у друкованих виданнях. Зокрема, у телефонограмі голови Реввійськради республіки Л. Троцького начальнику військової цензури вказувалося: “У

сьогоднішніх газетах надруковано телеграму тов. Гусєва, наскільки я знаю, без візи Польового штабу. Сьогодні мною затримана телеграма тов. Каменєва, також направлена безпосередньо до газети. Прошу Вас: 1) запропонувати редакціям не друкувати жодних військових телеграм, ким би вони не були надіслані, без згоди військової цензури; 2) запропонувати військовій цензурі ретельніше стежити за тим, щоб газети не поширювали недоречного оптимізму й не проголошували перемог, які лише потрібно здобути” [5, с. 417].

Існування військової цензури не афішувалося, про що, зокрема, свідчить лист відділу військової цензури при Реввійськраді 3-ї армії до ЦК РКП(б) про результати перлюстрації листів із діючої армії, де зазначалося: “Передаючи у ваше розпорядження 2 меморандуми та лист, прошу не оголошувати зацікавленим особам, звідки вами взяті відомості, бо військова цензура існує конспіративно” [5, с. 414].

Однією з причин утаємниченої діяльності органів військової цензури була потреба з’ясувати реальне ставлення до нової влади в діючій армії, що найреальніше ілюструє кореспонденція, яка надходила з фронту. Для поліпшення “настроїв” в армії в листопаді 1917 р. Агітаційним відділом ЦВК Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів було направлено агітаторів для ознайомлення солдатів “з поточним політичним моментом та передачі до окопів літератури” [8, л. 11].

Про відповідну реакцію солдат на агітацію можна дізнатися з доповідей і телеграм з фронту: “Рада 132-го піхотного Бендерського полку, заслухавши доповідь про поточний момент делегатів, що прибули з Петрограда, ухвалила: Рада зі здивуванням ставиться до факту прибуття із ЦВК для висвітлення поточного моменту. Нам не потрібні поточні моменти. Нам потрібно заміну в тил. Протягом трьох років ми стійко боролися за Батьківщину, а від дня революції стояли на барикадах. Упродовж всієї революції ми просили, вимагали від тилкових частин замінити нас, утомлених цією кровопролитною війною. Але всі наші прохання були марними. Відтепер ми голосно заявляємо, щоб у майбутньому нам делегатів з поточним моментом не надсилали, і останній раз просимо тиллові частини замінити нас. В іншому разі ми змушені будемо відкрити фронт...” [Там само, л. 13].

Одна із особливостей військової цензури полягала в тому, що, окрім суто військових заборон, до яких належала заборона публікувати інформацію про місце розташування, кількість і характер озброєння військ, хід формування військових частин, про військові операції, командний склад армії, військова цензура наділялася набагато ширшими повноваженнями, ніж виконання військово-контрольних функцій. Причому в міру розширення масштабів громадянської війни та загострення ідеологічного протистояння політичні аспекти військової цензури посилювалися. В “Інструкції військовим цензорам”, розробленій у РСФРР влітку 1918 р., містилися

доповнення, які дозволяли затримувати вихід публічних матеріалів за політичними мотивами.

Погіршення військово-політичної ситуації в радянській республіці наприкінці 1918 р. змусило владні структури збільшити в цензурних правилах обсяги політичних заборон. У “Переліку діянь та відомостей, що завдають шкоди РСФРР” та в “Переліку відомостей, що не підлягають розголошенню”, в інструкціях військовим цензорам, військово-цензурним установам, які затверджено у грудні 1918 р., підкреслювався тісний зв’язок між військовою та політичною цензурами в умовах громадянської війни. Відповідно до ситуації, що склалася, документи цензурного характеру було доповнено новими положеннями соціального та політичного характеру. Так, “Перелік відомостей, що не підлягають розголошенню”, містив нові теми, заборонені для висвітлення у відкритій пресі. Зокрема, заборонялося повідомляти про продзагони, про заворушення в Червоній армії, про селянські виступи та інші народні рухи, пов’язані з мобілізацією та нестачею продовольства [7].

Органи цензури діяли в тісному зв’язку із спецслужбою. До боротьби з контрреволюційними періодичними виданнями долучилися органи державної безпеки, зокрема створена 7 (20) грудня 1917 р. Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК), яка поряд з іншими функціями мала боротися з контрреволюційними друкованими органами [9, с. 189 – 194].

8 травня 1918 р. Ф. Держинський вніс пропозицію внести всю справу боротьби із зловживаннями в пресі до компетенції ВНК [10]. Обґрунтовувалося це тим, що комісія була найкраще проінформована про контрреволюційну підривну ідеологічну роботу та пристосована для виконання каральних заходів.

ВНК у вересні 1918 р. прийняла “Положення про губернські і повітові Надзвичайні комісії”. У ньому закріплювалася форма організації місцевих комісій. До них входило чотири відділи, один з яких з боротьби з контрреволюцією, в якій би формі вона не виражалася (боротьба з друкованими органами, усною агітацією) [11, с. 49].

У січні 1919 р. в діяльності військової цензури починається період тісної співпраці з органами внутрішніх справ, оскільки саме в цей час виник Особливий відділ ВЧК, який мав вести боротьбу з контрреволюцією та шпигунством у Червоній Армії. Зокрема, до його функцій входила перлюстрація листів задля збору інформації про настрої в солдатському середовищі.

Нові правила сприяли тому, що військова цензура почала дедалі повніше набувати рис політичного характеру. У багатьох випадках матеріали не допускалися до друку тільки за політичними мотивами. Передовсім обмеження стосувалися Червоної Армії. Шкідливою, наприклад, було визнано статтю “Тон красноармейцам”, опубліковану 1919 р. у січневому номері видання “Воля и думы железнодорожника”. У ній йшлося про звернення військового комісара залізничних шляхів Південного фронту із

закликом до червоноармійців не порушувати телеграфне сполучення, не використовувати дошки вагонів як паливо. Фактично в ній містилася критика поведінки червоноармійців, що й стало причиною заборони цієї статті [7].

Звичайно, на діяльність органів військової цензури значного впливу завдала загальна суспільно-політична ситуація в країні, що, зокрема, виявлялось у виданні розпорядження про перегляд кореспонденції з областей, які визволяються від окупації 1918 р., введені цензури поштових пересилань з діючої армії та контролю за телефонними розмовами у прифронтових районах [5, с. 252 – 253]. Подібні заходи були викликані тим, що в деяких листах і телеграмах, які надходили з фронту, містилися відомості про аморальні діяння окремих представників влади, абсолютно не сумісні з більшовицькими деклараціями. В одному з таких листів артилерист Мартишко писав: “Під час перебування на фронті я був членом РКП, але коли побачив, що відбувається в тилу... Вдома все забирають: корів, курей, коней, а головне хліб. Ми тут помремо від голоду! Всюди грабіж. За кого тепер гинуть люди? Якщо хтось скаже, що за бідняка, то бідняк найбільше страждає від їхніх декретів. Декрет забезпечує сиріт та родини червоноармійців, а по суті, у них відбирають усе, що потрапить на очі цим визволителям пригноблених. Якщо спробуєте проїхати залізницею на народному поїзді, то вас обшукають, обберуть, обстріляють, і все це називається втіленням в життя “соціалізму”, незважаючи на те, що декрет чи конституція визначають – тільки з власної волі” [5, с. 416].

Абсолютно очевидно, що автор висловлює свою думку стосовно нової влади та її політики, не розголошуючи військової чи державної таємниці. Недопущення практики поширення подібних фактів мало політичний характер і було одним з основних завдань військової цензури на даному етапі. Загалом перлюстрація поштових і телеграфних повідомлень, а також прослуховування телефонних розмов стали невіддільними рисами радянського способу життя, що глибоко ввійшли в підсвідомість людей.

Із завершенням громадянської війни з усією нагальністю постало питання про нові організаційні форми існування військової цензури. 1 серпня 1921 р. відбулося засідання Малої Раднаркому, на якому було прийнято постанову такого змісту: “Доручити Реввійськраді Республіки передати військову цензуру до ВНК” [5, с. 33]. Як бачимо, з 1918 до 1 серпня 1921 рр. військова цензура перебувала у складі Реввійськради РСФРР.

Таким чином, до осені 1917 р. у більшовиків існувало теоретичне уявлення про непотрібність у майбутній пролетарській державі окремих цензурних органів. Прийшовши ж до влади, більшовики відчули реальне невдоволення значної частини населення, опір політичних суперників, загрозу втрати політичної влади. У цій ситуації задля утвердження й зміцнення політичного режиму необхідно було ввести всеохопний контроль, у тому числі й за інформаційними потоками в суспільстві.

Одними з перших у формуванні системи цензурського контролю стали органи військової цензури. Якщо спершу діяльність органів військової цензури зосереджувалася здебільшого на контролі за інформацією військового характеру, то з часом їхні функції значно розширилися. Військовою таємницею поступово ставали відомості, що могли негативно вплинути на внутрішнє становище республіки. Ці функції перетинались із завданнями органів держбезпеки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Куренков Г. 1922 год. Что было государственной и военной тайной в РСФСР // Отечественные архивы. – 1993. – № 6. – С. 80 – 86; Измозик В. Переписка через ГПУ... // Родина. – 1994. – № 9. – С. 78 – 83; Измозик В., Павлов Б. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. Сборник научных трудов. Выпуск 1. – СПб.: Рос. нац. б-ка, 2001. – 271 с.; Зеленев М.В. Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.; Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.) [Электронный ресурс] – М.: Издатпрофпресс, 2002. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text9/01.htm>.
2. Шаповал Ю.І. Доля як історія – К.: Генеза, 2006. – 448 с.; Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 290 с.
3. История отечества в романах, повестях, документах. Век XX. Первый штурм / [сост., предисл., вступ. статья к документам и коммент. К.Ф. Шацко]. – М.: Мол. Гвардия, 1990. – 652 с.
4. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
5. История советской политической цензуры. Документы и материалы / [сост. Т.М. Горяева, Д.Л. Бабиченко и др.]. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.
6. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия “Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы”).
7. Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.) [Электронный ресурс] – М.: Издатпрофпресс, 2002. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text9/01.htm>.
8. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 1235. – Оп. 77. – Д. 2. – 264 л.
9. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К.: Абрис, 1997. – 608 с. – (НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського).
10. Рейфман П.С. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры [Электронный ресурс] – Библиотека Гумер – История – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/index.php.
11. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 290 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: інститути політичної цензури, основні напрями та форми радянської цензурної політики.

УДК 94(477+4/9):34

БОРОТЬБА З ХАРАССМЕНТОМ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Світлана ПОЛЯРУШ (Кіровоград)

Стаття присвячена історичному й правовому аспектам організації боротьби із сексуальними домаганнями на роботі в Україні й у світі.

Ключові слова: домагання на робочому місці, історія боротьби з харасментом.

Статья посвящена историческому и правовому аспектам организации борьбы с сексуальными домогательствами на работе в Украине и в мире.

Ключевые слова: домогательства на рабочем месте, история борьбы с харасментом.

The article is devoted to the historical and legal aspects of combating sexual harassment at work in Ukraine and abroad.

Key words: harassment at work, history of struggle against of harassment at work.

У законодавство нашої держави все частіше входять терміни іноземного походження. Так, досить недавно мало хто знав про такий термін, як “харасмент”, а сьогодні він активно вивчається й висвітлюється соціологами, психологами та юристами.

Sexual harassment перекладають як “домагання, приставання, залякування”. Точніше, це поведінка, що принижує гідність іншої людини, порушує недоторканність приватного життя особи. Як правило, цей термін пов’язують із посадовими злочинами. Харасмент юристи розглядають як різновид гендерної дискримінації у трудових відносинах.

Статистика явища відстежується і вивчається переважно в європейських країнах, де станом на 2010 рік із харасментом стикалося від 25% до 50% осіб (були жертвами або свідками). У Російській Федерації ця цифра становить десь 25 % працівників [13]. В Україні, на жаль, це питання досліджується дуже слабко. Так, у журналістських статтях трапляється цифра 15% [12]. Більшість соціологів наголошують, що переважно жертвами харасменту є жінки.

Учені відмічають, що харасменту притаманні національні особливості.

Так, американці виділяють дві основні категорії харасменту:

1/ quid pro quo або “дай на дай”. Тобто це такі відносини, коли босс може погрожувати підлеглому навіть звільненням чи переведенням на

непрестижну дільницю роботи за відмову від інтимних послуг. Це вертикальний харасмент.

2/ “ворожий інвайромент”. Це горизонтальний харасмент, коли колеги рівні за кар’єрним статусом дозволяють собі неслужбову форму поведінки, яка принижує гідність іншої особи.

Крім того, американські дослідники звертають увагу на те, що в результаті фемінізації керівництва фірм намітилася тенденція до збільшення кількості судових позовів чоловіків до босів-жінок (2007 р. – 16%) [9].

Російський харасмент, який вивчає Інститут соціології РАН, має дещо інший вигляд.

По-перше, він, порівняно з 90-ми роками минулого століття набув своєрідного лиску. Якщо раніше керівники поводили себе з підлеглими як феодали з васалами, то зараз вони стали більш “окультуреними” й запрошують гарно провести час у неформальній обстановці на тренінгах чи у відрядженнях.

По-друге, харасмент, особливо серед молоді, не має негативного забарвлення. Це пояснюється нав’язуванням суспільству матеріальних, а не особистісних цінностей, коли гроші та кар’єра ставляться понад усе в ціннісній ієрархії особи. Цю думку підтверджують українські дослідження. Так, 62% жінок і 38% чоловіків України упевнені, що службовий інтим допомагає долати сходинки кар’єрної драбини легше, ніж професійна спроможність [12].

Крім того, таке ставлення до домагань на роботі соціологи пояснюють ще й особливостями менталітету населення пострадянського простору. Історично склалося, що особи, які мешкали в колишньому СРСР, розглядали роботу як другу сім’ю. Західна ж людина чітко розмежовує соціальну функцію на роботі й особистісне життя в період проведення дозвілля.

По-третє, з’явилися нові види харасменту, коли чоловіків приваблюють як об’єкти жінки, котрі достатньо високо піднялися по кар’єрних сходах і стали матеріально самодостатніми. У той же час досить активізувалися й атаки молодих жінок на успішних чоловіків [12].

Проблема *боротьби* з цим явищем свої витoki бере з початку ХХ ст. За даними Американської асоціації юристів, засоби масової інформації Сполучених Штатів Америки почали порушувати це питання на сторінках газет та журналів з 1912 р.

1964 року в США прийнято Закон про громадянські права, де в ст. 7 заборонялася дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри, національності, релігії та статі на роботі.

Судові справи проти осіб, що здійснювали харасмент, почали заводитися з 70-х рр. минулого століття. Це пояснюється масовим залученням у зазначені роки жіноцтва у виробничу сферу. Жінки стали активно робити кар’єру. І це почало пропагуватися у західному суспільстві. Водночас посилювався феміністський рух. Крім того, покоління 60-х років стало

зрілим, воно змінило норми приватної поведінки. Суспільство, у свою чергу, почало діяти менш стримано у виявленні своїх почуттів. Воно відкрито обговорює особисте життя відомих людей. У той же час соціальна відкритість збільшила цінність приватного життя й зумовила необхідність чіткого розмежування на законодавчому рівні “приватного” і “неприватного” життя.

1978 р. уряд США поклав на федеральну комісію з дотримання рівноправності при працевлаштуванні функції боротьби з харасментом.

1991 р. прийнята поправка до ст.7 Закону про громадянські права. Суть її полягає у встановленні матеріальної компенсації за моральну шкоду від сексуальних домагань на роботі. Цього ж року були видані Акт про громадянські права США й Інструкція міністерства праці США, а пізніше – Інструкція з боротьби з дискримінацією і сексуальним харасментом ВВС США. На основі всіх цих документів, Федеральна комісія з рівних можливостей працевлаштування (ЕЕОС) розробила своєрідну інструкцію, де прописано алгоритм поведінки при харасменті під назвою “Сексуальні домагання. Пам’ятка з техніки безпеки”. У цьому документі названі й охарактеризовані основні види сексуальних домагань (образи, запрошення до небажаних спільних дій, обіцянки, примушування, дотики та інше вторгнення в особистий простір, що визначається межами робочого місця). До розряду сексуальних домагань американці відносять сьогодні такі види поведінки, як показна відсутність уваги до людини протилежної статі, ппичмокування губами, зображення пальцями та руками непристойних знаків, наявність у службових приміщеннях зображень (картини) повністю чи частково оголеного людського тіла. Чітко визначені в документі психологічні та фізіологічні наслідки харасменту. Виписана детально манера поведінки для особи, яка наразилася на харасмент. Зокрема, рекомендується :

1. Бути рішучому! Сказати чітко агресору “ні”.

5. З’ясувати, хто в вашій організації займається питаннями харасменту. Роботодавець повинен убезпечити вас від агресора й допомогти порадою. Протокол зустрічі з роботодавцем на цю тему може фігурувати в суді [6].

Американські вчені підраховали, що в середньому сума моральних компенсацій за харасмент становить більше 1 млрд. доларів, а позовів до суду за домагання на робочому місці щороку реєструється до 12 тисяч [9].

Особливістю американського законодавство у сфері боротьби з харасментом є те, що позов до суду можна подати не тільки на кривдника, а й роботодавця, який не забезпечив відповідні умови праці. Крім того, обов’язок доводити свою невинуватість покладено на відповідача.

Роботодавці, щоб убезпечити себе від непередбачуваних витрат, пропонують службовцям пройти спеціальні курси із запобігання харасменту. Також усі працівники в обов’язковому порядку повинні ознайомитися й розписатися під чіткими правилами міжгендерного спілкування.

У Європі закон про сексуальні домагання на робочому місці був прийнятий парламентом ЄС у квітні 2002 р., а вступив у дію у 2005 р. За цим

нормативним актом харасмент визначений як “поведінка сексуального характеру, мета чи результат якої зачіпає гідність іншої особи” і/ або створення на робочому місці ворожої, агресивної чи неспокійної обстановки [7]. Закон фактично є калькою чинного законодавства США. Жертви харасменту (а їх за статистикою близько 50% жінок і 10% чоловіків) будуть отримувати матеріальну компенсацію переважно від роботодавців. Розміри компенсацій не обмежені.

У Російській Федерації в законодавстві немає поняття харасменту. У кримінальному кодексі прописана ст.113 “Спонування до дій сексуального характеру”. Санкцією за такі злочини є штрафи в розмірі до 120 тис.рублів або у розмірі зарплати за період до одного року.

Перший позов про сексуальні домагання в Росії був поданий у 1993 р. Такі випадки відстоювання своїх прав досить рідкісні, що пов’язано не тільки із особливостями слов’янського менталітету, а й з обов’язком позивача надати докази в справі (довести, що його домагалися).

Дещо краще подана нормативна база у нас в Україні. У Законі “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків” дається досить чітко визначення поняття “сексуального домагання”. Це дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойності, зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування. Аналізуючи визначення, необхідно відзначити його основний недолік – характеризуються лише вертикальні відносини харасменту, а ось горизонтальні (між колегами) не відображені в законі.

Схематично механізм захисту від сексуальних домагань виписаний у ст. 22 та 23 названого вище Закону. Зокрема, указано державні органи, до яких особа може звернутися за захистом своїх прав.:

1. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
2. спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
3. координатори з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в органах виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
4. правоохоронні органи держави;
5. суди.

Міжнародним органом названо Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок.

У ст. 23 Закону також зазначено, що особа має право на відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди.

З приводу зазначених вище органів держави з боротьби з харасментом необхідно уточнити, що в п.13 ст.13 Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 р. внесені зміни і

розширено повноваження омбудсмена. Постановою Кабінету Міністрів України від 8.11.2006 р. функції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків було покладено на Міністерство сім'ї, молоді і спорту, а Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. вони передані Міністерству соціальної політики [4; 5].

Керівниками центральних та місцевих органів виконавчої влади визначено заступників, на яких покладено виконання обов'язків щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків та внесено відповідні зміни до посадових інструкцій.

Правоохоронні органи, зазвичай, переобтяжені кримінальними справами й заяви про харасмент вони покищо не приймають. Та й громадяни України мало поінформовані у сфері захисту своїх прав.

Що ж до судових органів, то на сьогодні відома лише одна справа про харасмент – 2009 р. харків'янка Світлана Поміляйко проти керівника фірми, громадянина Італії. Рішенням суду вона була поновлена на роботі як незаконно звільнена, але не було знайдено достатніх підстав покарати керівника за харасмент. Річ у тому, що позивачка фактично не змогла довести спробу сексуальних домагань італійця.

Повертаючись до нормативної бази, зазначимо, що, крім названого вище Закону, в Україні діє також ст. 154 Кримінального кодексу. Вона передбачає кримінальну відповідальність за примус до вступу до статевого зв'язку у вигляді штрафу в розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешту до шести місяців. Ті самі дії, поєднані з погрозою знищення, пошкодження або вилучення майна потерпілої (потерпілого) чи її (його) близьких родичів або розголошення відомостей, що ганьблять її (його) чи близьких родичів, караються арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років.

Практика показує, що покищо за цією статтею за сексуальні домагання на роботі не було притягнуто до відповідальності жодну особу. Однак, це не свідчить про відсутність харасменту як явища в Україні. У нас достатньо ризикових професій, де працюють переважно жінки: транспортна, медична сфера й сфера торгівлі, секретарі. Крім того, до групи ризику можна віднести студентів, приїжджих осіб, матерів-одиначок, жінок, що виплачують банківські кредити. Їхніми проблемами більше опікуються психологи, які дають практичні рекомендації поведінки на роботі, громадські організації (Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда-Україна”).

Підбиваючи підсумки, необхідно відзначити, що нормативна база України у сфері боротьби із сексуальними домаганнями на роботі розроблена слабо і має ті ж недоліки, що і в Російській Федерації. На нашу думку, більше уваги законотворцям необхідно приділити не боротьбі з явищем харасменту, а запобіганню його виникнення. Для цього було б слушним розробити загальні правила поведінки працівника на зразок уже затверджених Загальних

правил поведінки державного службовця (Наказ Головного управління державної служби від 04.08.2010 р.). Крім того, українським законотворцям варто запозичити досвід економічно розвинутих країн і ввести у законодавчі акти норму про відповідальність роботодавця за відсутність відповідних умов для роботи. Суспільству ж необхідно змінювати своє ставлення до харасменту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України. – К., 2011. – 481 с.
2. Закон України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=776/97-%C2%D0>
3. Закон України “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків” від 8 вересня 2005 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
4. Про Положення про Міністерство соціальної політики України: Указ Президента України від 6 квітня 2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389/2011>
5. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про Міністерство України у справах сім’ї, молоді та спорту” від 8.11.2006 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1573-2006-%EF>
6. Сексуальные приставания. Памятка по технике безопасности // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.harassment.narod.ru
7. Европа приняла закон о борьбе с харасментом // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.job.ukr.net
8. Жертвы харасмента // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.posovesti.com.ua
9. Мач В., Сулькин О. Обыкновенный харасмент // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.inostran.net
10. Нежина Л. Харасмент в Україні: гра в бісер? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ua.fog-ua.com
11. Рыкова Е. Безнаказанный харасмент // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rb.ru
12. Харасмент в Україні: дослідження і законодавство // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vsirivni.com.ua
13. Харасмент на работе // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.livejournal.ru

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Поляруш Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії права України, трудове та сімейне право.

УДК 94(37)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА У ТВОРАХ РИМСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПЕРІОДУ ІМПЕРІЇ

Людмила ПОНОМАРЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлюється повсякденне життя римських громадян у період Імперії, зокрема, відвідування театралізованих вистав, участь у змаганнях, досліджуються нові явища в релігійному житті суспільства.

Ключові слова: театр, амфітеатр, гладіатори, терми, мітраїзм.

В статье освещается обычная жизнь римских граждан в период Империи, в частности посещение театра, участие в соревнованиях, исследуются новые явления в религиозной жизни общества.

Ключевые слова: театр, амфитеатр, гладиаторы, термы, митраизм.

The article covers daily lives of Roman citizens during the Empire period, in particular, visits to theatrical performances, participate in competitions, new phenomena are studied in a religious society

Key words: theater, amphitheater, gladiators, baths, mitrayizm

Дослідження суспільства з його політичною, економічною історією, розвитком культури буде неповним, якщо не аналізувати повсякденне життя людей, які й творили цю історію. В окремих випадках аналіз, здавалося б, незначних з погляду глобальних цивілізаційних процесів подій, якими жило суспільство кожного дня, для розуміння суті розвитку цивілізації є значно важливішим, ніж здобутки в економіці, винаходи та інші знакові для суспільства досягнення. Студентам, які вивчають стародавній Рим, можна донести прагнення, проблеми суспільства, дух епохи якнайкраще через призму сприйняття повсякденного життя різних груп громадян.

Не менш важливим є і той факт, що реконструкцію життя римського суспільства можна зробити, вивчаючи твори римських істориків, які, або були безпосередніми учасниками описуваних подій, або користувалися джерелами тієї епохи, в якій і жили. Тобто для них самих близькими й зрозумілими були ті проблеми, якими переймалося все римське суспільство.

Джерельну базу для дослідження зазначеної теми становлять "Життя 12 цезарів" Светонія Транквілла [2], які написані за певним шаблоном і де історія Риму розглядається через біографії імператорів, "Історія" Амміана Марцелліна [2] в тій частині, де він характеризує життя суспільства Пізнього Риму та збірник IV ст. н.е. під умовною назвою "Письменники історії августів" [2], де вміщені біографії правителів імперії від Адріана до Нумеріана. До збірника ввійшли твори авторів, які більше ніде не згадуються, тому сучасні історики до цієї інформації ставляться досить скептично. Зразком же для написання збірника були біографії Светонія, тому й твори за стилем нагадують розповіді Транквілла.

Окремі аспекти життя римського суспільства були предметом вивчення в працях Майкла Гранта [4], Франка Коуела [6], Кнабе Г. С. [5], Гиро П. [3], які розкривали побут, сімейні стосунки, релігійні уподобання та інші сторони життя Риму.

Римське суспільство періоду Імперії, судячи із джерел, мало бурхливе життя. Громадяни Риму переймалися не тільки надбанням матеріального, тобто роботою. Велику увагу вони звертали й на інші, не менш важливі для них речі та події.

Римляни в період Імперії, незалежно від їхнього соціального статусу, любили відвідувати театралізовані вистави, цирк, бої гладіаторів, змагання атлетів та інші видовища, навіть брали участь у них. На території Риму в період Імперії функціонував Великий цирк, цирки Фламінія, Саллюстія, Нерона, Доміціана, Адріана та Максенція. Кожен із імператорів вважав, що видовища є складовою частиною життя суспільства й тому витрачав значну частину коштів на їх організацію. Так, імператор Октавіан Август, як свідчить Светоній, в період свого правління влаштував 4 великі спортивні змагання від свого імені і 23 від імені інших магістратів, які не мали власних коштів. Театральні вистави він організовував у всіх кварталах міста, одночасно на багатьох сценах і навіть різними мовами. Гладіаторські бої – не тільки на форумі чи в амфітеатрі, а також у цирку та в септах, тобто місцях на Марсовому полі, де відбувалося голосування на народних зборах. На Марсовому полі ним влаштовувалися також змагання атлетів і навіть морський бій на спеціально викопаній за Тібром водоймі. У цирку за часів Октавіана Августа виступали бігуни, атлети вершники. Інколи це були навіть юнаки із багатих та знатних сімей. Октавіан також організовував Троянські ігри за участю знатних молодих людей. У такий час місто обезлюднювалось. Для недопущення масових пограбувань у цей період навіть виставляли спеціальну охорону по місту [2, с. 72]. На початку свого правління Тиберій також влаштовував гладіаторські бої, залучаючи до них так званих відставних гладіаторів, тобто тих, кого вже відпустили на свободу. За небезпечну роботу їм платили по 100 тис. сестерціїв [2, с. 106]. Але з часом імператор значно скоротив кошти на театральні вистави та гладіаторські бої, зменшив кількість гладіаторів [2, с. 120]. У суспільстві поступово формувалася думка, що знатним особам непристойно виступати на сцені та арені.

Незважаючи на такі обмеження, з часом учасниками всіляких розваг стають усі прошарки суспільства, навіть попри негативне до них ставлення.

Так, при імператорі Калігулі циркові змагання влаштовували з ранку до вечора, арену задля краси посипали вохрою, а кіньми правили тільки сенатори [2, с. 147]. Не дивно, що окремі імператори більше переймалися проблемами гладіаторських боїв та вистав, ніж займалися державними справами.

Зокрема, Гай Калігула змагався в гладіаторських боях [2, с. 154], був їздовим, співав, танцював, боровся бойовою зброєю, виступав у побудованих

ним же циркових приміщеннях, брав участь у всіляких театралізованих виставах [2, с. 164].

Велику популярність серед громадян Риму мали перегони на колісницях. Вони проводились у так званому Великому цирку, який вмщав до 485 тис. відвідувачів. Більшість глядачів сиділи на дерев'яних лавках, що розміщувались позаду передніх рядів, які були кам'яними й призначалися для сенаторів та вершників. Популярність перегонів була такою великою, що чоловіки, жінки та діти починали сходитись у цирк до сходу сонця, щоб зайняти місце. Ті, хто запізнився, вільних лавок уже собі не знаходив. Змагання розпочиналося помпезно, з виходом оркестру, співаків, жерців, що несли зображення богів і богинь, правлячої еліти.

У період Імперії заїзди обмежувалися тільки заходом сонця. Їздовими були або раби, або бідняки. У жорстокому змаганні виживали ті, хто був свого роду професіоналом або кому просто пощастило. На таких перегонах ставки робили на великі гроші, тому існували таблиці заїздів і таблички, що рекламували коней та їздових. Фаворитів змагань знали всі, у суспільстві вони були страшенно популярними.

В епоху Імперії саме всілякі розваги замінили основній масі населення участь в управлінні державою. Поступовий відхід від політичного життя потрібно було чимось заповнити, тому імператори свідомо стимулювали участь громадян Риму у видовищах, оплачуючи їхню вартість. Кожен із імператорів вважав за правило влаштовувати або гладіаторські бої, або перегони на колісницях, або різноманітні театралізовані вистави. Так, Светоній свідчить, що Клавдій організовував численні видовища, і не тільки традиційні. Він вигадував нові, відновлював старі й започаткував там, де їх ніколи раніше не було [2, с. 179]. Задля своєї популярності Олександр Север змушував кандидатів на державні пости влаштовувати народу розваги за свій рахунок. Крім того, він заснував навіть посади скарбників, які повинні були організувати видовища за державні кошти [2, с. 566] та контролювати їхнє проведення.

Светоній Транквілл у своєму творі вказує, наскільки популярними та важливими були ці видовища для простого народу. Із його праці ми дізнаємося, що окремі громадяни заповідали гроші на будівництво театру й навіть персональне втручання Тиберія, який хотів ці кошти використати на будівництво доріг, не допомогло змінити волю власника. Зокрема, у Римі на кошти громадян були побудовані храми, театри та амфітеатри: Марцієм Філіппом – храм Геркулеса, Луцієм Корніфіцієм – храм Діани, Азінієм Полліоном – атрій Свободи, Корнелієм Бальбом – театр, Статілієм Тавром – амфітеатр [2, с. 65]. Але інколи нестримні розваги приводили до того, що ситуація виходила із-під контролю. Так, у м. Полленції бідні громадяни не випускали з площі похоронну процесію, вимагаючи в спадкоємців великі кошти на гладіаторські бої. І тільки втручання імператорського війська дозволило залагодити цей конфлікт [2, с. 121].

Спроба окремих імператорів обмежити розваги римлян не мали позитивних результатів. Згідно з Юлієм Капітоліном, Марк Антоній прийняв необачне рішення. Він наказав узяти гладіаторів на фронт, чим збурих ситуацію в Римі. Серед населення поповзли чутки, що імператор хоче забрати в них розваги й змусити народ займатися філософією [2, с. 395].

Зважаючи на велику популярність видовищні заклади будувалися швидкими темпами й часто із інженерними порушеннями, тому різного роду розваги інколи закінчувалися трагічно. Так, у м. Фідени в часи правління Тиберія, обвалився амфітеатр, у результаті чого загинуло понад 20 тис. осіб [2, с. 122].

Загалом, римляни не могли потерпати через недостатню кількість розваг у різні пори року. За свідченням Ф. Коуела, в період Республіки громадяни мали 66 днів, присвячених всіляким іграм, у II ст. н.е. таких свят було вже 135, а в IV ст. н.е. – кількість їхня досягла 175 [6, с. 239]. Фактично півроку римські громадяни могли насолоджуватись участю в найрізноманітніших розвагах.

У період Римської імперії релігія почала відігравати зовсім іншу роль, ніж за республіканських часів. Тоді традиційні культу були поставлені на служіння новій державі та її правителю – імператору. І саме імператори робили все для того, щоб популяризувати традиційні культу й надати їм нового забарвлення. Август витратив багато коштів і своїх, і чужих, щоб побудувати нові храми та залучити населення до масових релігійних обрядів. Так, Август побудував храм Марса, святилище Аполлона на Палатині, храм Юпітера на Капітолії [2, с. 64]. Громадянами Риму побудовані храми: Геркулеса, Діани, Сатурна та інші [2, с. 65]. Незважаючи на те, що населення Риму зберігало зовнішні форми офіційних культів і відвідувало релігійні церемонії, з'явилися нові тенденції у віруваннях людей. Релігії, яку пропагувала держава, уже було недостатньо для задоволення потреб людей у захисті їх від безжального світу. Тому з'являється ідея бога-спасителя та поширення культів, які прийшли зі Сходу. Відправлення таких культів супроводжувалося дійством-містерією з великою кількістю учасників. Парадокс ситуації полягав у тому, що офіційно культу-містерії не суперечили традиційним релігійним віруванням, і люди могли належати до різних релігій одночасно.

На початку Імперії влада ще боролась із поширенням східних культів, про це свідчить Светоній, характеризує внутрішню політику Тиберія: "чужеземні дієства, а особливо єгипетські та іудейські обряди він заборонив, тих, хто в них брав участь, примусив спалити свій священний одяг із атрибутами віри" [2, с. 120].

Починаючи із II ст. н.е., культу-містерії заповнили Рим. Культ Бахуса (Діоніса) поступово перетворився у привілей впливової еліти суспільства, яка таким чином підкреслювала своє багатство й мала надію продовжити таке ж життя і в потойбічному світі.

Доміціан, який до того як стати імператором, утік від своїх ворогів у священному одязі жерця Ісиди протягом свого життя, всіляко пропагував цей культ. Ним були побудовані величні храми Ісиди та Серапіса (Осіріса) на Марсовому полі [2, с. 268]. На початку Імперії в Римі поширився культ Мітри, який прийшов із території Індії та Персії. Мітраїзм розпочинався як релігія бідних, оскільки вимагав високоморальної поведінки, допомоги один одному, взаємоповаги, тобто мав риси захисника знедолених. І тільки з II ст. н.е. цей культ поширився й серед аристократії та освічених людей.

З часом до екзотичних східних культів залучаються й імператори. Яскравим прикладом такої тенденції є життя Антоніна Геліогабала. Як свідчить Елій Лампрідій, Варій Авіт був жрецем фінікійського бога сонця Елагабала, або Геліогабала. Ставши імператором, він спорудив храм богу сонця, кожного ранку влаштовував пишні священнодійства, приносячи в жертву велику кількість тварин. До своїх священнодійств у примусовому порядку залучав сенаторів і вершників [2, с. 520 – 521], а тих, хто не схвалював таку поведінку, страчував. Релігійна політика в Римі мала двоякий характер. З одного боку, до нових культів залучається населення, яке незадоволене своїм існуванням, а з іншого – еліта, яка участю в пишних ритуалах знаходила виправдання своєму розкішному життю.

Паралельно із містичними культурами в Римі поширювалась астрологія, яка найбільше припала до душі вищим прошаркам суспільства. В умовах нестабільного суспільства, коли ніхто із громадян не був упевнений у завтрашньому дні, астрологи для своєї діяльності знайшли благодатний ґрунт. Не обійшли "турботою" астрологи й імператорів. Велику увагу приділяв всіляким передвісникам Октавіан Август. Свою діяльність протягом дня він узгоджував із різноманітними прикметами. Він настільки був упевнений у своїй долі, що навіть оприлюднив свій гороскоп і випустив срібну монету із знаком Козерога [2, с. 97]. Палким прихильником астрології був і Тиберій. Светоній зазначає, що богам і релігійним культурам Тиберій довіряв мало, натомість він безмежно вірив астрології і був переконаний, що все вирішує доля [2, с. 135].

Серед бідного населення поширена була інша форма інформації про майбутнє: звернення до ворожок і всілякого роду провидців, де люди також залишали багато грошей.

Розвиток римського суспільства неможливо уявити без прославлених терм. Більшість імператорів прагнули увічнити своє правління будівництвом або реконструкцією цих універсальних закладів. Зокрема, і сьогодні відомі руїни терм Нерона, Траяна, Тіта, не враховуючи терми Каракалли та Діоклетіана, які вважалися грандіозними будівлями не тільки в римську епоху. За свідченням Гиро П., у період Імперії нараховувалося 952 терми [3, с. 250].

У термах Каракалли одночасно могли митися 1600 осіб. Це був комплекс різноманітних за призначенням приміщень для купання з холодною

та гарячою водою, бібліотекою, майданчиками для спортивних вправ. В середині лазні були прикрашені статуями та мозаїкою. Вони мали мармурові басейни, кімнати для проживання рабів, складські приміщення для палива.

Терми Діоклетіана одноразово вміщали 3000 людей. Їхнє будівництво було масштабним і тривало 10 років. Для більшості імператорів такі інвестиції ставали правилом. Елій Лампрідій, позитивно характеризуючи Олександра Севера, зауважує: "Він побудував терми у всіх районах, які до цього часу їх не мали" [2, с. 563].

У часи Імперії такі заклади були відкриті як для чоловіків, так і для жінок та дітей. Вартість одного квитка була невеликою, але і її міг компенсувати імператор або багатий громадянин. Для римлян відвідування терм мало не тільки гігієнічний характер, але й суспільний. Вони ходили в терми, щоб зустрітися з іншими громадянами, спілкуватися, займатися фізичними вправами, брати участь в іграх, і, звичайно, зігрітися теплою ванною взимку та охолодитися влітку.

Римські терми були досить демократичними установами, тому особливих обмежень у поведінці там не існувало. Відвідувачі любили у ваннах співати, говорити із друзями, читати, навіть їсти. Терми відвідували як бідні громадяни, так і багаті. Бідніше населення користувалося звичайними послугами, багаті – могли дозволити собі й додаткові. Багатії брали із собою рабів для прислугування або користувалися послугами масажистів. Особливий позитивний настрій у термах створювали сади, в яких вони, зазвичай, і будувалися.

Марцеллін зазначає, що "один багатій стільки приносив із собою різноманітного одягу, що можна було відразу одягнути одинадцять осіб". У його розпорядженні були тонкі льняні простирадла та "витягнута з-під преса чиста білизна" [1, с. 431].

Римські громадяни мали й невибагливі розваги. Серед бідноти особливо популярними були так звані "винні харчевні", які вважалися дешевими місцями відпочинку. Оскільки там збиралися нижчі прошарки суспільства, влада завжди підозріло ставилася до такого роду закладів, боячись організації змов чи якихось інших деструктивних дій. Але, незважаючи на бажання багатьох імператорів обмежити роботу таких шинків, вони в Римі процвітали.

Бідні громадяни Риму періоду Імперії звикли й до всіляких подарунків та роздавань з боку влади. Починаючи із Октавіана Августа, імператори частину коштів, яку отримали від свого народу, повертали йому ж, але у вигляді грошових та матеріальних подарунків.

Так, Октавіан Август періодично винагороджував громадян грошима по 300–400 сестерціїв на особу, роздавав безкоштовно хліб [2, с. 70 – 71]. Такі ж грошові винагороди організував Доміціан [2, с. 271]. Він же під час свят роздавав всілякі харчові продукти та напої. Такі подарунки робили практично всі імператори. Населення Риму, яке звикло до таких заохочень, часто

”нахабніло” й вимагало додаткових роздавань. Так, Октавіан Август дуже обурився, що громадяни вимагали не обіцяних ним подарунків і навіть видав з цього приводу едикт, у якому зазначив, що ”тепер ніяких подарунків більше не буде, хоча раніше він збирався їх роздати” [2, с. 71].

Светоній Транквілл, інші автори епохи Імперії у своїх творах тільки констатували події й не давали їм оцінку, чого не можна сказати про Амміана Марцелліна. Він у досить темних тонах змальовує життя римського суспільства й не шкодує негативних відтінків, говорячи як про еліту суспільства, так і про народ.

Зокрема, Амміан обурюється тим, що багаті витрачають великі кошти на свій одяг, оточення, розваги із жінками та всілякі видовища. Причому, це все вони вважають першочерговим у своєму житті. Натомість, вони ”бояться науки як отрути, не читають ніяких книжок” [1, с. 430], а свої подорожі за межі маєтку порівнюють із походом Олександра Македонського” [1, с. 431].

Амміан Марцеллін зазначає, що еліта суспільства пихата, нечесна, зарозуміла й не дуже розумна.

Не менше негативу й при характеристиці народу, якого Марцеллін називав бездіяльним і лінивим. Він зазначав, що своє життя вони проводять за вином, грою в кості, у вертепах і видовищах. ”Великий цирк є для них храмом, житлом, місцем зборів, і вищою метою їхніх бажань” [1, с. 433]. Великим недоліком імператор вважав неробство й прагнення до всіляких розваг.

Таким чином, римське суспільство, що розпочало свою історію як громадянська община із правами народу на участь в управлінні державою, у період Імперії практично втратило ці позиції. На зміну народним зборам прийшли видовища та розваги. Гарантії імператорської влади поширювалися не на гідне життя громадянина в суспільстві, а на проведення його вільного часу під контролем держави. Імператори декілька століть поспіль свідомо культивували таку систему життя римських громадян. Це призводило до люмпенізації бідних прошарків суспільства й до всездозволеності правлячої еліти, про що яскраво й свідчать твори римських авторів періоду Імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аммиан Марцеллин. История // Историки и история. – М.: Остожье, 1997. – Т. 2. –С. 410–434.
2. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Властелины Рима. – М.: ”Ладомир”, 1999. – 944 с.
3. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян: Пер. с франц. – 2-е изд. – М.: ”Алетейя”, 1995. – 592 с.
4. Грант Майкл. Римляне. Цивилизация Древнего Рима. / Пер. с англ. И.Ю. Мартынова. – М.: ЗАО Центраполиграф, 2005. – 397 с.
5. Кнабе Г.С. Древний Рим – история и повседневность: Очерки. – М.: Искусство, 1986. 206 с.
6. Коуэл Ф. Древний Рим. Быт, религия, культура. / Пер. с англ. О.Д. Сидоровой. – М.: ЗАО Центраполиграф, 2006. – 255 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пономаренко Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: соціально-економічний розвиток суспільства у стародавній та середньовічний періоди.

УДК 94 (73).091.1/.8

АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ НОВОГО КУРСУ Ф.Д.РУЗВЕЛЬТА

Лариса ШИНКАРЕНКО (Кіровоград)

У статті розкриваються історіографічні аспекти соціальних програм адміністрації Рузвельта під кутом політичної боротьби з опозицією.

Ключові слова: історіографія, Новий курс, соціальні програми, опозиція, політична боротьба

В статье раскрываются историографические аспекты социальных программ администрации Рузвельта под углом политической борьбы с оппозицией.

Ключевые слова: историография, Новый курс, социальные программы, оппозиция, политическая борьба

The article describes the historiographical aspects of the social programs of the Roosevelt administration at an angle of political struggle with the opposition.

Key words: Historiography, New Deal, social programs, opposition, political struggle.

Майже вісімдесят років пройшло з часу впровадження Нового курсу Франкліном Рузвельтом, як програми виходу країни із світової кризи та відновлення економічної, соціальної та політичної стабільності США, проте інтерес науковців до нього не зменшується, а, навпаки, збільшується. Політика Нового курсу є особливою темою дослідження у світовій історії. Гостра боротьба з питання про оцінку реформ Нового курсу розгорнулася і триває в американській історичній науці з 1933р. зразу ж після впровадженнь перших реформ. Американська історіографія Нового курсу Рузвельта презентована великою кількістю напрямків дослідження. Проблеми соціальних програм Нового курсу та політичної боротьби навколо їх прийняття розглядаються здебільшого в загальному контексті Великої депресії та Нового курсу.

З огляду на те, як дослідники оцінюють результати Нового курсу, зокрема прийняття законів у соціальній сфері та введення їх у дію сформувалося три основних напрями: ліберальний, консервативний, радикальний [1, с. 3].

Провідне місце в дослідженні Нового курсу Ф. Рузвельта займають представники ліберального напрямку, що почав формуватися на початку 30-х років й остаточно склався в США після Другої світової війни. Серед засновників ліберально-апологетичного тлумачення політики Ф. Рузвельта провідне місце належить одному з провідних американських істориків Г. Коммаджеру [2, 45]. Найяскравішим представникам американської ліберальної історіографії Алану Невінсу (“1933 - 1934: два важливих роки”) [3], Ч. О. Бірду, М. Р. Бірд (“Американський дух. Дослідження ідеї цивілізації в США”)[4], Бейселу Рауху (“Історія Нового курсу”)[5], Артуру М. Шлезінгеру-молодшому (“Ера Рузвельта”, “Цикли американської історії”)[6;7], Річарду Хофстедтеру (“Американська політична традиція”, “Ера реформ”)[9;10], Ф. Фріделу (“Франклін Рузвельт”, “Франклін Д. Рузвельт: Рандеву з долею”)[11;12], Е. Голдману (“Рандеву з долею: Історія сучасних американських реформ”)[12], Д. М. Бернсу, У. Лейхтенбергу (“Роки ФДР. Про Рузвельта і його нащадків”, “Франклін Д. Рузвельт і “Новий курс”, “У тіні ФДР: від Гаррі Трумена до Барака Обама”, “Відродження Верховного Суду: Конституційна революція в епоху Рузвельта”)[13;14;15;16] належать найважливіші досягнення у вивченні досліджуваного періоду в історії Сполучених Штатів. У розробці своїх концепцій вони виходять з того, що історичний розвиток Америки йде шляхом неухильного зростання і розширення ліберальної традиції, прогресивного пристосування капіталізму до потреб суспільного розвитку. Одне з центральних місць у цьому процесі вчені - історики відводять саме Новому курсу, який визначається ними як третя Американська революція. Відповідно до цієї концепції перша революція 1775–1783рр. покінчила з феодалними пережитками та колоніальною залежністю, друга - 1861 -1865р.р.- знищила рабовласництво, а третя – Новий курс – змінила природу капіталізму і держави в США [1, с.4.].

А. М. Шлезінгер - молодший піддав критиці політику адміністрацій Куліджа й Гувера. У результаті їхньої обмеженості й близорукості, зазначав автор, настала криза “старого порядку”. Шлезінгер, ідеалізуючи реформаторську діяльність Ф. Рузвельта і його адміністрації, підкреслював, що політика Нового курсу означала розрив з історією США 20-х років, пов’язану з антиетатистськими програмами попередніх адміністрацій [6]. Видатний історик Ф. Фрідел у своїх дослідженнях проаналізував готовність Ф. Рузвельта як політика й людини до соціальних новацій Нового курсу. Автор з апологетичних позицій оцінював діяльність Президента, зокрема у сфері соціальних перетворень [9; 10]. Безпосередньо історії реформ Ф. Рузвельта, зокрема в соціальній сфері, присвятив свої праці В. Лейхтенберг, в яких він підкреслював позитивні наслідки проведених адміністрацією Ф. Рузвельта соціальних програм, розкрив основні напрями діяльності опозиції Новому курсу, вказав на значний вплив соціальних перетворень, проведених адміністрацією Ф. Рузвельта на формування

соціальної політики наступних американських урядів, дав загальний аналіз американської історіографії досліджуваного періоду [13;14;15; 16].

Історики-ліберали зробили вагомий внесок у дослідження цього періоду. Саме представникам цього напрямку належить введення в обіг поняття “два Нових курси“, в яке кожен із авторів вкладав різний зміст. Так, Бейсел Раух в “Історії Нового курсу“ (1944 р.) у зміст двох Нових курсів вкладає зміну у політиці Ф. Рузвельта від правого спрямування до лівого. Новий курс 1933 року був, на його думку, консервативним, й основним його завданням якого було відродження економіки й сільського господарства після Великої депресії, а не проведення докорінних реформ. Саме другий Новий курс, що розпочався з 1934 року та закріпився “Другою сотнею днів“ у 1935 році, тісно пов'язаний зі змінами в соціальній політиці й знайшов розкриття в ухваленні Національного акту про трудові відносини (the Wagner Act), та Закону про соціальне забезпечення (SSA).

З інших позицій дає тлумачення концепції двох Нових курсів Ерік Голдмен у дослідженні “Рандеву з долею“ (1952)[12]. Перший Новий курс він подає як новонаціоналістичний, другий – як нову свободу з новим радником Вілсоном, а Луїсом Брайдесом – як ключовою фігурою взаємодії та синхронізації процесів, і пов'язує ці назви з прийняттям федерального Закону про цінні папери в перший період та SSA і the Wagner Act у другий [14, с.216–217]. А такі дослідники американської історії, як Річард Поленберг, Беррі Карл, Дж. Паттерсон та ін. розробили концепцію третього Нового курсу (1937 – 1940 рр.). Вищевказані дослідники вважають, що він (третій Новий курс) розпочався зі згорання соціальних програм з 1937 року, коли Суди намагалися трактувати соціальне законодавство Ф. Рузвельта як таке, що суперечить конституційним нормам. Основним завданнями третього Нового курсу стали трансформація адміністрації Президента в бюрократичний апарат європейського зразка й проведення судової та адміністративної реформ. Вперше термін “третій Новий курс“ використав Олександр Сешс у статті “Рузвельт і Америка“ в журналі “Економіст“ 1937 року[17].

Значний внесок у дослідження історії робітничої політики зробив американський учений – історик, політолог Ірвінг Бернштейн. Його тритомне дослідження історії американського робітничого руху охоплює роки Великої економічної кризи (1929 – 1933рр.); буремні роки зростання ролі профспілок та укладення колективних договорів у період між 1933 –1941рр.; і гуманного суспільства, в якому він стверджував, що Новий курс відіграв важливу роль у збереженні демократії і капіталізму в США [18].

Заслугою істориків - лібералів є уведення ними в науковий обіг значного кола нових джерел. Вони детально досліджували різні аспекти соціальних програм адміністрації Рузвельта та політичної боротьби навколо їхньої реалізації. Ми можемо констатувати, що увага до вивчення соціального законодавства ліберальними авторами пов'язана з загальною апологетикою реформістської діяльності Ф. Рузвельта.

Іншу, негативну оцінку соціальним реформам періоду Нового курсу, дають автори консервативного напрямку, пояснюючи свою позицію несприйняттям посилення регулювальної ролі держави як порушення глибокої історичної традиції США, заснованої на ідеології твердого індивідуалізму.

Витоки консервативної історіографії “Нового курсу” варто шукати в антирузвельтівській публіцистиці 30-х років, де по суті містилися головні звинувачення на адресу соціальної політики “Нового курсу”. Ідеї, викладені в ній, отримали наукове оформлення в працях політологів та публіцистів періоду проведення Нового курсу. Становленню консервативного підходу до Нового курсу сприяли праці президента Віконсинського університету республіканця Г. Френка та члена “мозкового треста” адміністрації Рузвельта демократа Р. Молі, який у другій половині 30-х років відійшов від прихильників Нового курсу (ньюдилерів) на бік “правих” [2, 45]. Одним із перших, хто підтримав і виступив з консервативних позицій був Г. Гувер. Будь-які форми втручання уряду в планування і регулювання економіки, фінансів, торгівлі, розширення державної власності й прийняття державних соціальних програм допомоги фермерам, робітникам ототожнювалися Г. Гувером то з комунізмом, то з фашизмом [2, 46]. Висловлювання Г. Гувера були підтримані й розвинуті в працях істориків і політологів Р. Ч. Моллі, Д. Лоуренса, Е. Робінсона, Д. Фліна. Характерним у них є звинувачення Рузвельта та його прихильників (“ньюдилерів”) у порушенні Конституції, “основ федералізму”, “узурпації прав штатів”, “замаху на право власності”. Сама політика Нового курсу означала відхід від американських традицій і цінностей [2, с.46].

Певна еволюція консервативних підходів у дослідженні соціальних програм Ф. Рузвельта й політичної боротьби навколо їхнього прийняття й уведення в дію відбулася у 50 – 60-ті роки ХХ ст. Зокрема, під впливом американських реалій і післявоєнних труднощів автори більше вказують на спадкоємність Нового курсу з традиціями американського реформізму, ніж на його розрив з філософією Гувера. Це стосувалося й проблеми становлення соціального законодавства та боротьби в політичних колах щодо ухвалення соціальних програм адміністрації Ф. Рузвельта.

У 70–80-ті рр. ХХ ст., у зв’язку із загальним поправлінням політичного життя Америки, особливо за часів адміністрації Р. Рейгана та її курсом на обмеження ролі держави, відбувається зміцнення позицій неоконсервативної історіографії, яка починає активніше звертатися до сюжетів Нового курсу. Тому відбувається посилення негативно-критичного ставлення до реформаторської діяльності Ф. Рузвельта. Так, Р. Фрейман акцентував увагу на тих заходах адміністрації Рузвельта, котрі спрямовувалися на реформування Верховного Суду, та були нічим іншим, як замахом на руйнування основ американських демократичних інститутів [19].

Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. усе більшого поширення набувають негативні оцінки Нового курсу Рузвельта, а саме у сфері його соціальної

політики та законодавства. Концепції багатьох сучасних дослідників фактично відтворюють судження ортодоксальних консервативних авторів 30 – 50-х рр. ХХст. 1999 року Пулітцеровську премію отримала книга історика Стенфордського університету Девіда М. Кенеді “Свобода від страху: американський народ в роки депресії та війни“, в якій зазначається “Чим би він (Новий курс) не був, це була не програма по оздоровленню економіки, і у крайньому разі неефективна програма“ [20].

Назва дослідження сучасного американського історика Джима Пауелла “Помилки Ф. Рузвельта: як Франклін Д. Рузвельт та його Новий курс продовжили Велику депресію“ сама свідчить про ставлення автора до реформ Нового курсу. Аналізуючи економічну статистику, звіти соціальних фондів, документацію фінансових та промислових корпорацій, окремі матеріали Конгресу, історик доводить, що Новий курс не тільки не врятував економіку держави, а призвів її ще до більш затяжної кризи. Зокрема, на його думку, прийняття трудового та соціального законодавства, не тільки не полегшили, а навпаки, поглибили становище робітничого класу та загострили суперечки між роботодавцями та найманою робочою силою. Негативним аспектом, на погляд Джима Пауела, була спрямованість соціальних програм Ф. Рузвельта на скорочення фінансування робіт у приватному секторі та заміна їх суспільними роботами в державному [21, с.174–194].

Автор статті вважає, що такі твердження не враховують специфіку й масштаби кризи 30-х років і ті позитивні зрушення, які все ж таки відбулися внаслідок упровадження соціальних програм і трудового законодавства адміністрації Ф. Рузвельта в життя: зменшення безробіття і певний ефект від впровадження суспільних робіт, і перехід від цехової організації до виробничого принципу розбудови профспілкових організацій.

Ще одним помітним явищем в американській історіографії є радикальна течія (в рамках ліберальних підходів). Представники цієї течії небезпідставно указували на обмеженість ряду реформ Нового курсу та заперечували їх позитивні сторони, надаючи в цілому негативну оцінку діяльності Президента Ф. Рузвельта. Відзначимо, що суперечки щодо оцінок боротьби навколо соціальних програм Нового курсу Ф. Рузвельта зводяться до двох підходів: перший – чи можна розглядати політику Нового курсу як сукупність “радикальних інновацій“, які фундаментально змінили майбутній курс відносин “держава – економіка“, другий – розглядати їх потрібно як “консервативні стратегії“, що покликані відновити соціально - економічну стабільність у контексті збереження американських цінностей.

Прихильники тлумачення “радикальних інновацій“ з табору лібералів переконані, що Новий курс являв собою високоінноваційні програми, які спонсорувалися урядом і символізували собою тотальний перегляд ролі держави в усіх сферах життя суспільства. Це засвідчив Вільям Лейхтенберг, найавторитетніший історик доби Нового курсу, який указав на те, що “радикально новий відхід“ Нового курсу, характеризується поширенням

присутності федерального уряду, розвитком системи державної допомоги, об'єднанням робочих залучених у промисловості у спілки. Все це, на його думку, робить 1930-ті роки унікальним періодом у історії США [14, с.229–230].

Крім того, представники радикальної течії класифікували явище Нового курсу разом з його соціальними програмами “як консервативні стратегії” наголошуючи, що вони (програми) по суті спрямовувалися на збереження капіталістичного порядку. Дослідження Нового курсу істориками-радикалами ґрунтувалися на концепції “корпоративного лібералізму”, згідно з яким реформи Ф. Д. Рузвельта так само, як і більш ранні реформаторські курси Т. Рузвельта та В. Вільсона, формувалися та втілювалися в життя в тісній взаємодії з освіченою політичною елітою і лідерів бізнесу. Історичний сенс Нового курсу в такій інтерпретації полягав у забезпеченні класової гегемонії корпоративного бізнесу. Щодо реального значення соціально-економічних реформ Нового курсу, то від них виграли передусім верхні верстви, а нижні як завжди залишилися в приниженому становищі. Такої думки щодо оцінки Нового курсу дотримувалися К. Гордон, Пол Конкін [1, с.4].

Погоджуючись з положенням про запровадження Новим курсом суттєвих змін, Бартон Бернштейн усе ж таки робить висновок, що в результаті запровадження політики Нового курсу не вдалося вирішити проблеми депресії, поліпшити рівень бідності, перерозподілити доходи, впровадити до кінця рівність і протистояти расовій дискримінації та сегрегації. На думку Бартона Бернштейна, ліберальні цілі політиків Нового курсу призвели до негативних результатів [22, с.264].

Вольфган Шивельбуш, лауреат премії Генріха Манна, у своєму дослідженні “Три нових курси: роздуми про Америку Рузвельта, Італію Муссоліні, Німеччину Гітлера” проводить паралелі між програмами та стилями керівництва Адольфа Гітлера, Беніто Муссоліні і Франкліна Рузвельта. Він показує, як багато спільного й розхожого було в політиці вищезгаданих лідерів, особливо у сфері соціальних перетворень, зокрема в організації громадських робіт, створенні робочих і молодіжних таборів. Тільки для фашистської Італії та нацистської Німеччини соціальні перетворення були складовою політики мілітаризації, спрямованої на підготовку до війни. А в США в рамках демократичного суспільства формування нової соціальної політики адміністрації Ф. Рузвельта, проведення соціальних законопроектів через Конгрес були спрямовані на розв’язання суто конкретних завдань, як то: зменшення безробіття, зниження соціальної напруженості та запобігання перемозі фашизму й нацизму в країні [23].

З 30-х років ХХ ст. в США склалася марксистська школа (А. Вільямс, А. Ренсом, У. Фостер), яка мала певний вплив на трактування інтерпретацій проблематики Нового курсу, зокрема, його соціальних аспектів. Ураховуючи соціальні досягнення США, рівень розвитку й добробуту американців, автори марксистського напрямку більш об’єктивно й аргументовано трактували

новації Нового курсу, відмічаючи його позитивну роль в соціальних перетвореннях американського суспільства.

Підбиваючи підсумки аналізу основних напрямків американської історіографії, оцінок політичної боротьби навколо соціальних програм Нового курсу, потрібно констатувати, що в цілому, за винятком деяких крайніх консервативних і занадто радикальних авторів, переважають наукові позитивні оцінки соціальних реформ адміністрації Ф. Рузвельта. Проте, в останні часи в умовах погіршення загальної фінансової, економічної позиції США серед американських, суто консервативних авторів посилюються та навіть відтворюються критичні оцінки Нового курсу консервативних авторів 30– 50-х років ХХ ст. Отже, проблематика Нового курсу, зокрема його соціальних програм, і досі залишається об'єктом різних та інколи протилежних оцінок. Це засвідчує неординарність, суперечливість і неоднозначність самого явища Нового курсу й необхідності його дослідження в сучасних умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Согрин В.В. „Три ключевые проблемы исследования истории Нового курса Ф.Д.Рузвельта” // Новая и новейшая история. – 2007– №5. – С.3 –24
2. Сивачев Н.В. „Новый курс” Рузвельта”//Вопросы истории. –1981–№9. – С. –45–63.
3. Nevins A. 1933–1934: Two Momentous Years.-The New York Times Magazin. December 31, 1933.
4. Beard Ch. A., Beard M.R. The American Spirit. A Study of the Idea of Civilization in the United States. New York, 1942.
5. Rauch B. A History of the New Deal. 1933-1938. N.Y.1944.
6. Schlesinger A. M., Jr. The Age of Roosevelt. Vol. I. The Crisis of the Old Order. New York: Mariner Books, 2003. 576p.; Vol. II. The Coming of the New Deal. New York: Mariner Books, 2003. 688p; Vol. III. The Politics of Upheaval: 1935-1936. New York: Mariner Books, 2003. 768p.
7. Schlesinger A.M., Jr. The Cycles of American History. New York: Mariner Books, 1999. 512p.
8. Hofstadter R. American Political Tradition. New York: Random House, 1948. 560p.
9. Hofstadter R. The Age of Reform. From Bryan to FDR. New York: Knopf, 1955. 352p.
10. Freidel, Frank. Franklin D. Roosevelt (4 vol 1952–73)
11. Freidel, Frank. Franklin D. Roosevelt : A Rendezvous with Destiny. N.Y. 1990. 710p.
12. Goldman Rendezvous With Destiny: A History of Modern American Reform N.Y.1977.
13. Leuchtenburg W. E. The Supreme Court Reborn: The Constitutional Revolution in the Age of Roosevelt. Oxford: Oxford University Press, 1996. 368p.
14. Leuchtenburg W. E. The FDR Years. On Roosevelt and His Legacy. New York: Columbia University Press, 1995. 377p.
15. Leuchtenburg W. E. Franklin D. Roosevelt and the New Deal, 1932-1940. New York: Harper and Row, 1953. 432p.
16. Leuchtenburg W. E. In The Shadow of FDR: From Harry Truman to Barack Obama. New York: Cornell University Press, 2009. 432p.

17. Меншикова А. А. Реорганизация органов исполнительной власти в годы “Нового курса” Ф. Д. Рузвельта / А. А. Меншикова // Автореф. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – Саратов, 2003.
18. Irving Bernstein A Caring Society: The New Deal, the Worker, and the Great Depression. Boston: Houghton-Mifflin Co., 1985. 338p.
19. Feinman R.L. Twilight of Progressivism: the western republican senators and the New Deal. Baltimor –L.: The Johns Hopkins University Press, 1981.
20. Пауэлл Дж. Как политика Рузвельта продлила Великую депрессию / Джим Пауэлл // <http://www.inleberity.ru/library/study/564/>
21. Powell, Jim. FDR's Folly: How Roosevelt and His New Deal Prolonged the Great Depression. (2003). 336p.
22. Bernstein, Barton J. "The New Deal: The Conservative Achievements of Liberal Reform". In Barton J. Bernstein, ed., Towards a New Past: Dissenting Essays in American History, pp. 263–88. (1968), an influential New Left attack on the New Deal.
23. Schivelbusch W. Three New Deals : reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy, and Hitler's Germany, 1933-1939. New York: Metropolitan Books, 2006. 242p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шинкаренко Лариса Омелянівна – магістр права, викладач кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: новітня історія США, соціальні програми Нового курсу Ф. Д. Рузвельта, соціальне законодавство України та США.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94(477.82):281.9

“ВОЛЫНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ” ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Ірина БАЛІАС (Київ)

У статті проаналізована культурно-освітня діяльність волинського православного духовенства на основі періодичного видання “Волынских епархиальных ведомостей”. Показано значення журналу в поширенні культури та освіти на території Волинської губернії.

Ключові слова: епархія, Волинська губернія, православне духовенство, “Волынские епархиальные ведомости”, періодичне видання, культурно-освітня діяльність.

В статье проанализирована культурно-образовательная деятельность волинского православного духовенства на основе периодического издания “Волынских епархиальных ведомостей”. Показано значение журнала в распространении культуры и образования на территории Волынской губернии.

Ключевые слова: епархия, Волынская губерния, православное духовенство, “Волынские епархиальные ведомости”, периодическое издание, культурно-образовательная деятельность.

Educational activity of the Volynia orthodox clergy is analysed on the basis of magazine of “Volynskikh of eparkhial'nykh vedomosti” in the cultural article. The value of magazine is rotined in distribution of culture and education on the territory of the Volynia province.

Keywords: diocese, Volynia province, orthodox clergy, “Volynski of eparkhial'nye vedomosti”, magazine, cultural and educational activity.

У духовному житті людини важко знайти чинник, який би протягом століть відігравав більшу роль, ніж релігія. Традиційно духовенство займало особливе місце в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті, маючи вагомий вплив на всі сфери життя громади. Не стала винятком і Волинська губернія, священство якої мало безпосередній стосунок до культурно-освітніх процесів краю. Ця діяльність відбивається на сторінках релігійного часопису “Волинские епархиальные ведомости”.

Актуальність цього питання зумовлена необхідністю вивчення діяльності православного духовенства Волинської губернії в культурній та освітній сферах з метою розкрити її роль у житті Волинської губернії. Російська православна церква як духовна інституція в цей час посідає важливе місце в суспільному житті на теренах Волинської губернії. У свою чергу, “Волинские епархиальные ведомости” є важливим джерелом українського історичного минулого не тільки в духовному, а й культурно-освітньому житті, адже їхній інформаційний зміст допомагає показати те значення, яке мало православне духовенство в розвитку культури та освіти.

Метою є здійснення історичного та культурно-освітнього дослідження значення діяльності православного волинського духовенства через призму “Волинских епархиальных ведомостей” як головного періодичного видання православної церкви на території Волинської губернії. Для досягнення поставленої мети автор ставить перед собою наступні завдання: 1) розкрити культурно-освітню діяльність православного волинського духовенства; 2) показати значення релігійного часопису “Волинские епархиальные ведомости” в культурно-освітній діяльності православного волинського духовенства.

Дослідження історії церковного життя Волині бере свій початок ще в другій половині XIX ст. Першою стала праця П. Карашевича “Очерк истории Православной церкви на Волыни”, у якій у хронологічній послідовності показано короткий виклад історії православ'я на Волині [1]. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. з'являються дослідження, присвячені різним аспектам церковного життя краю: “Девятисотлетие православия на Волыни” [2], Н. Теодоровича “Волинская духовная семинария” [3], А. Хойнацкого “Почаевская Успенская Лавра: историческое описание” [4]. Однак, ці праці мають поверховий та описовий характер. У цей же час з'являються перші твори, присвячені “Волинским епархиальным ведомостям”, а саме: В. Серезневского “Список русских повременных изданий с 1703 по 1899 год со сведениями об экземплярах, принадлежавших Библиотеке Императорской Академии наук” [5], і стаття С. Рункевича в третьому томі “Православной богословской энциклопедии” [6].

Радянський етап у вивченні цієї теми задекларований явним регресом. Проблематика державно-церковних відносин спиралася на основні принципи ставлення більшовицької партії і Радянської держави до релігії, православної церкви, духовенства, тому це питання було не актуальним.

З проголошенням незалежності України тематика діяльності духовенства починає відроджуватися. 1991 р. виходить праця О. Крижанівського “Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)” [7], в якій дано загальний огляд становища православної церкви на Волині першої половини XIX ст. Помітним внеском в аналізі “Волинских епархиальных ведомостей” є бібліографічні дослідження Б. Кругляка [8], Л. Денисенко [9], І. Міляевич

[10], Н. Сапарина [11]. Так, учені вважають, що релігійний часопис “Волынские епархиальные ведомости” заслуговує на дуже високу оцінку і жоден дослідник історії Волині цього періоду не зможе обійтися без цього видання. Православному духовенству Волинської губернії присвячені праці С. Жилюка [12], Ю. Хитровської [13], Ю. Коптюха [14], С. Жилюка, Б. Бойко [15]. На жаль, вищезазначені праці тільки побічно торкаються нашого питання, не досліджуючи “Волынские епархиальные ведомости” як джерело культурно-освітньої діяльності Волинської православної єпархії, а лише показують, які заходи в освіті та культурі проводила російська православна церква у Волинській губернії.

Входження Волині до складу Російської імперії мало відчутні наслідки й для релігійної сфери життя краю. Близько 800 волинських церков було повернуто православним. 1796 р. в Острозі при вікарному єпископі Варлаамі (Шишатському) була відкрита Волинська Духовна семінарія, а 1799 р. – відновлена Волинська єпархія. Таким чином, Волинська єпархія була відновлена в друге.

На території Волинської губернії православна церква займалася церковно-просвітницькою діяльністю, а саме: відкривала при парафіях та братствах школи, створювала бібліотеки, відновлювала та зберігала давні пам'ятки православ'я, організовувала різні читання та бесіди, розповсюджувала книги та брошури релігійно-морального змісту.

16 грудня 1866 р. Синод видав наказ №2313, що дозволяв волинському єпископу Агафангелу розпочати видання “Волинских епархиальных ведомостей”, мета яких полягала в тому, щоб пожвавити єпархіальне діловодство [12, с. 92; 15, с. 53]. Ініціаторами створення журналу та його першими редакторами були викладачі Волинської духовної семінарії. На той час цей духовний навчальний заклад, хоч і був на окраїні губернії, у Кременці, (в усіх інших випадках “єпархіальні відомості” в Україні видавалися в адміністративних центрах єпархій), але залишався духовним та інтелектуальним центром Волинської єпархії [11, с. 64]. Тут викладали видатні українські вчені не тільки в галузі богослов'я і церковної історії, а й філології, етнографії, історії та правознавства.

“Волынские епархиальные ведомости” поділялися на дві частини: офіційну та неофіційну. В офіційній частині подавалися царські маніфести й накази по духовному відомству, накази місцевого духівництва – консисторії, архієрея, училищної ради, розпорядження Синоду та місцевого духовного керівництва, розпорядження світської влади стосовно духовенства та його взаємостосунків з парафіянами. Також у виданні надавалася інформація про нагороди священників, присвоєння духовних і наукових ступенів, призначення, звільнення й переміщення духовенства по єпархії, подавалися відомості про вакансії, різні оголошення тощо [8, с. 22; 11, с. 64].

Неофіційна частина становила приблизно 2/3 обсягу відомостей, що свідчить про її важливість. Вона містила єпархіальний літопис (дослідження з

історії православної церкви на Волині, історико-статистичний опис церков, монастирів Волинської єпархії тощо) та єпархіальну хроніку (найважливіші поточні події в єпархії). Проте зміст неофіційної частини видання завжди виходив далеко за межі цих завдань: тут друкувалися історико-краєзнавчі та етнографічні праці, проблемні статті з педагогіки, розвідки з археографії та книгознавства, поради з народної медицини й сільського господарства [10, с. 63; 11, с. 66].

Завдяки викладачам Волинської духовної семінарії неофіційна частина “Волинских єпархиальных ведомостей”, була перетворена у своєрідний цікавий журнал, що поєднував інформаційні, освітні та популяризаторські функції. Тому читачами журналу були не тільки православне духовенство, а й учителі, лікарі, службовці, студенти тощо. Таким чином, “Волинские єпархиальные ведомости” виконували дві основні функції: забезпечували волинське священство офіційними документами та сприяли духовному, інтелектуальному збагаченню, підвищували загальний культурно-освітній рівень не тільки духовенства, а й місцевого населення.

До 1881 р. на титульній сторінці відомостей було зображення Христа, а потім – образ Почаївської Божої Матері з преподобним Іовом Почаївським та св. Федором Острозьким [15, с. 54].

“Волинские єпархиальные ведомости” з перших номерів друкували матеріали з історії православної церкви на Волині, дослідження про парафії, статті про храми й монастирі, що несли в собі не тільки інформаційний, а й культурно-освітній зміст.

З 1868 р. “Ведомости” постійно друкували докладні історико-статистичні описи церков, які відзначалися ґрунтовною документальністю. Так, у відомостях були опубліковані описи православних церков м. Кремінця: соборної Свято-Миколаївської, Христовоздвиженської, Різдва-Богородиці Туницької та Богоявленської [16, с.3 – 7, 49 – 53, 130 – 134, 238 – 245, 379 – 385, 477 – 483]; описи церков м. Луцька: Дмитрівської, Свято-Троїцької, Миколаївської та Воскресенської [19, с. 407 – 416, 505 – 510]. Окрім цього, на сторінках відомостей друкувалися описи міст, містечок та сіл губернії. До 1908 р. на шпальтах відомостей були описані міста: Кремінець [20, с. 417 – 428, 455 – 479], Заславль [21, с. 843 – 851], Дубно [22, с. 585 – 606], Рівне [24, с. 237 – 249]; містечка: Крупець [19, с. 544 – 563], Вишнівець [19, с. 826 – 837] Берестечко [20, с. 167 – 180], Іскорость [24, с. 352 – 363], Вишгородок [24, с. 997 – 1009] Миляновичі [26, с. 407 – 416], Шумськ [25, с. 77 – 86]. Рахманів [26, с. 128 – 13]; села: Тихомль Острозького повіту [17, с. 189 – 195, 250 – 256,] Білосток [17, с. 637 – 744], Дубище Староконстантинівського повіту [20, с. 17 – 24], Поляховка Заславського повіту [20, с. 676 – 682], Городище Заславського повіту [21, с. 1 – 7], Перевали Володимир-Волинського повіту [21, с. 247 – 253], Пересониця Рівненського повіту [24, с. 548 – 559] та багато інших. Усі ці відомості підвищували культурний рівень

та збагачували інтелектуально читачів видання, пробуджували бажання пізнавати свій край і його культуру та історію.

У неофіційній частині друкувалися історичні джерела з історії церкви Волині. Так, була опублікована копія дарчої грамоти галицького князя Льва Даниловича на Лавров монастир у Почаєві [17, с. 298 – 303]. Також у виданні копій історичних документів трапляються цікаві публікації, зокрема копія документа, що був виданий польським королем Сигізмундом-Августом князю Костянтину Костянтиновичу Острозькому на побудову міста Костянтинова [17, с. 695-699]. Окрім документів, у “Волинских епархиальных ведомостях” виходили статті, присвячені православним святым. Наприклад, кожен рік на сторінках “Ведомостей” вшановувалася пам'ять просвітників слов'ян Кирила та Мефодія в статтях: “В день святых равноапостольных Мефодія і Кирила, просвітників слов'янських” [22, с. 477 – 491], “Життя та подвиги святых Кирила та Мефодія” [25, с. 273 – 296].

Також виходили публікації, які мали історичні відомості про минуле Волині за часів литовсько-польської доби: “Діяння князя Костянтина Костянтиновича Острозького на користь православ'я в Південно-Західній Русі” [19, с. 275 – 285, 317 – 328], “Релігійні відносини литовсько-польських королів до древньої Волині з 1337 по 1565 роки” [20, с. 525 – 540, 555 – 568], “Релігійні відносини литовсько-польських королів до православного народу Південно-Західної Русі” [22, с. 117 – 129, 199 – 219].

У боротьбі за здоровий спосіб життя на сторінках відомостей порушувалися питання шкідливості паління та алкоголю, пропагувалося викорінення цих згубних звичок у статтях: “Замітка про шкідливий вплив тютюнокуріння на хлопчиків, які курять” [16, с. 309], “Діти й алкоголізм” [26, с. 394 – 395], “Жертви п'янства” [19, с. 144], “Статистика самогубств” [19, с. 144 – 145]. Пропагувався здоровий спосіб життя: “Про значення гімнастичних вправ” [20, с. 258 – 262], “Чи шкідливі пости для здоров'я?” [20, с. 262 – 263].

Статті видання мали інформацію з різних сфер життя людини, що надавали змогу підняти культурний рівень громадян. Зокрема, у статті “Кількість християн і не християн на земній кулі” було навіть наведено точну кількість, на думку авторів, жителів на земній кулі – 1222 млн., із них 386 млн. християн: 185 млн. – римо-католиків, 106 млн. – протестантів, 80 млн. – православних, 15 млн. – сектантів [17, с. 680]. В іншій публікації дається характеристика сучасного суспільства [26, с. 392 – 394]. Зі сторінок часопису читач дізнається про залежність шлюбу від церкви в перші роки християнства, як правильно навчати дітей молитов і початкових правил віри, в які дні можна вінчатися та ін. [22, с. 744 – 768; 18, с. 569; 19, с. 68]. “Ведомости” містять інформацію, яка стосується показників заходів запобігання пожежам і питань права й судочинства в судових установах, благочестя в древній Русі [16, с. 578; 17, с. 748 – 759, 900 – 913; 26, с. 299 – 305].

На сторінках “Волынских епархиальных ведомостей” висвітлювалась освітня діяльність православного духовенства. Друкувалися повідомлення про відкриття нових шкіл та класів у губернії. Так, 1870 р. було опубліковано список дев’яти навчальних закладів, що відкрилися на території Волинської губернії [17,с.45], 1869 р. – “відкриття граматико-ремісничого училища при Почаївській Лаврі” [16,с.1012], 1899 р. – “відкриття церковно-приходської школи в селі Малій Андручі Кременецького повіту” [26, с. 126 – 129], 1880 р. – “відкриття педагогічних класів при жіночих епархіальних училищах” [24,с.1179], 1872 р. – відкриття п’ятого класу при духовних училищах [19,с.55].

У виданні щороку друкувалися повідомлення про прийом дітей до шкіл та училищ з ґрунтовною інформацією про потрібні документи для вступу та іспити, що їх доведеться скласти. Такими були: правила прийому вихованців до Штурманського училища [16, с. 133], до Житомирського училища для дівчат духовних знань [16, с. 271], до Почаївської другокласної школи [27, с. 544], у Житомирську церковну вчительську школу [26, с. 369]. На шпальтах вісника друкувалися вакансії вчителів: “Об’ява про вчительську вакансію в м. Моріаполь Сувалкської губернії” [16, с. 681], “Запрошення на посаду домашнього вчителя с. Мизова” [21, с. 844], “Вакансії вчителів Кременецького повіту” [27, с. 544 – 545].

У “Волынских епархиальных ведомостях” знаходимо перелік викладання навчальних предметів, що існували в школах при духовних семінаріях на той час: Закон Божий, Руська й церковна граматика, чистописання, арифметика, церковний спів. [25, с. 173 – 183]. На сторінках відомостей були опубліковані проекти реформування шкіл. Наприклад, “Проект реформи нижчих шкіл”, згідно з яким за кількістю класів було запропоновано створити 1 – 4 класні училища. За цим проектом кількість учителів тепер залежала від кількості класів, а не предметів. Пропонувалися викладати предмети: Закон Божий, російська мова і церковно-слов’янське читання, арифметика, геометрія, знання історії і фізики, співи, гімнастика. [18, с. 282 – 285]. Отже, навіть пересічні читачі “Волынских епархиальных ведомостей” були поінформовані про зміни в галузі освіти рідного краю.

Розглядалися важливі питання щодо навчання в школах, зокрема, хто повинен навчатися в церковних школах, про що йдеться в “листі первосвященного Інокентія бувшого єпископа Камчатського, а в последствии митрополита, колишньому обер-прокурору святого синоду графу Протасову 1845 р.” [25, с. 1 – 14]. Одразу знаходимо відповідь – можуть і повинні навчатися всі і кожен. Кожна людина може вивчати основи благочестя, молитви, бути християнином і приносити користь суспільству. Цікавою є стаття “Про освіту і призначення жінки”, в якій доводилося, що жінка повинна бути вихователем і матір’ю сімейства, а для цього їй потрібна освіта [21, с. 993 – 1101].

Журнал “Волынские епархиальные ведомости” був офіційним органом Волинської єпархії. Часопис був виразником інтересів Російської Православної церкви, і це мало великий вплив на зміст видання. Зокрема, гостро критикувалося використання рідної мови під час навчання в школах та училищах в статті “Народні наріччя або місцевий елемент в навчанні” [21, с. 99 – 107].

“Волынские епархиальные ведомости” несли в собі великий інформаційний зміст про періодичні видання, що виходили на той час. Так публікувалися передплати на газети й журнали: “Громадянин” [22, с. 43], “Друг народу” [22, с. 45], “Кругозір” [22, с. 327], “Віра і розум” [26, с. 79], “Воскресне читання” [26, с. 78], “Навколо світу” [25, с. 65], “Київська старина” [25, с. 72] та ін. Також друкувалися описи книг, які щойно вийшли з друку, та були рекомендовані для читання: “Римський католицизм в Росії” [22, с. 48], “Життя Ісуса Христа за євангеліями та народним переказами” [22, с. 50], “Прості та короткі повчання в трьох випусках” [22, с. 248], “Малоросійське дуплове бджільництво” [22, с. 540], “Палестинське монашество в IV – VI століттях” [27, с. 783] та багато інших.

1908 р. у виданні відомостей відбувається докорінні зміни. Редакція переїхала до Житомира, де в той час перебувала Волинська духовна консисторія. Водночас змінюється самі відомості: збільшується періодичність видання, формат, зі спільною нумерацією сторінок почали друкуватись обидві частини журналу, зріс обсяг неофіційної частини. Але ці зміни негативно позначилися на змістовності видання. Тут уже не було місця для ґрунтовних краєзнавчих праць з історії і культури Волині, які публікувались у XIX ст., їх витіснили проблеми світського життя.

Отже, головним адресатом “Волинских епархиальных ведомостей” було духовенство. Видання сприяло духовному та інтелектуальному збагаченню, зростанню загального культурно-освітнього рівня саме цієї верстви населення, а ще забезпечувало духівників офіційними документами, необхідними в повсякденній роботі. Тому цей релігійний часопис є важливим для дослідників, адже на його сторінках описано більшість важливих подій і змін, що стосувалися релігійного життя Волинського краю. Не стала винятком і культурно-освітня сфера. З перших номерів у “Волинских епархиальных ведомостях” друкувалися статті, що стосувалися навчальних закладів, благодійницької та просвітницької діяльності православного духовенства, життя монастирів і храмів. Велику роль представники духовенства відводили підвищенню загального освітнього рівня, моральному вихованню та пропаганді здорового способу життя серед своїх мирян. З упевненістю можна зробити висновок, що православне духовенство брало активну участь у культурно-освітньому житті Волинської губернії, свідченням чого є велика кількість матеріалів опублікованих на сторінках “Волинских епархиальных ведомостей”.

Перспектива результатів цього дослідження полягає не тільки в розкритті проблеми культурно-освітньої діяльності волинського православного духовництва через призму “Волинских епархиальных ведомостей”, що раніше не здійснювалася. Ця праця може стати бібліографічним доробком дослідження православних періодичних видань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Карашевич П. Очерк истории Православной церкви на Волыни. – Спб.: тип. Королев и К°, 1855. – 157 с.
2. Девятисотлетие православия на Волыни. – Ж.: Типо-лит. Е. П. Льва, 1892. – 632 с.
3. Теодорович Н. Волынская духовная семинария. – Почаев., 1901. – 524 с.
4. Хойнацкий А. Почаевская Успенская Лавра: Историческое описание. – Почаев: Почаев. Лавра, 1897. – 524 с.
5. Серезневский В. Список русских повременных изданий с 1703 по 1899 год со сведениями об экземплярах, принадлежавших Библиотеке Императорской Академии наук. – Спб., 1901. – 1114 с.
6. Рункевич С. Волынские епархиальные ведомости // Православная богословская энциклопедия. Т3. 1902. – 798 – 803 с.
7. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 125 с.
8. Кругляк Б. Волынские епархиальные ведомости // Тези наукової конференції до 100 річчя Волинського епархіального духовенства. – Житомир, 1993. – 22 – 23 с.
9. Денисенко Л. Релігійні православні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: Каталог. – К.: НБУВ, 2001. – 200 с.
10. Сапарин Н. Періодика Волинской губернии 1838 – 1917 pp. // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення сьомої Всеукр. наук.-теор. конф. – Л., 2002. – 62 – 64 с.
11. Мілясевич І. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст.: Історико-бібліограф. дослідж. /ЛАН, ЛНБ ім. Стефаніка, Наук.-досл. центр періодики. – Л., 2004. – 376 с.
12. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793-1917 pp.). - Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
13. Хитровська Ю. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2001.
14. Коптюх Ю. Реформи устрою Російської Православної церкви в Правобережній Україні (кінець – XVIII перша половина XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – КНУТШ. – К., 2005.
15. Жилюк С., Бойко Б. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 pp.). – Острог.: Острозька академія. 2010. – 228 с.
16. Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – 1869. № 1-24. – 986 с.
17. Там само. – 1870. – № 1 – 23. – 784 с.
18. Там само. – 1871. – № 1 – 24. – 818 с.
19. Там само. – 1872. – № 1 – 24. – 980 с.
20. Там само. – 1874. – № 1 – 24. – 952 с.

21. Там само. – 1875. – № 1 – 24. – 1028 с.
22. Там само. – 1877. – № 1 – 24. – 1154 с.
23. Там само. – 1879. – № 1 – 24. – 1061 с.
24. Там само. – 1880. – № 1 – 34. – 1061 с.
25. Там само. – 1885. – № 1 – 36. – 1224 с.
26. Там само. – 1899. – № 1 – 18. – 560 с.
27. Там само. – 1900. – № 23. – 259 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Баляс Ірина Анатоліївна – аспірантка кафедри історії України НПУ ім. М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: культурно-освітня та суспільно-політична діяльність духовенства України в XIX – на поч. XX ст.

УДК 930.1 (477–25) (18/19)

ЕТАПИ Й НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ В.О. КЛЮЧЕВСЬКОГО ТА ЙОГО ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія БОСЕНКО (Кіровоград)

У статті досліджуються етапи розробки теми творчості В.О. Ключевського та його історичної школи в історіографії.

Ключові слова: історіографія, історична школа, інституціоналізація науки.

В статье исследуются этапы изучения темы творчества В. О. Ключевского и его исторической школы в историографии.

Ключевые слова: историография, историческая школа, институционализация науки.

The stages of studying of subject matter of the work of V.O. Kljuchevskiy and his historical school in a historiography are investigated in article.

Key words: historiography, historical school, institutionalisation of science.

У сучасній історіографічній ситуації науковий інтерес дослідників часто фокусується на рубежі XIX – XX ст. Методологічні кризи вікової давнини та нинішнього етапу зближують ці дві епохи, які характеризуються пошуками моделі історичного дослідження, зміною ставлення до інтелектуальної діяльності. Підвищення ролі цього періоду зумовлено також фактором творчості ряду визначних особистостей, які визначили подальший розвиток національної історіографії. У російській історичній науці непересічна роль належить Василю Осиповичу Ключевському (1841 – 1911), творчість якого знаменує головний етап в її еволюції. Процес осмислення творчості В. О. Ключевського та його історичної школи здійснювався в межах п'яти хронологічно визначених етапів історіографічних досліджень.

Перший з них, який припадає на другу половину XIX ст. – поч. XX ст., пов'язаний переважно з відгуками, рецензіями та статтями сучасників на окремі твори Ключевського, реакцією на постановку проблем щодо осмислення історії Росії. Література першого історіографічного комплексу поділяється на дві групи: до однієї входять статті, які мають на меті дати загальну оцінку історика, інша група швидше являє собою історіографічні джерела (документальні публікації, спогади). Це цінні свідчення сучасників про життя Ключевського, які вперше розкриті в літературній формі. На першому місці у другій групі варто відзначити документальне видання “Товариства історії та старожитностей російських”, головою якого був Ключевський. У книзі вміщено короткий біографічний нарис Ключевського, складений М. К. Любавським, і промови, виголошені на засіданні Товариства 12 листопада 1911 р., присвяченому пам'яті покійного історика (виступи Є. В. Барсова, М. К. Любавського, С. І. Смирнова, М. О. Заозерського, М. М. Богословського). Найважливішою частиною тому є архівні документальні матеріали про Ключевського, зібрані С. О. Белокуровим, які характеризують життєвий шлях історика. У них є відомості про прашурів Ключевського, навчання його в Пензенських духовних училищах і семінарії, потім у Московському університеті, отримання магістерського ступеня, викладацької діяльності в Московському ж університеті [1].

Другий етап, з 1920-х до початку 50-х років XX століття, пов'язаний з декількома напрямками історіографічних досліджень, репрезентованих рамками радянської історіографії. В історіографії чітко розмежовуються напрямки дослідження В. О. Ключевського.

Одним з напрямків був так званий “апологетичний”, який представляли О. О. Кізеветтер, С. О. Голубцов, І. С. Сімонов, М. М. Фірсов. Великим досягненням концепції цієї течії, стосовно творчості В. О. Ключевського є визнання багатофакторності історичного процесу. Фактори, які впливають на еволюцію людського суспільства, – географічний, економічний, соціальний, політико-юридичний та культурно-історичний – визнаються Ключевським. І що важливо, він не обирає визначального чи головного. Ключевський вирішив давню суперечку “державників” і “народників”.

О. О. Кізеветтером він розглядається в еволюції боротьби тих й інших як учений, котрий, нарешті, знайшов вихід давньої протилежності. “Плюралізм” Ключевського – стрижень апологетичного образу, адже історичному процесу не властиво мати єдину керівну непорушну силу [2, с. 139].

Апологетам В. О. Ключевського протистояв у період 1918 – 1934 інший напрям, який репрезентував наукові та політичні позиції істориків, яких погляди Ключевського вже не задовольняють, проте марксизм ще не закріплений і багато в чому суб'єктивно неприйнятний. Незважаючи на це, усе ж таки простежується розрив зі старою школою, яка певним чином вичерпала себе ідеалістичною історіографією. Цей факт яскраво

простежується у працях В. І. Пічети.

Пічета 1923 року у праці “Введение в русскую историю (Источники и историография)” відносить самого Ключевського до такого собі “14-го напрямку”, названому ним “нова історична наука”, а особливий (17-й) розділ відводить “школі Ключевського”. Уважаючи тепер, що Ключевський частково примикає до Соловйова, частково до слов’янофілів, він підкреслює, що на першому плані в нього не особистість, а суспільство. Звичайно, Пічета стверджує, що Ключевський, будучи засновником нової історичної школи, здійснив “революцію в методі”, але він не підкріплює ці положення доводами, ніяк не конкретизує їх [3, с. 171].

Пічета вважає особливістю Ключевського визнання залежності соціальних і політичних явищ від економічного базису, але не згадує при цьому ні про які марксистські впливи. “Школа Ключевського”, згідно з автором, зараз же “розділилася на два напрями”: один пішов шляхом монографічного вивчення окремих питань і, не намагаючись, висвітлити їх з філософсько-історичного і взагалі теоретичного погляду, ставив лише мету “конкретного зображення історичних явищ”; другий же засвоїв думку Ключевського про залежність від економічних чинників, соціальних і політичних [3, с. 179]. Історіографічна праця В. І. Пічети все ж цінна, як перша спроба розглянути Ключевського на порівняно широкому загальному історіографічному фоні.

Іншим представником цього напрямку в оцінці творчості Ключевського є О. Є. Пресняков. В “Историографических заметках”, які слугують вступом до праці “Образование великорусского государства”, велика увага приділяється Ключевському. Пресняков упевнено й послідовно критикує його концепції політичного устрою Руської держави. Він зазначив, що в Ключевського яскраво виражені особливості схеми Соловйова та Чичеріна з властивим їм внутрішнім протиріччям – з одного боку, твердження спадкоємного зв’язку історичного життя півночі з київським півднем, з іншого – з’ясування їхньої різкої протилежності й самостійних коренів північноруського історичного процесу [4, с. 81].

У цей період поряд з роботою над загальним курсом історіографії про Ключевського починає писати М. Л. Рубінштейн. Усі попередні праці цих років видавалися або “периферійно”, або у вузькоспеціальних журналах, де їх не завжди знайшов би історіограф. М. Л. Рубінштейн публікує з 1937 по 1941 р. в Москві в центральних виданнях чотири праці, присвячені Ключевському. Вони, щоправда, значною мірою повторюють одна одну, але всі потрапили в центр уваги широкого кола читачів. Рубінштейн опублікував рецензію на всі п’ять томів “Курсу” (1937 р.), вступну статтю до перевидання “Курсу”, спеціальну статтю про Ключевського в “Історичному журналі” (1941 р.) і, нарешті, спеціальний розділ про Ключевського у своїй книзі з історіографії (1941 р.) [5; 6].

Рубінштейн визнає буржуазний характер історичного спадку

Ключевського, одночасно вважаючи, що Ключевський – “творчий підсумок усієї руської буржуазної історіографії ХІХ ст.”. Народ у Ключевського не стає, однак, основною дієвою силою, але поруч з цим є суперечливе визнання, що монографії Ключевського зверненні безпосередньо до вивчення життя народу [5, с. 68]. У “Курсе Русской истории” Ключевський, згідно з Рубінштейном, переходить уже прямо на позиції суб’єктивного ідеалізму, що погано узгоджується з визнанням новаторства Ключевського, який увів економічний аспект в стару схему [5, с. 69].

У курсі “Русской историографии” Рубінштейна Ключевському відведений двадцять шостий розділ під назвою “Буржуазный экономизм. Ключевский”. Для того, щоб втиснути Ключевського в рамки “економізму”, безліч важливих сторін його життя, творчості, концепції були просто пропущені. Знята замовчувана вся складна проблема політичного світогляду та політичної діяльності Ключевського. Не торкалися питання про теоретичне розуміння Ключевським такого явища, як суспільні класи, класову структуру суспільства [6, с. 441–469].

Праці Рубінштейна про Ключевського мають вигляд деякої абстрактності. Однією з цікавих особливостей праць Рубінштейна є ігнорування попередників. Сама постановка теми про “економізм” Ключевського в літературі не була нова, про це писали В. І. Пічета, П. Смірнов та ін., але Рубінштейн не згадує про це. Порівняння концепцій Соловйова, Ключевського, Чичеріна, на яких зупиняється Рубінштейн, має спеціальну літературу (праці Любавського, Сиром’ятникова та ін.) Але в Рубінштейна збережена необґрунтована роль “першовідкривача”. Рубінштейн навіть уважає, що наукова історіографічна оцінка Ключевського взагалі не була дана й запропонована ним вперше. Цікавим є трактування вченого питання про “школу” Ключевського, наявність якої ним визнається, але нічого конкретного про неї не говорить. Не названі імена істориків, що, на його думку, входять у “школу”, хоча в літературі В. І. Пічета вже поставив це питання цілком конкретно та назвав ряд імен.

Наступний період вивчення Ключевського охоплює майже два десятиліття (приблизно з половини 50-х років по 70-ті роки ХХ ст.). Робота над історіографічним дослідженням історика в ці роки значно посилилась і поглибилась. Праці, які йшли в руслі марксистської оцінки Ключевського, стали різнобічними. Поява спеціалізованих статей, зосереджених на поглибленому вивченні окремих сторін спадщини історика, – характерна риса цього періоду. Посилилась і документальна база дослідження – у друці з’явилися нові історіографічні джерела, архівні матеріали. До їхнього числа передусім належить нове, уже третє радянське видання творів Ключевського – восьмитомник під редакцією академіка М. М. Тихомирова. Ні одне з видань, що раніше вийшли у світ, не було пов’язано із залученням нових архівних документів Ключевського [7].

У новому виданні (1956 – 1959 рр.) використовується рукописний

авторський текст. Треба відзначити й високу якість широких коментарів і підготовку тексту до друку О. О. Зіміним і В. А. Александровим, які підняли великий комплекс архівних матеріалів. Апарат посилань Ключевського в “Курсі” раніше ніколи не публікувався. У цьому ж виданні він з’явився вперше на основі авторських нотаток на полях чорнового тексту, де наводяться посилання на літературу й джерела.

Однак це видання не можна, незважаючи на його восьмитомний обсяг, уважати повним та завершеним. У ньому відсутня “Боярська дума”, немає ні “Сказань иностранцев об Московском государстве”, ні монографії “Древнерусские жития святых как исторический источник”. Інакше кажучи, у ньому опущені всі основні шаблі, який Ключевський піднімався як формально – у своїх учених ступенях, так і по суті – у науці.

Видавці пояснили основні причини цих прогалин друкарськими труднощами й браком запланованого тиражу. Але при всіх цих прогалинах нове видання залишається найкращою публікацією самого тексту, що вперше ґрунтувалося на архівних даних.

Були опубліковані в уривках афоризми Ключевського, які раніше ніколи не друкувалися й зберігалися здебільшого тільки в усній формі. Ключевський ретельно (нерідко під номерами) записував їх для себе, готуючись до їхнього оприлюднення. Вислови стосуються різноманітних, нерідко побутових життєвих тим. Але інколи узагальнюють наукові висновки.

Характерною рисою цього періоду вивчення творчості російського історика є завмирання узагальнювальної теми “В. О. Ключевський”. У той час, як література колишніх періодів рясніла загальними статтями, які історика часто давали різко протилежні оцінки. У 70-ті роки узагальнювальний нарис рідко виникає і в статейному потоці: необхідність дати передмову до нового видання творів Ключевського – вступний нарис академіка М. М. Тихомирова 1958 р.; розділ про Ключевського в “Нарисах історії історичної науки” (т. II) академіка Л. В. Черепніна; розділи в загальних курсах лекцій з історіографії професорів В. І. Астахова, О. Л. Шапіро та ін. [8].

Академік М. М. Тихомиров у своїй статті про нове видання творів Ключевського дає по суті одну із найгостріших його оцінок [9]. Він, звичайно, уважає, що праці історика – “наша спадщина”, найкраще досягнення буржуазної історичної науки кінця XIX – початку XX ст. Але знижено значення монографій Ключевського. Тихомиров уважає, що в “Життях святих” “наскільки був багатий зібраний ним матеріал, настільки ж бідними виявилися висновки автора про життя святих як історичного джерела” [9, с. 79]. Результати дослідження в “Боярской думе”, за словами М. М. Тихомирова, “вражають своєю однобічністю” [9, с. 83].

На противагу монографіям, “Курс” оцінюється Тихомировим як вершина наукової творчості Ключевського. На думку Тихомирова,

В. О. Ключевському був властивий певний скептицизм щодо джерел російського походження, що додатково знижує ціну залученого документального матеріалу. Автор статті поблажливий до прогалин “Курсу”: у ньому немає ні татарського ярма, ні завоювання Іваном IV Казанського та Астраханського ханств, пропущені приєднання Сибіру, повстання Разіна та багато іншого. Поряд з цим М. М. Тихомиров виправдовує російського історика тим, що курс на те й “курс”, щоб уміщувати вибрані лектором проблеми [9, с. 84].

Характеристика Ключевського академіком Л. В. Черепніним є більш різносторонньою і складною. Дослідник розглядає життєвий шлях Ключевського, етапи його розвитку, монографічні праці та “Курс”, який вважається головним творчим досягненням В. О. Ключевського. На основі неопублікованого курсу методології історії Л. В. Черепнін уперше аналізує філософські й соціологічні погляди історика, розкриває схему історичного процесу в російського історика, в якій держава на певному етапі розвитку ототожнюється з народом. Автор вважає, що В. О. Ключевський – найвизначніший представник буржуазної історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. [8, с. 169].

Поява багатьох дослідницьких статей на історіографічні теми, що висвітлюють будь-яку обрану сторону наукової творчості Ключевського, – нова риса цього часу. Особливий резонанс викликала публікація О. О. Зіміна – праця, написана на основі першоджерел, у тому числі архівних. Історіографічне її значення насамперед у спростуванні “канонічної” версії формування історика. О. О. Зімін вважає, що світогляд Ключевського складався під впливом революційної демократії (зокрема А. П. Щапова), а також С. В. Єшевського. Підкреслюється вплив Ф. І. Буслаєва. Вплив історико-юридичної школи, на думку О. О. Зіміна, приходить пізніше. Його монографія руйнує ту суто “соловійовсько-чичерінську” версію формування світогляду Ключевського, яку так ретельно розробив і пропагував “академічний канон” [11, с. 178–196].

Новим етапом у дослідженні наукової спадщини В. О. Ключевського стали праці Р. О. Киреевої. Її книга стала першим дослідженням спеціальних історіографічних праць В. О. Ключевського. Тема нова й ґрунтується значною мірою на архівних та маловідомих матеріалах. Вона відмічає, що російський історик відчув вплив позитивізму, який відстоював закономірний, але еволюційний шлях розвитку історичного процесу. Після цього на Василя Осиповича вплинуло неокантіанство, яке не визнавало ідеї закономірності. У зв’язку з цим В. О. Киреева стверджує, що історика була притаманна внутрішня двоякість, котра не могла не відобразитись у його творчості [12, с. 14].

1974 року вийшла монографія академіка М. В. Нечкіної “Василий Осипович Ключевский”. Цю працю можна розглядати як певний результат наукового дослідження В. О. Ключевського в 1950 – 1960-і роки.

М. В. Нечкіна в результаті перегляду своїх поглядів і теоретичних стверджувальних дійшла думки, що В. О. Ключевський – це ціла епоха наукового минулого й епоха передреволюційна. Свою монографію М. В. Нечкіна завершує висновком про те, що історичне значення російського історика занадто велике, незважаючи на вплив на його наукову творчість ліберальної ідеології. Він дав російській науці одну із найяскравіших концепцій історичного минулого країни – суперечливу, недоведену, але повну проблем [13, с. 571–572]. Серед усіх наукових інтересів В. О. Ключевського дослідниця виділила вивчення соціального устрою і взаємовідносин класів.

О. М. Цамуталі у своїй книзі “Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века” (1977) стверджує, що метою творчості В. О. Ключевського було вдосконалення концепцій державницької школи. Автор вважає, що російський дослідник пішов шляхом пристосування загальних концепцій державницької школи до нових вимог [14, с. 227]. На думку О. М. Цамуталі, перед В. О. Ключевським стояло завдання не знищити основи державницької школи, а доповнити їх проблемою класового суспільства, у подальшому ввести в загальну схему та економічний фактор.

У передмові до зібрання творів В. О. Ключевського (1987 р.) В. О. Александров й академік В. Л. Янін стверджують, що історик запропонував розуміння методології історії як процесу, котрий властивий людському суспільству. Безумовно, кроком уперед у розвитку історичної науки було його звернення до історії народу,

О. П. Шапіро в своїй “Историографии с древнейших времен до 1917 г.”, яка вийшла 1993 р., виділяє у В. О. Ключевського три основні фактори: людська особистість, суспільство та природа країни. Торкаючись методології дослідження, автор монографії стверджує, що Ключевського характеризував не тільки аналітичний, але й синтетичний підхід до джерел. Він майстерно поєднував свідчення різних джерел і будував таким чином достовірні й переконливі картини [15, с. 547]. Шапіро вважає, що Ключевський особисті характеристики використовує для того, щоб змалювати особливості історичного періоду, які знаходять в особистості своє розкриття, а також надати викладу велику цікавість [15, с. 548]. Він відзначає також у Ключевського-дослідника його вміння помічати внутрішні суперечності життєвих ситуацій, положень, характерів [15, с. 548].

Тема В. О. Ключевського та створеного ним у формі наукової школи “Московського осередку” отримала “друге дихання” в 90-х роках ХХ століття. Методологічна криза, яка опанувала східнослов'янську історіографію, викликала потребу переосмислення творчої спадщини вченого [16]. Удє сам масив статей, присвячених історичному, є свідченням того, що тема В. О. Ключевського й “Московської історичної школи” є далеко не вичерпаною в сучасній історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Любавский М.К. Василий Осипович Ключевский // В.О. Ключевский. Характеристики и воспоминания. М.: Научное слово, 1912. – С. 45–58.
2. Кизеветтер А.А. Памяти В.О. Ключевского // Русская мысль, 1911. – № 6. – С.135-139.
3. Пичета В.И. Введение в русскую историю (Источники и историография). М.: Госиздат, 1922. – 205 с.
4. Пархоменко В. Древняя история России в освещении Ключевского и Преснякова // Вестник древней истории. – 1938. – № 3. – С. 71–89.
5. Рубинштейн Н.Л. Василий Осипович Ключевский // Исторический журнал, 1941. – № 6.
6. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М.: Госполитиздат, 1941. – С. 441–469.
7. Ключевский В.О. Сочинения в восьми томах. – М.: Государственное издательство политической литературы. – М., 1956 – 1959 гг.
8. Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.). – Харьков: Изд. ХГУ, 1965. – 584 с.; Черепнин Л.В. В.О. Ключевский // Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1960. – Т. II. – С. 146–170; Шапиро А.Л. Историография с древнейших времен до 1917 года. – М.: Культура, 1993. – 761 с.; Шапиро А.Л. Русская историография в период империализма. – Л., 1962. – 235 с.
9. Тихомиров М.Н. К выходу первых трёх томов собрания сочинений В.О. Ключевского // Вопросы истории. – 1958. – № 8. – С. 67–84.
10. Черепнин Л.В. Выдающиеся исследования о Василии Осиповиче Ключевском // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М., 1976. – С. 151–172.
11. Зимин А.Л. Формирование исторических взглядов В.О. Ключевского в 60-е годы XIX в. // Исторические записки. – М., 1961. – Т. 69. – С. 178–196.
12. Киреева Р.А. В.О. Ключевский как историк русской исторической науки. – М.: Наука, 1966. – 217 с.; Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. – М., 1983. – 216 с.
13. Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. – М.: Наука, 1974. – 638 с.
14. Цамугали А.Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. – Л.: Наука, 1977. – 331 с.
15. Шапиро А.Л. Историография с древнейших времён до 1917 года. Учебное пособие. – М.: Культура, 1993. – 761 с.
16. Щербань Н.В. Неостребованные традиции: В.О. Ключевский – педагог // Отечественная история. – 1998. – № 6; Эммонс Т. Ключевский и его ученики // Вопросы истории. – 1990. – № 10; Алеврас Н.Н., Гришина Н.В. В.О. Ключевский в науке XX века: осмысление творчества // Мир ученого в XX веке: корпоративные ценности и интеллектуальная среда. – Омск, 2000. – Т. 2; Шмидт С.О. Ключевский и культура России // Ключевский. Сборник материалов. – Пенза, 1999. – Вып. 1. – С. 323–335; Попов А.С. Школа Ключевского: проблема идентификации // Социальные науки: история, теория, методика. – Сб. научн. статей. – Вып. IV. – М.: Изд. МПУ Сигнал. – 2002. – С. 104–119; Александров В.А. В.О. Ключевский // Портреты историков. Время и судьбы. – Вып. 1. Отечественная история. – М. – Иерусалим: Университетская книга. – 2002. – С. 78–89.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми східнослов'янської історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.

УДК 930.1

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИСВІТЛЕННЯ БИТВИ НА ЧОРНІЙ РІЧЦІ 4 (16) СЕРПНЯ 1855 РОКУ

Євген ВДОВИЧЕНКО (Херсон)

У статті проаналізовано історіографічні джерела присвячені битві на Чорній річці 4(16) серпня 1855 року та її значення для подальших подій у Кримській (Східній війні) 1853-1856 рр.

Ключові слова: Кримська війна, історіографічний аналіз, погляди науковців, мемуари.

В статье проанализированы историографические источники посвященные битве на Черной речке 4 (16) августа 1855 и ее значение для последующих событий в Крымской (Восточной войне) 1853-1856 гг.

Ключевые слова: Крымская война, историографический анализ, взгляды ученых, мемуары.

The article analyzes the historiographical sources devoted to the Battle of Black River 4 (16) in August 1855 and its importance for further developments in the Crimean (Eastern War) 1853-1856

Key words: Crimean War, historiographical analysis, views scientists, memoirs.

Кримська війна (1853 – 1856 рр.) спровокована непродуманою політикою Російської імперії стала однієї з найбільших військових катастроф ХІХ ст. Вона увійшла в історію Європи як найбільш масштабна та кривава подія в період між Наполеонівськими війнами та Першою світовою війною 1914 – 1918 рр. До російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. російська імператорська армія не зазнавала таких масштабних поразок та катастрофічних потрясінь.

На думку науковців найбільш значною поразкою російської армії в Кримській війні була битва на річці Чорній 4 (16) серпня 1855 року [1].

П. В. Алабін (1824 – 1896 рр.), видатний російський історик, ветеран кримської кампанії, статський радник у книзі “Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854 – 1856 и 1877 – 1878 годах” охарактеризував події, що сталися на річці Чорній, одним словом – “погром”. Відповідно до його оцінок зі строю російських військ вибуло до 14 тис. чоловік. Причиною такої поразки стала відсутність тактичної координації при вводиті частин у бій (не всіх одночасно, а одна за одною), що дало змогу супротивнику легко їх розбити [2].

Битва на р. Чорній стала для науковців, які досліджують військову історію, класичним прикладом непродуманої організації введення бою. Її події реконструювалися як у споминах безпосередніх очевидців, так і в мемуаристиці, де вона визначалася як центральна подія Кримської війни. Вирішальною битвою на річці Чорній визнавали такі автори, як:

І. І. Красовський, М. Д. Горчаков, Х. Гюббенет, М. Шильдер, П. Кузьмін, А. Полторацький, Д. І. Святополк-Мирський, Д. Д. Столипін та ін. [3].

Поразка на річці Чорній була настільки катастрофічною, що навіть воєнний історіограф, генерал М. І. Богданович (1825 – 1882 рр.) (він завжди “не бачив” поразок імперських військ і ставив під сумнів офіційні цифри втрат російських сил) визнавав, що в цій битві вони критичні для майбутньої дієздатності армії. Внаслідок поразки в російських військ з фронту вибуло 8 242 осіб, тоді як втрати союзників склали лише 1811 осіб.

М. І. Богданович вважав помилковою саму ідею генеральної битви в той період, коли сили ворога були удвічі більшими. Поразка за обставин, що склалися, уявлялися історично фатальною: “На річці Чорній ми не могли сподіватися на успіх наступу проти переважаючих сил ворога, що займав вигідну за місцевими якостями ретельно укріплену позицію. Якщо союзники після десятимісячних зусиль, підійшовши на відстань ста кроків до нашої оборонної позиції, що перетворилася на розвалини, не зважилися на штурм Севастополя, то як ми могли розраховувати на яку-небудь вірогідність успіху, роблячи наступ, кінцевою метою якого була атака незрівнянно сильніших укріплень Сапун-гори? Подібна мета була так необґрунтована, що навіть ті, хто пропонував її, не були впевнені в успіху, а сам головнокомандуючий аніскільки не сумнівався в його невдачі” [4]. Некваліфікованою була сама організація тилового обслуговування. Наприклад, М. І. Богданович пояснював суттєве перевищення втрат російськими військами тією обставиною, що медичний персонал з ношами не був розподілений за наступаючими колонами, і багато поранених, які вчасно не були винесені з поля бою, потрапили в полон до ворога [5]. Відповідно до оцінок М. Богдановича, фатальною фігурою в авантюрі на Чорній річці став генерал барон П. О. Вревський (1809 – 1855 рр.), який переконав російського головнокомандувача М. Д. Горчакова здійснити наступ навіть усупереч уявленню самого командира у його безперспективності. “Яке право, – обурювався автор, – мав головнокомандуючий підпасти в прийнятті стратегічних рішень під вплив людини, яка ніколи не очолювала ніяких воїнських підрозділів, прирікаючи на жертву тисячі солдатів” [6]. До такого ж висновку прийшов видатний російський історик, секретар академії наук М. Ф. Дубровін (1837 – 1904рр.). Він вважав битву на річці Чорній бездумною авантюрою барона П. Вревського [7].

На думку видатного радянського історика Є. В. Тарле (1874 – 1955 рр.), головнокомандувач М. Д. Горчаков (1793 – 1861рр.) планував баталію не розраховуючи на успіх. Битва була потрібна генералу як виправдання можливої здачі Севастополя. М. Горчаков розраховував подати її своїм критикам як свідчення об’єктивної неможливості відстояти місто [8].

Є. В. Тарле в той же час звертає увагу, що ініціатива дати генеральний бій належала не стільки М. Горчакову, скільки генерал-ад’ютанту П. О. Вревському. Офіційна місія останнього полягала в інформуванні

воєнного міністра про становище військових справ у Криму. Проте барону вдалося переконати керівництво армією в Криму, що його завданням є пояснення наказів імператора. Ймовірніше, вважає Є. В. Тарле, П. Вревський був дійсно упевнений у необхідності генеральної битви й зумів переконати в цьому М. Горчакова. Трагічні наслідки битви стали і його особистою трагедією. Історик в обережній формі апробував версію про ймовірне самогубство барона, який за результатами битви побачив, до чого призвели його ініціативи [9].

Є. В. Тарле полемізував з російським істориком М. І. Семевським (1837 – 1892 рр.) про міру відповідальності Олександра II за катастрофу на Чорній річці. Останній з дослідників відводив від царя звинувачення в ініціюванні безперспективної битви. Незважаючи на народницькі погляди, М. І. Семевський досить високо оцінював стратегічний курс Олександра II в Кримській війні [10]. Навпаки, Є. В. Тарле твердив, що вирішальна ініціатива царя в здійсненні битви на Чорній річці не підлягає сумніву: “Старезний царедворець М. Д. Горчаков, що звик усе життя тріпотіти перед Паскевичем та Миколою, не насмівився категорично відмовити царю... А цар, відмінно знаючи, що таке старий Михайло Дмитрович, продовжував весь час бити й бити в одну точку, вимагаючи битви, і лише робив обережні застереження, які ніякого значення в цьому разі не мали. Ці застереження (я, мовляв, рішуче хочу бою, але, втім, ви – головнокомандувач; якщо боїтеся відповідальності, збирайте військову раду), ці двозначні фрази саме й писалися зовсім не для Горчакова, а для майбутніх істориків на всяк випадок. Та й не тільки для істориків, але й для сучасників на той випадок, щоб можливий програш битви не був потім поставлений у пасив його імператорській величності” [11]. На жаль, із цих суджень радянського історика незрозуміло, кого він вважає головним ініціатором бою – М. Горчакова, П. Вревського або Олександра II.

Одним із рішучих противників битви був командир севастопольського гарнізону Д. Е. Остен-Сакен (1789 – 1881 рр.). У післявоєнних творах він відтворив полеміку, яка розгорнулася на воєнній раді 29 липня. Остен-Сакен категорично засуджував думку безцільно брати приступом Федюхіни висоти (на Чорній річці), на котрих, у разі успіху, від одних ворожих ракет і бомб з близької місцевості, як з пташиного польоту можна було перерахувати кожна людину, й декілька годин утриматися було неможливо” [12]. У доповіді, наданій М. Горчакову він доводив, що краще вести наступ на Чоргун і Байдарську долину або взагалі не проводити битву. Інші члени ради, за твердженням Д. Остен-Сакена, просто мовчали, поділяючи доводи начальника гарнізону, вони боялися накликати на себе невдоволення головнокомандувача. Єдиним, хто з членів ради висловлювався за негайний наступ, був генерал С. О. Хрульов (за характером він узагалі був схильний до авантюричних проектів). Проте ні М. Горчаков, ні барон П. Вревський не зуміли навести жодного факту, який дозволяв би надіятися на успіх. “Можна було послухатися поради Остен-Сакена й негайно піти на Північну сторону.

Можна було відкинути пораду Остен-Сакена й залишитися в колишньому становищі, – пояснює дивний перебіг ради Є. В. Тарле, – але ризикованіше було зробити саме те, на що зважився проти власного переконання князь М. Д. Горчаков: зробити загальний наступ на ворога. Старий головнокомандувач не зважився поступитися всупереч бажанню імператора“ [13]. Крім того, російська атака не стала для ворога несподіванкою. Причину цього Д. Остен-Сакен пов’язував з невмінням представників штабу М. Горчакова тримати секрети [14].

Черговим незрозумілим наказом було розпорядження М. Горчакова “починати справу“ бомбардуванням позицій ворога. Але замість цього генерал Реад повів атаку на Федюхіні гори. Ця інтерпретація подій виходила від М. Горчакова, який планував зняти із себе відповідальність за поразку. Враховуючи сум’яття головнокомандуючого цілком допустимо, що він віддавав не той наказ, який пропонувався на диспозиції. Після смерті Реада в бою перевірити правильність наказу неможливо. Російський письменник Д. А. Столипін (1818 – 1893 рр.) ставив під сумнів правдивість версії князя, підставою до чого є непрямі свідчення, вислови генерала Реада перед початком і протягом бою: “Я розумію, що це означає атакувати. Скажіть князю, що я атакую і прошу надіслати підкріплення“ [15].

Передчасний виступ генерала Реада став наслідком невизначеності адресованого до нього наказу. Отримавши наказ “починати“, він так і не добився роз’яснення, що під цим малось на увазі. Звинувачувати генерала, на думку М. І. Богдановича, треба не за саму атаку, а за її невміле проведення. Ввірені йому полки 5-ї дивізії атакували розрізнено, що зменшувало силу удару й збільшувало втрати [16]. За інтерпретацією видатного воєнного інженера, генерал-ад’ютанта Е. І. Тотлебена (1818 – 1884 рр.), що спирався на спогади генерала І. І. Красовського, Реад отримав досить чіткий наказ. Отже, справа полягала не в розпорядженні М. Горчакова, а в неадекватності його сприйняття Реадом [17]. На противагу Е. Тотлебена М. Ф. Дубровін вважає, що свідчення Красовського не можна визнавати достовірними. Вони неточні й суперечать багатьом фактам [18].

Фельдмаршал І. Ф. Паскевич (1782 – 1856 рр.) оцінював перенесення відповідальності Горчаковим із себе на вбитих у бою Реада та Веймарна виявом аморальності. Про це він заявляє безпосередньо в посланні на ім’я князя: “Зважившись звинувачувати Реада, надмірно було б шукати інші причини до виправдання, бо нема нічого зручнішого, як скласти все на мертвих. Так і хочеться додати до цього: мертві сорому не мають. Хоробрий Реад і начальник його штабу Веймарн, що полягли жертвами при виконанні нездійсненої справи, не могли б відповісти зі своїх могил, й історія внесла у свої скрижалі імена Реада та Веймарна як винуватців для Росії дня 4 серпня [19].

М. І. Богданович найбільшою тактичною помилкою в ході самої баталії вважав концентрацію сил на штурмі Федюхінських висот, тоді як слід було

акцентувати наступ на менш укріпленому пункті ворожої оборони – Гасфертовій горі. Оволодіння останньою змусило б противника у свою чергу очистити й Федюхіни висоти. Сам М. Горчаков оцінював ці переваги атаки на лівому фланзі, якими й особисто прагнув керувати. Але несвоєчасний штурм генералом Реадом Федюхінських висот змусив головнокомандувача перегрупувати війська з акцентом на атаку правим крилом, тобто повернути проти найсильнішого пункту в обороні противника [20].

“Першою й найголовнішою причиною“ невдачі російських військ у битві на Чорній М. Ф. Дубровін визначав той факт, що “головнокомандуючий, вступаючи у бій, не визначив точного головного пункту атаки, а надавав собі право вибирати його під вогнем“ [21]. Досить непродуманими були дії й розвідувальних частин російської армії напередодні битви, що призвели тільки до укріплення оборони противником. Результатом їх, іронізує історик, було те, що “після першого рекогносцирування французи стали копати траншеї, після другого – будувати батареї, після третього озброїли їх“ [22]. Загалом диспозиція російської армії складена була без координації дій підрозділів. Так, при спуску по одній дорозі з Макензієвих висот, коли авангардні підрозділи вже відступали, резервні частини тільки спускалися з гори. М. Ф. Дубровін не поділяв думки М. І. Богдановича про перевагу в атаці менш укріпленої Гасфертової гори. За його оцінкою ключем до позицій були Федюхіни висоти. Отже, всі успіхи концентрації військ зводилися до заняття ложементів і вигнанні передових сардинських загонів [23].

За свідченням мемуаристів, М. Д. Горчаков дав наказ на відступ у битві на Чорній річці одразу, як отримав звістку про смерть барона П. Вревського [24].

І. Ф. Паскевич повністю винним у поразці вважав М. Горчакова. На натяки останнього, що ініціатива дати генеральну битву виходила з Петербурга, фельдмаршал у посланні до колишнього головнокомандувача писав: “1) не пробачно головнокомандувачу писати, що наступальні дії були ініціативою государя імператора. Головнокомандуючий у відомих випадках повинен був, жертвувати усім задля порятунку армії, а не звинувачувати государя, що перебував у 1300 верстах. 2) государ, що послав у Крим, за виключенням гвардії і 1-го корпусу, всю армію, був у праві вимагати від головнокомандуючого, щоб він що-небудь робив, але ні Государ, ні Росія не могли передбачити, що армію поведуть, так би мовити, на забій. 3) ніколи не повірю, щоб Государ наказував вам іти на вірну поразку, знаючи із ваших донесень, що укріплення на Федюхінних горах сильніші, ніж севастопольські. Якщо б навіть ви отримали таке веління, тоді б вам як хранителю російської честі зоставалося б викласти те, що совість та борг вам указували. А що вам указували совість та честь? Відверте усвідомлення перед государем у неможливості виконати його волю і потім просити відкликати вас із армії як людину, що не виправдала довіри. Ось як ви повинні були чинити, і тоді на

вашій душі не лежала б кров десяти тисяч жертв, що загинули під Чорною тільки тому, що ви не посміли щиросердно викласти свою думку!“ [25].

За даними реляцій, російські війська в битві на Чорній втратили 260 офіцерів та 8010 нижніх чинів. У приватних джерелах повідомлялося, що кількість вибулих із строю досягало 10 тис. чол. Втрати союзників, за досить сумнівними офіційними французькими даними, складали 1747 осіб; з яких убито було лише 196 осіб. Після поразки російської армії на річці Чорній стало остаточно зрозуміло, що Севастополь приречений. Обложені в місті ще могли відбивати ворожі атаки, але витримати вирішальну перевагу артилерійського вогню союзників було неможливо. Через три тижні після названої битви російські війська знищили воєнні об'єкти й залишили південну частину Севастополя. І хоча воєнні дії тривали ще 74 доби, Кримську кампанію Росія остаточно програла.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ченнык С. В. Сражение на Черной речке 4 августа 1855 года. – М.: АнтикВА. – 2006. – С. 4.
2. Алабин П. В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854- 56, 1877-78 годах. Ч. 1-3. М., Типолит. т-ва И. Н. Кушнерев и К0, 1892. – С.409.
3. Гюббенет Х. Я. Воспоминания об обороне Севастополя 1854-1855 гг. // Русская старина. – 1889. - №1. – С. 211; Полторацкий А. На реке Черной в Крыму //Русская старина. – 1882. - №6. – С. 19; Д. И. Святополк-Мирский Д.И. Воспоминания о сражении при Черной речке 4 августа 1855 г. – Пенза. – 1897.
4. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов.- В 4-х томах. Издание второе, исправленное, дополненное. С.-Петербург, Тип. М. Стасюлевича, 1877. – Т. 4. - С. 49.
5. Там же. – Т.4. – С. 49.
6. Там же. – Т.4. – С. 49.
7. Дубровин Н .Ф. История Крымской войны и оборон Севастополя. – СПб. – 1900. - Т. 3.- 306, 319 - 321
8. Тарле Е. В. Крымская война в 2-х т. — М.-Л.: Издательство академии наук СССР., 1941-1944 Т-1 1941, 608 с., Т-2 1943, 702 с.
9. Там же. – Т.2. – С. 430.
10. Там же. – Т.2. – С. 431.
11. Там же. – Т.2. – С. 432.
12. Остен-Сакен Д. Е. Военный совет при обороне Севастополя // Русская старина. – 1874 . - №10. – С. 331.
13. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 2. – С. 436.
14. Остен-Сакен Д. Е. Указ. соч. – С. 331.
15. Столыпин Д. А. Из личных воспоминаний о Крымской войне (Дело на Черной) // Русский архив. – 1874. – Кн. 1.
16. Богданович М. И. Указ. соч. – Т. 4. – С. 50.
17. Тотлебен Э. И. Описание обороны г. Севастополя. – СПб. – Тип. Н.Тиблена и Ко. – 1863. – 845
18. Дубровин Н .Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 362-363.
19. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 2. – С. 446.
20. Богданович М. И. Указ. соч. – Т. 4. – С. 51.
21. Дубровин Н .Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 379.

22. Дубровин Н.Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 379-380.
23. Дубровин Н.Ф. Указ. соч. – Т. 3. – С. 380.
24. Смерть барона Павла Вревского // Русская старина. – 1876. – №1. – С. 221-222.
25. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 2. – С. 445-446.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Вдовиченко Євген Володимирович – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного аграрного університету
Наукові інтереси: історія Кримської війни та Півдня України.

УДК 327.2+930

НА МАРГІНЕСІ ПОЛЬСЬКОЇ РОМАНТИЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: МІХАЛ ГРАБОВСЬКИЙ

Олександр КІЯН (Кіровоград),

Павло АНТОНЮК-КИСІЛЬ (Рівне)

У статті здійснено аналіз наукової спадщини М.Грабовського, одного із засновників “української історичної школи” в польській романтичній історіографії 40–60-х років XIX століття. Визначені провідні тематичні лінії досліджень та концептуальні ідеї польського вченого щодо історії України.

Ключові слова: романтизм, історіографія, історична школа, історія України.

В статье осуществлен анализ научного наследия М. Грабовского, одного из основателей “украинской исторической школы” в польской романтической историографии 40–60-х годов XIX столетия. Определены ведущие тематические линии исследований и концептуальных идей польского ученого относительно истории Украины.

Ключевые слова: романтизм, историография, историческая школа, история Украины.

Analysis of scientific heredity of M. Yrabovskiy as one of the founders of “Ukrainian historical school” in Polish romantic historiography in the 40-th – 60-th years of the XIX-th century is carried out in the article. The main thematic lines of researches and conceptual ideas of Polish scientist about the History of Ukraine are determined.

Key Words. Romanticism, historiography, historical school, History of Ukraine.

Романтизм – один з найяскравіших етапів у розвитку історичної думки переважної більшості європейських народів. Апогей його розвитку припадає на першу половину XIX століття, але з епохою “преромантизму” та “постромантизму” він продовжує свою еволюцію й до сьогодення. Характерною рисою романтизму в історичній науці є поява цілого ряду визначних дослідників, творчість яких привела до створення теорій,

складників національно-історичних доктрин. Водночас на периферії історіографічного процесу опинилася ціла плеяда науковців, які в силу тих чи інших політичних, соціальних та національних відмінностей не вписувалися в загальноприйняті канони версій національної історії.

У контексті осмислення історії України до розряду науковців саме такого гатунку має бути зарахований польський літератор, публіцист і громадський діяч Міхал Грабовський (1804 – 1863).

М. Грабовський – майже невідома історична постать. Навіть ті декілька вчених, які протягом останніх десятиліть виявляли інтерес до його особи, до кінця не усвідомили його ролі в польській та особливо українській історіографії XIX століття [1]. Тим часом, творчість Грабовського спонукала цілу плеяду визначних діячів польської й української культури (у їхньому числі – Ю. Словацький, В. Антонович, Г. Сенкевич та ін.) до поглибленого знайомства з історією України [2, с. 68]. Варто також зазначити, що один з найбільш впливових діячів українського національного Відродження XIX ст. Пантелеймон Куліш, який сприйняв ряд його ідей, називав Грабовського “українським Вальтером Скоттом”, послуговувався його порадами при створенні першого українського історичного роману “Чорна Рада”, надрукував архіважливу для розуміння польської версії причин польсько-українського історичного “антагонізму” статтю в “Записках о Южной Руси”, атестуючи польського вченого як кращого фахівця з історії України [3, с. 76].

Відповідно **мета статті** полягає в ознайомленні зі змістом історико-наукової спадщини польського вченого та показі тих компонентів його історичних узагальнень, які лягли в основу теоретичних постулатів української історичної школи в польській романтичній історіографії й сприяли виробленню польських стереотипів щодо історії українського народу.

Міхал Грабовський народився 1804 року на Волині в шляхетській родині, яка мала досить великі земельні володіння на Правобережній Україні. Дитячі роки провів у селі Олександрівка недалеко від Чигирини (нині містечко Олександрівка Кіровоградської області. – П.А.-К.).

Навчався в Уманській гімназії разом із відомими згодом польськими поетами, представниками української течії в польській романтичній літературі Б. Залеським та С. Гощинським. Постійні дебати в гімназії про романтизм і класицизм, захоплення літературою, особливо романтичною, привели до утворення літературного гуртка, що отримав назву “Sa-Go-Gra” (Залеський, Гощинський, Грабовський), чи в критичній літературі – “Уманська школа” [4, с. 106]. Через вільнодумство й непорозуміння з дирекцією закладу Грабовський не закінчив гімназію й переїхав до Одеси, а згодом 1825 року перебрався до Варшави. Тут він знову зустрівся з Б. Залеським та С. Гощинським, але розходження з “червоними романтиками” в поглядах на селянське питання, збройне повстання підштовхнули Грабовського в 30-х роках XIX ст. до католицько-консервативного, “білого”

табору. С. Гошинський у своїх спогадах, опублікованих у “Літературній Варшаві” (1833), іронічно говорить про свого колишнього товариша: “се панич-французик, з усіма хибамі аристократа” [3, с. 78]. Але досить очевидно, що головна причина розходження зі своїми гімназійними товаришами полягала не в становій нерівності, а в ідейно-політичному протистоянні. Уже 1830 року М. Грабовський мав за провідну ідею не відродження історичної Жечі Посполитої від “моря до моря”, яка гріла душі польських патріотів, а ідею “всеслов’янської єдності”, що в умовах піднесення польського національного руху та його антиросійського спрямування видавалася недоречною та навіть шкідливою. Теоретико-політичні сентенції Грабовського, що “всі поляки мусять йти за слов’янськими народами, а найближчі їхні сусіди історичні – це росіяни й малороси” [5, с. 247], викликали не лише заперечення з боку польської політичної еліти, але й досить тенденційні закиди в “політичному сервілізмі” А. Міцкевича, А. Тишинського, Ю. Крашевського та ін. видатних польських діячів культури [3, с. 84].

На ставлення поляків до М. Грабовського вплинули не тільки його панславістські уподобання, але й співпраця з російською владою. 1832 року маркіз А. Великопольський подав проект Миколі I, де обґрунтував ідею польсько-російського зближення на основі визнання Росією певної територіальної автономії Польщі та сприянні в розвитку науки й культури. Результатом цього звернення й реалізації “культурницької програми” Великопольського стали відкриття Варшавського університету та більш широке залучення поляків до освітніх програм російського уряду. 1832 року, коли Великопольський став попечителем навчального округу, який охоплював Правобережну Україну, він запропонував М. Грабовському посаду директора комісії народної освіти. Розірвавши з варшавським оточенням, М. Грабовський 1831 року оселився в родовому помісті на Черкащині (с. Олександрівка), періодично виїжджаючи до Києва, Варшави, Відня переважно для своїх наукових занять. Саме в “олександрівський період” (1831 – 1950 рр.) свого життя М. Грабовський став видатним істориком, літературним критиком і публіцистом. Під псевдонімом “Едвард Тарша” розпочав Грабовський свою літературну діяльність з “історичної белетристики” в дусі Вальтера Скотта, опублікувавши повісті з українського життя “Коліїщина і степи” (1838), “Станція Гуляйпільська” (1840), “Тайкури” (1845), “Оповідання курінного” та ін. Варто зазначити, що більшість цих творів перекладалися російською мовою П. Кулішем та публікувалися в “Московитянине” М. Погодина й “Современнике”.

Але особливо великий резонанс у польському суспільстві викликали його літературно-публіцистичні праці: “Literatura i krytuka” (1838), “O skole ukrainskiej poezyi” (1840), “Literatura Romansku w Polsee” (1841) та ін. “Застенковий” патріотизм Грабовського зумовив досить різкі заперечення польських літераторів, у тому числі й А. Міцкевича та Ю. Крашевського, які

навіть на початку 40-х років намагалися скомпрометувати Грабовського. За участю А. Міцкевича літературний критик А. Тишинський звинуватив М. Грабовського в плагіаті, указавши на деякі запозичення з творів французьких романтиків Віллемана та Гізо [3, с. 88]. Ці нападки привели М. Грабовського до остаточного розриву з польськими патріотами, хоч він ще деякий час і листувався з редакцією “Pielgrzym”, намагаючись дати гідну відповідь своїм опонентам.

Позбавлений можливості доносити свої думки до широкого польського читацького загалу, М. Грабовський повністю віддається джерельній евристиці, відшукуючи стародруки та колекціонуючи українські старожитності. Його матеріалами з археології України скористався київський цивільний губернатор Іван Фундуклій, видрукувавши одну з перших на теренах Росії археологічних розвідок “Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии” (1848). У передмові до видання Фундуклій прямо зазначає, що “багато зобов’язаний у виконанні своєї праці сприянню чигиринського поміщика М. А. Грабовського”. Через два роки побачила світ книга й самого М. Грабовського “Ukraina dawna i teraźniejsza” (“Україна давня і сучасна”), присвячена археологічним пам’яткам Наддніпрянської України. Перший розділ цієї праці присвячений старожитностям Чигиринського повіту Київської губернії.

Розпочавши дослідження історії України в ранзі аматора, “збирача старожитностей”, Грабовський поступово доходить до переконання про потребу наукового осмислення історичного минулого українського народу. “Розповіді про Україну, – пише Грабовський, – розпалювали моє бажання глибше осягнути історичний побут і звичаї цього народу” [5, с. 101]. Захоплення українською старовиною змусило польського історика приділити більш прискіпливу увагу історичним джерелам, і він, зрозумівши непересічну роль корпусу достовірних свідчень в історичному пізнанні, публікує збірник історичних документів з історії краю під загальною назвою “Zrodła do dziejów polskich” [6].

Переїзд М. Грабовського 1850 року до Києва, де він перейнявся ідеєю всеслов’янського покликання міста на Дніпрі та прагнув видавати газету польською мовою “Słowianin”, посилила в нього ілюзії щодо потреби й можливості польсько-українського зближення. Програма газети “Słowianin”, складена Грабовським, демонструє саме таку ідейно-політичну мотивацію, що викликала заперечення як з боку польського табору, так і російської влади [3, с. 81].

У 40-х роках остаточно викристалізуються ідеологія й історичні погляди М. Грабовського. Особливо важливу інформацію в цьому плані містить тритомна праця “Література і критика”, значна частина якої присвячена українській школі в польській літературі та екскурсам з історії України [4, с. 116].

Виношуючи думку про нагальну потребу створення всеслов’янської

літератури та історії, Грабовський водночас був переконаний, що на шляху до цієї мети варто враховувати самотність кожного “малого” і “великого” слов’янського народу. У тому числі потрібно починати з низів, “не вигадувати сюжети та загальні форми, а брати їх з народної творчості” [5, с. 72]. Щоб бути міцною, історія повинна виходити з “народних переказів і поезії, оскільки саме вони розкривають справжнє життя народу” [5, с. 86].

Водночас, як історик-романтик, Грабовський висловлює переконання, що необхідно брати до уваги саме ту добу, де існують найбільш самотні й оригінальні вияви народної самодіяльності. “Коли справа стосується історії, – образно пише він, – то вона досить залежить не лише від набору фактів і критичного мислення, але і від фантазії дослідника, так що доба, де панують фантазія та чуття, має для нас досить важливе значення. Тому взагалі народна стихія, а зокрема українська народна творчість, є джерелом вивчення, яке ніколи не згасне” [5, с. 91].

Романтичну лабораторію М. Грабовського характеризує його формула дослідження, яка зведена до тріади: “народність”, “яскрава оповідь”, “історична правда”. В одному з листів до Пантелеймона Куліша Грабовський констатує, що “польська історія спотворена, а література гине, бо в них є лише тенденція та політика” [5, с. 106]. За відсутність “історичної правди” Грабовський критикує “Полтаву” О.С. Пушкіна, вважаючи, що його герої “неправдиві, а тому дерев’яні” [5, с. 109]. Грабовського не влаштовує “героїчна брехня”, і він прагне до створення “дієвої”, але водночас “правдивої” картини минулого.

У контексті теорії “історична правда” Грабовський моделює потребу вироблення плану дій та об’єднання вчених на засадах спільних дослідницьких інтересів. Головне завдання культурних осередків у царині історії і літератури, на думку Грабовського, полягає в тому, що “українці та діячі “української школи” в польській літературі мусять подати руку для великої роботи з’ясування слов’янських старожитностей, схованих імлюю” [5, с. 109]. Таким чином, є очевидним, що Грабовський покладає велику надію на процес польсько-українського зближення, але й уважає, що він має здійснюватися на основі переосмислення та вироблення компромісного погляду на історичне минуле з урахуванням слов’янського коріння народів.

Якщо попередники Грабовського в польській романтичній історіографії та літературі, у тому числі й ті, які були пройняті щирими українофільськими симпатіями, на зразок Б. Залеського чи С. Гоцинського, старанно обминали селянсько-українські та польсько-панські взаємини (за винятком твору С. Гоцинського “Замок канівський”), Грабовський з усією повнотою піднімає не лише міжетнічне, але й соціальне тло, на основі якого проходили українські повстання. Саме такий “об’єктивний” підхід польський історик демонструє у творі “Коліївщина і степи”, де показана мотивація повстанців та їхня непослідовність у своїх діях, з одного боку, та нічим не виправдана жорстокість польських панів – з іншого [7].

Грабовський був надто віддаленим від української “костомарівсько-шевченківської” романтичної версії української історії, але водночас він не визнавав “балетних козаків” та “малярські історії” Б. Залеського, Т. Падури, Ю. Крашевського та інших польських дослідників, котрі прагнули перетворити українське історичне минуле в “зібрання дивоглядів” [5, с. 121].

На основі вивчення першоджерел, і маючи у своїй уяві загальну теоретико-методологічну конструкцію, в основу якої була покладена ідея “люду” (“народності”), Грабовський уперше в польській історіографії спробував окреслити хронологічні межі й зміст самого поняття “українська історія”. На відміну від Духінського, який виводив українську історичну екзистенцію з расових категорій, Грабовський розвиває автохтонну теорію на основі територіального принципу. Згідно з концепцією польського романтика, назва “Україна” місцевого походження й пов’язана з полянами дніпровськими (“*polanie dniewowi*”), які після прибуття варягів отримують нову назву “Русь” [7, s. 199]. У своїй історичній періодизації Грабовський виокремлює першу епоху під загальною назвою “Русь Полуднева”, яка у свою чергу поділяється ним на підперіоди: “Доволодимирівську” (“*przedwłodzimierzowa*”), “Володимирську” (“*Włodzimierzowa*”) та “після-Володимирську” (“*po-włodzimierzowa*”) [7, s. 200].

Прихід татар, на думку Грабовського, призвів до абсолютного спустошення руської землі. Залишилися тільки невеликі осередки людності, один з них на Запоріжжі під іменем козацтва. Але ці природні мешканці Русі за право жити у ворожому пограниччі змушені були перетворитися в звичайних нападників і вдаватися до грабежів та наїздів. Перебування Русі під монгольською зверхністю, згідно з концепцією Грабовського, становить другий проміжок її історії [7, s. 200]. Подальша історія “Полудневої Русі” в уяві польського історика – це вже, власне, не історія руського народу, а литовців, перероджених пізніше в поляків. “Саме вони, – образно констатує Грабовський, – стають творцями нової Русі, бо Русь Володимирівська згинула під татарами” [7, s. 201]. Тепер ці краї, здобуті в заволзьких займанців, відновлюються до життя, осаджуються пришлою людністю й бороняться від кочівників. Родючі тутешні “пустощі” переходять до діяльних князів гедимінового роду як право “власності меча” (“*własność miecza*”). Відповідно до такого військово-колонізаційного процесу, Грабовський окреслює третій період історії під назвою “Русь литовська” [7, s. 201]. Саме цей проміжок часу уявлявся досліднику як один з ключових в історії “Полудневої Русі”, оскільки в ньому відбулися не лише етнічні флуктації, але й зміна цивілізаційних орієнтирів. Литовсько-польська колонізація в степових “кресах” набуває характеру форпосту західної цивілізації, яка, на думку Грабовського, не достатньо чітко усвідомлена історією (*zasługa ogromna, która im dotąd nie dostatecznie zawdziecza historja*) [7, s. 201].

Подальша історія краю, якому повертається давньоісторична назва “Україна”, це вже творіння людності, котра під захистом (*oslonom*)

пограничної цивілізації розбудовує свою землеробську цивілізацію, просуваючи її далеко на Схід. Згідно з Грабовським, це і є четвертий період української історії, який він кваліфікує назвою “Литовсько-польський” [7, s. 201].

П’ятий період української історії в концепції польського дослідника розпочинається “Хмельниччиною”, фатальним зіткненням Жечі Посполитої з козацтвом, яке під впливом поляків було повернено до життя, але, скориставшись своїм посиленням, виявило ті дикі інстинкти, котрі були закладені в ньому раніше номадичною стихією [7, s. 201].

По останніх війнах і договорах, що інспірувала “Хмельниччина”, край розділяється на три половини: Запоріжжя, Україна лівого і правого берегів. Тільки остання належить до Польщі. Край під польською егідою, в попередні десятиліття спустошений та обезлюднений, знову зусиллями магнатів, шляхти й вільного люду поновлюється. Але в краї збереглися сильні супротивні традиції (*tradycyi dawnych nierokojów*), що набувають характеру найкровопролитнішого вибуху, уособленого гайдамацьким рухом. То є, у концепції Грабовського, шостий й останній “Польський період” української історії [7, s. 203].

Очевидно, що наведена схема історії України Грабовського є чітко виражена версія польського проникнення на Схід, яка, власне, висвітлює не історію українського народу, а історію “польщизни” в краї. З нівелюванням фактора домінування Польщі в українських землях Грабовський і закінчує свою періодизацію, полишаючи на перспективу майбутньої україно-польської співпраці й порозуміння лише ефемерну надію. Концепція Грабовського, підсилена в наступних його дослідженнях концепцією україно-польських історичних взаємин, стала тим ідейним фоном, на основі якого адепти “української школи” в польській історіографії розбудовували свої численні дослідження з історії України, надаючи їм характер регіональних студій з історії Польщі.

Поряд з концепцією історії “Полудневої Русі” Грабовського, що віддзеркалює значною мірою “історико-реставраційну” композицію в поглядах на Україну польських романтиків, варто виділити й постановку теорії “польського культурництва”, яка по суті стала прелюдією до розробки його послідовниками з числа адептів української історичної школи доктрини “культуртрегерства”. Сутність “культурницької теорії” в контексті подій української історії в рецепції Грабовського зводилася до трьох принципових положень:

а) українці несуть головну відповідальність за “непорозуміння” з поляками, бо вони припустилися багатьох “промахів” і “помилкових суджень” та “прогайнували” не одну нагоду до порозуміння. Лише кращі їхні герої, на зразок К. Сагайдачного, які мали рідкісний для українців “політичний такт”, розуміли значущість потреби польсько-української дружби та співжиття разом [9, с. 295];

б) польське панування в Україні ніколи не було обтяжливим для місцевого населення, оскільки воно зменшувалося вимогами освіти. Суспільні умови в обох народів були споріднені. Українська аристократія ніколи не пропонувала своєму народові конструктивну політичну програму, а отже, покладати на польську аристократію відповідальність за помилкові дії щодо українців неправильно [9, с. 322];

в) панування польської шляхти на українських теренах було досить “м’яким”, оскільки “селянська залежність” (“*poddaństwo*”) мала в Україні своєрідний характер. Вона не була ні французьким примусом (“*serwage*”), ані німецьким економічним гнобленням (“*Leibeigenschaft*”) чи російською кріпацькою залежністю (“крепостное право”). Це була поміщицька опіка, яка мала батьківський (“патеринський”) характер та діяла в інтересах українського селянина [5, s. 201].

Взагалі домінування в теоретичних постулатах М. Грабовського тези про потребу українсько-польського зближення вилилось в історико-політичну формулу, яку він висловив П. Кулішу: “Україна ваша, а ми культурні пришельці” [1.2.269, s. 89]. Але ця формула в історичній інтерпретації Грабовського трансформувалась у надмірну ідеалізацію чинника навернення українців у лоно цивілізації. Саме цей аспект історичної теорії був озвучений Грабовським під час публічного протистояння між польськими та українськими істориками, яке розгорілося в 50-х роках XIX століття в контексті обговорення причин польсько-української конфронтації XVII ст.

Незважаючи на те, що ініціатором цієї полеміки не є Грабовський, а український історик, літератор й етнограф Пантелеймон Куліш, який у другому томі “Записок и Южной Руси” опублікував універсал гетьмана Острянина від 20 березня 1638 року, де був заклик до українців боротися проти своїх “історичних кривдників – ляхів”, очевидно, що саме польський історик надав науковому обговоренню проблеми полемічний запал. Відгукнувшись на пропозицію Куліша “вказати польський погляд” на це “досить делікатне”, а крім того, “архіважливе” історичне питання, Грабовський розвинув цілу теорію щодо заслуг польського етнічного елемента в розбудові цивілізації на українських теренах [9, с. 203 – 302].

Хоча в преамбулі статті “О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссов в XVII в.” Грабовський задекларував положення, що “єдине прагнення наших спорів – з’ясувати істину” [9, с. 308], він підійшов до проблеми досить тенденційно, повторюючи положення, які стали аксіомою польської романтичної історіографії. Вони зводилися до думки: “Володіння Україною було з боку Польщі не завоюванням, не поневоленням, а, навпаки, звільнення цієї землі” [9, с. 316]. І далі: “Дух підкорення інших народів був зовсім непритаманний полякам; навпаки, єдину силу політичної системи об’єднання різноплемянних провінцій складав у них дух толерантності і якоїсь незвичної великодушної гордості” [9, с. 318].

Виділення історії України, про що свідчить періодизація, як осібної

сфери дослідження М. Грабовським мала фундаментальне значення для теоретичного підґрунтя української історичної школи в польській романтичній історіографії XIX ст. По суті погляди польського історика-українофіла змушували його послідовників (Й. Ролле, О. Яблоновський та ін.) зміщувати акцент дослідження із загальнопольської до регіонально-української історичної проблематики, критично ставитися до традиційних польських наукових стереотипів. Грабовський також визначив тематику майбутніх студій adeptів школи, уподобавши насамперед період XVI–XVII ст., який, на його думку, у найбільш концентрованому вираженні передає все розмаїття польсько-українських міжетнічних й політично-культурних взаємин. Водночас, як натхненник й ідеолог української історичної школи, Грабовський, попри всі свої демократичні реверанси, не зумів дати об'єктивну оцінку “інстинктивним поривам” українського селянства до волі, кваліфікуючи соціальний і національно-визвольний рух в Україні в дусі польських консервативних ортодоксів як “розбій”. Відійшовши від канонізованих польською націоналістичною історіографією стереотипів щодо минулого українського народу, Грабовський у своїй історії “Полудневої Росії” обмежився спорадичними спостереженнями без належного прагнення до історичного синтезу. У середовищі української історичної школи такий концептуальний підхід Грабовського породжував думку, що історія України – це регіональна “забавка”, яка розбавляє та урізноманітнює історію Польщі, без претензій на особливий статус у середовищі історії “всеслов'янської” [10, с. 368].

Ще один важливий контекст впливу Грабовського на українознавчі студії виразників школи полягав у його критичному ставленні до ролі козацтва, яке зусиллями його попередників (М. Чайковський та ін.) перетворилося в “омріяну легенду” польських “українофілів”. Реалізм Грабовського, побудований на досконалому вивченні джерельних матеріалів, змусив навіть ряд відомих дослідників історії українського козацтва переглянути своє бачення проблеми. У цьому плані варто послатися на думку Олександра Яблоновського, представника “старшої генерації” української школи, котрий в “Автобіографії” підкреслює ту особливу роль, яку відіграли насамперед М. Грабовський та Е. Руліковський у намірі приступити до широкомасштабного дослідження “козацької України” [10, с. 372].

Симптоматично, що особливо глибокий резонанс викликали українознавчі студії Грабовського в середовищі української народницької історіографії. У цьому плані досить показовою є еволюція від “козакофільства” до “козакофобства” П. Куліша, який у преамбулі останньої своєї великої праці “История воссоединения Руси” (1893) констатує: “Близько півстоліття тому знайомство з Міхалом Грабовським, а через нього з К. Свідзинським, Е. Руліковським, привело мене до документального вивчення нашого українського минулого, без чого я ніколи б не зрікся від наших літописних вигадок, які до кінця днів своїх повторював Костомаров”

[3, с. 87].

Ще раніше, 1876 року, на сторінках галицького часопису “Правда” Куліш, який уперше висунув ідею польсько-українського порозуміння на основі спільних політичних інтересів у Галичині, констатував: “Михайлу Грабовському я вдячний більше, ніж кому-небудь в тому, що я тепер в польсько-українському питанні щось розумію” [3, с. 88].

Подібні реверанси в бік М. Грабовського трапляються і в працях одного з найбільш принципових критиків польських романтиків В. Антоновича, який у ранній період своїх наукових захоплень українством відверто писав, що “за винятком М. Грабовського, К. Свідзинського в польській історичній літературі бракує сумлінних дослідників, які пишуть про Україну” [3, с. 91].

Слід відзначити ще один важливий момент ролі М. Грабовського в оформленні української історичної школи – його виняткову комунікабельність. Опубліковані листи М. Грабовського до цілого ряду діячів польської науки й культури розкривають не лише розмаїття його дослідницьких інтересів, але й підкреслюють ту особливу роль, яку він відіграв у піднесенні престижу дослідника історії України.

Поєднуючи все сказане в єдину логічну систему, можна з упевненістю констатувати, що саме від М. Грабовського розпочинається системне вивчення української історії в межах наукового осередку, що має всі підстави кваліфікуватися як “комунікативна науково-історична школа”. Ключова функція Грабовського в межах цієї організації прихована в характері інтерпретації епізодів історії України (козацтво, гайдамачина та ін.) й формуванні на їхній основі польських історичних стереотипів щодо українського народу. Не вписуючись у перспективу розвитку польської національної історичної науки, Грабовський перетворився в маргінала історіографічного процесу ХІХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Польський літератор М.А. Грабовський і його приятелювання з П.О. Кулішем // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XXIII. – С. 110–122; Баженова С. М. Грабовський – представник “української школи” в польській літературі 40 – 60-х рр. ХІХ ст. // Освіта, наука, культури на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам’янець-Подільський: ОІЮМ, 2006. – Т. 6. – С. 134–139.

2. Kozak S. Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa / S. Kozak // Studio polono-slawica-orientalia. – 1982. – VII. – S. 161–185; Waśko A. Romantyczny saramatyzm. Tradycja szlachecka w literaturze polskiej lat 1831 – 1863 / A. Waśko. – Kraków, 1995. – S. 112–114; Bielanke-Luftowa M. Znaczenia terytorium w t. zw. “szkole ukraińskiej” / M. Bielanke-Luftowa // Pamiętnik Literacki. – 1936. – R. 33. – Zesz. 2. – S. 103–129.

3. Кіян О. Володимир Антонович і польсько-українська конфронтація в історіографії другої половини ХІХ століття / О. Кіян // Третя академія професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С. 61–72.

4. Юровська Олена. Куліш і Грабовський // Україна. – 1929. – № 5. – С. 76–92.

5. Козак С. Джерела “української школи” в польській літературі: Творчість польських письменників “української школи” // Наша культура. – Варшава, 1970. – №№ 4–

7. – С. 101–126; 17–28: 33–49.

6. Grabowski Michał. Korespondencja literacka. – Т. III. / Michał Grabowski. – Wilno, 1843. – 301 s.

7. Grabowski Michał. Źródła do dziejów polskich. – Т. 1. / Michał Grabowski. – Wilno, 1845. – 431 s.

8. Грабовський М. Коліївщина і степи // М. Грабовський // Вежа. – 1997. – №№ 8–9, 10.

9. Grabowski Michał. Do pana Aleksandra Grozy . Korespondencja literacka. – Т. II. / Michał Grabowski. – Wilno, 1843. – Т. 2. – S. 189 – 207.

10. Грабовський М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в X-VII веке / М. Грабовський // Записки о Южной Руси. – К.: Либідь, 1994. – Т. 2. – С. 293–328.

11. Jabłonowski A. Awtobiografia // Pisma Aleksandra Jabłonowskiego / Z przedmowa J.K. Kochanowskiego. – Warszawa, 1910. – Т. 1. – S. 330–369.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Кіян Олександр Іванович, доктор історичних наук, професор, завідував кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

Антонюк-Кисіль Павло Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: слов'янська романтична історіографія, польсько-українські культурно-історичні взаємини.

УДК 930.1:1

ФІЛОСОФСЬКА ГЕРМЕНЕВТИКА Й ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Олександр ЛУКАШЕВИЧ (Кіровоград)

Стаття присвячена вивченню можливостей філософської герменевтики Г.-Г. Гадамера для прояснення проблем теоретичного джерелознавства. Звертається увага на те, за яких умов можливе розуміння джерел, їхнє адекватне тлумачення. Але при цьому підкреслюється, що застосування тільки наукового методу не гарантує істинності пізнання, оскільки лише особистісне існування визначає наше сприйняття світу.

Ключові слова: філософська герменевтика, теоретичне джерелознавство, перед-розуміння, герменевтичне коло, теорія герменевтичного досвіду, науки про дух, традиція, інтерпретація, розуміння, тлумачення.

Статья посвящена изучению возможностей философской герменевтики Г.-Г. Гадамера для прояснения проблем теоретического источниковедения. Обращается внимание на то, при каких условиях возможно понимание источников, их адекватное истолкование. Но при этом подчеркивается, что применение только научного метода не

гарантирует истинности познания, поскольку личностное существование определяет наше восприятие мира.

Ключевые слова: филолософская герменевтика, теоретическое источниковедение, предпонимание, герменевтический круг, теория герменевтического опыта, науки о духе, традиция, интерпретация, понимание, истолкование.

The article is devoted to the research of the source studies aspects of the theory of hermeneutics experience of H.-G. Gadamer. It has been demonstrated that philosophic hermeneutics doesn't suggest the universal humanities method of cognition. It characterizes the conditions in which cognition is accomplished. H.-G. Gadamer has demonstrated that scientific method alone does not guarantee the truth, because our existence takes part in cognition.

Key words: philosophic hermeneutics, theoretical study of sources, the hermeneutic circle, the theory of hermeneutic experience, the science of the spirit, tradition, interpretation, understanding, interpretation.

У сучасній російській та українській історіографії помітно зріс інтерес до герменевтики, викликаний історико-антропологічним поворотом гуманітарного знання [11, с. 98; 23, с. 11; 22, с. 54; 9, с. 137–140]. При цьому виявилось, що наявні напрямки в герменевтиці мають свою специфіку, своє обґрунтування методу, теоретичні установки [25, с. 49]. Що собою являє кожен з них, як вони співвідносяться між собою, яке їхнє місце в системі гуманітарного пізнання – ось неповний перелік питань, на які ще має бути дана відповідь. Не менш важливо подолати стихійне звернення до герменевтики, замінити його продуманим, творчим освоєнням, скерованим проблемами розробки істориком філософських основ історичної концепції, пошуком адекватних підходів до досліджуваних джерел.

Якщо значущість методів філологічної герменевтики в тлумаченні історичних джерел не має потреби в доказі [21, с. 69–86], то філософська герменевтика сприймалася як гарна, але не функціональна теорія [17, с. 201]. І насамперед завдяки працям Х.–Г. Гадамера ставлення до неї філософів та істориків почало змінюватися. Однак, для з'ясування дійсного потенціалу філософської герменевтики у вивченні теоретичних проблем джерелознавства необхідне систематичне дослідження її положень. Розв'язанню поставленого завдання слугує ця стаття. Автор пропонує своє прочитання теорії герменевтичного досвіду Гадамера, акцентуючи увагу на тих її аспектах, які, на нашу думку, мають значення для методології джерелознавства.

Предметом філософської герменевтики Гадамера є розуміння й тлумачення зрозумілого, котрі досліджуються як діалог, а не обґрунтуванням кінцевих основ буття. Буття, котре може бути визначено як мова, причому не тільки людей, але й “мова” природи, усього суцього. Розуміння пронизує всі зв'язки людини зі світом і тому може бути розглянуто як спосіб пізнання і як спосіб буття одночасно. Відповідно розуміння й тлумачення мають універсальний характер. Якщо в парадигмі класичної теорії пізнання –

“пізнання як відбиття” – інтерпретація є лише одним із часткових методів гуманітарних наук [20, с. 3], то за Гадамером, розуміння й тлумачення текстів “є не тільки науковим завданням, але й вочевидь стосується всієї сукупності людського досвіду в цілому” [3, с. 38]. Так, науки про дух зближуються зі способами пізнання, у яких істина не підлягає верифікації винятково методичним способом. Лише заглиблюючись у феномен розуміння, можна наблизитися до істини, що піднімається над сферою методичного пізнання, оскільки “онаучнення” має межі [26, с. 9].

Гадамер не пропонує систему пізнання, що відповідає ідеалу науки або вчення про мистецтво розуміння текстів. Він порушує питання про межі науки в загальному людському житті, умовах істини, що передують розгортанню логіки дослідження та визначають її. Оскільки звернений до нас зсередини традиції переказ (текст, що інтерпретується) займає позицію між віддаленістю й близькістю, то завдання герменевтики полягає в тому, щоб “прояснити ті умови, за яких розуміння відбувається” [3, с. 350]. Причому умови – це не методи або способи, що перебувають у розпорядженні інтерпретатора, а перед-думки, марновірства, які володіють ним. Вони свідчать про первісне вкорінення інтерпретатора в традиції, у те, що він має намір зрозуміти. Тим самим свобода пізнання не тільки обмежується, але й одночасно стає можливою.

Традиція, як її розуміє Гадамер, охоплює “не тільки тексти, але також й інститути, і життєві форми” [5, с. 257]. Вона не тотожна минулому, це історія, яка присутня в сьогоденні й визначає його, єдність того, що вже здійснилося й відбувається зараз; будучи “немовною у своїй сутності”, проте вона допускає “мовне” тлумачення [5, с. 260]. Традиція асоціюється з догматизмом, авторитетом. Насправді між нею й розумом протилежності не існує. Вона формується збереженням за будь-яких історичних змін того, що є, уводячи в цей процес свідомі акти (вибір, оцінка, згода і т.д.), значущих не меншою мірою, “ніж переворот і відновлення” [3, с. 335].

Усвідомлення історичності людського існування, його детермінованості й кінечності веде до відмови від суб’єктоцентризму в пізнанні, подолання суб’єкт-об’єктної опозиції. У центрі уваги виявляється онтологія пізнання. Природа розуміння розглядається не як конгеніальність, а як причетність інтерпретатора й автора тексту до загального для них змісту, “суті справи”. Інтерпретатор повинен перенестися в ту перспективу, у рамках якої автор дійшов думки, що означає необхідність “порахуватися з фактичною правотою” того, що він говорить, досягти в розумінні змістовної згоди [3, с. 346–347].

Форма здійснення зрозумілого тлумачення, його структура являє собою логічне коло. Ціле слід зрозуміти на основі окремого, а окреме – виходячи із цілого. Критерієм правильності розуміння є відповідність частин цілому змісту.

Приставаючи до вивчення змісту тексту, інтерпретатор має попередню

думку про нього, не виведену з абстрактних принципів, а передану йому мовною традицією. Відбувається це завдяки його споконвічному й істотному зв'язку з пізнаваням. Їхня єдність обумовлена не однорідністю – тоді філософська герменевтика стала б частиною психології, – а належністю до загального історичного способу буття. Тому, осягаючи, “свідомість повинна вимагати перед-розуміння, завжди присутнього в справі, коли мислиться серйозна “науковість” [3, с. 313, 687]. Вона організує дослідження, визначає склад “питальника”, з яким історик звертається до джерела. Як пише М. Блок, питання “диктуються йому (історикові – О. Л.) твердженнями або сумнівами, які записані в нього в мозку його минулим досвідом, диктуються традицією, звичайним здоровим глуздом, тобто – занадто часто – звичайним марновірством” [1, с. 39]. У той же час ігнорування цієї обставини може привести до того, що у джерелі буде вчитано тільки те, що вклав у нього сам дослідник.

Попереднє судження – передструктура розуміння – проектується на зміст тексту. Він виявляється тільки тому, що із самого початку ми очікуємо його. “Начерк” постійно переглядається в міру вивчення тексту. Паралельно розробляються конкурувальні проекти. Так, наближення до однозначної єдності змісту супроводжується постійним розширенням концентричних кіл розуміння.

Зрозуміло: не всі перед-думки, що володіють свідомістю інтерпретатора, дійсні й плідні, є й хибні. Їх слід виявити “суттю справи”. Вимога розробки контрольованих, відповідних фактам гіпотез – “начерків”, “робить метод радикально строгим” [4, с. 76], гарантує об’єктивність значеннєвого руху розуміння й тлумачення [3, с. 318].

Інший критерій об’єктивності розуміння полягає в протиставленні можливих варіантів суджень. Це дає можливість дослідникові виявляти свої марновірства, а також іншість змісту тексту. Ось чому принципово важливо залишатися відкритим і сприйнятливим до інших інтерпретацій, дозволити тексту висловлювати свою “фактичну істинність” [3, с. 321].

Реабілітація перед-думок або марновірства пояснюється визнанням непереборності історичності позиції дослідника науковою методикою. Передрозуміння постійно направляє та обмежує інтерпретації, будучи субстанціональністю суб’єктивності. Це той горизонт, у рамках якого витлумачується зміст тексту. Горизонт, пояснює Гадамер, – “поле зору, що охоплює та обіймає все те, що може бути побачене з якого-небудь пункту”, дає можливість “дійсно уявити собі іншу ситуацію” [3, с. 358, 361]. Мати широту світогляду – означає мати здатність оцінити справжнє значення й пропорції речей, зайняти правильну позицію для запитування. Він визначається спільністю, що утворюється в процесі взаємодії інтерпретатора з переказом (текстом). Таким чином, історична свідомість не сліпо додержується заздалегідь даних передумов, але й сама бере участь у розробці мотивації дослідження.

Герменевтичне коло виявляється не суб'єктивним і не об'єктивним, воно описує “здійснення” мовної традиції, що є одночасно предметом й умовою розуміння.

Виходячи з горизонту свого дослідження, інтерпретатор фокусує увагу на переказі, інтерпретованому тексті. Як при цьому відбувається конкретизація історичного пізнання? Передумовою вибору, актуалізації напрямку пошуку є “передбачення досконалості” або презумпція досконалості. Вона означає: доступна розумінню лише дійсно досконала єдність змісту [3, с. 348–349; 4, с. 78]. Якщо значеннєве очікування не підтверджується, текст залишається незрозумілим, виникають сумніви в істинності того, що він повідомляє. У такому разі зміст тексту ставиться під питання, до нього застосовують методи історичної критики для вивчення його як іншої думки. Це, у свою чергу, вимагає з'ясування, які перед-думки істинні, а які хибні. Важливу роль у їхньому розрізненні відіграє тимчасова дистанція.

Тимчасова дистанція непереборна: у часі постійно здійснюються події, що визначають сьогодення й у контексті яких сприймається переказ. Однак її й не слід долати, оскільки вона обумовлює продуктивну можливість розуміння, здійснює “фільтрацію справжнього змісту” (вираз Гадамера – О. Л.), цей нескінченний процес, у результаті якого марновірства часткового характеру відмирають і виявляються ті, що забезпечують дійсне розуміння.

В аналізі Гадамера значення тимчасової дистанції в пізнанні є свої труднощі, на які звернула увагу П. П. Гайденко. На її думку, історичне розуміння, у гадамерівському трактуванні, є відмиранням живого. Якщо суть історичної події усвідомлюється в міру її розгортання й завершення в часі, то поки вона існує для нас, не може стати предметом історичного дослідження. Останнє аналогічне спогляданню прекрасного: чим менше інтерпретований твір співвідноситься із сучасними проблемами, тим адекватніше його розуміння. “Ця формула приховує в собі небезпечну тенденцію”, – робить висновок П. Гайденко, – традиція, як минуле, стає предметом естетської гри – незацікавленої насолоди, життя розведене з культурою” [6, с. 149, 160].

Варто, однак, уточнити, чи дійсно Гадамеру належить погляд, що критикується. Звернувшись до його головної книги “Істина й метод”, можна переконатися у зворотному. Розмірковуючи про позитивні можливості тимчасового відступу у вивченні минулого, Гадамер помітив, що подібний досвід в історичній науці привів до визнання передумови історичного методу, згідно з якою щось “може бути об'єктивно пізнане в його неминущому значенні лише тоді, коли воно належить якомусь завершеному в собі цілому. Інакше кажучи, коли воно достатньою мірою мертво, щоб викликати лише історичний інтерес”, тільки за такої умови може бути переборений суб'єктивізм історика [3, с. 352–353; 6, с. 149].

Звідси випливає: П. Гайденко полемізує не з Гадамером, а з історизмом XIX ст. Але, на відміну від свого союзника, послідовний герменевтик

Гадамер насамперед прагне підсилити аргументи опонента. Він погоджується з тим, що історична подія, яка пройшла всі етапи свого розвитку, стає доступною для огляду, звільняється від швидкоплинних оцінок, стає доступною об'єктивному розумінню. Однак цим герменевтична проблема не вичерпується. І справа не тільки у відносності самого моменту завершення історичної події й неможливості подолання суб'єктивності історика. Тимчасова дистанція є умовою вияву справжнього змісту того, що відбулося в тексті. Він не може бути осягнутим остаточно. Постійно виявляються як нові змісти, так і хибні думки. І тільки час уможлиблює відокремити неправдиві перед-думки від істинних, що направляють пізнання.

Перед-думки виявляють себе в зустрічі з переказом (текстом) як інакшість, що не узгоджується з ними й тому вона вимагає тлумачення. Інтерпретаторові задане питання – із цього моменту починається розуміння. Щоб його почути, варто утриматися від уподібнення того, що відбулося, нашим смислоочікуванням, дати можливість переказу (тексту) заявити про себе. Тут йдеться не про десуб'єктивізацію історичного пізнання, а про випробування всіх суджень, що претендують на істину. Так переривається дія перед-думок і з логічного погляду виникає структура питання [3, с. 354, 362]. Вона є складеним компонентом герменевтичного досвіду, оскільки, щоб переконатися в чомусь, установити смислокомунікацію, необхідна активність запитування, реалізована на основі логіки питання й відповіді. Мета запитування – установити можливості інтерпретованого, а також визначити напрямок, яким може піти відповідь. Останній корелює зі змістом питання, мотивований контекст якого повідомляє змісту відповіді значеннєву однозначність [3, с. 442].

Отже, щоб зрозуміти текст, інтерпретатор, запитуючи, повинен реконструювати питання і його обсяг, у значеннєвих межах якого дана відповідь. Смысл тексту неминуче виходить за межі його змісту. Оскільки ймовірність збігу суб'єктивного та об'єктивного в історичному процесі не дає підстав звести його до теоретичного принципу, завданням розуміння є освоєння смислу самого тексту, “справи” і лише в другу чергу – авторського задуму. Необхідно розрізняти питання, на які текст повинен дати відповідь, від тих, на які він дійсно відповідає.

Як уважає О. М. Медушевська, перенесення Гадамером процедури відтворення намірів автора тексту, історико-культурного контексту, у якому він перебував, на периферію уваги інтерпретатора, уможлиблює зробити висновок: філософська герменевтика, на відміну від методології джерелознавства, не визнає чужого уособлення. Але саме принцип “єдності чужої свідомості”, обґрунтований О. С. Лаппо-Данилевським, є основним для герменевтичного мистецтва розуміти чужу мову. Ігноруючи його, історик позбавляє себе важливого джерела інформації й ризикує приписати тексту невластивий йому зміст. Більше того, під сумнівом виявляється сама можливість історичного пізнання, діалогічного за своєю суттю, оскільки для

його здійснення необхідне методологічне розмежування позицій двох суб'єктів – автора джерела й історика [18, с. 76, 123–124, 141].

Такий висновок у кінцевому підсумку зумовлений концептуальними положеннями гуманітарного пізнання О. С. Лаппо-Данилевського. У його “Методології історії” стверджується, що умовою інтерпретації історичного джерела є однаковість психічної природи людини. Історик повинен прагнути зрозуміти джерело так само, як його творець, і навіть краще. Реконструювавши чуже уособлення, його задум, він знаходить критерій, за допомогою якого не допустить свавілля в тлумаченні змісту джерела [12, с. 410–419].

Ураховуючи помітний вплив творчості видатного російського історика на сучасне теоретичне джерелознавство, вважаємо актуальною проблему аналізу його концепції з позиції філософської герменевтики Гадамера. На нашу думку, його критика герменевтики ХІХ ст. змусить переглянути методологічні розробки О. С. Лаппо-Данилевського. Однак потрібно попередити, що для філософського стилю Гадамера категоричність не характерна. Строгим формулюванням, що застигли, він віддає перевагу постійному, у міру розгортання сюжету, поверненню до раніше висловленого, уточнюючи, поглиблюючи його зміст. Причому систематизувати, звести всі доповнення до єдиного знаменника навряд чи можливо. До того ж не можна випускати з уваги аргументи його опонентів, з якими явно або не явно Гадамер веде полеміку. Так, романтична герменевтика, зокрема В. Дільтей, уважали, що історичне розуміння може мати об'єктивний характер, а запорукою його є зміст, укладений автором у текст, і соціокультурні обставини, які вплинули на творчий процес. Їхнє відтворення гарантує об'єктивність розуміння. Для досягнення поставленої мети інтерпретатор повинен якомога повніше ототожнити себе із творцем джерела, ужитися в ситуацію його існування [6, с. 136]. У цій методичній вимозі Гадамер убачає бажання додержуватися наукового ідеалу природознавства, згідно з яким ми розуміємо лише тоді, коли в змозі штучно відтворити досліджуване явище. На його думку, спроба звести герменевтичне завдання до відновлення задуму автора “недоречна”, дослідник не повинен задовольнятися нею [3, с. 438–439; 5, с. 264]. Проте, це не означає, що філософ із самого початку відкидає методичну рекомендацію зрозуміти минуле, зайнявши позицію автора джерела. Він розглядає її як істотну допоміжну операцію, бо неможливо “ухилитися від продумування й висування на рівень відкритості питання того, що для цього автора було безсумнівним і тому залишилося ним не продуманим” [3, с. 440]. Отже, немає й наміру “розчиняти двері для свавілля інтерпретатора” [3, с. 440], відмовляючись від важливого нормативного принципу. проте для “перенесення” себе в минуле, щоб “ужитися” в роль автора джерела, історик повинен мати історичний кругозір, протиставити свої погляди чужим. Привнесення в історичну ситуацію свого буття й означає поставити історика на місце автора. У процесі розуміння їх світогляди

зливаються, утворюючи загальний, що не збігається з кожним із тих, що злилися. Інакше кажучи, осмислення переказу опосередковується сучасністю, тому є і репродуктивним, і продуктивним. Воно націлене на досягнення взаєморозуміння на основі спільності уявлень про суть “справи”, висловленої в тексті, а не проникненням історика в душу автора джерела [13, с. 139].

Якщо правильно, що реставрація історичної ситуації, у якій був написаний твір, й авторського задуму є передумовою справжнього осмислення його значення, то розуміння не що інше, як відновлення початкового. Але тоді, запитує Гадамер, чи дійсно буде отриманий результат таким, що відповідає шуканому, тій меті, заради якої історик почав дослідження? Міркуючи далі, він звертає увагу на ту обставину, що текст – реальність, яка отримала своє первісне значення завдяки його творцеві. Однак, існуючи в традиції, він торкається нас, звертаючись із запитанням. У розмові, що почалася, присутнє не тільки відновлення первісного змісту твору, але й зусилля почути те, що нам говорять. Виникає потреба переосмислити ситуацію, у якій перебуваємо ми самі. При цьому, як відзначалося, розуміння сказаного керується передбаченням змісту, який панує над нами, що підлягає корекції, якщо цього вимагає текст. Отже, зміст останнього неможливо пояснити, виходячи тільки з того середовища, у якому творив автор і перебували його перші читачі, у всякому разі, цим він не вичерпується [3, с. 345, 350–351, 460]. Реконструкція авторського задуму дає змогу висловленому в тексті знайти свою визначеність і здатність уперше “дійсно бути сказаним”. Але все це стосується не автора, а змісту його твору [3, с. 565].

Переказ, текст, перебуваючи в потоці історичного здобутку, постійно збагачується новими значеннями й у цьому змісті є невичерпним. Він не розчиняється в нових аспектах, утрачаючи свою ідентичність, навпаки, зберігається в кожному різновиді вияву своєї сутності. Ось чому для правильного тлумачення важливі всі етапи “приросту смислу” твору, а не тільки його первісний задум, що ніколи не згасає остаточно, даючи можливість відновити його актом пізнання [3, с. 167].

Нарешті, незаперечний той факт, що можливості з’ясування історії походження й становлення твору мають свої межі. Не випадково Гадамер робить акцент не на творі, що витлумачується, або творчій активності історика, а на розумінні як на моменті переказу, що здійснюється, оскільки “сутність історичного духу полягає не у відновленні минулого, а в мисленому опосередкуванні із сучасним життям” [3, с. 220, 345], котре стоїть на одному щаблі з істиною.

Незважаючи на те, що кожне покоління загалом розуміє по-своєму, сам текст твору залишається тим самим. При цьому тлумачення не вільне стосовно нього, а “міцно тримається” за його зміст, що є мірою розуміння. Воно не може зайняти місце витлумаченого твору, але зберігає за собою принципову акцидентальність [3, с. 392, 463, 465, 546].

Сказане прояснює метафоричне визначення поняття “джерело” в гуманітарній традиції, досліджуване Гадамером. Він порівнює його із джерелом “чистої й свіжої” води, що відрізняється від “нечіткого відтворення або фальшивого засвоєння”, яке дозволяє звертатися до нього безпосередньо, “порівнювати відповідно до нього його пізніші відхилення”. Вивчення джерел тому є плідним, що вони не стають “мутними” через їхнє часте використання, але завжди “представляють ще щось інше, ніж те, що з них було витягнуто дотепер” [3, с. 453–460, 576–577]. Виливаючи невичерпну історичну інформацію, джерело заявляє тим самим про необхідність звернення до нього як критерію істинності для вдосконалювання розуміння, залучення до спадщини класичних авторів, ідеї яких не минають із часом, але повинні бути виявлені. Так, у гуманітарному трактуванні поняття “джерело” здавна переплітаються пізнавальні й культурологічні аспекти. Серед пам’яток минулого Гадамер виділяє письмові джерела. Те, що нам передано в писемній формі, є виявом прагнення до збереження й передачі, є “буттям, що триває”. Завдяки безперервності пам’яті джерело співіснує із сьогоденням і звертається до нього як сучасник. Воно не залишок зниклого світу, але з моменту свого виникнення піднімається над ним, тому що слово ідеальне, виражає ціле смислу, до якого звертається читач. Останній сам оцінює своє домагання істини, оскільки письмова фіксація відокремлює зміст тексту від обставин його походження, автора, першого читача. Писемність є самовідчуженням, тексти виражають не тільки суб’єктивність їхнього автора. Отже, герменевтичний канон: не можна вкладати в текст нічого такого, чого не могли мати на увазі автор і його читач-сучасник має обмежене значення.

Зміст переказу з’являється перед нами в його життєвих зв’язках. Отже, складовою частиною герменевтичного досвіду, крім розуміння й тлумачення, є застосування – співвідношення змісту інтерпретованого тексту з тією конкретною ситуацією, у якій він повинен бути сприйнятий [3, с. 166, 364–365, 403]. Воно має логічну форму співвідношення загального (текст) й особливого (тлумачення його в конкретній ситуації). При цьому йдеться не про додаток до окремого випадку якогось загального, яке споконвічно дане й зрозуміле саме собою, але здійснення дійсного розуміння даного тексту. По суті, опосередкування твору сучасністю являє собою його пізнання, виходячи з досвіду. У вживанні опосередковується “тоді” і “тепер”: переказ (текст), що рухається на зустріч до нас, звертається до сьогодення й повинен бути зрозумілим в його опосередкуванні і як це опосередкування. Таким чином, робить висновок Гадамер, герменевтичний досвід – це дієво-історична свідомість. В історичному використанні беруть участь не тільки переказ, але й суб’єкт, який розуміє. В усвідомленні своєї історичності, початку й кінця власного життя полягає сутність досвіду. Тому досвідчена людина завжди відкрита йому, готова здобувати новий. Достойнство ж самого досвіду не в його повторюваності, як у природничих науках, а в контрольованості.

Міркування Гадамера про інтерпретацію як творчість, про те, що в

кожній новій історичній ситуації твір розуміється по-новому, якщо взагалі розуміється, змушують задуматися над питанням: чи не пориває філософська герменевтика з ідеєю загальнозначущого, чи не веде вона до релятивізму в інтерпретації? В.С. Малахов уважає, що філософові так і не вдалося подолати протиріччя між історичністю розуміння й вимогою загальнозначущості його результатів [15, с. 155–156, 163]. Проте, він рекомендує не квапитися дорікати Гадамеру в релятивізмі, адже його концепція спрямована на розробку не методології, а онтології розуміння. Крім того, значеннєве багатство змісту тексту унеможливує спробу знайти єдино правильне його осмислення, й тому “двозначність” неподоланна в інтерпретації [16, с. 327, 330].

Тут доречно надати слово самому Гадамеру: співвіднесеність “із ситуацією найменше означає, що прагнення до правильного тлумачення перетворюється його суб’єктивністю й okazjiональністю” [3, с. 462]. Історичний переказ (текст) має мовну природу. У мовному середовищі відбивається дійсність, що піднімається над свідомістю окремої людини, зберігається постійне й виражається мінливе. Конкретно-історична сутність людини опосередковується в ній із самою собою і зі світом, долаючи межі свого історичного буття. Мовний характер нашого досвіду світу передує всьому, що ми пізнаємо й висловлюємо. А те, що пізнається, завжди оточене світовим горизонтом мови [3, с. 462, 520]. У співприналежності за допомогою мови суб’єктивного й об’єктивного закладена можливість пізнання суцього людським мисленням.

Історичне життя переказу (тексту) полягає в необхідності в усе нових його засвоєннях, і тому всяке тлумачення повинне привести себе у відповідність із тією герменевтичною ситуацією, до якої воно належить. Його можна уподібнити перекладу, коли текст знаходить зрозумілу мову в результаті перенесення його змісту в контекст читача. Таким чином, не може бути правильного тлумачення “у собі”, у ньому завжди йдеться про самий текст. Але там, де потрібен переклад, доводиться миритися з невідповідністю між точним змістом сказаного на одній мові й відтвореним на іншій, виникає міра опору, що утворює “ступені неперекладності” [8, с. 93].

Отже, зрозуміти текст – значить конкретизувати його зміст, застосувати до ситуації свідомості, що розуміє. Важливо при цьому усвідомлювати, що “усякий текст, хоча його завжди можна зрозуміти інакше, залишається тим же самим текстом, що лише розкривається нам по-різному. Тим самим ні в найменшій мірі не релятивізується домагання на істинність, висунуте тлумаченням ...” [3, с. 463]. Саме розмаїття “подібних світобачень зовсім не означає релятивацію “світу”. Ймовірніше те, що є світом, невіддільно від тих “видів”, у яких він представлений” [3, 518]. Цілісна картина світу, що розвивається, заснована на наступності й мінливості, в остаточному підсумку являє собою єдність у різноманітті.

Як бачимо, Гадамер не ухилявся від важких запитань, а наполегливо шукав способів посилення своєї позиції. Очевидно, будь-яка концепція,

націлена на подолання суб'єкт-об'єктної дихотомії, просто приречена шукати захисту від звинувачень у релятивізмі. Й одне із найбільш серйозних звинувачень належить П. П. Гайденко. На її думку, у гадамерівській філософії мови остання є синонімом буття, часу, історичності, сутність якої розкривається в грі, оскільки має мету в самій собі. Мова є гра, саме вона є суб'єктом мови. Слово мови “грає” змістами, воно принципово багатозначне. Поняття істини, яке пов'язане з поняттям гри, веде до повного релятивізму [7, с. 443].

Знову, як у попередніх випадках, вважаємо за необхідне уточнити предмет обговорення, запропонувавши альтернативне прочитання гадамерівської характеристики розуміння як гри.

Пізнання мислиться Гадамером не стільки як діяльність суб'єкта, скільки як складова самого буття. Первинним є момент зв'язку. Розуміння введене в здійснення переказу – мовну комунікацію, діалог історика з переказом. “Здійснення” також означає гру – само-розігрування змісту переказу, розгортання його нових смислів завдяки мінливим історичним умовам і можливостям сприйняття. Безперервне опосередкування минулого і сучасного, що відбувається в ньому, робить історично рухливим як здійснення, так і саме розуміння. Чим достовірніша бесіда, тим меншою мірою вона залежить від волі співрозмовників. Історик, як у грі, не просто протистоїть своєму предмету, а виявляється втягненим і рухомим самим рухом історичного життя [3, с. 534, 536, 581]. Він ставить на кін свої переддумки. Неможливо перетворити переказ (текст) у протилежний нам предмет, підходити до нього, залишаючись вільним від нього, усуваючи зі зв'язку з ним усі суб'єктивні моменти. Заздалегідь невідомо, що в результаті розмови буде з'ясовано.

Але все-таки, де гарантія того, що ми правильно розуміємо переказ, якщо щоразу в нових історичних умовах, дивимося на нього з інших позицій? Відповідь на поставлене питання Гадамер намагається знайти в аналізі онтології твору мистецтва. Воно порівнянне з грою: “його власне буття невіддільне від його уявлень, а в уявленні виявляються єдність і тотожність структури” [3, с. 169]. Уявлення завжди інше, однак звідси не випливає, що перша інтерпретація істинна, а наступні приблизні. Усі вони вихідні самому твору, що знаходить у них свої нові значення, смисли. Рух тлумачення й розуміння діалектичний, спекулятивний, тобто являє собою співвідношення відбиття. Відбиття не є самою річчю, але дозволяє з'явитися її сутності. Відбиватися один в одному – значить постійно змінюватися місцями, причому відбиття істотно пов'язане з відображуванним. Таким чином, уявлення підкоряється “критерію правильності” на підставі вказівки на структуру твору мистецтва, що міститься в ньому. Інакше кажучи, зміст переказу є мірою розуміння, а всяка нова його умова є одним із “видів” досвіду, у якому виявляє себе його сутність – “справа”. Значить, догматичним є твердження про наявність у переказі “змісту в собі”. Немає стійкого, в-собі-

сушого предмета, який у якості такого пізнає суб'єкт у результаті своєї методичної активності. У дійсності історична свідомість містить у собі минуле й сучасне, відбувається постійне “прирощення” смислу переказу (тексту). Бути “тим самим і все-таки іншим” [3, с. 169, 546–549] – ось справжня суть змісту переказу. Оскільки ми ті, хто розуміє, як у грі, “утягнені в здійснення істини” [3, с. 566], процес пізнання вже не можна уявити як відношення суб'єкта й незмінно-даного йому “предмета”, з якого науковими методами добуваються знання. Він є діянням самої “справи”, що охоплює мовців, не протиставлених, а зв'язаних один з одним. Метод тут не просто форма пізнання, щось застосоване до предмета й далека стосовно нього дія. Це лише зовнішня сторона герменевтичного досвіду, що вимагає від інтерпретатора методичної дисципліни стосовно самого себе. Мислити означає “розгорнути справу в її власній послідовності” [3, с. 536]. І значить, істинний метод повинен відповідати іманентній логіці розвитку предмета. Однак використання тільки наукових методів ще недостатнє, щоб гарантувати істину, оскільки в пізнанні бере участь наше буття. Воно ставить межу методу, але не науці, тому що те, “чого не здатний досягати інструмент методу, повинно й може бути досягнуто дисципліною запитування й дослідження, що забезпечує істину” [3, с. 566].

Звичайно, дискусія навколо концепції Гадамера не може бути вичерпаною в рамках однієї статті. Авторів хотілося прояснити позиції сторін, сприяти самотійному продумуванню філософської герменевтики. І якщо в читача виникне бажання звернутися до праць Гадамера, то ми будемо вважати свою мету досягнутою. Залишається тільки додати, що, виходячи із сучасної епістемологічної ситуації в гуманітарних науках, значення філософської герменевтики актуалізується завдяки тому, що вона виховує відповідальність перед традицією, учить не поспішати сказати нове слово: “Не винаходити мову, відповідно до нового розуміння, а використовувати наявну мову ...”, – уважає закономірною вимогою Гадамер, а успіхи рефлексії повинні зростати “тільки з однієї практики” [3, с. 627, 633]. Комукативно-конвенціональний характер гуманітарної раціональності, неминучість появи нових інтерпретацій переказу змушують задуматися про теоретико-методологічні основи інтеграції різних концепцій, парадигм. Їхня розробка є умовою подолання кризи в історичній науці та її подальшого розвитку [10, с. 111; 14, с. 304–307]. Але саме філософській герменевтиці взагалі й Гадамеру, зокрема, властиві прагнення до діалогу, синтезу різних типів філософствування, комплементарність. “Душа” герменевтики – у пошуку загальної мови [19, с. 92; 2, с. 8]. Сьогодні, коли у вітчизняній історичній науці полеміка ведеться з різних методологічних позицій, важливо навчитися слухати й засвоювати слова інакодумного, підтримувати з ним діалог. Лише спільними зусиллями можна осягнути історію людини й людства в усіх аспектах їхнього буття [24, с. 374–380].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – М.: Наука, 1986.
2. Гадамер Г.-Г. К русским читателям // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
3. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988.
4. Гадамер Х.-Г. О круге понимания // Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
5. Гадамер Х.-Г. Эстетика и герменевтика // Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
6. Гайденок П. Герменевтика и кризис буржуазной культурно-исторической традиции // Вопросы литературы. – 1977. – № 5. – С. 136, 149, 160.
7. Гайденок П.П. Прорыв к трансцендентальному: Новая онтология XX в. – М.: Республика, 1997.
8. Интервью с В. Изером // Вопросы философии. – 2001. – № 11. – С. 93.
9. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – С.137–140.
10. Ковальченко И.Д. Историческое познание: индивидуальное, социальное и общечеловеческое // Свободная мысль. – 1995. – № 2. – С. 111.
11. Кром М.М. Герменевтика, феноменология и загадки русского средневекового сознания // Отечественная история. – 2000. – № 6. – С. 98.
12. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – СПб., 1913. – Вып. II. – С. 410–419.
13. Лекторский В.А. Немецкая философия и российская гуманитарная мысль: С.Л. Рубинштейн и Г.Г. Шпет // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 139.
14. Лукьянов Д.В. Поиск единства современного историографического процесса // Источниковедение и историография в мире гуманитарного знания: Докл. и тез. XIV науч. конф. Москва, 18–19 фев. 2002 / Сост. Р.Б. Козаков. – РГГУ, 2002. – С. 304–307.
15. Малахов В.С. Концепция исторического понимания Х.-Г. Гадамера // Историко-философский ежегодник '90. – М.: Наука, 1991. – С.155–156, 163.
16. Малахов В.С. Философская герменевтика Ганса Георга Гадамера // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
17. Марков Б.В. М. Хайдеггер и Х.Г. Гадамер: герменевтический проект // История современной зарубежной философии: компаративистский подход. – СПб., 1997. – С. 201.
18. Медушевская О.М. Теория источниковедения // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – С.76, 123–124, 141.
19. Микешина Л.А. Герменевтика // Культурология. XX в. Словарь. – СПб., 1997. – С. 92.
20. Микешина Л.А. Специфика философской интерпретации // Вопросы философии. – 1999. – № 11. – С.3.
21. Пронштейн А.П. Истолкование исторических источников // Вопросы истории. – 1969. – № 10. – С. 69–86.
22. Рашковский Е.Б. Выступление. – Философия и историческая наука. Материалы “круглого стола” // Вопросы философии. – 1998. – № 10. – С. 54.
23. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 11.
24. Хаттон П.Х. История как искусство памяти. – СПб., 2004.
25. Юрганов А.Л. Опыт исторической феноменологии // Вопросы истории. – 2001. –

№ 9. – С. 49.

26. “Я – человек диалога” (интервью с Хансом-Георгом Гадамером) // Вестник МГУ. – Серия 7. Философия. – 1998 – № 5. – С. 9.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лукашевич Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії і права Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії України й Росії XVIII століття, методологія і теорія історії.

930.1 (94.477) “1917”.

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НА ШЛЯХУ ДО АВТОНОМІЇ (КВІТЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ 1917 Р): ОЦІНКА В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Владислав ПАРХОМЕНКО (Миколаїв)

У статті автор, аналізуючи спогади учасників української революції висвітлює політичну діяльність Центральної Ради, спрямовану на здобуття автономії навесні 1917 року.

Ключові слова: мемуари, Центральна Рада, автономія, Перший Універсал.

В статье автор, анализируя воспоминания участников украинской революции, освещает политическую деятельность Центральной Рады направленную на получение автономии весной 1917 года.

Ключевые слова: мемуары, Центральная Рада, автономия, Первый Универсал.

In the article author, analyzing flashbacks of participants of Ukrainian revolution lights up political activity of Central Advice directed on the receipt of autonomy in spring in 1917.

Key words: memoirs, Central Advice, autonomy, First Universal.

Велике значення відіграє мемуарна література при вивченні подій української історії минулого століття. Адже саме ХХ ст. стало найзаідеологізованішим, відзначалося поширенням тих форм контролю над суспільною думкою, які були недоступні в більш ранні часи. Офіційна історія, побудована на документальних джерелах, перебуваючи під суворим державним контролем, могла трактувати події лише в тому напрямку, який передбачався владою. І тільки мемуарна література в таких випадках могла дозволити собі, якщо не відверто, то принаймні помірковано відійти від визначених постулатів. Саме передані в спогадах особисті враження часто допомагали показати ту тонку грань, яка відділяла офіційну історичну концепцію від реальних подій. І тому часто особисте враження автора мемуарів, ті настрої й переживання, що збереглися в його пам'яті з моменту

події до написання власної праці, той його суб'єктивізм дає змогу детальніше висвітлити об'єктивні явища та процеси історії.

Метою цієї статті є висвітлення боротьби за автономію в Україні навесні 1917 року через призму мемуарної літератури.

Питання виконання Центральною Радою головної програми – боротьби за автономію, затвердженої на Українському Національному Конгресі, є досить складним і неоднозначним. Проблема досягнення автономії є розгалуженою і відповідно може розглядатися в різних площинах: власне бачення автономії українськими політиками; відносини з Тимчасовим урядом, що мав надати Україні цю автономію; внутрішня боротьба між прихильниками різних форм автономізму в середині Центральної Ради й українського суспільства; баченні самих меж автономії та багатьох інших. Відповідно, що й кожна з цих площин по-різному висвітлена в мемуарній літературі.

Так, необхідно сказати, що першим поштовхом до визначення майбутнього України став Національний конгрес (5 – 8 квітня 1917 р.), на якому, незважаючи на прагнення меншості, зокрема “самостійника” Ф. Коломийченка, було прийнято рішення про боротьбу за національно-територіальну автономію [1, с.93]. Особливу увагу цьому питанню приділив у своїх спогадах М. Грушевський, що на той момент виражав бачення більшості [2, с.145]. Так, на його думку, головною загрозою для революції є централізм старого зразку, який неможливо прикрити навіть республіканським червоним прапором. Місцеві люди мають будувати своє життя й порядкуватися ним без утручання центральної влади, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Варто зазначити, що більшість тогочасних українських політиків убачали автономію аналогічно.

У той же час значна кількість російських революціонерів, а також українська консервативна меншість уважали за доцільне обмежити автономію тільки культурною сферою. Ні про які адміністрацію, управління, економіку й тим більше військо навіть не могло йтися. В узагальненому вигляді такі погляди на українську автономію передав, жорстоко тавруючи їх, у своїх мемуарах В. Винниченко. На його думку, такий підхід до автономії був відкрито “чорносотенний” та реакційний [3, с.109 – 110].

У цілому ж бачення українськими політиками принципів автономії було досить узгодженим. Вони не прагнули отримати відразу все, розірвавши відносини з російським Тимчасовим урядом [4, с.31]. На їхню думку, поступовість могла стати найкращим способом отримання якомога більших прав для України. Комплексне уявлення про необхідний для повноцінного розвитку нації рівень автономії було сформульоване в “Ноті до Тимчасового уряду й Петроградської Ради Робітничих і Солдатських Депутатів”, яку у своїх мемуарах докладно передає В. Винниченко. Так, українці вимагали від російських урядових установ:

- прихильного ставлення до української автономії в цілому;

- заснування при Тимчасовому уряді посади окремого комісара для справ України, а також уряд при ньому;
- створення окремих українських військових підрозділів як на фронті, так і в тилу, що комплектуватимуться тільки з українців;
- поширити українізацію на сферу освіти;
- призначати на відповідальні адміністративні посади в Україні лише осіб, що користуються довір'ям населення, говорять на його мові та користуються його побутом;
- надати з державної скарбниці певні засоби на задоволення національних потреб [3, с.164 – 165].

Отже, ми бачимо, що уявлення про автономію України та її правовий статус серед українських політиків навесні 1917 р. були досить поміркованими та компромісними. Можна сказати, що вся її суть вміщалася в першій тезі – поважати автономію. Усі інші вимоги були половинчастими й компромісними. Реальною вимогою, що мала місце в “Ноті“, і відповідно викликала особливе зацікавлення як у лідерів української революції, так і в російських політиків, була вимога надання коштів з державної скарбниці на задоволення національних потреб. Одночасно вона показувала і рівень економічних можливостей Української автономії: тому, що контроль за фінансами лишався в руках Петрограду, то й говорити про її дієвість практично неможливо. Такими ж половинчастими були й інші уявлення про статус автономії: українські частини, а не українська армія; призначення Тимчасовим урядом на посади українців, а не можливість їхнього заміщення в місцевих органах; створення посади комісара зі справ України, а не послів та інші.

Зауважимо, таке компромісне бачення автономії у своїх мемуарах зображають й інші автори, зокрема М. Ковалевський, Д. Дорошенко, С. Русова та ін. Вони в тих чи інших словах повторюють такі ж вимоги, які відбилися у вищеназваній “Ноті“ [5]. Таким чином, стає очевидною й та поміркованість, якою вирізнялася діяльність Центральної Ради в боротьбі за автономний устрій у квітні 1917 р.

Взагалі після Національного Конгресу Центральна Рада майже місяць не вживала жодних рішучих заходів. Відповідно й розкриття цього періоду в мемуарах мінімальне. Лише з контексту ми можемо побачити, що названий час був приділений на поліпшення відносин з Петроградом (поцілунки М. Грушевського та представника Тимчасового уряду М. Суковкіна), та на внутрішню стабілізацію в самій Центральній Раді. Страх перед переважаючими силами російської революції та контрреволюції був більш аніж сильним. Тому українським політикам, з одного боку, потрібна була силова підтримка, а з іншого – поштовх до дій, без якого українці традиційно важко починають всяку важливу й відповідальну справу.

Таким поштовхом став I Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся 5 – 8 травня 1917 р. На цей з'їзд зібралось близько 700 делегатів, що

представляли майже 900 тисяч українців-військовиків. Це зібрання продемонструвало Центральній Раді, що вона має достатню підтримку і в армії, що на той момент було більш важливим, аніж широка громадська думка. Тим більше, що делегати Військового з'їзду були налаштовані досить рішуче, і його програма виявилася значно радикальнішою, аніж програма Конгресу. Як згадує у своїх споминах П. Христюк, перший Військовий з'їзд зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним Конгресом доручень.[6, с.79]. З'їзд підштовхнув політиків Центральної Ради до активних дій.

Свої враження про цей з'їзд умістив у мемуарах і В. Винниченко. Зокрема, за рівнем ентузіазму, внутрішнього завзяття автор порівнює його з Національним Конгресом [3, с.140 – 141]. Не менше сприяла посиленню радикалізації присутніх на з'їзді телеграма від Ради військових депутатів Петрограду, в якій зазначалося: питання про формування національних підрозділів буде поставлено на обговорення на Всеросійському військовому з'їзді, котрий має відбутися 14 червня. До цього питання реформування армії взагалі порушувати заборонялося [3, с. 142].

Відповідь українського Військового з'їзду була однозначною й виходила з того піднесення, про яке повідомляють всі мемуаристи. З'їзд надіслав зворотну телеграму, у якій повідомив, що до Петрограду буде направлена спеціальна делегація від Центральної Ради та I Військового з'їзду, що розпочнуть переговори, від результатів яких буде залежати тільки процедура й порядок формування українських частин. Питання про їхню необхідність навіть не ставилося: воно вважалося обов'язковим. Як обґрунтування останнього з'їзд постановив: “З огляду на те, що в військах, стомлених за три роки війни, зменшилась бойова енергія та дисципліна...для зміцнення військових частин в одну цілість потрібна негайна націоналізація української армії; всі офіцери й солдати повинні виділитися в окремі частини.” [3, с. 144].

Однак, проводити самостійну політику без спроб порозумітися з Тимчасовим урядом українська сторона вважала неприпустимим. Кожен мемуарист по-своєму обґрунтовує необхідність переговорів, але всі сходяться на одному: проголошення автономії без переговорів з Петроградом стане відкритим викликом, що може остаточно погіршити відносини між російськими та українськими революціонерами і призвести до небажаних наслідків.

Та зволікати з переговорами, ураховуючи особливості моменту, вже було неможливо. Тому 16 травня 1917 р. до Петрограду прибула українська делегація на чолі з В. Винниченком та С. Єфремовим. Учасники делегації залишили досить докладні згадки про цю подію та її наслідки, і всі вони були суто негативними. Так, В. Винниченко відкрито говорить, що і для російської демократії, і для Тимчасового уряду український національний рух був зайвим клопотом, нудним та тривожним. Тому й ставлення до делегації були

відповідними: три дні українські депутати намагалися порозумітися з Петроградською Радою, але реального результату не мали. Їх ввічливо вислухали, але відповіді не дали: всі питання були відправлені на вирішення до Тимчасового уряду. Там ситуація виявилася не кращою. І хоча Уряд створив спеціальну комісію з розгляду українського питання, однак вона лише затягувала розгляд справи [3, с. 159 – 161]. Інший учасник делегації, есер М. Ковалевський, ще радикальніше охарактеризував роботу делегації, назвавши її “екскурсією по Петрограду” [7, с. 342]. Переговори завершилися безрезультатно: комісія передала всі матеріали Раді міністрів, і українська делегація відбула в Україну.

Результати цих переговорів докорінно змінили ставлення до російської демократії в цілому та перспектив мирного розв’язання поставленого Національним конгресом завдання. М. Ковалевський як лідер однієї з найрадикальніших українських партій – есерів у спогадах згадує, що з поверненням він остаточно переконався в необхідності йти тільки революційним шляхом [7, с. 341].

Тимчасовий уряд врешті-решт дав свою відповідь на привезену українцями декларацію. Вона була однозначно відкинута, у відповіді наголошувалося, що питання про надання автономії може бути вирішеним тільки на Всеросійських Установчих зборах, інакше воно не матиме ніякої юридичної сили.

Єдиним позитивним моментом, який мала резолюція Тимчасового Уряду, це було визнання національної окреมості й своєрідності умов життя України та необхідність розгляду цього питання на Установчих зборах [3, с. 189; 4, с. 32]. Однак така “перемога” ніяк не могла задовольнити прагнення українців, тим більше, що про свою підтримку Центральній Раді заявив і Всеукраїнський Селянський з’їзд, котрий розпочав роботу 28 травня 1917 р. Саме селяни почали відкрито вимагати від Центральної Ради самовільного проголошення автономії, розуміючи, що тільки “своя” влада здатна розв’язати їхні основні проблеми [2, с. 145]. На думку представника “Ради об’єднаних єврейських організацій” О. Гольденвейзера, селянські маси сподівалися, що Центральна Рада вирішить аграрне питання й припинить війну, і тому в той період надавали їй підтримку [12, с. 11]. Ситуація в країні загострювалася, на що однозначно вказують у спогадах сучасники. На Селянському з’їзді, окрім вимог до Тимчасового уряду пролунала й критика Центральної Ради, яку звинувачували в нерішучості.

Цю нерішучість Центральної Ради помітили в Петрограді. Військовий міністр О. Керенський демонстративно заборонив проведення II Всеукраїнського військового з’їзду, прагнучи таким чином відірвати українську владу від армії, не допустити її подальшої українізації. Однак результати цієї заборони виявилися зворотні до очікуваних. Текст заборони, зачитаний у військах, став імовірніше інформаційним оголошенням, котре повідомило солдатів про підготовку цього з’їзду. Сам факт заборони лише

посилив інтерес до українства, адже його забороняв уряд, котрий веде небажану солдатам війну. Тому на II військовий з'їзд прибуло вже 2,5 тис. депутатів – значно більше, аніж на Перший. Більше того, заборона приїзду й ті перепони, що чинилися депутатам, тільки посилили радикальний характер цього зібрання.[8, с. 233 – 234].

Варто зазначити, що прибуття до Києва значної кількості військових, які відкрито демонстрували не лише прагнення до автономії, а й підтримку українській владі, підштовхнуло Центральну Раду до дій. Розпочалася підготовка до самопроголошення автономії. 3 (16) червня було прийнято Резолюцію Центральної Ради, в якій зазначалися наступні кроки влади:

- приступити до формування підвалин автономії;
- в Універсалі Центральна Рада виголосить своє бачення автономії України, а також завдання, які вона ставить перед собою;
- дії Центральної Ради з проголошення автономії викликані бездіяльністю Тимчасового уряду й спрямовані на підтримку порядку в країні.

Однак, варто зазначити, що не всі мемуаристи однаково характеризують результати засідань початку червня 1917 р. Так, якщо Д. Дорошенко та М. Ковалевський характеризують їх як крок до боротьби, то більш помірковані М. Грушевський та В. Винниченко схильні до визнання результатів цих дискусій як компроміс між радикалами та консерваторами. Так, В. Винниченко назвав ці дії подальшою організацією сил [3, с. 194 – 195]. Це свідчить про те, що названі політики не були схильними до рішучого проголошення автономії, вважали її справою часу, яка не потребує надмірного прискорення. По суті, ця декларація була останнім попередженням російського Тимчасовому уряду. Дії Центральної Ради трактувалися як вимушені. Це ще раз підтверджує нерішучість тогочасного українського політикуму, який так і не наважився відкрито проголосити свої ідеї і взяти відповідальність за свої дії.

Наступним важливим кроком на шляху до автономії України стало проголошення I Універсалу, яке відбулося на засіданні II Всеукраїнського військового з'їзду. Цей крок дійсно був вимушений, і частина політиків у своїх мемуарах однозначно це визнає. Продиктована обставинами дія мала на меті не тільки вираження настроїв активної більшості, а й стала формою самозахисту української еліти. Утративши можливість проголосити автономію під прикриттям повноважень Національного Конгресу, I Військового та I Селянського з'їздів, Центральна Рада могла остаточно втратити підтримку та довіру українського суспільства. Більше того, таким чином вона могла продемонструвати Тимчасовому уряду ту слабкість, що остаточно знищила б ставлення до неї як реального політичного гравця [9, с. 310 – 311].

Сам собою текст I Універсалу загальновідомий, і для нас більший інтерес становить його оцінка сучасниками. А вони виявилась досить

одноставною. Реакція на Універсал у середині українського суспільства, а також за його межами перевищила навіть реакцію на Конгрес та I військовий з'їзд.

Прапорщик М. Галаган яскраво описує реакцію депутатів II військового з'їзду після проголошення Універсалу. Опис радості й піднесення, що охопив присутніх у залі, дії щасливих людей, які по-різному виявляли їх, а більшість присутніх були солдати, засвідчує реальні прагнення делегатів, що змогли таки свого досягнути [8, с. 235].

Менш емоційно, але більш докладно описує події перших днів автономії М. Христюк. Він також указує на значне піднесення, що охопило широкі верстви свідомих українців, але засвідчує й наявність зворотної реакції. Так, не всі депутати Центральної Ради поділяли загальне захоплення, вважаючи I Універсал відкритим викликом Тимчасовому уряду. Так само неоднорідною була й реакція населення, особливо представників національних меншин, державних службовців та військових. Усі вони насторожено ставилися до проголошення української автономії, передусім через те, що не знали, що це таке й чого від неї чекати. Державний апарат при цьому зайняв вичікувальну позицію, сподіваючись на розпорядження з Петрограда [6, с. 82]. Досить критично поставилися до проголошення I Універсалу представники неукраїнських політичних партій в Україні. Так, російські есери закликали українців “не розпорошувати революційні сили”; представники “Бунду” розкритикували дії українців, більшовики визначили Універсал як тиск інтелігенції на пролетаріат, по суті як нав'язування українцям національних проблем замість соціальних. Лише зустрічі з лідерами Центральної Ради дозволили знайти певне порозуміння, і неукраїнські політики визнали можливість компромісу на ґрунті територіального з'їзду та крайових органів, тобто фактично визнали право Центральної Ради на владу й відповідно право українців на автономію [3, с. 244].

Однак, у цілому I Універсал навіть перевищив ті сподівання, які на нього покладали автори [10, с. 21]. Він не лише активізував українське суспільство, а й збільшив увагу до української проблеми з боку Тимчасового Уряду. Ігнорувати Україну в Петрограді вже не стали, адже це могло призвести і до подальших кроків на шляху до повного відокремлення. Російські політики, які звикли до поступливості й нерішучості українських лідерів, ніяк не очікували від них такої демонстрації сил, про що говорять навіть мемуаристи [3, с. 233]. Реакція на I Універсал була досить очевидна: звинувачення у сепаратизмі, допомозі німцям, спробі прориву фронту. Такі звинувачення йшли передусім від реакційних кіл, у той час, як Петроградська Рада видала власну постанову з цього приводу, в якій показала двоякість своєї політики: з одного боку, вони не заперечували принцип федералізму та самовизначення нації, а з іншого – виступали за збереження єдності всіх російських революційних сил, тобто по суті відкидали будь-яку можливість

автономії, вважаючи при цьому, що такі акції можуть здійснювати тільки Установчі збори. Лише одна фракція Петроградської Ради відкрито проголосила про свою підтримку автономії України й декларативно закликала Тимчасовий уряд її визнати – фракція більшовиків [11].

Проголошення I Універсалу було тільки першим кроком до створення власної автономії. Головна її суть полягала в перебиранні на себе реальної влади в країні, створення власних державних інституцій і служб. І насамперед необхідно було створити власні виконавчі органи й добитися їхнього визнання українським суспільством та Тимчасовим урядом. Лише останнє давало можливість уникнути двовладдя й дозволити Центральній Раді продовжувати роботу з виконання тих завдань, що були покладені на неї Конгресом, військовими та селянським з'їздами, а також громадськістю. Для цього 15 червня 1917 р. Комітетом Центральної Ради було створено Генеральний секретаріат. Його статус не був рівним статусу Кабінету Міністрів. Як зазначав В. Винниченко, Генеральний секретаріат був Радою міністрів лише для української, свідомої демократії [3, с. 226].

Навіть той факт, що Генеральний секретаріат організовувався не як загальноукраїнська установа, а тільки як виконавчий орган Центральної Ради, засвідчує обмеженість його повноважень. Однак оцінка цього уряду й сам факт його появи був досить високим. Найвищу оцінку цій установі дав її перший голова В. Винниченко, який назвав її ідеальною, прообразом тих урядів, що людство матиме в майбутньому. На відміну від інших урядів, що існували на принципах законів сили, цей уряд діяв, як писав В. Винниченко, на основі “законів духу“ [3, с. 226]. Таке визначення статусу Генерального секретаріату в мемуарах його голови свідчить багато про що. Передусім, це ще раз підтверджує, що реальних повноважень він не мав, будучи лише декларативним органом, котрий не контролював ні державну службу, ні армію, ні фінанси. Замість усього цього він мав тільки моральну підтримку свідомих українців, що прагнули мати свою владу. Тим більше що II Військовий з'їзд та суспільна реакція на проголошення I Універсалу продемонстрували: Центральна Рада й Генеральний секретаріат мають реальну підтримку в суспільстві й відповідно можуть удатися до нових кроків у бік автономії.

Менше уваги приділили статусу Генерального секретаріату інші мемуаристи: Д. Дорошенко, М. Грушевський, М. Ковалевський та ін. [1, с. 152; 2, с. 150; 7, с. 402]. Не будучи членами цієї інстанції, вони у своїх спогадах лише обмежилися констатацією загальних фактів, що Генеральний секретаріат було створено Центральною Радою, очолював його В. Винниченко, головною темою для переговорів з Тимчасовим урядом у червні-липні 1917 р. були повноваження української виконавчої влади. Оцінювати діяльність Генерального Секретаріату між I та II Універсалами наважився тільки Д. Дорошенко. Він як історик спробував показати значущість існування цієї інстанції як засобу тиску на Тимчасовий уряд,

причому не дуже вдалої. Поступки, на які змушена була піти Центральна Рада в липні 1917 р., автор вважає зумовленими нерішучістю уряду й особисто його Голови.

Тож ми бачимо, що головним завданням Генерального секретаріату відразу після його утворення стало перетворення “моральних” повноважень у реальні, а для цього були необхідні переговори з Петроградом. Вони відбулися наприкінці червня 1917 року, їхнім наслідком стала поява II Універсалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. (1914 – 1920 роки) /Д.Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632с.
2. Грушевський М. Спомини. /М.Грушевський. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1989.
3. Винниченко В. Відродження нації. / В.Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990 / Репринтне відтворення 1920 р. Ч. 1. – 348с.
4. Король Н. Очима звичайного учасника // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 10.
5. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук: накладом М.Ковалевської, 1960. – 720 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – С. 84; Русова С. Мемуари. Щоденник. – К. Поліграфкнига, 2004. – С. 328.
6. Христюк П. Замітки й матеріали до історії української революції 1917 – 1920. – Прага: Український Соціологічний Інститут, 1921. – Т.1. – 152 с.
7. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії./ М.Ковалевський. – Інсбрук: накладом М.Ковалевської, 1960. – 720 с.
8. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 рр.) / М.Галаган. – К.: Темпора, 2006. – 656 с.
9. Юртик Г. Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. – Перший універсал // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 4. – С. 310 – 311.
10. Стецишин С. Зі споминів полоненого // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – №.7 – 8. – С.21.
11. Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Літопис революції. – Харків. – 1929. – №4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Пархоменко Владислав Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: проблеми історіографії історії України першої половини ХХ століття.

УДК 930.1:476–058.244

СЕЛЯНСТВО БІЛОРУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Більшість праць сучасних білоруських істориків, присвячених історії селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., позбавлена методологічної оригінальності. У них виразно домінують традиційні для пострадянського періоду підходи. Зазвичай йдеться про розвиток сільського господарства, соціально-класову боротьбу та соціально-етнічний склад населення. Обмеженість використання новітніх дослідницьких парадигм простежуємо у відсутності аналізу ментальності, структури влади та інших продуктивних напрямків.

Ключові слова: селянство, білоруська історіографія, традиція, методологія, постмодернізм.

Большинство работ современных белорусских историков, посвященных истории крестьянства второй половины ХІХ – начала ХХ в., лишена методологической оригинальности. У них отчетливо доминируют традиционные для постсоветского периода подходы. Как правило, речь идет о развитии сельского хозяйства, социально-классовой борьбе и социально-этническом составе населения. Ограниченность использования новейших исследовательских парадигм наблюдаем в отсутствии анализу ментальности, структуры власти и других продуктивных направлениях.

Ключевые слова: крестьянство, белорусская историография, традиция, методология, постмодернизм.

Most of the works of contemporary Belarusian historians that are devoted to the history of the peasantry of the second half of the 19th and early 20th century lack methodological originality. They take traditional post-Soviet approaches. The development of agriculture, class struggle as well as social and ethnic structure of population are usually considered. The lack of the analysis of mentality, power structure explains the limited use of modern paradigms.

Key words: peasantry, Belarusian historiography, tradition, methodology, postmodernism

Після розпаду Радянського Союзу наукові контакти між українськими та білоруськими істориками розвивалися непослідовно й здебільшого мали локальний характер. Останнім часом спостерігаємо певне пожвавлення взаємного інтересу, утім воно поки що мало руйнує зазначену обмеженість. Інтерес до заявленої теми статті зумовлений передусім тим, що в новітніх публікаціях частіше натрапляємо на спроби сучасних білоруських служителів Клію ґрунтовніше осмислити історіографічну спадщину радянської доби [1,

с. 107–142], тоді як студії “епохи капіталізму” привертають їхню увагу менше.

Справді, досить типовим явищем, стійкою тенденцією сучасного білоруського селянознавства є практика “доповнення та розширення палітри досліджень”, які були проведені в попередній (радянський) період. Інноваційний максимум, який тут можна спостерігати, – це прагнення “певної переоцінки цінностей та спроби більш повного висвітлення окремих аспектів проблем” [2, с. 117]. При цьому білоруські колеги зазвичай не претендують на творення власного (умовно кажучи, національного) історіографічного дискурсу, і тому селянську тематику найчастіше аналізують у невідривному від російської традиції контексті.

Тож не дивно, що в спробах ліпше осмислити селянську проблематику другої половини ХІХ – початку ХХ ст. білоруські історики раз по раз звертаються до логіки праць російських колег. Так було раніше, так триває й дотепер. Не випадково сучасний дослідник І. Рижанков робить недвозначний натяк, що “історики радянської доби заклали цінний фундамент для подальшого руху вітчизняної науки” [3, с. 187]. Із цього “фундаменту” білоруські науковці найбільше уподобали такі теми: селянство і влада (широкий спектр проблем від політики російського самодержавства до діяльності селянських союзів), приговори (рішення) та накази селянських громад, соціальні конфлікти на селі й лише оглядово – селянські мрії, сфера ментальності та ін. Прикметно, що значна частина праць була присвячена (чи мотивована) черговими ювілеями. Це зайве підтверджує тезу про стійку, до того ж нерідко цілком усвідомлену прив’язаність білоруських істориків до панівних у суспільстві “політичних, ідеологічних, економічних обставин” [3, с. 187].

На цьому тлі дещо контрастно звучать окремі заяви про напрацювання протягом останніх десятиліть нових підходів у “вивченні соціальної історії, пошуку найновіших методології та осмислення тих подій із урахуванням морально-психологічних аспектів”. На нашу думку, вони справді мають місце (останнім часом доробок таких визнаних теоретиків селянознавчих студій, як Теодор Шанін [4], Джеймс Скотт [5], Тімоті Снайдер [6], Джовані Леві [7] набув помітної популярності серед науковців Республіки Білорусь), проте здебільшого не впливають в цілому на політзалежну модель історіописання. Іншими словами, зовсім мало охоплюють внутрішній світ як досліджуваних селян, так і самих науковців, котрі все ще ментально зорієнтовані на “владну вертикаль”. Тим більше приємно бачити прізвище білоруського колеги Сергія Токця серед таких визнаних авторитетів у царині історичного селянознавства, як італієць Андреа Граціозі, француз Даніель Бовуа, українці Андрій Заярнюк та Олександр Михайлюк, що взяли участь у науковому форумі “Безмежне село”. Його матеріали опубліковано на сторінках “України Модерної” [8, с. 9–44]. Вони розкривають перспективи сучасних селянознавчих досліджень за такими, зокрема, напрямками: зв’язок між національним і селянським;

найперспективніші методики дослідження історії селянства; “деселянізація” як складник модернізації.

Актуальність заявленої проблеми підтверджують положення та висновки захищеної 2010 року у Мінську кандидатської дисертації “Соціально-економічна історія Білорусі періоду капіталізму (1861–1914 рр.) у польській історіографії” [9]. Її автор – Ігор Мельников. Знайомство зі змістом дослідження показує, що інтерес цього білоруського історика до тієї візії соціально-економічної історії його країни, яка сформувалася в польських фахівців, зовсім не випадковий. Адже він виник давно, чи не відразу після здобуття Польщею державної незалежності 1918 року. І в поляків був власний мотив до виявлення цікавості – перспективи колонізації “східних кресів”, що зумовило певний інтерес до економічної історії. У наступні десятиліття цікавість помітно знизилася, а в 1950–1980-х рр. зникла взагалі. Відродилася ж вона після краху комунізму в Східній Європі.

Проте селянство не посіло поважного місця в цій і тематично подібних йому дисертаційних студіях. Водночас великий інтерес у польських істориків викликало вивчення минувшини дворянства Білорусі, представленого здебільшого тими ж поляками. І. Мельников уважно проаналізував доробок Д. Шпопера, Я. Савицького, І. Сікорського-Кулеши, Р. Юрковського, А. Романовського, Ш. Рудницького. Але слід селян “фрагментарно виявив” лише в господарській діяльності шляхти – створенні сільськогосподарських товариств, кредитних і страхових організацій, проведенні сільськогосподарських і промислових виставок. Його майже зовсім не простежується в історії формування національної самосвідомості білоруського народу, “національній емансипації білорусів” [9, с. 5].

І все ж варто відзначити, що за роки існування на пострадянському просторі Республіки Білорусь білоруські колеги не втратили інтересу до селянської проблематики, а зусиллями відомих у країні дослідників (21 особа) навіть спромоглися започаткувати тритомне монографічне дослідження. Його загальна назва “Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да 1996 г.”. З огляду на наш особливий інтерес до епохи модерності, докладніше зупинимося на другому томі цього академічного видання, який побачив світ 2002 року.

Том присвячено історії білоруського селянства в хронологічних межах від лютого 1861 до березня 1917 року. Методологічно праця вибудована на ідейних положеннях “марксизму-ленінізму”, про що, зокрема, свідчать численні посилання в тексті на праці В. Леніна. Залишаючи за авторами право самим визначати теоретичне підґрунтя дослідження, зазначимо, що воно значно виграло б, якби аналіз альтернативних підходів не обмежувався скромними заувагами про їхній “певний вклад у білоруську історіографію” [10, с. 11]. Тож наразі маємо справу з черговою спробою висвітлити історію посткріпосного селянства, спершись на методологічні засади радянської історичної думки 1970–1980-х років.

У книзі ґрунтовно розкрито соціально-економічне та політико-правове становище селянського загалу Білорусі. Цілком слушно наголошено, що діяльність офіційного Санкт-Петербурга щодо білоруського села була спрямована на пріоритетне забезпечення фіскальних інтересів. Не потребує особливої дискусії й твердження про надмірно обтяжливі “громадські та натуральні повинності”, що їх відбувало хліборобське населення, зокрема й за своїх родичів, які перебували на військовій службі [10, с. 188]. А проникнення в село товарно-грошових відносин посилювало здебільшого не вигідну для його дрібних господарств залежність від кон’юнктури ринку. Недоїмки люди сплачували, як правило, восени, коли ціни на сільськогосподарську продукцію різко знижувалися, що сукупно з іншими обставинами ще більше збіднювало найчисленнішу верству населення.

Привертає увагу думка про прагнення селян на початку ХХ ст. “ліквідувати всяку приватну власність”, націоналізувати землю [10, с. 359]. Не відмовляючи авторам у певній логіці такого мислення, хотілося б указати на те здивування, яке може виникнути в сучасного підготовленого читача. З чим у цьому разі ми маємо справу, поцікавиться він, – з обґрунтуванням доцільності націоналізувати землю за ленінською політичною доктриною чи з ментальною неготовністю традиційного білоруса-землероба адекватно сприймати “капіталістичну” приватну власність? Точніше з відчуттям невпевненості перед нею, яке певною мірою зближувало його з більшовиком-політиком, але аж ніяк не дає права прибічникам формаційного підходу на монополію наукового бачення тогочасного селянства, а, можливо, зі спрощеним (у річищі альтернативних методологій) тлумаченням сутності самого історичного періоду – “епохи капіталізму”? Зі зрозумілих причин відповіді на ці запитання в монографії відсутні.

Спрощено, на нашу думку, виглядає тлумачення свідомості селян, у якій “міцно закріпилося переконання: земля має належати тим, хто її обробляє”. Однозначно стверджується, що громадський рух на селі “залишався стихійним і політично несвідомим” [10, с. 358], а селяни ще жили надією отримати землю “законним” мирним шляхом. Далі традиційно для подібної логіки міркувань згадано царистські ілюзії, начебто притаманні тільки тогочасній (до 1917 р.) хліборобській спільноті. У розсудливості авторському колективу не відмовиш, однак низка питань, поставлених світовою історіографією на ґрунті інноваційних методик наукового пошуку, залишилася нез’ясованою. З-поміж них – на якій історико-культурній основі в селян сформувалися й продовжували існувати такі переконання, як самотутня логіка їхнього мислення асоціювалася із загальними тенденціями еволюції суспільства, при яких умовах власне селянський рух міг стати “організованим і політично свідомим”, ілюзії селян щодо монарха обмежувалися наявною на той час формою правління, чи їх варто вважати дотичними до будь-якої влади, форми правління?

На жаль, дослідники не звернули належної уваги й на сутність ряду використаних ними категоріальних понять. Отак, винуватця всіх селянських труднощів вони визначили звично для радянської історіографії – самодержавство. Навіть у політиці русифікації білоруського села винен, виявляється, не російський уряд, а той же таки, штучно позбавлений авторами етнонаціонального, історико-культурного та державного коріння царизм. Тавтологічне словосполучення “царське самодержавство”, яке трапляється в тексті, зайвий раз переконує в термінологічній обмеженості “марксистсько-ленінського” історіографічного дискурсу [10, с. 528].

Отож, згадана спроба білоруських фахівців висвітлити минувшину селянства своєї країни від лютого 1861 р. до березня 1917 р. засвідчила обмежену продуктивність історичного аналізу через заглиблення в класові суперечності досліджуваної епохи. Безальтернативність теоретичного оснащення істотно збіднює його науково-пізнавальну цінність. Прикметно, що в контексті формаційного редукціонізму народній медицині, релігійно-церковному життю, мистецтву, фольклору, поглядам та уявленням, особливостям національного характеру білоруського селянства увага приділена лише у формі скромного етнографічного додатка.

У синтезованих працях із історії Білорусі історію селянства найчастіше подають у трьох основних аспектах – розвиток сільського господарства, соціально-класова боротьба та соціально-етнічний склад населення. У першому випадку “працюють” традиції все тієї ж радянської науки. Це легко помітити як у структурі аналізу (передумови, характер, зміст та наслідки реформ), так і в широко використовуваній термінології. Найчастіше натрапляємо на такі терміни, як “капіталізм”, “буржуазні реформи”, “перебудова феодальної монархії в буржуазну” тощо. При цьому автори звертають увагу на певні обмеження та відступи від загальноросійських стандартів модернізації, що мали місце в Білорусі. Стосовно, приміром, земської реформи, яка передбачала введення певних самоврядних засад, то вона запроваджувалася аж на початку ХХ ст., бо уряд політично не довіряв місцевим землевласникам. Страх перед католицькою (польською) шляхтою був виразно підсилений масштабами повстання 1863–1864 років. Через цю ж причину зі значним запізненням (точніше з 1872 р.) у Білорусі почали впроваджувати й судову реформу. Історик П. Чигринов звертає увагу саме на ці регіональні відмінності. До речі, у випадку Білорусі закон про земських начальників, котрі наділялися правом утручатися у всі справи сільського самоврядування і без дотримання будь-яких судових процедур накладати на селян певні покарання, було введено лише 1900 року. Зрозуміло, історія білоруського селянства постає в контексті “регіональної історії”, виконаної, така би мовити, у рамках пострадянського дискурсу.

Про це однозначно свідчить неприхована симпатія білоруських дослідників до ключового постулату радянської історіографії – поняттю “класова боротьба”. Попри те, що самі ж вони визнають – “спроби здійснити

на практиці наукові теорії соціалізму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна у ХХ ст. закінчилися провалом” [11, с. 371]. Можливо, тому основну увагу зосереджують не на селянській масі, а громадсько-політичному русі. Виходить так: “класова боротьба” розгорталася без найчисленнішого суспільного класу, що мешкав у сільській місцевості. Виразна підміна понять показує, що в цій царині білоруським служителям Клію не вдалося запропонувати нічого нового на ґрунті помітно “змертвілої” парадигми.

Щодо дослідницького напрямку, названого “соціально-етнічним складом населення”, то це, як нам видається, своєрідна данина міждисциплінарному підходу, виконаного на далекому від оптимального рівні. Достатньо згадати про звичку звертатися до пресловутого “розшарування селян і формування класів..., притаманних буржуазному суспільству”. А також похідних від них дефініцій і пояснень, у яких, зазвичай, ідеться не про історичну людину як таку, а про “незручні” обставини її способу життя. Найчастіше білоруські історики ведуть мову про обезземелення, відхожі промисли, міграцію. Як селяни почувалися в цих соціально-господарських “негараздах” (і не тільки в них), не повідомляють. Читач має ніби сам здогадуватися, мовляв, оскільки загальне становище погіршувалося (на цьому автори роблять наголос чи не в кожному абзаці), то нічого доброго в тих відхожих промислах та переселеннях не варто вбачати.

Спонукальним мотивом “розбавляти” традиційний наратив етнографічними описами виступає, на наш погляд, кілька чинників. По-перше, серйозні демографічні зміни, які в пореформений період торкнулися передусім сільської людності, але не отримали належної (всебічної) оцінки в попередній історіографічній практиці (протягом 1863–1897 рр. населення країни зросло на 94,5% і сягнуло 6,5 млн осіб) [11, с. 352]. По-друге, помітно підвищений за останні роки інтерес до етнологічних студій. Нагадаємо: наприкінці ХІХ ст. етнічні білоруси становили 83% населення Могильовської, Вітебської, Мінської, Віленської та Гродненської губерній. Опріч того, привабливим для дослідників є факт поділу білоруського етносу на православних і католиків (1864 р. другі нараховували більше третини сільського люду, проте надалі їхня частка помітно зменшується – 1897 р. – до 18,8%) [11, с. 354]. По-третє, традиційно підвищений для радянської/пострадянської історіографії інтерес до державної політики в цій сфері. Історики полюбляють говорити за “труднощі переходу” православних у католицьку віру, опозиційність ортодоксальних католиків, що часто “межувала з фанатизмом”, перешкоди охочим православним переходити в іудаїзм, “толерантність” нечисленних мусульман, уведені у 1880-х рр. заборони вести богослужіння польською мовою тощо [11, с. 355]. Позитивним у цих дослідженнях стало, на нашу думку, звернення до традицій ХІХ ст., які були започатковані в працях І. Носовича, М. Дмитрієва, Ю. Кречковського, Є. Карського, Є. Романова та ґрунтувалися на матеріалах Північно-Західного відділу Російського географічного товариства. Це дало

можливість сформулювати низку актуальних проблем. Серед них еволюція етноніма “білоруси”, який поволі “вбирав у себе” такі назви, як “литвини”, “вітебчани”, “могилевчани”, “гомельчани”, “пінчуки”, “бужани” та ін.

Залежність білоруських істориків від предикативної соціально-економічної детермінації залишилася в останні десятиліття наскільки значною, що її легко помітити в таких особливих напрямках досліджень, як історія культури. Показовою тут є книга Сергія Парашкова, що побачила світ 2004 року. У візії автора культурний світ білорусів постає майже в прямій залежності від “скасування кріпосного права”, “розвитку капіталістичних економічних відносин”, “змін у соціальному складі населення”. Звідси й традиційне для радянського дискурсу визначення нації – історично стійка спільність людей, яка утворилася у процесі формування єдності їхньої території, економічних зв’язків, літературній мові, особливостях культури, побуту, традицій, звичаїв, самосвідомості [12, с. 203].

Узагальнюючи вищесказане, варто констатувати: за незначним винятком сучасні білоруські історики не спромоглися запропонувати дослідження, які ґрунтувалися б на напрацьованих європейським досвідом історіописання багатоманітних історичних теоріях і концепціях. Через цю обставину абсолютна більшість праць позбавлена оригінальності тлумачення минулого, власне людини. У результаті погляд на селянство виявився однобічним, іншими словами, опінія хліборобської людності пореформеного села залишилася в полоні стереотипних уявлень/конструкцій “буржуазного суспільства”. Сцієнтичні положення та судження часто підмінені навколо науковими сентенціями. Власне можливостей синтезу, який тільки й може претендувати на творення загальної картини історії, використати повною мірою не вдалося. Такою ж мірою не залучено надбань “лінгвістичного” повороту. Звідси основний недолік досліджень – усе та ж пресловута претензія на творення об’єктивної (якою, нібито, була насправді) історії. Оптимізму такій критичній оцінці додають окремі студії істориків, зокрема науковців Гродненського університету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див. матеріали: Історична наука, історична пам’ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі / Упоряд. В.В. Масненко, Ю.П. Присяжнюк (Серія “Історіографічні студії”). – Черкаси: “Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2011. – 182 с.
2. Тимонова А.В. Крестьянство на освобожденной территории БССР (сентябрь 1943 – май 1945 гг.): к вопросу об историографии проблемы / А. Тимонова // Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі “Гыстарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША” (г. Мінск, 28 сакавіка 2008 р.). – У 2-х ч. / Рэд. кал.: В.А. Пілецкі і ін. – Ч. 2: Гыстарыяграфія новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі. – Мінск, 2008. – С. 116–118. Про передумови “бідності” висвітлення селянства Білорусі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у пострадянській білоруській історіографії засвідчує нещодавня публікація черкаського історика Сергія Шамари. Торкаючись представлення білоруської історичної думки на сторінках “Українського історичного журналу” протягом 1957–1991 рр., він переконливо

показав відсутність інтересу до селянської тематики у попередній період. Див.: Шамара С.О. Білоруська історична думка другої половини XIX – першої половини XX ст. на сторінках “Українського історичного журналу” 1957–1991 рр. (радянський та український асоціативні контексти) / Сергій Шамара // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 182. – Черкаси, 2010. – С. 59–66.

3. Рыжанкоў І.М. Сялянская праблематыка рэвалюцыі 1905–1907 гг. у працах расійскіх гісторыкаў (канец XX – пачаток XXI ст.) / І. Рыжанкоў // Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі “Гыстарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША” (г. Мінск, 28 сакавіка 2008 р.). – У 2-х ч. / Рэд. кал.: В.А. Пілецкі і ін. – Ч. 2: Гыстарыяграфія новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: даследаванні, праблемы, пошукі. – Мінск, 2008. – С. 187–189.

4. Див. зокрема: Шанин Т. Наследие А.В. Чаянова: Теории, ошибочные толкования и современная теория развития / Теодор Шанин // Вестник сельскохозяйственных наук. – 1989. – № 2. – С. 148–159. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. / Теодор Шанин; пер. с англ. – Москва: Весь мир, 1997. – 560 с. Шанин Т. Определяя крестьянство / Теодор Шанин // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 7–15; Шанин Т. Джеймс Скотт и социология смысла / Теодор Шанин // Скотт Джеймс. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. – Москва: Университетская книга, 2005. – С. I–VII та ін.

5. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения человеческой жизни / Джеймс Скотт; пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. – Москва: Университетская книга, 2005. – 576 с.; Скотт Дж. Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии / Джеймс Скотт. – Нью-Хэви, Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1976. – 453 с.

6. Снайдер Т. Рэканструкцыя націй: Польшча, Україна, Литва і Беларусь, 1569–1999 гг. / Тымаці Снайдер; пер. с англ. М. Раманоўскага і В. Калацкай; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонт, 2010. – 424 с.

7. Див.: Леві Дж. Пра мікрагісторыю / Джавані Леві // Будучыня гісторыі: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. Г. Сагановіч; пер. з англ. Л. Баршчэўскі, І. Ганецкая, М. Раманоўскі; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонт, 2008. – С. 202–222.

8. Докладніше див.: Україна Модерна / Ред. кол.: Я. Грицак, А. Портнов, В. Маслійчук. – 2010. – Число 6. – С. 36–39.

9. Мельнікаў І.В. Соцыяльна-эканамічная гісторыя Беларусі перыяду капіталізму (1861–1914 гг.) у польскай гістарыяграфіі / Ігар Мельнікаў. – Мінськ, 2010. – 25 с.

10. Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. – У 3 т. – Т. 2. Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е. Абезгауз, Х.Ю. Бейлькін, А.Р. Бухавець та ін. / Пад рэд. В.П. Панюціча. – Мінск: “Беларуская навука”, 2002. – 552 с.

11. Чигринов П.Г. История Беларуси с древности до наших дней / Петр Чигринов; учеб. пособие. – Минск: Книжный Дом, 2004. – 672 с.

12. Парашкоў С.А. Гісторыя культуры Беларусі / Сяргей Парашкоў. – 2-е выд. – Мінськ: Беларуская навука, 2004. – 444 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукові інтереси: історія українського селянства.

УДК 930.1(477) Т 51

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В. ДОМАНИЦЬКОГО

Наталія ТОКАР (Кіровоград)

У статті висвітлено вплив видатних українських істориків В. Антоновича та М. Грушевського на формування наукового світогляду В. Доманицького.

Ключові слова: В. Доманицький, історія України, В. Антонович, М. Грушевський.

В статье охарактеризовано влияние выдающихся украинских историков В. Антоновича и М. Грушевского на формирование научного мировоззрения В. Доманицкого.

Ключевые слова: В. Доманицкий, история Украины, В. Антонович, М. Грушевский.

In this article defined the process of forming scientific view of V. Domanuzkiy under the influence of famous Ukrainian historians M. Grushevsky and V. Antonovich.

Key words: V. Domanuzkiy, history of Ukrain, V. Antonovich, M. Grushevsky.

Формування історичних поглядів В. Доманицького відбулося насамперед під впливом його вчителів – В. Антоновича та М. Грушевського. Зацікавлення викликає той факт, що становлення В. Доманицького як історика припало на кінець ХІХ ст., коли яскраво виявилися відмінності в методології та історіософії “Київської історичної школи” В. Антоновича та Львівської М. Грушевського. Методологічні та національно-політичні розбіжності між ними полягали в тому, що “Київська історична школа” В. Антоновича так і не сформулювала свою, чітко виражену концепцію національного історичного процесу, обмежившись тільки народницькими ідеями [1, с.412]. Але політизація процесу українського національного відродження кінця ХІХ ст. вимагала рішучих дій у створенні національної ідеології та історичної доктрини. Тому історична концепція М. Грушевського по суті вже розкривала теорію українського націогенезу, синтез якої виходив за межі апіорних узагальнень В. Антоновича та його школи [1, с.412]. Така еволюція основних засад і принципів історичної науки чітко простежується в рецензіях і дослідженнях В. Доманицького, який перебував під впливом обох провідних істориків.

В. Доманицький мав безсумнівний хист до історичної науки, що виявилось ще під час його навчання в університеті. Свої перші кроки на науковій ниві молодий дослідник робив під керівництвом професора В. Антоновича. Саме на його семінарах яскраво проявлявся інтерес студентів до основ історичної науки, формувалися навички самостійної роботи й

критичного ставлення до історичних джерел. В. Антонович намагався дати студентам якомога більше ініціативи: вони самостійно читали, перекладали й розбирали пам'ятки. Особливого значення професор надавав вивченню джерел іноземного походження, маловідомих широкому загалу дослідників історії. Завдяки їхньому перекладу й дослідженню у В. Доманицького, як і в інших учнів В. Антоновича, не лише виробилося вміння аналізувати письмові свідчення, але й розширилася база джерел, насамперед з української історії.

Використання джерел іноземного походження також вимагало від студентів поглибленого знання іноземних мов, без чого науковець, на думку професора В. Антоновича, був би обмежений постановкою проблем лише локального історичного змісту. Внаслідок цього В. Доманицький блискуче оволодів польською, чеською та французькою мовами, що допомогло йому як при написанні власних історичних досліджень, так і при аналізі й рецензуванні закордонних історичних видань.

Окрім опрацювання друкованих джерел, В. Доманицький блискуче оволодів умінням опрацьовувати актові матеріали й широко використовував їх у своїй науковій діяльності. Зацікавлення джерелознавством яскраво виявилось в численних рецензіях В. Доманицького на праці Д. Міллера “Архивы Харьковской губернии” [2, арк. 65 – 67], І. Катаєва “Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-учёном архиве в Санкт-Петербурге” [2, арк. 68 – 69], Ю. Татищева “Черниговские архивы” [2, арк. 70 – 71], М. І. Петрова “Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721 – 1795 гг.). Том I (1721 – 1750 гг.)” [3, с. 61], Д. Дорошенка “Указатель источников для ознакомления с Южной Русью” [4]. Така глибока обізнаність В. Доманицького з історичними джерелами свідчила, що він надавав їм першочергового значення при вивченні української історії. Головним своїм завданням у галузі вивчення джерел він уважав первинну обробку, систематизацію і доведення до відома дослідників української історії інформації про їхній зміст й особливості.

Підкреслюючи значущість і виняткову роль джерельної бази в методиці історичних досліджень, В. Доманицький розпочинав з її аналізу всі рецензії на історичні праці. Так, нищівна іронічна рецензія В. Доманицького на монографію польського історика Ф. Равіта-Гавронського “Дорога до неволі” була опублікована в одному з номерів ЗНТШ [5]. Дослідження Ф. Гавронського було присвячене взаєминам Б. Хмельницького з Москвою й переходу в її підданство. Рецензент одразу відзначив, що автор при дослідженні цієї проблеми послуговувався лише двома джерелами – 4-им томом “Актов Южной и Западной России” і частково літописом С. Величка – “ніби то для доброго історика багато треба!” [5, с. 223]. Крім того, Ф. Гавронський взагалі не згадував про революційні події в Україні другої половини XVII ст. На думку польського дослідника, Хмельницький діяв лише виходячи зі своєї власної користі й підписав договір з Москвою тільки тому,

що 1653 р. “Стрежньов і Бредихін завезли соболів і рублів для Хмельницького, Виговського, старшини, цілої родини Хмельницького і інших на суму 2352 рублів...” [5, с. 224]. Засуджуючи таке непрофесійне використання історичних джерел, В. Доманицький зазначав: “От де собака зарита! Хіба українські історики призналися б коли, що Хмельницький з старшиною продали москалеві Україну, як рябу кобилу, за стільки-то й стільки-то рублів та соболів. А якби хтось захотів знати, за скільки саме, то й се не трудно: д. Гавронський перелічив усе до послідньої копійки і до останнього соболячого хвоста, тільки, на жаль, по всій праці своїй ті числа розкидав... Ставлю в вину авторові сей дефект, і висловлюю надію, що в новому виданні сеї епохальної праці шановний автор виправить сю єдину незручність і подасть читачам загальне число рублів і соболів...” [5, с. 224].

Завдяки активному опрацюванню архівних фондів на сторінках періодичних наукових видань постійно з’являлися нові історичні документи, знайдені В. Доманицьким. 1901 року в ЗНТШ було опубліковано знайдений ним у Київському центральному архіві документ (“Liber inscriptionum grodu Samieneskiego”), що мав відношення до козацько-селянських повстань 1591 – 1596 рр. [6, с. 14]. Того ж року в “Киевской старине” були опубліковані “Матеріали для історії польського повстання 1831 р.”, знайдені В. Доманицьким. Матеріали становили інтерес для дослідників цієї проблеми, оскільки містили статистичні дані й ґрунтувалися на нововиявлених науковцем документальних джерелах [7, с. 89 – 92].

На детальному опрацюванні й ґрунтовному аналізі “Генерального опису Малоросії” 1765 – 1769 рр., розпочатому за наказом графа Румянцева, ґрунтувалося дослідження В. Доманицького “З історії промисловості і торгівлі в Лівобічній Україні”, яке так і не було опубліковане [8]. У ньому містилися відомості про земельну власність, стан сільського господарства, економічне становище різних верств українського населення другої половини XVIII ст. [8, арк. 1]. Опрацювавши значну кількість статистичного матеріалу, дослідник підрахував, що в означений період на Лівобережжі згідно з виписками магістратських книг нараховувався 3201 промисловець. Найбільший відсоток промислів припадав на вироблення горілки, порошу, пива й меду – 60% (1916 осіб). Причому в південних полках ці промисли були розвинуті набагато більше. У північних районах переважали продаж і доставка солі та риби – цим займалися 12% підприємців. Такий розподіл, на думку дослідника, був цілком закономірним і зумовлювався торговельною кон’юнктурою того періоду.

Такий суворий документалізм, властивий працям В. Доманицького, свідчив про його нахил до дослідницького об’єктивізму, спорідненість із позитивістською методикою дослідження, яка вимагала, щоб пізнання спиралося на факти, котрі можна перевірити в досліді та заперечувала пізнавальну вартість норм й оцінок.

Перебуваючи під впливом свого вчителя В. Антоновича, В. Доманицький критично ставився до “державницького напрямку” в історіографії, представники якого розглядали історичні процеси в ракурсі територіальних нарощувань і розбудови державної організації. Його критичне ставлення до цього підходу простежується в рецензіях на популярні брошури О. Барвінського “Історія України-Руси” (короткий і “кратчайший” нариси) та “Ілюстрована Історія Русі” [9].

Головною проблемою українських істориків кінця XIX – початку XX ст. стало створення загальної історіософської картини еволюції українського народу. Долаючи слабкість української історико-політичної думки й відсутність належної наукової бази для обґрунтування на основі історичних паралелей осьових ліній національного буття в минулому і сьогоденні, провідні українські науковці зіткнулися з необхідністю створення єдиної синтезувальної праці з української історії [1, с. 245].

Першим узагальнювальним науковим дослідженням з історії України стала багатотомна “Історія України-Руси” М. Грушевського. Усвідомлюючи надзвичайну важливість цієї праці, В. Доманицький дав розгорнуту рецензію на кілька томів “Історії України-Руси”, а незабаром і сам з великим ентузіазмом узявся за написання синтезувальної монографії з української історії – “Загальної історії Малоросії”. Поштовхом для цього став конкурс на кращу книгу з “Истории Малороссии”, оголошений 1896 р. редакцією “Киевской старины” [10, с. 1 – 8]. Ця праця науковця так і не була завершена, але аналіз написаної частини дав змогу простежити наукові позиції автора щодо концепції української історії.

Згідно з програмою, розробленою для конкурсу В. Антоновичем, від авторів не вимагалось “обязательного пользования сырыми материалами, так как предполагаемый труд должен представлять свод напечатанных до сих пор исследований и дать только очерки истории Малороссии” [10, с. 2]. Ураховуючи це побажання, молодий науковець велику увагу приділив джерельній базі свого дослідження, яка була досить ґрунтовною. Крім давніх історичних джерел – свідчень арабських і єврейських мандрівників Ібн-Якуба, Ібн-Даста, Аль-Масудді, договорів, літописів – автор використав і праці його сучасників: “Історію України-Руси” М. Грушевського, “Из истории Южной Руси” О. Єфименко, лекції В. Антоновича, праці Д. Іловайського, М. Соловйова, О. Забеліна, М. Бестужева-Рюміна, В. Володимирського-Буданова, М. Погодіна, Д. Багалія, Д. Дашкевича, М. Батюшкова.

В. Доманицький дотримувався періодизації української історії, запропонованої В. Антоновичем, в основу якої було покладено два головних чинники: територію і населення. Свою роботу він присвятив періоду Південно-Західній Русі, що зумовило визначення хронологічних меж дослідження VII – XIII століттям, а також і його структуру.

Праця складалася з двох частин. Перша присвячувалася періоду утворення і становлення Руської держави, де поруч з історичними подіями висвітлювалися етнографічні моменти: традиції, звичаї, обряди, релігійні вірування, особливості слов'янської ментальності, побут давніх слов'ян.

Принагідно відзначимо, що В. Доманицький дотримувався автохтонної Вісло-Дніпровської теорії походження й розселення слов'ян, заперечуючи загальноприйняту дунайську концепцію, висунуту автором "Повісті минулих літ" [11, арк. 1]. Також дослідник протиставляв полян як безпосередніх засновників Руської держави не лише східним і північним слов'янам, а навіть древлянам: "Русь" – это земля полян, "русский" – то же, что и киевский, пока дальнейшим ходом событий имя это не подверглось новым преобразованиям и расширением, распространившись впоследствии на всю обширную территорию, занятую русскими племенами – как южными, так и северными" [11, арк. 3 зв]. Відповідно В. Доманицький заперечував і варязьке походження терміна "Русь", зазначаючи, що він з'явився набагато раніше другої половини IX ст. й означав "местное, исконное имя самих полян" і, зрозуміло, мав автохтонні корені [11, арк. 3].

Щодо походження слов'янської державності, то дослідник дотримувався скептичних позицій, уважаючи, що ні норманісти, ні прихильники антинорманської теорії "окончателного решения не дали" [11, арк. 11]. Давалися взнаки навички, сформовані в науковця його вчителем В. Антоновичем, який уважав, що історик не повинен висловлювати ніяких своїх суджень щодо фактів – він тільки повинен ці факти відкривати й констатувати [1, с. 236]. На думку В. Доманицького, переконливих доказів на користь тієї чи іншої теорії було недостатньо.

Характеризуючи постаті руських князів, В. Доманицький висловлював сумніви щодо реального існування легендарних Кия, Щека і Хорива – засновників Києва. Він уважав, що ці імена виникли від назв місцевостей, тобто "не названия урочищ возникли от имён трёх братьев, а наоборот, вымысел народный обратил названия местностей в имена предполагаемых основателей" [11, арк. 12].

Реальними історичними особами дослідник уважав Діра, Олега й Ігоря, оскільки про них збереглися згадки у письмових джерелах. Стосовно Ольги, то дослідник, проаналізувавши ряд історичних документів, дійшов висновку, що вона прийняла християнство не під час поїздки до Константинополя, а пізніше, уже після її повернення до Києва, оскільки "подробнейшие византийские отчёты о пребывании Ольги в Царьграде нигде ни одним словом не упоминают о столь крупном факте" [11, арк. 13 – 14]. Також дослідник висловив сумніви щодо встановлення Ольгою "погостів" – центральних адміністративних пунктів, уважаючи, що вони могли бути "обязаны Ольге своим происхождением столько же, сколько и Олегу" [11, арк. 13].

В. Доманицький високо оцінював діяльність Володимира Великого, з ім'ям якого пов'язував розквіт Руської держави. Висвітлюючи прогресивні нововведення Володимира в галузі культури, дослідник також відмітив загальнодержавне значення бенкетів князя, на які запрошувалися представники різних верств населення, що сприяло “укрепленню отношений этих элементов и сглаживало возможный антагонизм между ними” [11, арк. 17].

Зацікавлення викликає характеристика Ярослава, яку дав дослідник. Відмітивши, що князь був досвідченим та обережним політиком, освіченою й високоморальною людиною, В. Доманицький стверджував, що “сама фигура князя Ярослава виступає доволно слабо; индивидуальних черт не имеет почти совершенно. Очевидно, в его особе и характере не было необычайных, отличительных черт, которые бы могли задеть фантазию современников, запечатлеться в памяти народа и вызвать рассказы, легенды, анекдоты, как это случилось с Владимиром” [11, арк. 18].

Взагалі досить важко охарактеризувати ставлення В. Доманицького до ролі особи в історичному процесі. Ймовірніше, він, як і його вчитель В. Антонович, уважав, що вирішальна роль у суспільному житті належить не індивідуальному, а колективістському началу. Заслуги видатних історичних діячів відмічалися В. Доманицьким лише в міру того, наскільки він скористався народними прагненнями. Тому у своїх дослідженнях В. Доманицький не акцентував увагу на виразних характеристиках історичних персонажів.

Варто також відзначити, що, на відміну від свого вчителя В. Антоновича, який, ведучи мову про Київську Русь, уживав в основному такі поняття, як “зачатки государственного строя”, “княжеская организация”, “зачатки единовластия” і тому подібне [1, с. 244], В. Доманицький активно оперував терміном “держава”. Це свідчить про визнання дослідником бурхливих державотворчих процесів у давньоруського народу й підкреслює вплив на формування його історичних поглядів М. Грушевського.

Другий розділ “Загальної історії Малоросії” був присвячений удільно-вічевому періоду української історії, у якому В. Доманицький виділив Київську землю, Туровське, Переяславське, Галицьке і Волинське князівства.

Загалом В. Доманицький оцінював процес феодалної роздробленості як явище закономірне й зазначав, що розпад і занепад давньоруського державного ладу не означав автоматично занепад того суспільно-політичного устрою, на якому виникла давньоруська держава й того культурного життя, у якому вона розвивалася. Навпаки, у цей час, особливо у XI – XII ст., варто говорити про найвищий ступінь розвитку дружинно-князівського устрою в окремих князівствах, а також про інтенсивне політичне життя, розквіт давньоруської культури, мистецтва, писемності [11, арк. 17]. Таку наукову позицію підтримували більшість українських істориків тієї доби, а особливо

М. Грушевський, що було відзначено В. Доманицьким у рецензіях на його праці [12].

У своєму дослідженні В. Доманицький був дуже обережним щодо висновків стосовно етнічної належності Русі. Ймовірніше, він підтримував думку В. Антоновича, що за відсутністю в ті часи національної диференціації і наявності лише племінних етнографічних особливостей будь-яка спроба пов'язати давньоруську історичну спадщину з окремим сучасним народом є антинауковою. Але водночас дослідник з великим ентузіазмом підтримав статтю М. Грушевського “Спирні питання староруської етнографії”, яка по суті являла собою відповідь українського професора на теорію академіка М. Шахматова про “великорусизм” давніх слов'ян, зокрема сіверян. У рецензії на це дослідження В. Доманицький відзначив ряд переконливих доказів професора М. Грушевського на користь того, що сіверяни були тісно зв'язані з правобережними (українськими) племенами, а саме: тісний культурний і політичний зв'язок сіверян з полянським Києвом, спільність етнографічних звичаїв (наприклад, поховальний обряд), архаїчні українські діалекти Чернігівської губернії і т.ін. [13, с. 198]. Таким чином, позиція рецензента доводила, що він усе-таки схилився до визнання давніх русичів праукраїнцями.

В. Доманицький підтримував думку В. Антоновича що українці є окремою гілкою східнослов'янського етносу. У плані чистоти слов'янської раси він виділяв тільки білорусів, оскільки ні росіяни, ні українці, на його думку, не можуть бути зараховані до категорії чисто слов'янських народів [11, арк. 24].

Значну увагу приділив історик періоду, пов'язаному із зародженням і становленням українського козацтва. Уже з перших років навчання в університеті В. Доманицький вирішив спеціалізуватися саме на історії українського козацтва. Однією з перших наукових розвідок молодого дослідника, присвячених цій проблематиці, стала стаття “Причинок до історії повстання Наливайка”, в якій В. Доманицький, ґрунтуючись на знайдених ним архівних матеріалах, доводив існування певних відносин між Северином Наливайком та Андрієм Тарановським [2, арк. 44].

Наукові пошуки В. Доманицького у вивченні проблеми українського козацтва підсумувалися фундаментальним дослідженням “Козаччина на переломі XVI – XVII ст. (1596 – 1603)”, присвяченим першому й одному з найбільших козацьких рухів в Україні. У монографії докладно розглядалися причини польсько-козацького конфлікту, хід повстання Криштофа Косинського 1591 – 1593 рр., молдавські походи 1594 – 1595 рр., міжнародні контакти козацтва, його діяльність на території України та Білорусі взимку 1595 – 1596 рр., хід польсько-козацької війни навесні 1596 р., вплив козацьких війн кінця XVI ст. на суспільну свідомість.

Своєю працею В. Доманицький прагнув дати повну й всебічну картину подій на основі докладного використання й аналізу джерел. Дослідник зробив

немало доповнень, уточнень і виправлень фактологічного характеру. Сучасні науковці вважають презентовану працю найдокладнішим дослідженням з історії козацьких війн кінця XVI ст. у дорадянській історіографії [14, с. 43].

Намагаючись визначити роль і місце українського народу у світовій історії, В. Доманицький захопився ідеєю месіанства, яка отримала наукове підґрунтя в першій половині XIX ст. в працях польських філософів. Його віра в “історичну місію” українського народу яскраво простежувалася в неопублікованій статті “Чи історія України єсть історія ?” [15], де історик доводив, що український народ, “перебувши найкращу вікову боротьбу за гуманні ідеї – ідеї людськості – упав в конвульсійних висхиляннях під навалом чужоземних інтриг” – російських і польських [15, арк. 1]. Окреслюючи основні етапи розвитку українського народу, науковець одразу зарахував Україну до західноєвропейського цивілізованого світу, протиставивши її “антицивілізаційній силі орд азіатських”. Більше того, В. Доманицький, аналізуючи провідну роль українського народу в боротьбі західного світу з кочовими народами Сходу, стверджував, що саме завдяки його зусиллям “дикі елементи” не потрапили вглиб Європи. “Се заслуга нашого народу, заслуга перед цілим цивілізованим світом, заслуга тим більша, чим страшніша була негативна сила Азиятизму, що нищила всі сліди культури” [15, арк. 2].

Незважаючи на слабкість політичного фактора в українському минулому через позбавлення українського народу самостійного державного життя, В. Доманицький стверджував, що саме українське суспільство, продовжуючи традиції Київської Русі, будувалося на засадах демократизму, загальної рівності. У цьому плані він протиставляв Україну Росії, яка, на його думку, була “напоєна до переситу ханським абсолютизмом”, та Польщі, котра, відчинивши двері західним феодальним неслов’янським тенденціям, теж знехтувала демократичні громадські ідеали [15, арк. 2 зв.].

Визнання В. Доманицьким виняткової ролі українського народу у світовій історії свідчить про елементи романтизму в його наукових поглядах.

Отже, аналіз історичних досліджень В. Доманицького доводить, що його становлення як історика-науковця відбувалося на перших етапах головним чином під впливом його вчителя В. Антоновича. Про це свідчить широка джерельна база досліджень молодого науковця, а також специфіка її використання. Завдяки його ретельній дослідницькій роботі на сторінках наукових видань було опубліковано значну кількість невідомих раніше історичних документів. Однак, часто він здійснював первинну обробку й систематизацію джерел, не даючи їм власної оцінки.

У цілому історичні дослідження В. Доманицького охоплювали різноманітну проблематику, характеризувалися об’єктивністю, ґрунтовністю й широким колом використаних джерел, сприяли популяризації історичних знань і допомагали усвідомити й збагнути всю самотність і невичерпність творчої сили та національної гідності українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Киян О. Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. – К.: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 490 с.
2. Статті, рецензії наукових дослідників Данилевича В.Є. та Доманицького В.М. – Ф. 401. – Оп. 1. – Од. зб. 51. – 78 арк.
3. Доманицкий В. Рецензия на работу Петрова Н.И. “Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721 – 1795 г.г.). Том I“ // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 4. – Отд. 2. – С. 60 – 65.
4. Доманицкий В. Рецензия на работу Дорошенка Д. “Указатель источников для ознакомления с Южной Русью“ // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 9. – Отд. 2. – С. 104 – 113.
5. Доманицкий В. Рецензия на работу Равиты-Гавронского Ф. “Droga do niewoli. Ustep z dziejow kozacko-polskich zatargow“ // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 82. – 1908. – С.223 – 228.
6. Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1909. – Т. 79. – Кн. II. – С. 14 – 20.
7. Доманицкий В. Материалы для истории польского восстания 1831 года // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9. – Отд. 2. – С. 89 – 94.
8. Доманицкий В. 3 історії промисловості і торгівлі в Лівобічній Україні. – Ф. I. – Од. зб. 33520. – 14 арк.
9. Доманицкий В. Історія України-Руси, написав Олександр Барвінський // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 5. – Отд. 2. – С. 113 – 118.
10. Киевская старина. – 1896. – Т. 1. – № 1. – Отд. 1. – С. 1 – 8.
11. Доманицкий В. История Малороссии. – Ф. I. – Од. зб. 602. – 55 арк.
12. Доманицкий В. Рецензия на работу М. Грушевского “Історія України-Руси. Томи I – III“ // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 12. – Отд. 2 – С. 186 – 193.
13. Доманицкий В. Рецензия на работу М. Грушевского “Спірні питання староруської етнографії“ // Киевская старина. – 1905. – Т. 88. – № 3. – Отд. 2. – С. 198 – 200.
14. Леп’явко С. Козацькі війни кінця ХУІ ст. в Україні. – Чернігів: Фортуна, 1996. – 285 с.
15. Доманицкий В. Чи історія України єсть історія ? – Ф. 95. – Од. зб. 33. – 2 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токар Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: давня і середньовічна історія України; біографічні дослідження.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477.65)"1812"

ЦЕРКВА-УСИПАЛЬНИЦЯ РАЄВСЬКИХ СЕРЕД МЕМОРІАЛЬНИХ СПОРУД ГЕРОЯМ ВІЙНИ 1812 РОКУ

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті в історико-мистецькому контексті описані деякі меморіальні споруди, пов'язані з увічненням пам'яті героїв війни 1812 року, і показане місце серед них церкви-усипальниці Раєвських.

Ключові слова: меморіальні споруди, усипальниці, мавзолеї, класицизм, композиційні типи храмів.

В статье в историко-художественном контексте описаны некоторые мемориальные сооружения, связанные с увековечением памяти героев войны 1812 года, и показано место среди них церкви-усыпальницы Раевских.

Ключевые слова: мемориальные сооружения, усыпальницы, мавзолеи, классицизм, композиционные типы храмов.

In an article in the historical and artistic context described some memorial structures associated with the perpetuation of the memory of war heroes of 1812, and shown among these church-tomb Rajewski.

Key words: memorial buildings, tombs, mausoleums, classicism, compositional types of churches.

Важливу роль у формуванні, розвитку та збереженні історичної пам'яті відіграють пам'ятки воєнної історії. Їхній виховний потенціал є дуже значимим для розвитку самоповаги, самосвідомості народу, формування світогляду підростаючого покоління. Через знайомство з пам'ятними місцями бойових дій, меморіальними будинками, пов'язаними із життям військових діячів, похованнями тих, хто стояв на захисті своєї землі й боронив її в годину воєнного лихоліття, відбувається наочний процес пізнання історії, прагнення її осмислити, дослідити історичне минуле.

Згідно із сучасними підходами щодо класифікації та систематизації історико-культурних об'єктів воєнної історії важливе місце серед них займають будинки та пам'ятні місця, пов'язані із життям видатних військових діячів, храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів [5, с. 18–19]. Ці об'єкти, поряд з деякими іншими, належать до тієї категорії пам'яток воєнної історії, які за своїми зовнішніми рисами можуть відповідати і загальним формальним ознакам інших видів пам'яток – архітектури й містобудування, археології та мистецтва [13, с. 57–58].

Напередодні святкування 200-річчя перемоги Росії у російсько-французькій війні 1812 року, що є важливою подією для великої частини слов'янського світу, особливого значення набуває увічнення пам'яті її героїв, що знайшло своє відображення у відповідних меморіальних спорудах. Важливе місце серед них займає пам'ятка архітектури загальнодержавного значення – Хрестовоздвиженська церква в селі Розумівка Олександрівського району Кіровоградської області, яка є усипальницею генерала від кавалерії Миколи Миколайовича Раєвського та членів його родини.

У цій публікації ми маємо на меті в історико-мистецькому контексті коротко описати деякі меморіальні споруди в тогочасній Російській імперії, пов'язані з увічненням пам'яті героїв війни 1812 року, і показати місце серед них церкви-усипальниці Раєвських. Виходячи із обмежених рамок статті, ми ввели до її змісту характеристику тих споруд, які стилістично й за своїми масштабами є близькими щодо названої пам'ятки.

Кількість досліджень, безпосередньо присвячених церкві-усипальниці родини Раєвських, поки що обмежена. Серед них, зокрема, виділяються праці В. Г. Бухарова [2; 3]. Публікації, в яких розкривалася б проблема в контексті, зазначеному нами в меті цієї статті, поки що відсутні.

Поняття “меморіальні споруди” в широкому розумінні містить у собі різноманітні архітектурні пам'ятки або архітектурно-скульптурні комплекси, створені для увічнення пам'яті окремих осіб та історичних подій. На розвиток меморіальних споруд доби Нового часу великий вплив справила ідея “світського храму” (присвяченого прославленню ідеальної особистості), що набула особливого розвитку в епоху Просвітництва, з характерним для неї культом генія. У мистецтві XVIII – першої половини XIX ст. все частіше з'являються архітектурні монументи у поєднанні з пейзажним парком. Серед них і численні мавзолеї.

Структура російської дворянської садиби, поряд з панським будинком, парком і різними службами, зазвичай, мала церкву з домашньою усипальницею. Такі православні мавзолеї у “дворянських гніздах” підтримували родовий зв'язок поколінь і за виразністю своїх форм помітно виділялися серед інших споруд. Поняття “усипальниці” і “мавзолеї” практично використовуються тут як тотожні, хоча іноді їх розрізняють, зазначаючи, зокрема, що, на відміну від мавзолеїв, усипальниці паралельно функціонували як діючі церкви.

Микола Миколайович Раєвський помер у вересні 1829 року у своєму помісті в селі Бовтишка й був похований в сусідньому селі Єразмівка на церковному кладовищі Богословської церкви, дещо віддалено від інших захоронень. Місце поховання було вибрано з урахуванням подальшого спорудження над ним кам'яного православного храму [2, с. 5].

Створення проекту храму (автор якого поки що невідомий) припадає на 1829 – 1830 роки [2, с. 5]. Збудований у 1833 – 1855 роках, храм від самого початку мав подвійне призначення. По-перше, власне усипальниця, що

увічнювала пам'ять про героя війни, а по-друге, культова споруда, покликана замінити дерев'яну церкву в ім'я Євангеліста Іоанна Богослова, що існувала в Єразмівці з 1796 року [2, с. 5].

Православні храми-усипальниці в тогочасній Російській імперії будувалися переважно в класицистичній манері. Пізній класицизм, або як його ще іноді називають – ампір (стиль імперії), мав значення офіційного стилю, за допомогою якого імперський режим прагнув продемонструвати непохитність і велич своєї влади. Петербург насаджував концепцію типових проектів, причому не лише в цивільній, а й у церковній архітектурі. Витонченість класицизму другої половини XVIII ст. вже вважалася недостатньо серйозною. Відчувався інтерес до простих форм архаїчних епох, суворих стін, на фоні яких органічно сприймалися скульптурні рельєфи з військовою атрибутикою, що символізувала доблесть, мужність, перемоги. Характерним було вживання античних ордерів (тобто класичних типів архітектурної композиції, що ґрунтувалися на художній переробці античної архітектурної системи й мали певний склад, форму та розташування елементів).

Серед композиційних типів храмів-усипальниць (різновидів зовнішніх форм, внутрішніх стін, підпор, характеру перекриття тощо) переважали так звані зальні храми та центричні храми (ротонди).

Виходячи з описів церкви-усипальниці Раєвських у публікаціях та з особистих спостережень, вважаємо, що у своєму початковому вирішенні (до перебудови, здійсненої у 1883 – 1885 рр., у результаті якої її характеризують як хрестову в плані [9, с. 259]), вона може бути віднесена до християнських храмів так званого зального типу.

Зальний тип храму являв собою споруду з єдиним молитовним залом (однонефний храм) або ж з приміщенням, поділеним на внутрішні частини (нефи) однакової висоти, які освітлювалися через бокові вікна. Це також могла бути тринефна споруда із середнім нефом дещо вищим за бокові, але в цьому нефі не було вікон (псевдобазиліка).

Саме такою псевдобазилікою, як нам уявляється, і була у своєму початковому варіанті усипальниця М. М. Раєвського. Зокрема, у публікаціях В. Г. Бухарова з цього приводу йдеться про прямокутну споруду, з розмірами основного об'єму 11 на 18 метрів, розділену всередині на три нефи двома рядами поздовжніх квадратних колон, де середній головний неф вищий за інші, а два бокових нефи утворюють із поздовжніми стінами хрестово-ребристі міжколонні склепіння [2, с. 6]. Саме це ми можемо бачити зараз у храмі. В одній із останніх своїх публікацій дослідник подав також графічну реконструкцію усипальниці (іл. 1), яка зовні нагадує пам'ятник у вигляді давньогрецького храму “без верхів” [3, с. 69], у якому, як зазначає автор, “динаміка фасадів не порушується ніякими зайвими декораціями і споруда є одним з досконалих виразників стилю” [2, с. 6]. Найбільш примітний архітектурний елемент усипальниці родини Раєвських – дванадцятиколонний

портик доричного ордера, яким оформлено вхід до храму (далі про нього ще буде сказано більш детально).

Зальні храми тієї доби в Україні, типологічно близькі до початкового варіанту церкви-усипальниці Раєвських, репрезентують, зокрема, Троїцька церква в Славгороді на Сумщині (1808 р., архітектор О. Паліцин), де прямокутний в плані молитовний зал з нартексом під дзвіницею по периметру оточений колонадою й нагадує тип давньогрецького периптера [6, с. 433], а також ще одна периптеріальна зальна споруда – Петропавлівська церква у Севастополі (1843 – 1848 рр., архітектор В. Рулев), яка побудована в греко-доричному ордері за проектом, затвердженим 1837 р., і нагадує античний храм Гефеста в Афінах V ст. до н.е. [9, с. 266].

Якщо говорити про стилістичну та композиційну схожість початкового варіанту церкви-усипальниці Раєвських з іншими меморіальними спорудами на честь героїв війни 1812 року, то тут нам убачається деяка подібність з храмом-усипальницею генерала Олександра Олексійовича Тучкова на Бородінському полі (іл. 4) та мавзолеєм генерал-фельдмаршала Михайла Богдановича Баркляя-де-Толлі в родовому маєтку Бекгоф (Йигевесте, Естонія) (іл. 3).

Церква Спаса Нерукотворного (усипальниця генерала Тучкова) також прямокутна у плані класицистична храмова споруда, перекрита неосвітленим глухим куполом, але з конструктивно іншим і скромнішим ніж у церкви Раєвських входом. Вона була збудована в 1818 – 1820 рр. за клопотанням Маргарити Тучкової на місці загибелі її чоловіка. Останки генерала не були знайдені після битви і зліва від входу до храму була облаштована символічна могила генерала з білим мармуровим хрестом з написом “Помяни, Господи, во царствии Твоем Александра, на брани убиенного” [17]. У подальшому в склепі храму були поховані єдиний син Тучкових – Микола, ігуменя Марія (сама М. Тучкова, що прийняла монашество й стала засновницею Спасо-Бородінського жіночого монастиря), а також та її брат – О. Нарішкін. Таким чином, церква стала усипальницею родини Тучкових-Нарішкіних. Ця церква, збудована в стилі пізнього класицизму (ампіру) за проектом невідомого архітектора із кола Осипа Бове – Доменіко Жилярді, фактично стала першим архітектурним пам’ятником героям битви на Бородінському полі [17]. А монастир, задуманий М. Тучковою як місце увічнення пам’яті чоловіка, перетворився на пам’ятник усім загиблим тут воїнам. Як писала 1875 р. письменниця Новосельцева, до цього її спонукала “любовь к Отечеству, наследственное, родовое преимущество именитого рода Нарышкиных и доблестного рода Тучковых” [цит. за 7, с. 335].

Генерал-фельдмаршал М. Б. Барклай-де-Толлі помер 1818 р. у Східній Пруссії (нині Калінінградська область, Росія) під час поїздки на лікування. Його серце було поховане тут же в Пруссії (1821 р. на місці смерті Баркляя Фрідріх Вільгельм III звелів поставити обеліск, над яким працював берлінський архітектор і художник К. Ф. Шинкель), а тіло поховали в

родовому маєтку вдови полководця Бекгоф поблизу нинішнього естонського населеного пункту Йигевесте [8].

Мавзолей Баркляя-де-Толлі збудований 1823 р. на замовлення його вдови Олени Іванівни Баркляй (уродженої Сміттен) за проектом архітектора Аполлона Щедріна. Скульптура полководця, надгробок, багатоплановий рельєф, що зображав вступ російських військ до Парижа 1814 р., були виконані скульптором Василем Демут-Малиновським [1, с. 50]. Головний фасад прямокутної в плані споруди вирішений у стилі високого класицизму і за своєю формою символізує тріумфальну арку [8]. Дружина полководця в подальшому була похована поряд з ним у підземному приміщенні мавзолею, а його син Ернст Магнус Баркляй-де-Толлі з дружиною – біля мавзолею. Початково планувалося, що мавзолей призначений для всіх членів сім'ї, однак син визнав себе недостойним лежати поряд свого знаменитого батька [8]. Цікаво, що в роки другої світової війни під час перестрілок обидві сторони намагались зберегти мавзолей великого полководця, оскільки німці, як і росіяни, вважали його своїм [8].

Чимало храмів доби класицизму будувалися як ротонди (центричні круглі у плані споруди перекриті банею). Одні з них мали вигляд масивних циліндричних об'ємів, а в інших центральне ядро оточувало кільце колон. Прикладом є, зокрема, Миколаївська церква на Аскольдовій могилі в Києві (1808 – 1810 рр., архітектор А. Меленський).

Серед меморіальних споруд такого типу особливу цікавість для нас становить Свято-Митрофанівська церква (відома ще як “мавзолей Інзова”, “усипальниця Інзова”) в Болграді на Одещині (іл. 6). Церква була збудована у 1840 – 1844 рр. в ім'я святителя Митрофана Воронежського. Формальним приводом для її спорудження стало бажання тяжко хворого учасника війни 1812 року, генерала від інфантерії Івана Микитовича Інзова, який на той час був попечителем болгарських колоністів, помолитися у Воронежі біля мощей святителя Митрофана. Старійшини болгарської колонії Болград скористалися цим, щоб отримати дозвіл на побудову ще однієї церкви у своєму місті (на території кладовища). Церкву збудували в стилі класицизму, за одним із типових проектів, затверджених для Бессарабської області [17]. Вона являє собою ротонду на невисокому цоколі з колонами тосканського ордеру, що оточують західну половину храму, перекриту високим куполом на барабані й увінчаним напівсферичною банею [10, с. 271].

Через рік після побудови церкви, у травні 1845 р., І. М. Інзов помер в Одесі, де й був похований. У квітні 1846 р. старійшини всіх болгарських колоній подали клопотання про дозвіл перевезти прах покійного з Одеси до Болграда і під усипальницю запропонували використати церкву Святителя Митрофана. Уважаючи перепоховання особистою справою болгар, а також урахувавши, що всі витрати вони брали на себе, власті погодились [17].

У листопаді 1846 р. відбулася пишна церемонія перепоховання. Всю дорогу від Одеси до Болграда, близько двохсот верст, до самої “Нової

Болгарії” труну з тілом І. М. Інзова (свинцеву труну із вкладеною до нею дерев’яною) болгарські колоністи несли на плечах, змінюючи один одного на ходу. Масивний катафалк з четвіркою коней був задіяний лише у хвилини відпочинку, після чого процесія продовжувала свій шлях. Останні метри, від воріт кладовища до усипальниці, люди, що несли труну, пересувалися на колінах... [17]. Сучасник тих подій, вражений ставленням болгар до свого померлого попечителя, відзначав: “Нам, жителям Одессы, нельзя было сетовать на удаление этого праха из нашего города; в настоящем случае дети предъявляют свои права на сохранение останков своего отца и увозят их как лучшую драгоценность” [17]. Генерала поховали в підвальній частині церкви в особливому склепі. Як і церква-усипальниця Раєвських, мавзолей Інзова є однією з небагатьох збережених меморіальних споруд ХІХ ст. в Україні.

Серед подібних споруд (такого ж як і мавзолей Інзова ротондального типу) слід особливо виділити храм-мавзолей Волконських у підмосковному Суханово (іл. 5). Його збудували 1813 р. на замовлення княгині Катерини Волконської, що бажала увічнити пам’ять свого чоловіка Дмитра Павловича Волконського, який помер у вересні 1812 року від ран, а також влаштувати у своїй садибі фамільну усипальницю з храмом, лікарнею і богадільнею. Автором реалізованого проекту за одними даними був Доменіко Жилярді [4], а за іншими – Василь Стасов [12]. Прообразом же мавзолею-ротонди Волконських, напевно, став римський храм Пантеон. На творчості обох цих архітекторів, на думку сучасних авторів, позначився вплив італійського варіанту ампіру [11].

Дослідники завжди виявляли інтерес до сухановського мавзолею. “Сухановский мавзолей, – писав В. Згура, – является единственной по своей оригинальности и своеобразности постройкой не только в русском, но и западноевропейском ампире. Если отдельные части сооружения достаточно типичны для архитектуры первой четверти ХІХ века и часто встречаются, то общий композиционный прием и план сооружения мы нигде более не найдем” [цит. за 15]. Сам храм був лише основою цілої архітектурної композиції, створеної навколо нього. На схід від храму була споруджена невисока дзвіниця, від якої направо і наліво розходилися дві чудові колонади, що охоплювали храм з боків та завершувались двома одноповерховими флігелями. На кінець ХІХ ст. в усипальниці було п’ять поховань родини Волконських, а шоста й остання могила розміщувалася перед самим храмом [15]. На жаль, подальші перебудови радянських часів суттєво змінили вигляд описаної пам’ятки.

Цікаво, що шестиколонний портик мавзолею Волконських за формою схожий на вже згаданий найбільш примітний архітектурний елемент усипальниці Раєвських – дванадцятиколонний портик доричного ордера, яким оформлено вхід до храму (хоча в нього і не два, а один ряд колон). Символічним же зразком для портиків обох цих споруд, як нам уявляється, могли слугувати знамениті Пропілеї Афінівського акрополя, споруджені в V ст.

до н. е. Використання композиції цієї видатної пам'ятки античності на той час було характерним для архітекторів класицизму. Можна згадати хоча б відомі Бранденбурзькі ворота в Берліні (кінець XVIII ст.).

Прикладом такого використання є також і Московські триумфальні ворота в Санкт-Петербурзі, які були споруджені в 1834 – 1838 рр. за проектом відомого російського архітектора Василя Стасова. Погоджуємося з висловленим судженням В. Г. Бухарова, що колонада храму практично в точності повторює композицію цієї пам'ятки. І цілком доречне його припущення, що за задумом архітектора зайти в усипальницю можна було тільки пройшовши через своєрідні триумфальні ворота, які символізують військову доблесть і славу, та що В. Стасов або ж його учні чи соратники могли бути авторами проекту Свято-Хрестовоздвиженської церкви [2, с. 8].

На завершення відзначимо, що мистецтво пізнього класицизму (ампіру) деякі сучасні російські автори називають найбільш блискучою епохою російської культури. Своє вагоме місце займають у ній і меморіальні споруди героям війни 1812 року. Незалежно від ідеологічних пріоритетів вони є визначними об'єктами суспільного значення та відіграють важливу роль у збереженні культурного середовища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балязин В. Барклай-де-Толли // Герои 1812 года / Сост. В. Левченко. – М., 1987. (Жизнь замечат. людей. Серия биографий. Вып. 11 (680). – С. 6–52.
2. Бухаров В. Г. Усыпальница семьи Раевских – уникальный памятник истории и архитектуры // Семья Раевских в истории и культуре России XVIII – XIX веков: М-лы международ. науч. конф. – Кировоград, 2004. – С. 5–17.
3. Бухаров В. Образы Раевских. – Фотоальбом. – Кировоград, 2011. – 92 с.
4. Волконский О. Мавзолей Волконских – “Благословен Грядый во имя Господне” // Православное информационное агенство “Русская линия” // <http://rusk.ru/st.php?idar=45990>
5. Денисенко Г.Г. Военна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – 289 с.
6. Історія української культури: У 5-ти т. – Т. 4. Кн. 2. Українська культура XIX ст. / Бондар М. П., Загайкевич М. П. та ін. – К., 2005. – 1266 с.
7. Кретьова М. Тучковы // Герои 1812 года / Сост. В. Левченко. – М., 1987. (Жизнь замечат. людей. Серия биографий. Вып. 11 (680). – С. 298–337.
8. Мавзолей Барклай-де-Толли в Йыгевесте, Эстония // Интернет-проект Ренаты Римша “Средневековые замки” // www.castle.lv/est/barclay.html
9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог). – В 4-х т. / Гл. ред. Н. Л. Жариков. – Т. 2. – К., 1985.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог). – В 4-х т. / Гл. ред. Н. Л. Жариков. – Т. 3. – К., 1985.
11. Седов В. Московский ампи́р // Проект классика // http://www.projectclassica.ru/school/09_2003/school2003_09_01b.htm
12. Творческое соревнование со Стасовым. Из книги “Архитектор Джакомо Кваренги” // Культура и искусство. Проект, посвященный литературе, поэзии, театру // http://nastyha.ru/sorevnovanie_so_stasovym.html

13. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до "Зводу пам'яток історії та культури України" / Гаврилюк Л. О., Горбик В. О., Денисенко Г. Г. та ін. – К., 2011. – 272 с.

14. Храм-мавзолей в Суханове, или Ничего святого // Архитектурное наследие. Сайт Общества изучения русской усадьбы (ОИРУ) // <http://arch-heritage.livejournal.com/315612.html>

15. Храм-усыпальница Святителя Димитрия Ростовского // Русский Простор. Усадьба Суханово. Исторический материал // http://russpro.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=53&lang=ru

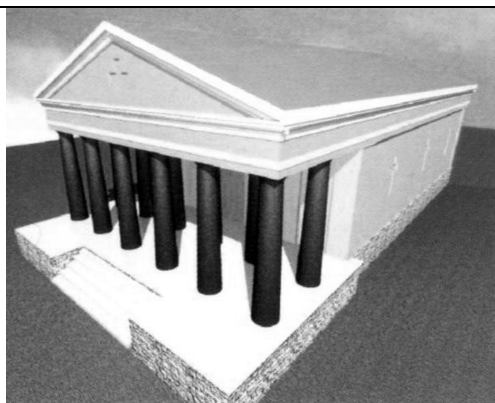
16. Церковь во имя Святителя Митрофана Воронежского (усыпальница Инзова) // Болград и окрестности. Очерки // http://bolgrad.io.ua/s11412/cerkov_vo_imya_svyatitelya_mitrofana_voronejskogo_usypalnica_inzova

17. Церковь Спаса Нерукотворного // Бородинское поле. Государственный Бородинский военно-исторический музей-заповедник // <http://www.borodino.ru/index.php?page=content&DocID=100>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

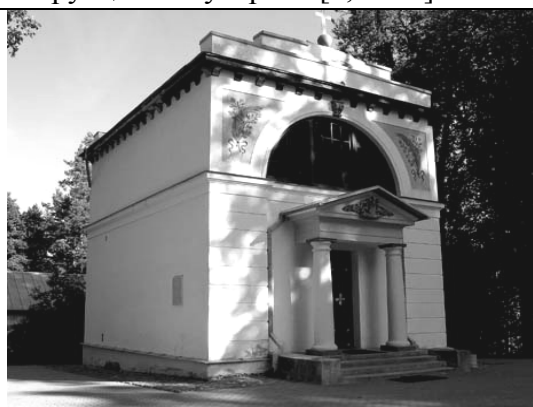
Наукові інтереси: історична персоналістика; історико-культурна проблематика.

Іл. 1. Початковий вигляд церкви-усыпальниці генерала М. М. Раєвського. Реконструкція В. Бухарова [3, с. 69].

Іл. 2. Сучасний вигляд Хрестовоздвиженської церкви – усыпальниці Раєвських зі сторони головного входу. Фото автора статті.

Іл. 3. Мавзолей генерал-фельдмаршала М. Б. Баркляя-де-Толлі в Йигевесті, Естонія. Сучасний вигляд [7].

Іл. 4. Церква Спаса Нерукотворного – усыпальниця генерала О. О. Тучкова та родини Тучкових-Наришкіних на Бородинському полі. Сучасний вигляд [17].

Іл. 5. Храм Святителя Димитрія Ростовського – усипальниця генерала Д. П. Волконського та його родини в підмосковному Суханово. Фото початку ХХ ст. [14].

Іл. 6. Свято-Митрофанівська церква – усипальниця генерала І. М. Інзова у Болграді (Одещина). Сучасний вигляд [16].

УДК 94(471.65) 1937 – 1938: 378

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВИКЛАДАЧІВ КІРОВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ В 1937 – 1938 РОКАХ

Євгеній ДЕМЕНТОВ (Кіровоград),

Віталій ПОСТОЛАТІЙ (Кіровоград)

У статті розглядається процес проведення репресій проти викладачів Кіровського учительського інституту в роки "великого терору" в СРСР, аналізуються політичні, технічні і моральні аспекти репресивного механізму.

Ключові слова: "великий терор", "ворог народу", органи НКВС, Кіровський учительський інститут.

В статье рассматривается процесс осуществления репрессий против преподавателей Кировского учительского института в годы "большого террора" в СССР, анализируются политические, технические и моральные аспекты репрессивного механизма.

Ключевые слова: "большой террор", "враг народа", органы НКВД, Кировский учительский институт.

The article considers the process of the implementation of the repressions against the teachers of the Kirov teachers' institute in the years of the "great terror" in the USSR, analyzes the political, technical and moral aspects of the repressive mechanism.

Key words: "the great terror", "enemy of the people", the organs of the NKVD, Kirov teachers' institute.

Сталінські репресії – це досить значне за масштабами та кількістю тих, хто став їхніми жертвами, явище, котре вивчали тисячі дослідників як на терені колишнього СРСР, так і за кордоном. Незважаючи на значну розробку

багатьох аспектів і нюансів цієї трагедії, залишається ще досить багато її “білих плям”, особливо на краєзнавчому рівні. Хоча в цьому напрямку багато працювали В. Бондар, В. Даценко, С. Орел, В. Постолатій, О. Садова, Ф. Шепель, С. Шевченко та інші кіровоградські краєзнавці, проте тему сталінських репресій на місцевому рівні, зокрема, у Кіровоградському педінституті, навряд чи можна вважати вичерпною. Актуальність останнього особливо зростає з огляду на наближення 150-річчя педагогічної освіти в краї, флагманом якої є наш виш. Остання подія, яка відбудеться 2015 року, значно актуалізує будь-які дослідження з історії нашого вишу, в т. ч. події 1930-х років.

З перших днів більшовицької революції в Росії терор став найважливішим засобом виживання радянської системи. Ленінське розуміння диктатури пролетаріату як влади, що спирається на насилля, неминуче передбачало яacobинську нещадність у розчищенні країни від тих, хто не з ними. З часом відкриті або приховані репресії стали складовим елементом існування Радянської держави. Причому у 20 – 30-ті роки ХХ ст. в СРСР мав місце не стільки класово спрямований терор, скільки ескалація державних репресій проти суспільства. Більшовицький режим зробив насилля універсальним засобом досягнення намічених цілей. Нелюдська система придушення уможливлювала тримати радянських людей у сліпій покорі й страху, на корені знищувати будь-які паростки опозиційності й вільнодумства.

Пік масових репресій в СРСР, який охопив усі прошарки суспільства, припав на 1937 – початок 1938 року. Масовий терор, котрий увійшов в історію як “великий терор” або “єжовщина” за прізвиськом народного комісара внутрішніх справ М. Єжова, був покликаний надати завершеність радянській системі.

Для виправдання масових репресій 1937 – 38 років Сталіним була використана теза про загострення класової боротьби в СРСР у міру завершення будівництва соціалізму. Тепер уже терор насамперед було спрямовано на знищення більшовицької старої партійної еліти, людей, які зберігали у своїй пам’яті небажану інформацію про минуле. “Великий терор” досяг цілей, які в основному інтуїтивно поклалися на нього сталінським керівництвом. На керівні посади висунулося понад 500 тисяч нових працівників, відбувся перерозподіл влади із рук старої гвардії до рук сталінських висуванців, безмежно відданих своєму вождю [8, с.251].

За даними комісії “з встановлення причин масових репресій проти членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з’їзді партії” під головуванням П. Н. Поспелова (1956 р.), у 1937 – 38 роках в СРСР було заарештовано за звинуваченням в антирадянській діяльності 1 548 366 осіб, з них розстріляно 681 692 [1, с.1]. Сучасні російські історики в основному дотримуються цих цифр, хоча британський історик Р. Конквест у своїй книзі “Великий терор” оцінює масштаб жертв 1937 – 38 років у кількості 7 млн.

заарештованих і від 1 до 1,5 млн. розстріляних [3, с.388]. У будь-якому разі ці дані свідчать, що “великий терор” вийшов за межі чистки партійно-державної номенклатури й охопив усі прошарки радянського суспільства, передусім радянську інтелігенцію як найосвіченішу частину суспільства. Не оминув “великий терор” і колектив Кіровського учительського інституту, значна частина викладачів якого була репресована в 1937 – 38 роках.

Кіровський учительський інститут на той час був провінційним вищим навчальним закладом, що розміщувався в адміністративному центрі Кіровського району Миколаївської області. В 1935 році Кіровський педінститут був реорганізований в учительський інститут і протягом 1937 – 1939 років функціонував як чисто учительський виш [4, с.10]. У 1937 – 38 навчальному році на трьох факультетах інституту навчалось 530 студентів, на 10 кафедрах працювало 48 викладачів [6, с.100]. Викладацький склад інституту не визначався високим рівнем професійної кваліфікації. Серед викладачів не було жодного професора, лише два доценти, тільки один із них був штатним працівником [12, арк.5]. Виш і раніше відчував брак високопрофесійних кадрів. Однак саме на середину 30 – х років ця проблема загострилася внаслідок репресій ряду викладачів у попередні роки, а також переходу деяких із них до вишів інших міст. Більшість викладачів навчального закладу становили колишні викладачі технікумів, учителі шкіл, випускники інституту.

У той же час викладацька робота у вищому навчальному закладі була досить престижною й непогано оплачувалася. Наприкінці 1937 року оклад доцента, кандидата наук радянського вишу втричі перевищував середню заробітну плату по країні, а викладача без наукового ступеня – у два з половиною. До того ж робочий день для викладачів становив 5 годин [5, с.751 – 752; 7, с.128]. Досить високий рівень заробітної плати викладачів Кіровського учительського інституту підтверджується відомостями про сплату партійних внесків викладачами, що були членами ВКП(б) [14, арк.18].

Репресивний апарат і до “великого терору” час від часу нагадував про себе, завдаючи удару по викладацькому складу Кіровського учительського інституту. Однак, репресії проти викладачів вишу в 1937 – 38 роках на порядок перевершили усі попередні як кількісно, так і жорстокістю покарань засуджених. Обмеженість документів, що збереглися в архіві, не дає змоги відтворити повну картину репресій проти викладачів Кіровського учительського інституту в роки “великого терору”, назвати всіх репресованих викладачів, з’ясувати долю кожного репресованого або звільненого з навчального закладу. Проте навіть ті документальні джерела, які дійшли до нас, а це лише протоколи зборів партійної організації інституту й слідчі справи репресованих, уможливають визначити масштаб репресій, з’ясувати політичні, технічні і моральні аспекти репресивного механізму, роль у ньому керівництва вишу й самих викладачів.

Протягом 1937 року й на початку 1938-го репресій зазнали 14 викладачів та співробітників Кіровського учительського інституту, що підтверджується наявністю відповідних справ репресованих у Державному архіві Кіровоградської області. Переважна більшість арештів припала на другу половину 1937 року. Були арештовані та засуджені директор інституту в 1933 – 1935 роках Д. Захаров, директор інституту в 1935 – 1936 роках Дуплій, колишній завідувач навчальною частиною Непийвода, доцент кафедри математики О. Мальований, викладач математики В. Лангемак, брат піонера ракетобудування СРСР, творця “Катюші” Георгія Лангемака, викладач ботаніки М. Рибцов, викладач математики Л. Панасюк, заступник головного бухгалтера Д. Лепенчук, викладач української мови і літератури С. Кириченко, військовий керівник інституту В. Аляб’єв, викладач математики Л. Тканов, викладач російської мови і літератури В. Єленевський, бухгалтер інституту Ф. Леконт, викладач математики М. Бойцан. Точно відомо, що семеро із чотирнадцяти репресованих було засуджено до розстрілу, п’ятеро – до 10 років, один – до 5 років виправно-трудоих робіт. Двоє із тих, хто не був розстріляний, невдовзі померли в таборах. Хоча 1937 року Д. Захаров, Дуплій і Непийвода в нас уже не працювали, але репресовані вони були саме за ворожу, шкідницьку діяльність в інституті у попередні роки.

Крім цього, 1937 року з інституту були звільнені за пропаганду ворожих ідей або як такі, що не заслуговують політичного довір’я, викладачі Сіманович, Майкович, Сироватка, Волчанська, керівник духового оркестру Кузьминський [11, арк.6; 12, арк.24]. Свідчення, які прояснюють їхню подальшу долю, не збереглися, тому невідомо, кому з них вдалось уникнути арешту й засудження, а кому – ні, після їхнього звільнення з інституту з квитком потенційного “ворога народу”.

Відповідно до задуму Сталіна, першими жертвами “великого терору” повинні були стати представники партійної номенклатури, керівники підприємств і установ. Так і сталося, а на звільнені посади призначили висуванців “вождя народів”. Нові керівники мали продемонструвати безмежну відданість Сталіну, очистивши в тісній співпраці з органами НКВС свої трудові колективи від ворожих елементів.

Напередодні 1937 року в Кіровському учительському інституті двічі відбулася заміна директора. У травні 1935 року з посади директора було звільнено Д. Захарова як виключеного з партії за своє нетривале есерівське минуле. Його наступник Дуплій менше року протримався в керівному кріслі. І нарешті у березні 1936 року директором інституту було призначено С. Королюка, який до цього очолював відділ освіти м. Херсона. Те, що С. Королюку вдалося протриматися на цій посаді аж до 1957 року, свідчить про те, що він повністю влаштовував сталінський режим. Про це, зокрема, переконує нас його виступ на партійних зборах інституту в червні 1936 року, коли, даючи оцінку діяльності своїх попередників, він наголосив, що “в

Кіровському учительському інституті кілька років орудували “вороги народу”, контрреволюціонери-троцькісти Захаров, Непійвода, Дуплій, працюючи на відповідних посадах директора, завідувача навчальною частиною, керівників кафедр, запеклі вороги народу підбирали викладачами класово ворожих людей або з низькою кваліфікацією” [12, арк.5]. Коли прийшов 1937 рік, С. Королук повністю прийняв “правила гри”, запропоновані сталінським режимом.

Виходячи з сталінської тези про загострення класової боротьби в суспільстві, “ворогами народу” були насичені всі трудові колективи, особливо з інтелігентською публікою. Ворожі елементи необхідно було виявити й знищити. Зрозуміло, що ключова роль у цьому відводилася органам НКВС, але відповідальність за викриття ”ворогів народу” в трудових колективах покладалась і на керівників, партійні організації. На них постійно здійснювався тиск з боку органів НКВС і вищих керівних партійних органів у вигляді відповідних директив, вимог. Одночасно Сталін через трудові колективи намагався залучити до участі в репресіях громадян. Таким чином ”вождь народів” прагнув зробити їх співучасниками злочину.

З розкручуванням маховика репресій наростала масова істерія в суспільстві, яку породжував страх. Проводилися зібрання активу, пленуми тощо, на яких керівники вимагали від підлеглих одного – викривати ворогів. Так, виступаючи на засіданні бюро Кіровського міського партії 5 серпня 1936 р. під час обговорення закритого листа ЦК ВКП (б) “Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов’євського блоку”, начальник міського відділу НКВС Рудницький виголосив: “Зараз потрібно практично обговорити, як ми будемо боротися з троцькістами і зінов’євцями, де вони у нас можуть бути, де їх треба шукати. Так як Кірово є батьківщиною Троцького й Зінов’єва, то вони в нас мають бути обов’язково, щупальця троцькістів тягнуться сюди. Тут живуть деякі родичі Троцького, онуки й сестра першої дружини Троцького ...” [9, с.140]. 1937 року таких нарад було на порядок більше, заклики ставали все відвертішими й загрозливішими. Коли на підприємстві або в установі силами трудового колективу не виявлялися “ворожі елементи”, виникала загроза звинувачення керівництва в тому, що воно покриває “ворогів народу”. Тож у силу обставин, що склалися, С. Королук не міг не взяти активну участь у репресіях, щоб самому не стати жертвою.

1937 року серед викладачів Кіровського учительського інституту ніхто антирадянської шкідницької діяльності не проводив. Слідчі, що вели справи заарештованих викладачів так і не знайшли доказів їхньої реальної ворожої діяльності. Але якщо ворогів немає, а вони обов’язково мають бути, то їх потрібно вигадати, іншими словами, підібрати належні кандидатури. Найкраще підходили на роль “ворогів народу”, насамперед, викладачі, котрі мали “темні плями” у своїй біографії, такі як перебування у минулому в інших партіях, виключення з більшовицької партії під час чисток, арешти на початку 30-х років тощо. Могло не пощастити й тим, хто не мав

пролетарського походження, тимчасово перебував за кордоном, мав родичів за межами країни. Ризик стати “ворогом народу” збільшували низька професійна кваліфікація викладача, конфліктний характер, проблеми в стосунках з колегами та студентами тощо. Могли спрацювати чиясь заздрість чи сліпий випадок.

Частина “ворогів народу” в Кіровському учительському інституті була викрита самим трудовим колективом. Спочатку дирекція вишу разом з партійним активом визначалася з кандидатурами жертв. Навколо них створювалися атмосфера недовіри й підозрілості, в колективі поширювалися чутки про їхні шкідницькі дії. Потім їх викривали й таврували на партійних, комсомольських, загальних зборах як “ворогів народу”, вимагали притягнення до відповідальності. Далі наставало їхнє звільнення з інституту як таких, що втратили політичне довір’я, і невдовзі їх заарештовували органи НКВС. У період з липня до початку грудня 1937 року з інституту було звільнено 9 осіб, четверо із них після арешту як ворогів народу, а п’ятеро як такі, що не заслуговують політичного довір’я. Таке формулювання причини звільнення стало сигналом для їхнього арешту органами НКВС. Четверо із п’ятох через місяць було заарештовано [11, арк.6].

Крім викриття “ворогів народу” в інституті силами самого колективу, ворогів серед викладачів виявляли й органи НКВС. Причому, після цього керівництву вишу органи НКВС дорікали, що колектив інституту не викрив їх самотійно. Арештованих викладачів також публічно таврували на зборах, обвинувачували у ворожих, шкідницьких діях і звільняли з роботи як “ворогів народу”.

Слідчі справи репресованих викладачів свідчать, що вони заарештовувалися безпідставно, на момент арешту органи НКВС не мали доказів ворожих дій затриманих. Доказова база нібито злочинної діяльності заарештованих напрацьовувалася вже в ході слідства за активної участі дирекції і колективу навчального закладу.

Одну із ключових ролей з викриття “ворогів народу” в інституті відіграла первинна партійна організація. Саме вона визначала напрямок внутрішньополітичної роботи інститутського колективу, задавала його тональність. Партійна організація в учительському інституті була нечисленною. Якщо на 1 липня 1936 року в ній на обліку перебувало 13 осіб [13, арк.37], то наприкінці 1937 року лише восьмеро – чотири члени партії і чотири кандидати [14, арк.18]. Протягом 1937 року парторганізація інституту не прийняла у свої ряди жодної особи [15, арк.3]. Це пояснюється тим, що на час репресій був обмежений прийом до партії і напевне, тим, що члени парторганізації побоювалися давати рекомендації для вступу до партії потенційним “ворогам народу”.

На початку 1937 року партійні збори вишу проводилися майже щотижня. Мало на яких зборах не обговорювалося питання про боротьбу з ворожими елементами. Саме це питання було головним у роботі партійної

організації. На зборах 10 лютого 1937 року було визнано, що парторганізація інституту вела недостатню боротьбу з класово ворожим елементом. Збори зобов'язали директора інституту й голову партійної організації очистити викладацький склад від ворожого елемента [13, арк.9]. У лютому 1937 року ще двічі на партійних зборах розглядалося питання про очищення інститутського колективу від класово-ворожих елементів [13, арк.11, 16]. На початку квітня 1937 року партійні збори як позитив констатували, що коли раніше ворогів в інституті викривали органи НКВС, то зараз парторганізація викриває їх уже сама [13, арк.35]. Іноді партійні збори проходили в досить жорсткій та нервовій обстановці. Доходило до того, що члени партії прямо на зборах звинувачували один одного в шкідницькій діяльності [13, арк.74]. На початку вересня 1937 року С. Королук на партійних зборах наголошуючи на тому, “що ми одних ворогів народу звільнили, а інших шкідників, завдяки нашій сліпоті, викрили не ми, а органи НКВС”, заохочував і далі викривати ворогів у стінах інституту [13, арк.69]. А через місяць директор виступаючи на партактиві Кіровської міської організації, рапортував, що із січня по вересень 1937 року інститут очистився вже від 8 ворожих елементів [10, арк.60].

Для того, щоб залучити весь колектив інституту до викриття “ворогів народу”, проводилися загальні збори викладацького складу. Прикладом таких зборів можуть бути загальні збори членів спілки робітників вищої школи Кіровського учительського інституту, які відбулися 26 жовтня 1937 року. На зборах були присутні 52 особи. Головував директор інституту С. Королук. Розглядалося питання “Про виключення з членів спілки ворогів народу Мальованого, Лепенчука, Аляб'єва, Майковича та Панасюка”. У резолюції зборів, яка була підтримано одностайно, відмічалось, що колишні викладачі Мальований, Рибцов, Аляб'єв, Панасюк, помічник головного бухгалтера Лепенчук дійсно є ворогами народу, котрі займались шкідництвом на науковому фронті, що вони, зблокувавшись, намагалися зірвати набір до інституту на 1937 – 38 навчальний рік, дезорганізувати установу. А ще ними вербувалися не зовсім морально стійкі студенти, які на їхнє замовлення поширювали антирадянські анекдоти, зривали заняття, порушували дисципліну, організовували пиятики. Збори засудили дії ворогів народу, що звелися до прихованого й відкритого шкідництва в стінах інституту. Протокол зборів трудового колективу інституту був залучений слідчими, що вели справи заарештованих викладачів доказом, що викривав їхню ворожу діяльність [19, арк.38, 47].

Розуміючи слабкість доказової бази шкідницької діяльності заарештованих викладачів, органи НКВС намагалися посилити її за рахунок збільшення потрібних показань свідків. Показовою в цьому плані є слідча справа заарештованого доцента кафедри математики О. Мальованого. Звинувачення щодо нього в контрреволюційній діяльності було винесено на основі протоколу зборів колективу інституту й показів свідків. Загалом

покази надали 20 осіб – декан одного із факультетів, викладачі, студенти, сусіди [19, арк.128].

Активну участь керівництва інституту в організації репресій викладачів підтверджує слідча справа викладача М. Рибцова, єдина провина якого полягала в тому, що він виявився професійно невідповідним викладачем. Звинувачення М. Рибцова слідчий повністю побудував на матеріалах, надісланих до органів НКВС директором інституту, а також на показах восьми свідків. Із документів, які були надіслані слідству виділяється заява директора вишу С. Королюка. У ній керівник інституту на чотирьох сторінках дрібним шрифтом доповідає про шкідницькі дії М. Рибцова в навчальному закладі й просить притягнути його до відповідальності. До своєї заяви С. Королюк додав ще 33 документи 1936 – 1937 років, а саме протоколи зборів викладачів, студентських активів, висновки комісій, доповідні, в яких підтверджувалися методологічні та методичні недоліки у викладанні ботаніки М. Рибцовим і те, що його професійна слабкість переросла в шкідницькі дії. Ці документи слідчий отримав 18 листопада 1937 року, а вже 21 листопада М. Рибцова було звинувачено в діях, спрямованих на розвал інституту та пропаганді шовінізму під час занять і засуджено до 10 років ув'язнення [18, арк. 6 – 8, 97, 98].

На запит слідчого надати характеристику на заарештованого військового керівника інституту В. Аляб'єва надійшла характеристика, підписана директором інституту С. Королюком і парторгом Сидоренком. Характеристика була негативна – розкривала ворожі дії Аляб'єва на посаді військового керівника інституту. Повідомлялося, що Аляб'єв грубо поводився зі студентами, шкідницько ліберально виставляв оцінки студентам, протидіяв очищенню бібліотеки від творів ворогів народу, таких, як Тухачевський, Ейдеман, Якір та ін. Характеристика була слідчим долучена до справи як одного із доказів ворожої діяльності В. Аляб'єва [17, арк. 17].

Деякі викладачі виявляли завзяття на рівні істерії у виявленні “ворогів народу” у своєму колективі. У газеті “Кіровська правда” 16 лютого 1937 року з'явилася публікація “До чого призводить короткозорість і ротозійство”, підписана викладачем інституту Заблоцьким і помічником директора з адміністративної частини Є. Маньковецькою. Автори звинувачували директора інституту С. Королюка й парторга Сидоренка в тому, що вони не виявили більшовицької пильності і не очистили інститут від ворожого намулу у результаті чого лекторський склад залишився засміченим ворожими людьми, троцькістами, зінов'євцями [2]. З одного боку, ця стаття була публічним доносом на керівництво вишу, а з іншого – своєрідним поштовхом до розгортання репресій проти викладачів. Для того, щоб виправдатися, керівництво вишу тепер було змушене посилити боротьбу з ворожими елементами в інституті.

У своїй більшості викладачі, що писали доноси, виступали на зборах, свідчили проти своїх колег, таким чином свідомо чи на підсвідомому рівні

намагалися захистити себе. Вони чудово розуміли, що відмова від співпраці зі слідством – це реальна підстава стати наступною жертвою репресивного апарату. Крім того, на заарештованих дивилися як на таких, кому не пощастило, кому дістався нещасливий квиток. Цікаве те, що частина заарештованих теж аналогічним чином оцінювала свою ситуацію.

В умовах, коли кожен з тих, хто продовжував працювати, не був гарантований, що наступною жертвою буде не він, у викладацькому колективі панувала атмосфера недовіри та підозрілості. Викладачі побоювалися обговорювати між собою не лише політичні питання, а й питання методології та методики викладання, прагнули жорстко дотримуватися програм навчальних курсів, більш ліберально ставитися до студентів. Поза інститутом намагалися обмежити контакти між собою і не спілкуватися з близькими репресованих колег. Доходила справа і до того, що деякі викладачі ледь не стежили за іншими.

Із слідчих справ репресованих викладачів відомо, що спочатку майже всі заарештовані заперечували свою провину. Однак потім моральний, психічний, а також фізичний тиск робили свою справу. В арештованих, які так і не зламалися під час слідства, не обмовили ні себе, ні інших, було більше шансів залишитися живими. Військовий керівник інституту В. Аляб'єв звинувачувався в участі в контрреволюційній повстанській організації та в шпигунській діяльності на користь іноземної держави. Протягом двох років, поки тривало слідство, В. Аляб'єв так і не визнав своєї провини, а слідству не вдалося “зібрати” необхідних доказів. В. Аляб'єва було засуджено за належність до антирадянської повстанської організації до 5 років таборів [17, арк.132]. Не визнав себе винним у контрреволюційній діяльності і доцент кафедри математики О. Мальований, який отримав 10 років таборів [19, арк. 11,128].

У 1937 – 38 роках була репресована майже третина викладацького складу Кіровського учительського інституту, що негативно позначилося на навчальному процесі. Викладацькі посади, що звільнялися в результаті репресій, заповнювалися новими працівниками. Але в умовах дефіциту вишівських викладачів, викликаного саме масовими репресіями, рівень професійної кваліфікації нових викладачів був невисоким. В умовах страху за своє майбутнє викладачі побоювалися у своїй навчальній діяльності виявляти будь-яку творчість, активність, ініціативу.

Репресії негативно вплинули й на рівень моралі викладачів інституту, коли дати неправдиві свідчення, написати донос на свого колегу, щоб убезпечити себе, стало ледь не нормою. Про моральність того часу свідчить і такий факт. Коли проходила реабілітація репресованих, один із свідків, який допоміг 1937 року підвести під розстріл свого колегу, 1957 року заявив, що нічого не пам'ятає і навіть не пам'ятає, як його підпис опинився під тими викривальними документами. Інший з підписантів був відвертішим і пояснив,

що підписав протокол за пропозицією слідчого навіть не читаючи його [6, с. 108 – 109].

“Великий терор” 1937 – 38 років здійснений сталінським режимом в СРСР, виявився одним із найкривавіших злочинів в історії людства, чорною та трагічною сторінкою в історії країни й, зокрема, Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад комиссии ЦК КПСС президиуму ЦК КПСС ”По установлению причин массовых репрессий проти членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных на XVII съезде партии”. – Архив А.Н.Яковлева – Документы периода 1951 – 1960 – х годов – www.Alexanderyakovlev.org.

2. До чого призводить короткозорість та ротозійство // Кіровська правда. – 1937. – 16 лютого.

3. Конквест Р. Большой террор. Книга II. – Ракстниекс, 1991 – 416с.

4. Королюк С.К. До двадцятиріччя існування Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О.С.Пушкіна // Наукові записки КДПУ ім. О.С.Пушкіна. – Т. 1. – Київ: Рад. школа, 1951 – С. 3 – 24.

5. О введении штатных должностей и должностных окладов для профессорско – преподавательского состава в вузах. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 11 ноября 1937 года // СЗ СССР. – 1937. – 864с.

6. Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865 – 1965 рр.) Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – 144 с.

7. Численность и заработная плата рабочих и служащих в СССР (Итоги единовременного учета за март 1936 г). – М., 1936. – 356с.

8. Шестаков В.А. Новейшая история России. – М.: АСТ: Астрель; Владимир : ВКТ, 2008. – 479 с.

9. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф.4. – Оп. 1. – Од. зб. 373.

10. ДАКО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Од. зб. 453.

11. ДАКО. – Ф.4. – Оп.1. – Од. зб. 457.

12. ДАКО. – Ф.323. – Оп.1. – Од. зб. 39.

13. ДАКО. – Ф.323. – Оп.1. – Од. зб. 40.

14. ДАКО. – Ф.323. – Оп.1. – Од. зб. 42.

15. ДАКО. – Ф.323. – Оп.1. – Од. зб. 48.

16. ДАКО. – Ф.323. – Оп.1. – Од. зб. 409.

17. ДАКО. – Справи репресованих. – Архівний номер 3388.

18. ДАКО. – Справи репресованих. – Архівний номер 8546.

19. ДАКО. – Справи репресованих. – Архівний номер 9249.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Дементов Євгеній Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми становлення демократичного суспільства в сучасній Україні.

Постолатій Віталій Володимирович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методик початкового навчання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія освіти України, історичне краєзнавство.

УДК 94(477)''1907'':37

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ВЗАЄМОДОПОМОГИ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1907 РОКУ

Христина КАМІНА (Київ)

У статті розглядається діяльність товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії 1907 р. Автор звертає увагу на передумови виникнення, організаційну структуру та боротьбу товариства за покращення матеріального становища своїх членів.

Ключові слова: вчительський рух, товариство взаємодопомоги учителів, початкові народні училища, Чернігівська губернія

В статье рассматривается деятельность общества взаимопомощи учителей начальных народных училищ Черниговской губернии в 1907 г. Автор обращает внимание на предпосылки возникновения, организационную структуру и борьбу общества за улучшение материального положения своих членов.

Ключевые слова: учительское движение, общество взаимопомощи учителей, начальные народные училища, Черниговская губерния.

The activity of Society of Mutual Aid Public Schools elementary teachers Chernihiv province in 1907 is analyzed in the article. The author pays attention to pre-condition of it's origin, organizational structure and a contest of the Society for the improvement of the financial position of it's members.

Key words: teaching motion, beneficiary of teachers association, initial folk schools, Chernigov province.

Друга половина XIX – початок XX ст. позначилися великим піднесенням професійного Вчительського руху на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Складне соціально-економічне та політичне становище спонукало педагогів до організованої боротьби за свої власні фахові права.

Об'єднавчі процеси в учительському середовищі зародилися ще наприкінці XIX ст. Початковою формою об'єднання робітників освіти стали каси й товариства взаємної допомоги, позиково-ощадні каси, учительські та педагогічні товариства, а також з'їзди народних учителів. Саме вони стали тією основою, на якій створювався професійний учительський рух в Україні.

Актуальність проблеми зумовлюється насамперед її недостатньою дослідженістю у вітчизняній історіографії. Разом з тим педагогічні товариства, що діяли наприкінці XIX – на початку XX ст. в Чернігівській губернії, брали найактивнішу участь у боротьбі за поліпшення матеріального становища педагогів і захисту їхніх професійних прав.

Сьогодні в Україні проходить процес реформування освіти, одна із важливих складових якого – організувати навчальну і виховну роботу так, щоб вона мала під собою глибоку національну основу. В цьому плані педагогічними організаціями, що діяли в Чернігівській губернії, нагромаджено багато позитивного досвіду, який варто запозичити, аби застосувати в сьогоденній роботі з дітьми та молоддю.

Метою дослідження є всебічне цілісне висвітлення основних напрямів, змісту, форм і методів організаційної, педагогічної та культурно-просвітницької діяльності товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії 1907 р.

Для досягнення поставленої мети на основі аналізу архівних документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, автор визначила наступні завдання: проаналізувати передумови виникнення товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії й показати процес його утворення, дослідити організаційну структуру товариства та висвітлити роботу товариства в організації матеріальної взаємодопомоги.

Найбільше документів, які діють можливість науково досліджувати діяльність товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії, зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). У 707 фонді цього архіву “Управління Київського навчального округу” зберігаються Статути товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії, списки його членів, протоколи засідань керівних органів товариства, річні й фінансові звіти про діяльність товариства. У цьому фонді нагромадилося чимало списків тих людей, що зробили благодійні внески на рахунок товариства, матеріали про заснування стипендійних фондів для утримання дітей членів товариства в чоловічому та жіночому інтернатах, прохання членів товариства про надання їхнім дітям допомоги із таких фондів, матеріали про закриття товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії, прохання членів товариства надати їм та їхнім родинам грошову та медичну допомогу.

Окремі матеріали, що опосередковано стосуються діяльності товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії, вміщені в 1439 фонді “Чернігівське Губернське Жандармське Управління”, 320 фонді “Полтавське Губернське Жандармське Управління”, 274 фонді “Київське Губернське Жандармське Управління” та 442 фонді “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського Генерал-Губернатора”.

Наукова новизна цієї проблеми полягає в тому, що це є спроба автора комплексно дослідити не вивчену проблему щодо організаційної, педагогічної та культурно-просвітницької діяльності товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської

губернії, а також розкрити роль товариства в боротьбі за поліпшення матеріального становища своїх членів.

Ідея створення товариства вже давно визрівала серед чернігівських педагогів з метою, головним чином, взаємної допомоги, як це існує в інших корпораціях, але, крім того, і для полегшення виконання багатьох суспільних завдань. Поштовхом до здійснення цього задуму послужувало повідомлення в газетах 1894 р. деяких свідчень про Санкт-Петербурзьке товариство взаємної допомоги. Цього є року міністром народної освіти затверджено нормативний Статут для благодійних товариств, головна мета яких – надання взаємної допомоги вчителям, котрі викладали або викладають у підвідомчих Міністерству народної освіти навчальних закладах [2, арк. 5]. Слід відзначити, що цей Статут обмежував діяльність товариств тільки сферою матеріальної взаємодопомоги. Однак, незважаючи на цей, без сумніву, довгоочікуваний момент, значного поширення серед чернігівських педагогів він не отримав, оскільки ставив за мету об'єднання педагогів не всіх відомств, чого бажали останні, а лише тих, які викладали або викладають у підвідомчих Міністерству народної освіти навчальних закладах. Статут, між іншим, містив й інші недоліки, а саме: позбавляв товариств права видавати своїм членам кредити, купувати нерухоме майно та ін. Проте вже 1900 р. до § 16 Статуту було внесено суттєві доповнення, зміст яких повністю задовольнив бажання товариств на купівлю нерухомого майна. Наступного року з дозволу Міністерства народної освіти товариства також отримують право на видання своїм членам кредитів [3, арк. 55]. Варто сказати, що затвердження згаданого вище Статуту було свого роду відповіддю згори на назрілі потреби в суспільстві. Для прикладу можна вказати на той момент, що на кінець ХІХ ст. в багатьох містах Російської імперії (Одеса, Москва, Рязань, Петербург) розпочинають діяльність благодійні товариства, головна мета яких – надання допомоги бідним учителям. На 1894 р. таких товариств діяло вже 15 (9 з них – підвідомчі Міністерству внутрішніх справ і 6 – Міністерству народної освіти). Саме для останніх і було складено нормативний Статут, головна мета якого полягала в здійсненні нагляду за діяльністю учительських товариств. Згідно з § 26 Статуту до складу дирекції товариств на правах члена обов'язково входила особа, призначена від уряду, через яку й здійснювався контроль над товариствами [4, арк. 196].

Одним із перших педагогічних об'єднань, що виникли на основі названого вище Статуту, слід назвати товариство взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії (з центром у м. Чернігові). Діяльність цієї організації викликає неабиякий інтерес, завдяки тому, що виходила далеко за межі міста. Перші загальні установчі збори членів товариства відбулися 1899 р. Цю дату можна вважати початком відліку в роботі професійної учительської організації [8, арк. 6]. Згідно із Статутом (затверджений міністром народної освіти 23 вересня 1898 р.), товариство ставило за мету надавати допомогу бідним учителям, які викладають або

викладали в початкових народних училищах Чернігівської губернії: а) одноразовими та постійними грошовими виплатами, б) підшукуванням членам товариства робочих місць, в) наданням членам товариства здешевленої медичної допомоги, г) у разі хвороби члена товариства пошуком осіб, які бажають допомогти йому особистими послугами, д) після смерті члена наданням одноразових або постійних виплат та інших видів допомоги найближчим родичам померлого [5, арк. 163].

Таким чином було практично реалізовано давню ідею чернігівських педагогів про організацію взаємодопомоги. Однак, більш вагоме значення має той аргумент, що втілення цієї ідеї у життя стало поштовхом до заснування на Лівобережній Україні цілої мережі учительських та педагогічних товариств, головна мета яких – поліпшення матеріального становища своїх членів і захист їхніх професійних прав.

Велике значення для характеристики товариства мав його склад. Не всі Статути однаково формулювали цей пункт. Відповідно до § 2 Статуту члени товариства взаємодопомоги вчителів початкових народних училищ Чернігівської губернії поділялися на дійсних, почесних та кандидатів у дійсні члени. Звання дійсного члена отримували лише особи, які викладають або викладали в початкових народних училищах Чернігівської губернії і вносили щорічно по 3 руб. У почесні члени приймалися особи обох статей, які зробили на користь товариства значне пожертвування або надали йому вагому послугу. До кандидатів у дійсні члени належали особи обох статей, які, співчуваючи цілям товариства, вносили щорічно не менше 3 руб. Між іншим, щорічний внесок можна було замінити одноразовим у сумі 50 руб. За Статутом особи, які пробули у званні дійсних членів та кандидатів у дійсні члени 20 років поспіль, вважаються довічно членами товариства й звільняються назавжди від подальших внесків. Член, який не сплатив протягом двох років членського внеску, вважається вибулим зі складу товариства. Згідно із § 12 Статуту, правом на грошову допомогу від товариства користуються лише дійсні члени, які пробули в цьому званні не менше двох років [5, арк.163-б].

На 1 січня 1907 р. в складі товариства перебувало 516 дійсних, 97 кандидатів у дійсні члени, 6 довічних і 2 почесних членів. Відповідно до повітів дійсні члени розподілялися наступним чином: Борзенський – 25, Глухівський – 10, Городнянський – 63, Козелецький – 52, Конотопський – 39, Кролевецький – 26, Мглинський – 27, Новозибківський – 9, Новгородсіверський – 8, Ніжинський – 17, Остерський – 12, Сосницький – 24, Стародубський – 6, Суразький – 41, Чернігівський – 108 [1, с. 12]. Почесними членами товариства взаємодопомоги вчителів початкових народних училищ Чернігівської губернії були О. О. Бакуринський, В. М. Хижняков, О. О. Муханов, О. О. Свечин, Л. С. Свечина (його фактичні засновники).

Уся діяльність товариства проводилася під керівництвом дирекції – Правління. Згідно Статуту, дирекція складалася з голови та 6 членів, які

обиралися терміном на два роки. На випадок вибуття членів Правління раніше визначеного терміну, загальні збори обирають чотирьох кандидатів до них. Крім того, до складу Правління на правах члена входить особа за призначенням від місцевого директора народних училищ. Саме через останню і здійснювався нагляд за діяльністю товариства. Члени, які входять до складу Правління, обирають зі свого середовища заступника голови, секретаря і скарбника. Збирається Правління не менше ніж один раз на місяць для вирішення поточних справ товариства. Важливу функцію в управлінні справами товариства виконували загальні збори членів і ревізійна комісія (збирались у м. Чернігові – приміщення міської думи). У кінці кожного року дирекція за участю ревізійної комісії проводила перевірку наявних коштів, а також складала фінансовий і річний звіти про діяльність товариства [5, арк. 163 а зв.].

Відповідно до § 39 Статуту, керівну роль в управлінні справами товариства, окрім дирекції, виконували також загальні збори членів. Предметом занять останніх було: обрання голови, почесних членів товариства, членів правління та кандидатів до них, а також членів ревізійної комісії; затвердження річних звітів і прибутково-видаткових сум товариства; визначення числа процентів, відрахованих в основний капітал від членських внесків та інших надходжень; затвердження різних інструкцій для правління й ревізійної комісії; визначення розмірів різного виду виплат тощо. Загальні збори були як чергові, так і надзвичайні. Чергові скликалися не менше одного разу на рік для обговорення річного звіту правління й вибору посадових осіб, а надзвичайні – у випадках, які не мають часу на зwołікання.

Ревізійна комісія здійснювала перевірку наявних коштів, книжок, документів і майна товариства, а також перевіряла річний і фінансовий звіт про діяльність товариства [5, арк. 163 б зв.].

У межах товариства вдалося також створити значну кількість інституцій освітньо-культурного, правового та економічного характеру. Для прикладу можна вказати на позиково-ощадну касу (з вересня 1902 р.), яка ставила собі за мету надавати можливість учасникам її робити заощадження, а у випадках тимчасової потреби в грошах брати з неї позики. На 1 січня 1907 р. прибутки каси склали 3829 руб. З них видано 36 кредитів на суму 1439 руб. Середній розмір кредитів складав 40 – 50 руб., максимальний – 75 руб., мінімальний – 10 руб. Від дня заснування каси до 1 січня 1908 р. було видано 166 кредитів на суму 6566 руб. [1, с.18].

Окрім згаданої вище каси, при товаристві функціонували чоловічий та жіночий інтернати для дітей членів товариства, які перебувають на навчанні в м. Чернігові [7, арк. 48]. У 1906 – 1907 навчальному році в чоловічому інтернаті проживало 34 учні (20 учнів гімназії і 14 реального училища). Щорічно товариство утримувало в інтернатах від 70 до 80 учнів з платнею 14-15 руб. на місяць, видаючи найбільшим із них стипендії та грошові виплати. Протягом 1907 р. на утримання чоловічого інтернату товариство витратило

4991 руб. 23 коп., а жіночого – 2731 руб. 25 коп. Крім того, із жовтня 1906 р. завідуючий чоловічим інтернатом Ф. Д. Шапоренко з дозволу дирекції товариства, відмовився від отримання заробітної плати. Завдяки цьому з'явилася можливість на кошти товариства запросити репетиторів для допомоги малоуспішним учням. Слід відзначити, що в результаті віддаленості деяких повітів від м. Чернігова товариство надавало також стипендії на виховання дітей своїх членів, які не перебували на утриманні в інтернатах. 1907 р. таких виплат було надано на суму 496 руб. 50 коп. Отже, наведені вище дані свідчать про матеріальний нестаток учнів та необхідність відкриття інтернатів у віддалених від м. Чернігова повітах, в яких діють середні навчальні заклади. Для надання учням можливості проводити вільний від уроків час з користю, розвагами й комфортом, з відома поліції, товариством влаштовувалися спектаклі та вечори, в яких брали участь й учениці жіночого інтернату. У той же час товариство звернулося до опікунських рад Чернігівської та Трубчевської гімназій з клопотанням звільнити від плати за навчання дочку вчителя Свідерського й дочку вчителя Кірейцева. Однак, з обох клопотань надійшла відмова [1, с. 15].

Варто сказати, що для здійснення таких по-справжньому благодійних заходів товариству необхідні були кошти, до того ж не малі. Згідно із Статутом, кошти товариства мали різноманітні джерела надходження: щорічні та одноразові членські внески, пожертвування, випадкові надходження, проценти на капітали, публічні лекції, курси, благодійні спектаклі, концерти, вечори та ін. Така ретельна й копітка фінансова діяльність, спрямована на наповнення коштами спільної каси, досить швидко принесла бажані результати. На 27 грудня 1907 р. фінанси товариства становили суму 11724 руб. 95 коп. [1, с. 7]. Цього ж року товариство надало грошову допомогу 8 своїм членам на суму 475 руб. Про різноманітність такої допомоги та ретельний облік фінансів свідчить поділ доходів товариства на такі фонди: основний (протягом перших трьох років складався із визначеного на загальних зборах числа процентів від щорічних членських внесків і половини всіх інших надходжень, а після трьох років із визначеного числа процентів від всіх надходжень товариства), оборотний, пенсійний, сімейний, стипендійний (кошти з нього виділялися на стипендії для утримання дітей членів товариства в чоловічому та жіночому інтернатах), за спеціальним призначенням (складався з пожертвувань, які робились із чітко визначеною метою, відрахувань від загальних надходжень товариства) тощо. Відповідно до § 21 Статуту, грошову допомогу отримували лише вкрай нужденні особи. Зміст такої допомоги мав вигляд одноразових та повсякчасних виплат (пенсій) [6, арк. 240 зв.]. Останні надавалися членам товариства та їхнім родинам у випадках надзвичайної потреби, що пов'язано зі смертю члена, довготривалою й важкою хворобою та іншими обставинами, які надовго розорюють члена або його родину. Така допомога охоплювала щомісячні виплати, які надавались до визначеного терміну, або до того моменту, коли в

допомозі з боку товариства не зникне потреба. Одноразові виплати отримували члени товариства у випадках пов'язаних із втратою занять, хворобою, інвалідністю та ін. Слід відзначити, що в цих випадках сімейні члени мали перевагу [5, арк. 163 а].

Таким чином, на основі аналізу Статуту товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії можна зробити висновок, що останнє у своїй діяльності розробило цілу систему заходів, спрямованих на поліпшення матеріального становища своїх членів та їхніх сімей. Чітко регламентувалося наповнення фінансами спільної каси, склад та видатки товариства. Поряд з цим, належна увага приділялась просвітницько-виховній роботі, котру мало проводити новостворене товариство.

Оскільки виконання багатьох завдань товариства тісно пов'язане з його коштами, то дирекція звернула особливу увагу на пошук коштів. 1907 р. для збільшення фінансів товариства Правління звернулося до губернського та повітових земств Чернігівської губернії з клопотанням про надання товариству грошової допомоги. З цих клопотань було асигновано виплати від губернського й 8 повітових земств, а саме: Сосницького, Суразького, Городнянського, Конотопського, Кролевецького, Остерського, Ніжинського та Чернігівського. Однак, з боку Борзенського, Новозибківського та Глухівського земств надійшла відмова [1, с. 13].

Слід відзначити, що одним із джерел фінансових надходжень товариства була допомога Міністерства народної освіти. Для прикладу можна вказати на той факт, що 29 грудня 1907 р. на чергових загальних зборах було постановлено уповноважити дирекцію звернутися до Міністерства народної освіти з клопотанням про надання товариству допомоги в розмірі 4 тис. руб. Ця допомога необхідна була товариству для утримання чоловічого та жіночого інтернатів, оскільки значна кількість членів утримували своїх дітей у згаданих інтернатах, а плата за перебування в них була дуже високою (доплачували товариству 14 – 15 руб. на місяць). Міністерство народної освіти, якому було передано клопотання, із розумінням поставилися до нього, надавши товариству 4 тис. руб. (з них 2 тис. руб. на допомогу товариству, яке витратило на утримання інтернатів близько 2300 руб. та 2 тис. руб. на допомогу батькам, які доплачували за утримання їхніх дітей в інтернатах). Серед надходжень цього року – 750 руб. від Л. С. Свечиної та 550 руб. від А. А. Свечина за оренду приміщень для чоловічого та жіночого інтернатів. 29 червня 1907 р. помер голова і водночас почесний член товариства Олексій Олексійович Муханов, який заповів товариству взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії 10 тис. руб. Для вшанування пам'яті О. О. Муханова товариством була встановлена стипендія його імені [1, с. 28].

Отже, на основі аналізу архівних документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві авторка спробувала висвітлити основні передумови організації, процес утворення, напрямки, зміст, форми та методи

організаційної, педагогічної та культурно-просвітницької діяльності товариства взаємодопомоги учителів початкових народних училищ Чернігівської губернії 1907 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчёт Правления Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим в начальных народных школах Черниговской губернии за 1907 год. – Ч., 1908. – 75 с.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 625. – Од. зб. 320. – 105 арк.
3. ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 227. – Од. зб. 99. – 302 арк.
4. ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 296. – Од. зб. 68. – 201 арк.
5. ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Од. зб. 126 в. – 411 арк.
6. ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Од. зб. 91, ч. 1. – 564 арк.
7. ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Од. зб. 137 г. – 384 арк.
8. ЦДАУК. – Ф. 707. – Оп. 229. – Од. зб. 122. – 153 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Каміна Христина В'ячеславівна – аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету імені Михайла Петровича Драгоманова.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії створення та діяльності педагогічних товариств на Лівобережній Україні (1861 – 1917).

УДК: 94 (477.65)"1853/1901

УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ЗЕМСТВА В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В П ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ С. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА)

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Досліджено діяльність Олександрійського повітового земства в освітній сфері та особливості функціонування земських шкіл на прикладі одного із сіл повіту.

Ключові слова: Олександрійське земство, земська школа, початкова освіта.

Исследована деятельность Александрийского уездного земства в сфере народного образования и особенности функционирования земских школ на примере одного из сел уезда.

Ключевые слова: Александрийское земство, земская школа, начальное образование.

Activity of the Alexandrian district zemstvo is investigational in the field of folk education and feature of functioning of zemskikh schools on the example of one of villages of district.

Key words: Alexandrian zemstvo, zemskaya school, primary education.

В умовах розбудови української держави особливо актуальним постало питання ефективності функціонування та джерел фінансування органів місцевого самоврядування. Тому видається актуальним звернення до історичного досвіду функціонування подібних закладів у минулому, передусім до історії земських установ.

Історіографія діяльності земств на території України є представницькою та багатоманітною. Чисельні публікації з різних аспектів діяльності земств почали з'являтися в публіцистиці, історичній, економічній та політичній літературі ще в 60-х роках XIX століття. До 1917 року в історичній літературі у цілому переважали оцінки земств та їхньої діяльності як явища прогресивного, нерозривно пов'язаного з ліберальним та конституційним рухом. Радянська історіографія однозначно розглядала діяльність земських установ відповідно до ленінської сентенції про земства як "п'яте колесо до воза", наголошуючи на буржуазній обмеженості та класовій природі земських ініціатив. Лише дослідження, які вийшли з-під пера істориків-емігрантів, більш-менш об'єктивно висвітлювали діяльність земств. З середини 1980-х років намітився новий етап у розвитку історіографії діяльності земств на території України. Українська історична наука поступово звільнялася від компартійних догм і з великим інтересом розгорнула дослідження суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності земських установ. Підтвердженням вище зазначеного є понад двадцять кандидатських дисертацій з історії різних аспектів діяльності земств як у загальноукраїнському контексті, так і в межах конкретних губерній, захищених після здобуття Україною незалежності. Декілька з них торкаються діяльності земств Херсонської губернії [1]. Про солідність напрацювань у цій сфері свідчить поява кандидатських дисертацій уже з історіографії історії земських установ в Україні [2]. Незважаючи на таку ситуацію з дослідженням діяльності земств в Україні, в істориків залишається широке поле для наукових пошуків у плані конкретизації та локалізації названих сюжетів у межах губерній, повітів, а то й окремих населених пунктів.

У цій статті здійснена спроба аналізу діяльності Олександрійського земства в питанні розвитку початкової освіти пореформеного села на прикладі Вершино-Кам'янки, яка входила до складу Олександрійського повіту з 1806 до 1821 рр., і з моменту ліквідації військових поселень у 1866 р. до кінця існування повіту як адміністративної одиниці. Вершино-Кам'янка входила до Верблюзької волості Олександрійського повіту й була великим селом: якщо станом на 1859 рік в селі проживало 3109 осіб (1645 чоловіків і 1464 жінок) [3, с. 40], то у 1917 р. кількість жителів сягнула 7329 (2343 чоловіки і 4086 жінок) [4, с. 9].

З усіх реформ 1860 – 1870-х рр. найбільший вплив на розвиток українського села мала Селянська і Земська реформи. Для того типу сіл, до яких належала Вершино-Кам'янка (село не було поміщицьким і кріпацтва не

знало), реальні зміни намітилися з утворенням земських установ. Початок земської реформи було покладено Височайше затвердженим “Положением о губернских и уездных земских учреждениях” від 1 січня 1864 року [5]. Так, Положення починалося словами: “Признав за благо призвать к ближайшему участию в заведывании делами, относящихся до хозяйственных польз и нужд каждой губернии и каждого уезда, местное их население, посредством избираемых от оногo лиц, Мы повелели Министру Внутренних Дел составить... проекты постановлений об устройстве особых земских, для заведования упомянутыми делами, учреждений” [5, с. 1].

Відповідно до Положення, утворювалися губернські та повітові установи, серед найважливіших компетенцій яких були завідування майном, капіталом та грошовими зборами земства; побудова та утримання будівель, які належать земствам, інших споруд та шляхів сполучень, котрі утримуються коштом земства; заходи із забезпеченню народного продовольства; опіка над місцевими благодійними закладами; способи подолання жебратства; допомога у спорудженні церков; управління справами взаємного земського страхування майна; сприяння розвитку місцевої торгівлі та промисловості; сприяння (передусім у фінансовому плані) розвитку народної освіти, системи охорони здоров'я; запобігання падежам худоби; боротьба зі шкідниками польових культур; виконання покладених на земство потреб військового та цивільного управління, а також поштової повинності; збирання тих державних грошових зборів, збір яких по губерніях та повітах покладається в обов'язок земств; визначення, збір та використання, відповідно до Статуту про земські повинності, місцевих зборів, спрямованих на задоволення земських потреб повіту чи губернії; проведення виборів на посади в земські установи та призначення сум на утримання цих установ (п.2 Положення) [5, с. 1].

Разом з цим, відповідно до п.7, “земские учреждения... не могут выходить из круга указанных им дел, по сему они не вмешиваются в дела, принадлежащие к кругу действий правительственных, сословных и общественных властей и учреждений” [5, с. 6].

Таким чином, до сфер діяльності земських установ належали переважно соціальні та господарські сфери. Створюється враження, що держава свідомо перекладала на земства частину своїх обов'язків у сферах, які потребували значних витрат, а швидких дивідендів не обіцяли. Адже будівництво та ремонт мостів та шляхів, створення та утримання медичних закладів та шкіл – це затратні капіталовкладення на майбутнє. До того ж влада Російської імперії розраховувала спрямувати енергію найбільш ліберально налаштованої частини дворянства та різночинців у рутинне русло розв'язання купи господарських проблем, які накопичилася в повітах.

Результати діяльності земств не забарилися. Швидко розширення мережі навчальних та медичних закладів, які надавали свої послуги населенню безкоштовно, будівництво нових та ремонт старих доріг і мостів,

сприяння зростанню ефективності сільськогосподарського виробництва через організацію дослідних полів, “розплідних пунктів” худоби, залучення до роботи агрономів та ветеринарів – далеко неповний перелік здобутків земств в Україні. Земства на місцях фактично утримували поштову службу. Так, Олександрійське повітове земство мало власні поштові марки. Одним з основних напрямків діяльності Олександрійського земства був освітній.

Пореформений період узагалі характеризувався бурхливим розвитком мережі початкових шкіл в Україні: порівняно з 1856 роком їхня кількість до кінця XIX століття зросла у 12 разів [6]. Стосовно сільської школи, то йдеться передусім про церковно-приходські (церковнопарафіяльні) та земські школи. Церковнопарафіяльні школи були в більшості сіл повіту (була така до реформ і у Вершино-Кам’янці), проте станом на 1866 рік Олександрійський повіт зі своїми 64-ма школами усіх типів займав останнє місце по Херсонській губернії [7, с. 66].

Від середини 60-х років XIX століття в імперії розпочався бурхливий процес створення мережі початкових навчальних закладів, фінансованих земствами. “Положення” від 1864 року уможливлювало засновувати нові школи органам місцевого самоврядування, сільським товариствам, приватним особам. Цьому питанню земства приділяли якнайбільшу увагу, про що свідчать сухі дані статистики: якщо 1866 року земства витратили на народну освіту 738 тис. крб., то у 1890 р. їх витрати зросли до 7,2 млн. крб., а в 1900 р. – до 15,3 млн. крб. Міністерство народної освіти, для порівняння, в 1866 р. витратило на народну освіту 1,4 млн., а в 1897 р. – 3,7 млн. крб. Як наслідок, в останній третині XIX столітті реальністю стає бурхливий розвиток земської шкільної освіти [6].

Так, якщо в 1866 році на увесь Олександрійський повіт припадало лише 64 школи всіх типів, то 1885 року тут діяло 43 лише земські школи [7, с. 72], 1895 року – 60 земських шкіл [7, с. 83], 1896 року – 63 земські школи [8, с. 2], 1902 року – 88 земських шкіл [7, с. 98], а 1904 – 95 земських шкіл [9, с. 3]. Напередодні Першої світової війни, 1914 року, Олександрійське земство утримувало власним коштом 167 земських і 10 “содержимых земством министерских школ” [10, с. 96]. За даними земської статистики, це давало змогу охоплювати тільки зусиллями земських шкіл 47% дітей шкільного віку [11, с. 10].

Очевидно, що утримування такої кількості шкіл вимагало значних капіталовкладень. Скажімо, у бюджеті Олександрійського земства на 1911 рік на розвиток освіти виділялося 198 841 крб. [12, с. 97]. Гроші ці йшли не лише на утримання шкільних приміщень. На початку XX століття в повіті діяло 6 бібліотек-читалень. Найближча від Вершино-Кам’янки бібліотека була в Новгородці (в десяти верстах), яку 1910 року відвідало 1475 читачів [12, с. 25]. Коштом земства при школах також утворювалися “литературно-педагогические библиотечки” на допомогу вчителям [12, с. 97]. На 1914 рік у кожній з названих вище 177 шкіл була учнівська бібліотека. У звіті

Олександрійської земської управи за 1914 рік йдеться про розподіл між ними упродовж звітного року 258 908 примірників книжок [10, с. 96].

У Вершино-Кам'янці земська школа була організована 1886 року. 1887 року в ній навчалися 109 хлопчиків і 1 дівчинка, 1888 року – 114 хлопчиків і 1 дівчинка, 1889 року – 95 хлопчиків і 1 дівчинка, 1890 та 1891 роках – 115 хлопчиків, 1892 року – 107 хлопчиків і 4 дівчинки [13, с. 146 – 147].

Таким чином, школа у Вершино-Кам'янці була типовою земською школою. За губернською статистикою, у середній земській школі щороку навчалось 116 дітей [14, с. 138]. Навчання в школах починалося у вересні – на початку жовтня й тривало до травня. У середньому навчання проводилися п'ять годин на день. Частими були пропуски учнями занять, причому серед причин пропусків найчастіше фігурують нестача одягу й взуття, польові роботи, погодні умови [14, с. 162 – 166].

25 квітня 1874 року було затверджено перелік обов'язкових предметів для однокласних земських шкіл. Слід сказати, що курс навчання в однокласних земських школах визначався в три роки. По завершенні навчання учні складали іспити, після чого отримували відповідне свідоцтво. Схоже, що до випускних екзаменів доходили далеко не всі. Так, 1895 року з атестатом школу у Вершино-Кам'янці закінчили чотири учні (усі хлопці). Причому один хлопчик школу закінчив у 12 років, а ще три – у 15 років. Наступного року свідоцтво отримали 9 хлопців та 3 дівчинки. Серед випускників по двоє мали 12, 13 та 14 років відповідно, ще троє – 15 років [15, с. 38 – 39]. Отже, серед предметів обов'язкової навчальної програми знаходимо Закон Божий та Катехізис, Священну історію, читання книг цивільного та церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики, церковні співи [15, с. 1].

Окрім обов'язкових, школам на власний розсуд дозволялося викладати дисципліни практичного спрямування, такі як “рукоделие, портняжное, переплетное дело, садоводство и огородничество, шелководство, пчеловодство, ткачество, ручной труд” [9, с. 69]. У кінці XIX – на початку XX століття у Вершино-Кам'янській школі викладалися співи, гімнастика, стройова підготовка [12, с. 56], садівництво, городництво, сільське господарство [16, с. 44]. Судячи з усього, при школі було створено щось на кшталт парку чи скверу. У 1902 року повітове земство закупило в Нерубасово-Чутівському лісництві для висаджування при земських школах 2000 саджанців шовковиці та 1500 саджанців жовтої акації. Дерева розподілили між 12-ма селами, серед яких і Вершино-Кам'янка [17, с. 51 – 52].

Велика просвітницька роль земств найбільш виразно виявилася в намаганні охопити якомога ширше коло сільського населення свою увагою. Так, однією з ініціатив земських установ Російської імперії стала організація народних читань для сільського населення за допомогою “волшебного фонаря” і “туманных картинок” (діапроектора) у святкові та неробочі дні в приміщеннях земських шкіл для дорослих та неписемних. Тут слід

відзначити, що активна позиція Олександрійського повітового земства в питанні використання “волшебного фонаря” у просвітницькій діяльності визнавалася зразковою не лише в межах Херсонській губернії та ставилася як приклади іншим повітовим земствам [8, с. 51], але й у масштабах усєї імперії. Сучасники відзначали, що тільки три повіти в імперії – Петергофський, Московський та Олександрійський – повною мірою реалізували цю програму [18, с. 1]. В Олександрійському повіті такі читання почали проводити з 1889 року. Уряд затвердив зміст читань, за межі яких земства виходити не мали права: Св. Кирило і Мефодій (17 картинок), Начало Русі (16 картинок), Цар Петро Великий (30 картинок), Наступники Петра до Катерини II (32 картинки), Нашестя татар та Михайло Тверський (20 картинок), Народна війна 1812 року (24 картинки), Двадцятип’ятиліття царювання імператора Олександра III (9 картинок), Історія Старого Завіту (118 картинок), Історія Нового Завіту (39 картинок).

Олександрійським земством було придбано картинок на суму в 700 крб. та 6 діапроекторів загальною вартістю 300 крб. Читання проводилося в школах повіту за графіком. За кількістю діапроекторів школи поділили на 6 груп (на цей час у повіті було 47 земських шкіл у 45 населених пунктах) [18, с. 6 – 7]. До Вершино-Кам’янки черга дійшла в грудні 1894 року. Було влаштовано три сеанси, які в цілому відвідали 416 чоловіків та 146 жінок. Так, 4 грудня прийшло 139 чоловіків і 46 жінок, з них дорослих 35 чоловіків і 14 жінок, а також дітей, що не ходять до школи – 15 хлопчиків і 12 дівчаток. 5 грудня читання відвідали 140 чоловіків і 47 жінок, з них дорослих – 20 чоловіків і 17 жінок, дітей, не охоплених школою – 21 хлопчик і 10 дівчат. І 6 грудня читання відвідали 137 чоловіків і 53 жінок (дорослих – 22 чоловіки і 19 жінок, дітей, які не відвідували школу – 16 хлопчиків і 16 дівчаток) [18, с. 72]. Важливо відзначити, що 1903 року земство постановило: “Желательно установить какое-либо вознаграждение учителей за проведение чтений” [19, с. 355]. Це може означати лише одне: вчителі займалися цим на громадських засадах. Практика проведення таких читань тривала й надалі. У 1912 – 1913 роках у Першій Вершинокам’янській земській школі відбулося 6 читань, які відвідали 385 чоловіків і 125 жінок. П’ять сеансів туманних картинок у Другій Вершинокам’янській земській школі відвідало 335 чоловіків та 51 жінка [11, с. 3].

На межі століть при земських школах стали організовувати постійні недільні та вечірні заняття. На 1902 рік такі групи функціонували у восьми земських школах повіту [19, с. 136]. На такі заняття, які розпочалися при Вершинокам’янській школі 30 листопада 1899 року, записалося 38 дорослих вершинокам’янців [20, с. 58]. У подальшому учні були організовані у дві групи за віковим принципом. У Першій групі (10 – 15 років) було 30 учнів, у Другій групі (15 – 40 років) – 40 учнів. Окрім занять з російської мови, арифметики та письма, викладалися географія, природознавство, основи геометрії, російська історія, учні писали диктанти й твори [19, с. 136 – 137].

За один урок тривалістю годину група учнів платила вчителю 30 копійок [17, с. 92]. Як відзначалося у звіті земської управи, "...несомненно, организация воскресных и вечерних занятий приносит громадную пользу населению тем, что дает возможность взрослым и подросткам, не попавшим в школу, обучаться грамоте" [17, с. 92]. З цим важко не погодитись.

1908 року було відкрито збудоване земським коштом кам'яне двоповерхове приміщення земської школи. Навчання в новій школі розпочалися 1909 року [21, арк. 2]. Приміщення її – кам'яне та капітальне – збереглося по сьогодні. Кошторисна вартість будівництва приміщення школи оцінена в 14 218 крб. 68 коп. [22, с. 1] Навчання в будівлі колишньої земської школи тривали до 60-х років ХХ століття.

Усе, необхідне для навчання, забезпечувалося земством. Це викликало також серйозні проблеми. Скажімо, середньостатистична забезпеченість земських шкіл підручниками по губернії ледь перевищувала 30% від потреб [14, с. 175]. Про матеріально-технічне забезпечення земської школи у Вершино-Кам'янці свідчать дані інвентаризації школи у 1910 році. У школі були: 1 ікона, 35 парт, 1 дошка, 1 шафа, 1 стіл, 2 стільці. Відзначено у звіті, що у школі не було годинника, вивіски і печатки [12, с. 180]. Схоже, що введення в експлуатацію нового приміщення школи зробило можливим збільшити кількість учнів: у 1908 – 1909 навчальному році в школі вже навчалося 285 дітей [23, с. 8].

Схоже, що земство не просто витратило кошти на будівництво приміщень шкіл. До проектів шкіл висувалися санітарно-гігієнічні вимоги, за дотриманням яких стежили уповноважені особи. Так, одна з інструкцій містить такі настанови, напевне, для вчителів: "...Обратите внимание на приспособление парт к росту учеников и на положение их относительно света... Проводить проветривание школьного помещения каждую перемену... Следить за ровной и достаточной температурой в классе и за тем, чтобы дети не выбегали не одетыми во двор..." [24, с. 347].

Кількість населення села зростала, й однієї земської школи вже було замало. 1910 року в ухвалі 46 сесії Олександрійського повітового земського зібрання знаходимо: "разрешить возбудить ходатайство перед уездным училищным советом о переименовании в двухклассное училище по программе и продолжительности курса двухклассных министерских училищ... школы в селе Вершино-Каменке..." [12, с. 97]. Уже 1910 року це рішення було втілене у життя. Цього року у Вершино-Кам'янці відкрито другу однокласну земську школу. Схоже, що перша школа з цього часу отримала статус двокласної школи [11, с. 20]. Отже, перед Першою світовою війною у Вершино-Кам'янці діяло три школи: дві земські й одна церковно-приходська. У 1912 – 1913 навчальному році в земських школах Вершино-Кам'янки навчалося 180 і 127 учнів відповідно. У першій школі працювало троє вчителів – двоє чоловіків та одна жінка. В однокласній школі викладало четверо вчителів, серед яких троє були жінками [11, с. 34 – 35].

Слід звернути увагу ще на одну графу статистики. При доволі достатній кількості учнів як для села, котре навіть не було волосним центром, зі свідоцтвами про складання випускних іспитів школу, як і раніше, закінчувало дуже мало дітей. Того ж 1912 року Двокласну школу закінчили зі свідоцтвом лише 9 хлопчиків і 4 дівчинки, а однокласну – 13 хлопців і 5 дівчат [11, с. 34 – 35]. Пояснити це можна прагматизмом селян. Дитину віддавали в школу, щоб та навчилася писати-читати. Формальний бік справи селян цікавив мало, свідоцтво в повсякденному житті було не потрібне, а його отримання передбачало зайвий клопіт. Тому число “реально” грамотних, але без паперу, який би це засвідчив, селян було набагато більшим, ніж грамотних з офіційним документом на руках.

Щодо вчителів земських шкіл с. Вершино-Кам’янка, то джерела залишили нам згадки про С.В. Щелкана (працював на межі століть) [25, с. 141], Феофілова (призначений влітку 1909 року) [26, с. 4] та двох учителів, які працювали напередодні Світової війни – Олександра Герасимовича Кубанцева та В’ячеслава Григоровича Коцебчука [27, арк. 33].

Повітове земство ставило високі вимоги стосовно претендентів на заміщення вакансій вчителів земських шкіл, оскільки саме земство платило їм заробітну платню. Скажімо, на 1914 рік з 147 вчителів-чоловіків земських шкіл 78 закінчили вчительську семінарію, а троє – духовне училище. А з 236 жінок повний курс гімназії закінчило 108 [10, с. 96].

Систематичними були щорічні педагогічні курси підвищення кваліфікації земських учителів. На цих курсах читали лекції з дидактики, методики навчання російської мови, арифметики, гігієни, природознавства та сільського господарства [28].

Про участь Олександрійського земства у розвитку початкової освіти сіл повіту промовисто свідчить статистика. 1874 року в Олександрійському повіті школами було охоплено не більше 10% дітей [29, с. 70]. 1895 року цей відсоток сягнув 32% [29, с. 83], а 1902 – 42% дітей шкільного віку [29, с. 98]. При цьому слід урахувати динаміку зростання населення за цей період. Скажімо, населення Вершино-Кам’янки за цей період зросло майже вдвоє. А це значить, що абсолютні, а не відсоткові цифри, будуть ще переконливіші. Такий успіх був досягнутий саме за рахунок діяльності земських та церковно-приходських шкіл. Показово, що в особистих справах репресованих у 20 – 30-х роках ХХ століття вершинокам’янців немає жодного неписьменного – усі закінчили одну із шкіл. А отже, радянський (а подекуди й сучасний) міф про тотальну неграмонітність дореволюційного селянства видається непереконливим, і заслуга земств у цьому є очевидною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кузовова Н.М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (50-ті роки ХІХ – початок ХХ століття).: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціальність 07.00.01. – “Історія України”). – Харків, 2007. – 24 с.; Майстренко О. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865

- 1917 рр.: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціальність 07.00.01. – “Історія України”). – Київ, 2006.; Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії.: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціальність 07.00.01. – “Історія України”). – Харків, 2006. – 24 с.;
2. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864 – 2001).: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціальність 07.00.06. – “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”). – Київ, 2003.
 3. Результаты подворной переписи Александрийского уезда 1886 г.: Приложение к III тому “Материалов для оценки земель Херсонской губернии”. – Александрия: Издательство Александрийской уездной земской управы, 1888.
 4. Список населенных мест Херсонской губернии (По данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года). – Александрия, 1917.
 5. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Полное собрание Российской империи. – Собрание 2. – Т. 39. – № 40457. – СПб., 1867. – С. 1 – 14.
 6. Прокопенко Л.Л. Політика уряду Російської імперії щодо розвитку сільської школи в ХІХ – на початку ХХ ст. // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ. – О., 2006. – Вип. 2 (26). – С. 299 – 30.
 7. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 7.
 8. Народное образование в Херсонской губернии в 1896 году. – Херсон, 1898.
 9. Народное образование в Херсонской губернии в 1904 году. – Херсон, 1906.
 10. Александрийское уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1914. – 388 с.
 11. Народное образование в Александрийском уезде за 1912 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1913. – 74 с.
 12. Александрийское уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1910.
 13. Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1891 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1892.
 14. Сборник Херсонского земства. – 1902. – № 1.
 15. Борисов Н.И. Продолжительность курса в одноклассных земских школах Херсонской губернии (по результатам выпускных испытаний в 1896 году). – Херсон, 1897.
 16. Отчет Александрийской уездной земской управы о положении земского хозяйства за 1893 год. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1894.
 17. Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Майской 38 очередной сессии 1902 года. С приложением докладов управы и комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1902. – 158 с.
 18. Борисов Н.И. Волшебный фонарь в народной школе (По данным Александрийского уездного земства за 1889 – 1895 гг.). – Херсон, 1896.
 19. Александрийское уездное земское собрание. Доклады управы. Журналы заседаний. Протоколы ревизионно-сметной комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1903.
 20. Журналы заседаний Александрийского уездного земского собрания Майской 35 очередной сессии 1899 года. С приложением докладов управы и комиссии. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1899. – 184 с.

21. Нариси з історії села Вершино-Кам'янка Новгородківського району. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО) – Ф. Р-7172. Матеріали редколегії “Історії міст і сіл Кіровоградської області”. – Оп. 1. – Од. зб. 98 – 64 арк.
22. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 29 января.
23. Приложение к Плану введения всеобщего образования в Александрийском уезде Херсонской губернии. – Херсон, 1908.
24. Сборник Александрийского уездного земства. – Александрия: Типография Ф.Х. Райхельсона, 1903. – 364 с.
25. Сборник Херсонского земства. – 1901. – № 8.
26. Известия Александрийского уездного земства. – 1909. – 28 августа.
27. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших. 1912 г. – ДАКО – Ф.694. Николаевская церковь поселения Вершино-Каменки Александрийского уезда. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 112 арк.
28. Временные педагогические курсы для учителей земских школ Александрийского уезда Херсонской губернии (15.06. – 30.07. 1910) / Сост. И.В. Булгаков – Александрия, 1910.
29. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 7.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства, історична регіоналістика Центральної України.

УДК 94 (477.65) “1871/ 1900”

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ Й ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ Й ПРОФЕСІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ГЛАСНИХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ЗА 1871 – 1917 РОКИ

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

У статті автор вивчає кількість, соціальну належність та сферу професійної зайнятості депутатів Єлисаветградської міської думи за 1871 – 1917 роки.

Ключові слова: гласний, Єлисаветградська міська дума, купці, дворяни, міщани.

В статье автор изучает численность, социальную принадлежность и сферу профессиональной занятости депутатов Елисаветградской городской думы за 1871 – 1917 годы

Ключевые слова: гласный, Елисаветградская городская дума, купцы, дворяне, мещане.

In the article the author examines the quantity, social belonging and scope of professional employment of members of Elisavetgrad City Council in 1871 – 1917.

Keywords: members of the city дума, Elisavetgrad City Council, merchant, nobles, commoners

Із здобуттям Україною незалежності у вітчизняній історичній науці відбувся методологічний переворот, одним із виявів якого став інтерес істориків, краєзнавців до самоврядних структур. Не залишилися осторонь цього процесу й кіровоградські гуманітарії, які у своїх поодиноких дослідженнях уперше почали розглядати питання формування і складу Єлисаветградської міської думи в 1871 – 1917 роках [1; 2; 3]. Попри безперечну важливість цих напрацювань зауважимо, що вузькість джерельної бази, якою користуються дослідники, обумовила поверхове висвітлення названої проблеми. Зважаючи на це, у статті сфокусуємо увагу на питаннях кількості міських виборців та охарактеризуємо склад обранців за такими критеріями – їхня станова належність та сфера роботи гласних.

За даними збірника постанов Єлисаветградської міської думи за 1905 рік, протягом перших п'яти депутатських каденцій (1871 – 1875, 1876 – 1880, 1880 – 1884, 1884 – 1888, 1888 – 1894 років) було обрано 70, 65, 66, 71, 70 осіб відповідно [4, с. I – VIII]. Проте використання матеріалів місцевої періодики засвідчує, що доцільніше припустити, що в результаті п'яти виборчих процесів було обрано 70, 65/66, і тричі по 72 депутати [5, арк.19]. У той час міським законодавством 1870 року представництво гласних встановлювалося прямо залежно від кількості виборців. Якщо їх було не більше 300 – дума нараховувала 30 осіб, за кожні додаткові 150 виборців – квота зростала на 6 гласних до максимуму – 72 “багнетів” [6, с.51 – 52]. Виходячи з вищезазначеного, припускаємо, що кількість осіб з правом вибору в 1871 – 1875 роках коливалася в межах 1300 (1871 рік) та 1200 (1875 рік). Деяке зменшення кількості виборців на середину 1870-х років обумовлене економічною кризою. 1880 року, згідно з рішенням міської думи, було видруковано 1500 виборчих списків для ознайомлення населення з тим, хто має право вибору. Звичайно, списки були надруковані з надлишком. За нашими підрахунками, у Єлисаветграді правом вибору в 1870 – их роках могла скористатися одна особа на 30 – 34 охочих. Ураховуючи це співвідношення, можна передбачити, що частка виборців 1880 року становила приблизно 1400, 1884 року – 1570, 1888 року – 1700 осіб. Міське положення 1892 року, прийняте за царювання Олександра III, значно обмежило коло учасників виборчого процесу, оскільки згідно з розробленими принципами податковий ценз замінювався на майновий (від 1 тис. карб.) та усував виборців іудейського віросповідання. Як результат, у місті кількість осіб з виборчим правом зменшилася у 8 разів (на 1893 рік правом голосу за положенням 1870 року скористалося б 1800 виборців) до 224 (1894 р.), 219 (1898 р.), 205 (1902 р.), 228 (1910) [7, арк. 309; 8, арк. 3 – 7]. Таким чином,

кількість виборців зменшується з 3 % до 0,3 – 0,35%. Подібну ситуацію спостерігаємо і в інших великих містах Херсонської, Катеринославській губернії: Херсон — у 10 разів, Катеринослав – 12,8 рази, Миколаїв – 13,3 рази [9; 7, арк. 309]. Лише після переоцінки нерухомого майна 1913 року кількість виборців від християн сягає 1064 осіб, що дало змогу довести виборний депутатський корпус до 51 представника (дві особи від єврейського населення як і раніше призначалися херсонським губернатором). У результаті цих змін кількість міських виборців зростає з 0,3% до 1,4% [10, арк.82, 97].

Реформування 1892 року не одержало підтримки в середовищі елісаветградської міської еліти. Християни були незадоволені зменшенням депутатського корпусу на 2/3 (це призводило до перевантаженості роботи як установчого, так і виконавчого органів) й встановленням опіки з боку губернського правління за діяльністю та процесом формування управлінської структури. У свою чергу, представники від єврейського населення наголошували на необхідності повернення до системи представництва в кількості 1/3 [11, арк. 3 – 5, 11]. Наявна частка 7% (2 особи) виглядала дискримінаційною, оскільки в місті проживало 30% іудеїв, які акумулювали значний економічний потенціал. Якби євреям було дозволено голосувати, то кількість їхніх виборців 1902 року становила б 40% (137 осіб: 104 власники нерухомого майна, 33 – підприємств), 1906 року – 45% (167 осіб: 109 власники нерухомого майна, 58 – підприємств), 1910 року – 55% (275 осіб: 153 – нерухоме майно та 122 – підприємства), 1914 року – 41% від загальної кількості виборців [12, арк.1].

Протягом 1894 – 1910 років у Єлісаветградську міську думу, відповідно до законодавчого квотування, вибиралося 26 депутатів, з яких 24 – населенням і 2 представники від євреїв призначалися херсонським губернатором із підготовленого міським управлінням списку. Їхня кількість визначалася з розрахунку 100 виборців – 20 гласних, за кожні наступні 50 осіб з правом вибору — додавалося ще 3 обранці [13, арк.1; 14, с.104 – 111, 147]. Крім цього, 1 делегат від духовенства призначався Херсонською духовною консисторією, а також мав бути представлений голова Єлісаветградської повітової земської управи. Таким чином, дума налічувала 28 осіб.

Збережені матеріали не дають можливості встановити виборчу активність населення протягом 1871 – 1888 років на відміну від періоду 1894 – 1914 років. Згідно з положенням 1892 року, для формування повного штату думських депутатів передбачалося проведення двох виборчих зібрань, причому документи відображають тенденцію, що активність на 1-му була вищою, ніж на довиборах. 1894 року явка становила 38% та 28% відповідно, 1898 року – 41,5% і 34%, 1902 року – 31% і 25%, 1906 року – 39% і 17% та 1910 року – 54% і 40%, 1914 року – на обох зібраннях прибуло по 33% виборців, хоча міський статист С. Лаптев напередодні останніх передвоєнних

виборів передбачав явку в межах 35 – 40% [7, арк.215 – 217, 296 – 299; 15, арк. 62; 10, арк. 41 – 42; 16, арк. 1].

Окрім цього збережені архівні матеріали засвідчують, що принаймні напередодні виборів 1914 року жителі міста свідомо обирали представників громади, які могли реалізувати їхню програму розвитку міста [16, арк.3].

Достатньо актуальною є проблема встановлення громадської активності обраних осіб. Наприклад, 1906 року, одразу після вересневих виборів, шестеро осіб: І. Аф. Шуйський, М. М. Бракер, Шл. Державець, В. Г. Лишін, М. Шев'яков, Айз. Шкловський – написали заяви про відмову від звання гласного [15, арк. 135 – 138, 142, 146, 194]. Якщо відмова представників від християн обумовлювалася небажанням витратити власний час на роботу в думі, то заяви двох представників від євреїв можна розцінити як громадянський протест проти дискримінації громадських прав осіб іудейського віросповідання. За рік до цього, у жовтні 1905 року, інший багаторічний депутат від єврейської общини – Я. Г. Когон – на знак протесту полишив лави гласних [17, арк.100]. Відмова від депутатського мандату відмічається в документах і раніше: 1894 року, майже одразу після виборів, гласні Я. С. Поляков та Ф. І. Шев'яков написали заяви про полишення посад [18, арк. 19]. А 1884 року той же гласний Я. С. Поляков та А. Гридін навіть на запрошення думи не прийшли на засідання і не прийняли присягу [19, арк. 73]. Відмова від мандата була лише однією із причин інтенсивної плинності вибраних осіб. Тільки за 1888 – 1894 роки з різних причин вибуло 14 обранців: у зв'язку зі смертю (1889 рік – А. С. Красовський, Є. І. Терлецький, 1890 рік – С. П. Потоцький, грудень 1893 року – М. П. Розенштейн), через втрату майнового цензу (1889 рік – В. Є. Мар'янович; 1890 рік – Г. Л. Базиленський, Т. Слісаренко, В. Ф. Трестер, М. О. Котляров), через виїзд із міста (1890 рік – В. К. Роцаковський), за станом здоров'я (1889 рік – О. А. Діков), через обрання на державні посади (О. М. Писарьов 1892 року стає міським суддею, а М. М. Малаєв призначений земським начальником), через інші обставини (В. М. Еріков 1893 року) [20, арк. 12, 13, 110; 21, арк. 121; 22, арк. 117; 23, арк. 6, 21, 32, 51, 63]. Загалом протягом року вибувало 2 – 3 особи. Наприклад, 1882 року зі складу Єлисаветградської міської думи вибули О. М. Гридін та Я. С. Поляков; 1894 року – троє депутатів (Я. С. Поляков та Ф. І. Шев'яков відмовилися від свого статусу, а гласний М. М. Асотський – військовий лікар – був переведений у Варшавський військовий округ [24, арк. 73, 90; 18, арк. 77 – 78].

Згідно з міським положенням 1892 року передбачалося обрання 5 кандидатів у депутати на 26 обранців, тобто 18% від складу (не завжди ці вакансії заповнювалися, наприклад, в 1902 та 1910 роках було обрано лише три кандидати) [7, арк. 323]. Протягом депутатської каденції 1898 – 1902 років, за нашими підрахунками, вибуло 6 осіб [25, арк. 54, 68 – 71; 26, арк.16 – 18], 1902 – 1906 років – не менше шести [27, арк. 23 – 25], 1910 – 1914 роки – відомо про 5 випадків дочасного залишення посади [28, арк.27].

Проте своєрідний рекорд було встановлено протягом 1906 – 1910 років: на 1909 рік лишилося тільки 18 гласних, що обиралися та призначалися, причому в цей склад входили й кандидати в гласні (разом – 33 особи). Отже, за три роки вибуло 15 осіб [29, с.31; 30, арк.2]. Дочасне залишення депутатського корпусу протягом 1894 – 1917 років, як і раніше, мало вищевказані передумови: смерть (Г. Я. Близнін – 1901 рік, 1908 рік – П. К. Тобілевич; 1902 рік – І. Д. Лелюк, М. М. Асотський; 1901 рік М. В. Корецький, Я. В. Писецький; Г. А. Фірсов; 1914 рік – З. Шишковський; 1916 рік – В. І. Кияшко), обрання на посаду (1902 року – О. Й. Яцевич стає товаришем директора Єлисаветградського міського громадського банку; 1913 року Г. І. Пихов – директором цієї ж установи), посадове заміщення (згідно з рішенням Херсонської духовної консисторії змінено протоєрея М. В. Автономова на Г. Сорокіна), утрата майнового цензу (І. В. Бересневич вибув 1908 року; Р. І. Венгловський – 1912 року; Е. Е. Бургард – 1916 року); за станом здоров'я (1907 року – П. О. Фірсов, 1909 року – Г. Цицерошин, 1914 року – О. Й. Яцевич) та ін. [31, арк.43, 88; 26, арк.16 – 18; 32, арк.12, 15 – 16; 33, арк. 25; 28, арк.42; 34, арк.86; 35, арк. 15 – 18; 36, арк.89; 37, с.3]. З початком війни частину депутатів відкликають на військову службу: 1914 року А. В. Андрющенка та М. Ф. Шев'якова; в ряди ополчення П. С. Журавського; а 1916 року – О. Л. Любельського [38, с.4; 39, с.1 – 4].

Високий рівень плинності депутатського корпусу при зменшенні його кількісного складу з 72 до 26 осіб негативно позначається як на ритмі роботи, так і на якості ухвалених рішень. Другою проблемою проведення думських засідань, окрім нестабільного складу гласних, була їхня громадська пасивність.

За результатами перших виборів було сформовано думу з 70 членів. Необхідно зазначити, що в новообраній орган пройшли люди, які мали досвід громадського управління в попередні роки. Серед гласних дев'ять осіб (М. Азмін, І. Ващенко, В. Гальперін, І. Костін О. Куцин, М. Кораманенко, Д. Лошкар'юв, О. Рогачевський, М. Макєєв) були в різні роки гласними “старої” думи, а М. Макєєв був у свій час і міським головою, С. Турчанов був чинним міським головою [40, арк. 62, 54 – 59, 76 – 77, 68 – 69, 94 – 95, 116 – 117, 273]. Інші також займали вагомі посади: ремісничого голови (В. Вацакін, А. Журавський), словесного судді (А. Журавський), бургомистра в магістратурі (М. Азмін) [40. арк. 62, 302, 308 – 309]. Гласні першого скликання займалися переважно торгівлею та промисловими справами, що були зорієнтовані на потреби сільського господарства. Навіть учитель Ф. І. Шрейтель [41, с.28], тримаючи навчальний заклад, більшу частину часу відводив торгівлі олійними фарбами у власній крамниці, а священик Ф. Смирнов [40, арк. 198 – 199] інтенсивно займався землеробством. Із 70 депутатів 22 були купцями 2-ої гільдії, а двоє – 1-ої гільдії (С. Остроухов, М. Макєєв), продавали чорні та красні товари, бакалейну, сільськогосподарську продукцію (худобу, хліб), вино. Крім цього, деякі

депутати займалися садівництвом, переробкою сільськогосподарської, промислової сировини та виготовленням готової продукції (О. Рогачевський тримав млин, В. Єріков – пекарню; каретну – М. Лінденблум, В. Вандровський — кузню та ін.) [40, арк. 123, 200, 273, 302]. Представники дворяни були чинними чи відставними військовими (полковник Г. Лішин, ротмістри М. Ломаковський, С. Потоцький, К. Соколов-Бородкін, Ф. Чеботаєв, майор Я. Макеев та поручик гвардії М. Піонтковський [40, арк.24, 17 – 18, 36] або перебували на цивільній службі, як чиновники (надвірний радник О. Сумароков, колезькі асесори Г. Жуков, А. Карлюгін, Г. Подколизін [40, арк. 8, 157 – 158].

За результатами перших виборів до 80% депутатів були міщани та купці і лише 20% – дворяни, духовенство, (протоєрей Ф. С. Єлиневський, священник І. Левицький), різночинці. За наступні три депутатські каденції ця тенденція збереглася, і представники від дворян становили в 1876 – 1880 роках – 20 % (М. Б. Баумгартен, Г. Я. Близнін, М. А. Бракер, А. А. Де Каррієр, В. Г. Красинський, М. Г. Ломаковський, С. П. Потоцький, О. І. Родкевич, Г та К. Соколови – Бородкіни), у 1880 – 1884 роках – 16% (А. Т. Карлюгін, С. П. Потоцький., О. І. Родкевич, Г. та К. Соколов – Бородкіни), у 1884 – 1888 роках – 21% (серед нових прізвищ можна назвати О. О. Хвостова, М. А. Бракера, К. Б. Плескачевського, Ф. Ф. Шамотульського), у 1888 – 1894 роках – 26% (серед нових прізвищ П. О. Абертасов, О. С. Любович, В. Є. Мар'янович, М. М. Малаєв, І. Г. Шишкевич, В. К. Роцаковський). Загалом представництво дворян, священослужителів та різночинців протягом 1875 – 1888 років коливалося в межах від 25 до 33% (1880 рік – 27,7%, 1884 рік – 25%, 1888 рік – 33%). Іншу частину становили купці та міщани в співвідношенні між собою 3 до 1-го. Такі пропорції диктувалися виборчою системою 1870 року. Наприклад, за результатами виборів 1880 року по першому розряду з 24 депутатів 17% становили дворяни, чиновники та священослужителі, а 83% – купці та почесні громадяни з цього стану. Виборці другого розряду дали 30% делегатів від дворян, чиновників, а 70% були міщани (з цього числа лише 8%) та купці. І тільки виборці третього розряду надали перевагу 30% інтелігенції, чиновникам, дворянам; 38% – міщанам і 32% – купцям [5, арк.19].

З уведенням нового міського положення 1892 року частка представників, що займалися роздрібною торгівлею, зменшується й зростає представництво осіб, які володіли нерухомим майном (дворяни, особисті й потомственні громадяни, які займалися переважно здачею в оренду землі, та міщани й купці, котрі мали підприємства, крамниці). Проте загалом частка дворян не змінюється, і в новообраній думі (1894 р.) вони становили четверту частину (Г. Я. Близнін, Г. М. Цицерошин, Л. та П. Ф. Долинські, Е. Богданович). Усі інші – заможні особи, переважно міщани, купці, різночинці [42, арк. 234]. Внаслідок наступних виборів 1898, 1902, 1906, 1910 років у Єлисаветградській міській думі частка дворян коливалася від 25 до

28% [32, арк.15 – 16.; 15, арк.24.; 8, арк.307]. Станове співвідношення 1870 – 1880 – їх років в Єлисаветграді близьке до міст з населенням 30 – 50 тисяч осіб (Полтава, Херсон, Катеринослав). Для них, як і для Єлисаветграда, характерні сильні позиції купецького стану (на 1897 рік найбільші купецькі товариства в Україні зафіксовані в Києві (5064 особи), в Одесі (4965), у Катеринославі (2364), у Кременчузі (1527), у Бердичеві (1446), у Миколаєві (1424), у Полтаві (1192), в Єлисаветграді (1047) та представництво міщан в межах 10 – 19 % [43; 44]. Оскільки Єлисаветград був повітовим містом, то частка дворян, чиновників була в ньому нижчою за середні губернські міста на 5 – 7%.

Простежуються якісні зміни і в професійній стратифікації думських гласних, що зумовлено якісним економічним, соціальним, культурним оновленням міста. Так, у результаті перших думських виборів 1871 року її основу склали на 80% особи, які займалися торгівлею, переробкою сільськогосподарської продукції. А іншу частину – чиновники, військові, духовенство. Загалом протягом 1871 – 1894 років частка тих, хто був задіяний у сфері управління (на державній службі та в органах міського, станового самоврядування), освіти, юриспруденції, медицини, коливається в межах 30 – 38% (1871 р. – 30%, 1875 році – 38%, 1880 році. – 33%, 1884 році – 32%, 1888 р. – 33%). З уведенням нового міського положення (1892 р.) ця тенденція тільки посилюється. І якщо за результатами перших післяконтрреформських виборів 1894 року їхня частка становила 35%, то 1898 року – вже 54%, 1902 року – 52% . Особливо якісні зміни відмічаємо в складі думи, обраної 1914 роки. У ній 53% гласних працювали в таких сферах: медичній галузі (3 лікарі: О. В. Андрющенко, І. Я. Пашутін, О. Л. Любельський), в освітній (5 викладачів: О. В. Гусєв, О. А. Коренко, М. І. Кіряков, М. К. Крижановський, М. П. Ростовцев), в юридичній (3 присяжних повірених: М. І. Іванов, М. М. Плотніков, А. А. Якубовський) та один приватний повірений (О. Й. Яцевич), 3 члени окружного суду (В. І. Васильєв, П. І. Зигернкорн, В. І. Лукеш) та один присяжний окружного суду (Н. М. Павловський), особа з юридичною освітою (Д. С. Горшков), нотаріус (В. Г. Шевченко) та письмовод нотаріуса (І. І. Любович), представник з'їзду мирових суддів (Ф. О. Нев'ярович). Крім того, 9 осіб були працівниками органів міського самоврядування чи промислових підприємств (Г. Й. Волохін – міський голова, два члени міської управи — С. М. Гангеблов та М. С. Макаров, два агрономи – М. Я. Кремповський, Ю. І. Тобілевич, чотири службовці заводу Ельворті – Ю. Х. Гензен, В. І. Кіяшко, Ф. Б. Майш, В. Я. Мишаков, службовець державного казенного складу – Г. С. Орлов. Іншу частину депутатського корпусу становили: 2 церковних старости (І. А. Журавський та Я. В. Песецький), 9 землевласників (В. М. Бракер, Г. І. Костецький, О. М. Макєєв, І. М. Марущак, Ф. І. Рижиков, П. О. Фірсов, М. та Ф. Шев'якови, Ф. Шрейтель), два власники заводів (М. І. Макєєв, Є. Е. Бургард), 4 купці (А. Ф. Шредер, Г. І. Пихов, І. С. Заславський,

М. Д. Ямпольський) та один прапорщик запасу – М. С. Журавський [45, арк. 2 – 2].

Таким чином, склад Єлисаветградської міської думи протягом майже півстолітнього періоду зазнав якісних змін, що обумовлювалося зміною міського законодавства (1870, 1892 років) та особливостями соціально-економічного й культурного розвитку міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Марченко О.М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у 2 – й пол. XIX – поч. XX ст. / О.М. Марченко // Актуальні аспекти дослідження історії міста. – Кіровоград, 2005. – Ч.1. – С.45 – 51.

2. Марченко О.М. Міське самоврядування Єлисаветграда у 2 – й пол. XIX – на поч. XX століття / О.М. Марченко // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. Стан. Проблеми. Перспективи. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Кіровоград, 1999. – С.35 – 45.

3. Гаращенко С. З історії міського самоврядування Єлисаветграда кін XIX ст. / С. Гаращенко // Актуальні питання історії міста. – Кіровоград, 2005. – Ч.1. – С.52 – 59.

4. Статистический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг. / сост. Л.К. Брейер. – Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1905. – Т.2. – X – 603 – VIII с.

5. Елисаветградский веснтник. – 8 июня 1880 г.

6.Майдель В. Систематический сборник решений правительственного Сената и распоряжений правительства, разъясняющих городское положение, с полным текстом последнего по городскому Св. Зав. 1879 г./ В. Майдель. – Спб., 1881. – VI /2/ 536 с.

7. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф.78. – Оп.10. – Спр.21.

8. ДАКО. – Там само. – Спр.77.

9. Марченко О.М. Деякі аспекти виборчого процесу в Україні на основі міських реформ 1870 та 1892 років / О.М. Марченко // Наукові записки. – Кіровоград: РВЦ, 2005. – Вип.9 – С.111 – 119.

10. ДАКО. – Ф.78. – Оп.10. – Спр.25.

11. ДАКО. – Там само. – Спр.40.

12. ДАКО. – Там само. – Спр. 27.

13. ДАКО. – Там само. – Спр. 81.

14. Мышь М.И. Городское положение 11 июня 1892г. и относящиеся к нему узаконения, судебными и правительственными разъяснениями / М.И. Мышь. – Спб., 1908. – 1106 с.

15. ДАКО. – Ф.78. – Оп.10. – Спр.23.

16.ДАКО. – Там само. – Спр. 26.

17.Голос Юга. – 26 октября 1905 г.

18. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Спр. 573.

19. ДАКО. – Там само. – Спр.562.

20. ДАКО. – Там само. – Спр. 568.

21. ДАКО. – Там само. – Спр. 571.

22. ДАКО. – Там само. – Спр. 572.

23. ДАКО. – Там само. – Спр. 569.

24. ДАКО. – Там само. – Спр. 545.

25.ДАКО. – Ф.78. – Оп.10. – Спр.36.

26.ДАКО. – Ф.78. – Оп.1. – Спр.373.

27. ДАКО. – Ф.78. – Оп.10. – Спр. 43.

28. ДАКО. – Там само. – Спр.52.
 29. Приложение к отчету Елисаветградской городской управы за 1908 г. – Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1909. – 280 – 34 с.
 30. ДАКО. Ф.78. – Оп.10. – Спр. 47.
 31. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Спр. 575.
 32. ДАКО. – Ф.78. – Оп.1. – Спр. 376.
 33. ДАКО. – Ф.78. – Оп.10. – Спр. 35.
 34. ДАКО. – Там само. – Спр. 54.
 35. ДАКО. – Там само. – Спр. 66.
 36. ДАКО. – Там само. – Спр.78.
 37. Голос Юга. 22 февраля 1908.
 38. Голос Юга. 4 ноября 1914.
 39. Голос Юга. 19 ноября 1914.
 40. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Спр.514.
 41. Саксаганський П. Театр і життя / П. Саксаганський. – Х.: Вид – во "Рух", [Б.р.в.]. – 193 с.
 42. ДАКО. – Ф.78. – Оп.1. – Спр. 330.
 43. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні в ХІХ – поч. ХХ ст. / О.М. Донік // Проблеми історії України ХІХ— поч. ХХ ст. – 2006. – Вип. 11. – С.154 – 168.
 44. Донік О.М. Участь купецтва в органах міського управління / О.М. Донік // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. – 2008. – Вип. 14. – С.63 – 76.
 45. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.353. – Оп.1. – Спр.4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижанівський Віталій Михайлович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Наукові інтереси: джерела з історії міського самоврядування ХІХ – ХХ ст.

УДК 94 (477.65)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУПЕЦТВА В ЄЛИСАВЕТГРАДІ В ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї КУПЦІВ ВОЇНОВИХ)

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

Надія САЛТАНОВА (Кіровоград)

Розкриваються особливості розвитку купецького стану Єлисаветграда на прикладі сім'ї купців другої гільдії Воїнових.

Ключові слова: купці 1-ї та 2-ї гільдій, торгові підприємства, благодійність.

Раскрываются особенности развития купеческого сословия Елисаветграда на примере семьи купцов второй гильдии Воиновых.

Ключевые слова: купцы 1-й и 2-й гильдий, торговые предприятия, благотворительность.

The publication details the features of merchant status in the example of family Elisavetgrad second guild merchants Voinov.

Key words: the merchants of the 1st and 2nd guilds, trading companies, charity.

Історія купецького стану – одна з важливих тем вітчизняної історіографії, без дослідження якої не може бути повно розкрита картина українського суспільства в ХІХ – початку ХХ ст. Розвиток економіки після реформ 60 – 70-х років ХІХ ст. спонукав до активного підприємництва багато ініціативних, енергійних, ділових людей усіх прошарків суспільства. Купецтво стало основним ядром підприємців. Воно за порівняно невеликий історичний період охопило своїм впливом майже всі сфери суспільно-економічного й культурного життя Російської імперії. Діяльність купецтва являє собою прекрасний зразок благодійності, меценатства, філантропії. В останні роки історики, економісти, політологи, літератори, нащадки купецьких династій порушили питання про відновлення історичної пам'яті цього могутнього середнього стану. Визнання за купецтвом значного внеску в прогрес економічного, суспільного, культурного й міжнародного життя Російської імперії та України сприяє реабілітації цього стану. Виділення купецтва в соціальній структурі суспільства як самостійного об'єкта вивчення цілком правомірно, особливо для міста Єлисаветграда, де при нечисленності дворянства третій стан займав тут провідні позиції в суспільстві.

У вітчизняній історіографії гостро постає питання про слабку вивченість станів в Україні, зокрема, купців, потомствених почесних громадян, міщан. Наукова значущість проблеми обумовлюється також історичною важливістю політичних і соціально-економічних процесів та явищ, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Розвиток в Україні ринкових відносин, розширення сфери підприємницької діяльності викликало великий інтерес у суспільстві до життя й багатогранної діяльності купецтва. Крім того, перед вченими і практиками постає завдання використання досвіду комерційної діяльності, набутого купцями в ХІХ – на початку ХХ ст.

В історіографії на сьогодні немає спеціальної узагальнювальної праці, яка всебічно охопила б своїм аналізом історію купецтва України. Окремі аспекти проблеми, присвячені історії буржуазії, піднімалися радянськими та сучасними російськими вченими, серед яких: І. Ф. Гиндін, П. А. Зайончковський, В. Я. Лаверичев, П. Г. Риндзюньський, О. М. Боханов, М. І. Левітан та інші [1].

До початку 90-х років в Україні з'явилася низка праць радянських істориків. У цих дослідженнях у загальноросійському контексті досліджувалися, зокрема, проблеми економічної діяльності буржуазії, її походження і склад, питома вага в соціальній структурі пореформеного суспільства, суспільно-політична діяльність підприємницького класу та інше. Українські радянські історики (І. О. Гуржій, Б. А. Кругляк, Л. Г. Мельник та

інші) висвітлювали купецтво переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII – початку XX ст., однак питання про питому вагу й значення купецького підприємництва вони спеціально не розглядали, адже механічно ототожнювали купців з торговельною і промисловою буржуазією [2].

Зараз в Україні історія купецтва вивчається фрагментарно. До цього часу у вітчизняній історіографії проблема залишається недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їхньої ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися у працях В. В. Крутікова, В. Г. Ляшенко, Т. І. Лазанської, О. І. Гуржія, Ю. А. Белікова [3], О. М. Доніка [4,] та інших.

2008 року вийшла ґрунтовна монографія О. М. Доніка, в якій показано формування й діяльність купецтва в українських губерніях Російської імперії XIX ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою й професійною організацією, розглянуто форми й напрямки купецького підприємництва, проаналізовано етнічно-релігійну структуру купецтва України, з'ясовано динаміку його кількості, участь в органах міського самоврядування та інших об'єднаннях тощо [5].

Серед місцевих дореволюційних праць про купецтво Єлисаветграда згадується в історичному нарисі, який було видано міським головою О. М. Пашутіним [6] та праці К. Соколова [7]. Розвідки кіровоградських краєзнавців та істориків Ю. М. Матівоса [8], Ф. О. Шепеля [9], С. І. Шевченка, О. В. Чуднова, П. Кизименка, К. В. Шляхового, О. М. Марченка мають переважно публіцистичний характер і торкаються або окремих персоналій, як-то Олександра Пашутіна, Івана Масленникова, Григорія Волохіна та інших, або окремих купецьких династій (наприклад, Макеєвих), або висвітлюють певні напрямки діяльності меценатів та міських громадських установ [10].

Скасування кріпацтва й суттєві перетворення в соціально-економічному житті суспільства спричинили зміни в торгово-промисловій політиці уряду та в правовому статусі купців. Законодавством 1860-х років було ліквідовано станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально об'єднано заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього. Так, із 1 січня 1863 року набуло чинності положення “Про збори за право торгівлі та інші види промислів”, а закон від 9 лютого 1865 року вніс деякі уточнення [4, с.20]. Згідно з цими актами, права купців надавалися громадянам, які сплатили патентні й білетні торгово-промислові збори. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Відтепер установлювалися тільки дві купецькі гільдії – 1-а та 2-а. Відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після отримання гільдійського свідоцтва.

Свідоцтво 1-ї гільдії давало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами по всій імперії, засновувати фабрично-заводські підприємства й отримувати повсюдно підряди без обмеження суми. Купець 2-ї гільдії мав менші можливості: міг здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати промислові підприємства й отримувати підряди на суму до 15 тис. крб. Плата за свідоцтва 1-го й 2-го розрядів, які давали право на вступ до гільдій, знижувалася в понад два рази. Торговельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Тепер для заняття дрібною торгівлею досить було "вибрати" свідоцтво 3-го розряду. Іноземці в праві заняття торгівлею зрівнювалися з російськими підданими.

Неповнолітні купецькі діти й невідокремлені брати, а також дружини купців належали до купецтва (були записані на єдине свідоцтво). Купецькі діти, які досягли повноліття, повинні були при відділенні знову записуватися в гільдію на окреме свідоцтво або переходити в міщани. Невідокремлені купецькі діти й брати повинні були називатися не купцями, а "купецькими синами". Перехід з гільдії в гільдію і з купців в міщани був вільний. Вступ купецьких дітей на державну службу (крім дітей купців 1-ї гільдії) не дозволялося, якщо таке право не набувалося освітою. Детальна регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави для обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і відвернути, таким чином, можливість ухилення від сплати гільдійських зборів.

Корпоративна станова організація купецтва існувала у вигляді купецьких старост, які обиралися щорічно і в обов'язки яких входило ведення гільдійських списків, піклування про потреби й інтереси купецтва і т.д. З 1870 року купецькі старости затверджувалися губернаторами.

У грудні 1880 за рішенням російського уряду право на утримання закладів однією особою було обмежене: за свідоцтвом 1-ї гільдії десятьма, 2-ї – п'ятьма й за свідоцтвом роздрібною торгівлі – трьома. Ставки оподаткування було збільшено майже вдвічі, за свідоцтвом 1-ї гільдії – 600 крб., за свідоцтвом 2-ї гільдії – до 30 – 100 крб. І разом з тим за посвідчення 1-ї гільдії на право мати промислове підприємство 20 – 50 крб., для 2-ї гільдії – 10 – 30 крб. (залежно від класу місцевості). При цьому купці повинні були платити ще на користь земства збір з гільдійських свідоцтв у розмірі не більше 25%, а з інших свідоцтв і посвідчень – не більше 10% їхньої вартості. Таким чином, уряд прагнув унести рівномірність оподаткування і в той же час порівняно невеликими розмірами податків дати можливість розвиватися приватновласницької промисловості.

Скасування 3-ї гільдії (1863 рік) мало, насамперед, на меті зміцнити купецтво як стан, очистити його від сторонніх елементів. Особливо активно оновлювалися лави купецтва в Україні в останній третині XIX ст., що було пов'язано не тільки з реформами промислового обкладання, а й з переломними процесами в соціально-економічному житті країни.

Значні зміни в правовому становищі купецтва відбулися після прийняття “Положення про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 року, яке набуло чинності з 1 січня 1899 року [12]. Закон дозволяв займатися підприємництвом й без вибірки гільдійських свідоцтв. На відміну від попередніх податків, об’єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для занять торгово-промисловою діяльністю не треба було бути купцем – право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового й торговельного підприємства, незалежно від їхньої кількості у власника. Отже, станові засади у сфері підприємництва ліквідовувалися. Право на заняття відповідною діяльністю надавали промислові свідоцтва, які передбачали три групи документів: свідоцтва на торговельні, промислові підприємства й особисті промислові заняття. Торговельні свідоцтва поділялися на 4 розряди, промислові – на 8 (залежно від розмірів підприємства), а свідоцтва на особисті промислові заняття – на 7 (по одному на кожен вид діяльності).

Гільдійські свідоцтва зберігалися й могли викуповуватися при одночасному придбанні відповідних промислових. Свідоцтва на торговельні підприємства 2-го розряду й промислові 4 – 5-го надавали право на придбання свідоцтва 2-ї гільдії, а торговельні й промислові вищих розрядів – 1-ї. Відтоді гільдійський збір із основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви. Припинення подібного взаємозв’язку призвело до різкого скорочення кількості гільдійських купців. Придбання корпоративного свідоцтва стало справою добровільною [4, с.21]. Реорганізація оподаткування наприкінці 1890-х років зробила станові привілеї купецтва анахронізмом, хоча для підприємців із середовища нижчих станів – селян і міщан, а також представників національних меншин, насамперед євреїв, деякі пільги, надані гільдійцям (звільнення від тілесних покарань, право на вільне пересування) і надалі відігравати істотну роль.

Купецький статус намагалися набути ті громадяни, чий предки традиційно протягом кількох поколінь були гільдійцями. Викуповувалися купецькі свідоцтва і ”для звання”, що пояснюється соціальною психологією заможних прошарків, які формувалися в умовах ієрархічної структури суспільства. Для провінційного, яким було елісаветградське купецтво, де соціальна, управлінська, фінансово-економічна структура була більш спрощеною, підтримувати свій статус, утримувати своє господарство і сім’ю купці не могли, не займаючись підприємницькою діяльністю, переважно торгівлею.

Сприяючи розширенню прав і пільг купецтва, які змінювали його соціальне становище в суспільстві протягом ХІХ ст., уряд до певної межі зближував купецьку верхівку з дворянством через надання різних звань, привілеїв, нагородження чинами, орденами. Так, в указі від 10 квітня 1832 року замість ”першостатейного” купецтва (введене маніфестом 1807 року, до

якого належали представники 1-ї гільдії, котрі провадили тільки оптову торгівлю, судовласники й банкіри; вони отримували право приїздити до царського двору, їздити в кареті парою й четвіркою, їм дозволялося носити шпагу, записуватися в так звану "оксамитову книгу" знатних купецьких родів) запроваджувалося почесне громадянство, яке за прикладом дворянського звання, поділялося на потомственне й особисте [12]. Перше дарувалося купцям, які отримали звання комерції й мануфактур-радника, або тим, які були нагороджені орденом, 10 років перебували в 1-й гільдії чи 20 років – у 2-й. Почесні громадяни (звання присвоювалося імператорським указом) звільнялися від подушного податку, рекрутчини, тілесних покарань, отримували право брати участь у муніципальних виборах того міста, де розміщувалася їхня власність й бути обраними на громадські посади.

Хоча з останньої третини XIX ст. звання почесного громадянина вже не давало відчутних переваг (стало доступним представникам нижчих станів, у тому числі й жінкам), усе ж для заможних купців-неросіян воно було надзвичайно привабливим [4, с.22]. Так, у вересні 1888 року громадськість Єлисаветграда урочисто відзначала десятилітній ювілей перебування О.М. Пашутіна на посаді міського голови. На той час у місті перебував імператор Олександр III, який брав участь у військових маневрах. Він нагородив ювіляра перснем, прикрашеним діамантами й надав йому звання потомственного почесного громадянина [14].

Типовим явищем суспільного життя міст Російської імперії і зокрема Єлисаветграда у кінці XIX – початку XX ст. стала благодійність. Купецтво брало участь у благодійних акціях, організаціях з допомоги нужденним, робило великі приватні внески. Причина щедрих пожертвувань корениться в становому купецькому менталітеті: висока внутрішня культура кращих представників купецтва, що йде корінням у християнство, глибока їхня релігійність, патріотизм, з одного боку, марнославство, можливість отримати чини, почесні посади, бажання замолити гріхи і т.д. – з іншого. Якими б не були мотиви, купці залишили багату спадщину. Оригінальні кам'яні купецькі особняки – пам'ятки архітектури, торгові майдани, собори, монастирі, банки школи, гімназії, училища, притулки, а також водогін, засоби зв'язку, трамвай, електричне освітлення, багато чого, що потрібно було для життя його мешканців, створювалося за участю купецтва.

У Єлисаветграді купецькі капітали формувалися торгівлею хлібом, худобою, продовольством. Багато купці займалися винним відкупом. У 1830 – 1860 роках відкриваються міські громадські банки, де множили свої капітали купці, що іменувалися відтепер банкірами. У 1840 – 1860 роки утворюються паровозні компанії, що різко збільшує торгівлю, і, відповідно – капітали. У середині XIX ст. формувалися артілі фурманів і купецькі компанії з доставки вантажів. Дрібні купці створювали невеликі заводи й майстерні з виробництва мила, свічок, шкіри і т.д. Точних даних про кількість купців, які отримали гільдійські свідоцтва на початку XIX ст. у Єлисаветграді немає. За

ревізьким описом №10 за 1858 рік "О положении в окладе" по місту Єлисаветграду записані: купці 1-ї гільдії: євреї – 3 особи чоловічої статі; купці 2-ї гільдії: християни – 2 особи; євреї – 3 особи чоловічої статі; купці 3-ї гільдії: християни – 329 осіб; євреї – 593 осіб; караїми – 6 осіб. Разом – 936 осіб купецького стану [11, с.11].

Торговельну славу місту приносили такі купці, як Семен Сенковський (1768 року він відправляв свій товар у Константинополь через пристань Хаджибей), Іван Масленников (1785 року в Єлисаветграді першим в Україні й другим у Російській імперії відкрив цукровий завод, невдовзі він наймав морські судна, щоб відправляти свою продукцію за кордон). Вони згадуються в документах за 1762 рік, коли указом Сенату переселенцям-розкольникам, які поселилися біля фортеці св.Єлисавети, 1755 року було надано право займатися торгівлею. Вони й стали засновниками купецького прошарку в місті. І. Масленников займався благодійництвом: будував житло для робітників цукрового заводу, спорудив церкву, при ній школу для бідняків, 1794 року разом з іншими заможними громадянами придбав будинок на вулиці Великій Перспективній, щоб організувати там християнську богадільню [8, с.199].

З числа давніх купецьких родин, які ведуть свій початок із самого заснування поселень на Єлисаветградщині, були Макєєви й Пашутіни.

Щоб створити для торгівлі належні умови, Петро Макєєв збудував на лівому березі Інгулу за власні кошти низку магазинів, у яких торгували тканинами. Незабаром з цих лавок виникла ціла вулиця, яку назвали Купецькою (з 1813 року, коли на ній спорудили Преображенську церкву, вулицю перейменували в Преображенську). Петро Макєєв започаткував купецьку династію, створивши одну з найбагатших торгових фірм у місті, він один з перших у Єлисаветграді одержав звання купця 1-ї гільдії. Його справу продовжували сини, внуки. І всі вони були благодійниками, багато робили для розбудови, благоустрою міста. Цим уславився Микола Макєєв – міський голова з 1857 по 1860 рік. За час його перебування на цій посаді місто збагатилося кількома новобудовами, зокрема, шістьма магазинами. Через чотири роки посаду міського голови зайняв його брат Іван, який єдиний серед міських голів міста володів званням "Особистий почесний громадянин". З його ініціативи 1871 року в Єлисаветграді було відкрито дитячий притулок для дітей-сиріт на 50 ліжок. Пізніше його призначили директором притулку. За духовним заповітом Іван Макєєв пожертвував через банк вічним вкладом 10000 крб., щоб щорічні відсотки з них направлялися на розвиток ремесел при міських народних училищах [8, с.197]. Син Івана Іван Іванович був членом водогінної комісії, син Іполит Іванович – попечителем 5-го народного училища. Завдяки його турботам і фінансуванню у дворі закладу було споруджено приміщення для слюсарної і столярної майстерень, у яких діти малоімущих жителів міста вчилися ремесла. Іполит збудував також два великих павільйони під залізним дахом на Ярмарковій площі [8, с.197].

Пашутіни належали до розкольників-сусловців Стародубщини, які у середині XVIII ст. переселилися із Чернігівської губернії на береги Інгулу. Родоначальником купецького роду став Степан Пашутін. Це сімейство торгувало переважно тканинами, швидко розбагатіло й стало відомим благодійником. Міська громада віддячила купцям: сина Степана Якова 1821 року обрали міським головою. Ця посада стала спадковою в родині Пашутіних: правнук Якова Микола двічі, у 1851 – 1854 та 1863 – 1864 роках, обирався міським головою, а його син Олександр Миколайович майже 30 років був на чолі Єлисаветграда (з 1878 по 1905 роки).

Народився О. М. Пашутін 26 листопада 1846 року. Його батьками були почесний потомствений громадянин Микола Петрович Пашутін і дочка купця 3-ї гільдії Ірина Кирилівна (вона була дочкою катеринославського купця і сестрою відомого купця, мецената Остроухова Савелія Кириловича. У пам'яті городян Савелій Кирилович залишився як людина, котра підтримувала розвиток освіти в місті. Усе своє рухоме і нерухоме майно він заповів Єлисаветграду з умовою, щоб доходи він нього йшли на стипендії городянам, які здобували освіту у навчальних закладах міста. Міською думою була затверджена “Остроухівська стипендія”, яку отримували кращі студенти. Сам О. М. Пашутін успадкував від свого батька й діда торгівельну справу (винну і бакалійну торгівлю) і до кінця життя вів її, будучи зразковим роботодавцем. Його нерухоме майно 1880 року оцінювалося майже у 27 тис. крб. золотом. Пашутін як професійний комерсант і дбайливий господар забезпечив рентабельність фамільної справи й сповна віддав себе громадській діяльності. Обов'язки міського голови О. М. Пашутін виконував безоплатно – усю свою платню він передавав на потреби Єлисаветграда. Часто надавав грошову допомогу зі своїх коштів.

За головуванням О. М. Пашутіна в місті високого розвитку набули освіта, медицина, культура. Тут відкрито водогін, трамвайну лінію, обладнано кілька ринків, споруджено багато адміністративних будинків. Помер він 1905 року. Після себе Пашутін залишив не тільки добру справу, а й пристойну спадщину. Торгова фірма за заповітом перейшла до його троюрідної племінниці М. О. Діамандіні. Усі його родичі отримали кошти, загальна сума яких склала 102 тис. крб. Не були забуті й службовці його фірми – деякі отримали від 150 до 3000 крб., усім іншим він заповів по 25 крб. 10 тис. крб. повинні були покладені в банк, відсотки з вкладів щороку до свят Святої Пасхи і Різдва Христового надавалися найбіднішим жителям Єлисаветграда. Відсотки з інших 10 тис. крб. повинні були йти на стипендії учням гімназії. 3 тис. крб. були заповідані на прикраси Успенського собору. Проте найголовніший заповіт Пашутіна полягає в його словах, які звернені до громадських діячів: “Служіння громаді має стати метою життя” [11, с.12].

Серед купців Єлисаветграда були й предки Надії Петрівни Салтанової – купецька династія Воїнових. У спогадах О. М. Пашутіна “О бедствиях, постигших г. Елисаветград” підкреслюється: “Пожежа почалася з будинку

Морозова, на розі Михайлівської і Купецької вулиць. На зазначеному місці в даний час міститься будинок спадкоємців купця Воїнова”. У рапортах губернатора за 1798 рік про пожежу в Єлисаветграді є відомості про збитки, завдані пожежею місту. Там під № 30 записаний у відомостях колезький реєстратор Михайло Воїнов, у якого під час пожежі згоріли будинок зі службами. Виділили йому допомоги на 170 крб. Часто чиновники, яких не влаштувала цивільна служба, записувалися в купецький стан і займалися підприємництвом. За переказами, Михайло Воїнов, який вірно служив імператору Павлу Петровичу, був поставлений перед вибором: або прийняти дворянство, або взяти 25 крб. золотом як заохочення за вірну службу. Михайло вибрав гроші [11, с.18].

Син Михайла Воїнова Микола успадкував бізнес від батька. Він займався торгівлею продуктами харчування й утримував три бакалійних лавки (магазини). Перша лавка містилася на Базарній площі в Лошкаревському ряді поруч із лавкою купця Беліченка. Друга лавка була на Новому базарі й виходила на Петровську вулицю. Зі слів онуки Миколи Зінаїди Гаврилівни (бабуся Н. П. Салтанової), цей магазин містився на перехресті сучасних вулиць Шевченка та Чорновола в будинку, у підвалі якого працює кав’ярня “Богема”. Зінаїда Гаврилівна згадувала, що на полицях магазину стояли гарні бляшані коробки із чаєм із Індії. Уздовж стін лежали мішки з борошном та крупами, стояли бочки, наповнені доверху червоною і чорною ікрою, висіли копченості. Микола Михайлович побудував будинок із шести кімнат на розі вулиць Михайлівської та Преображенської, у дворі поставив велику комору на чотири відсіки, стайню і приміщення для прислуги. Двір був великим і слугував стоянкою для підвід, які привозили в місто різні товари [11, с.19].

Дружина, Надія Олексіївна, народила йому чотирьох синів. Сім’я була дуже набожною, регулярно відвідувала церкву, дотримувалася всіх постів і православних свят. Діти виховувалися в строгості. Мати була владною, сильною жінкою. Вона не тільки дбала про домашнє господарство, а й допомагала чоловікові вести торговельні справи. Микола Михайлович був купцем 2-ї гільдії. 1888 року глава сім’ї помер. Вдова залишилася із синами: Михайлом – 19 років, Сергієм – 18, Гаврилом – 13 років і маленьким Василем. Після смерті чоловіка Надія Олексіївна взяла всю торгівлю на себе. Вона отримала свідоцтво про те, що стала купчихою 2-ї гільдії й володіла одним магазином на Великій Перспективній вулиці, а другим – на Новому базарі. Пізніше на Преображенській вулиці був побудований другий будинок з восьми кімнат. Туди перебралася сім’я Воїнових, а батьківський будинок здавали в оренду родині М.М. Шполянського [11, с.20 – 21].

До кінця ХІХ ст. всі брати взяли окремі гільдійські свідоцтва. Є доручення 1891 року, де Надія Олексіївна повністю довіряє ведення торгівлі старшому синові Михайлу в магазині на Великій Перспективній вулиці біля міського мосту. Зберігся документ, де Михайло та Василь пишуть скаргу в

міську управу про те, що біля їхнього магазину люди ставлять столи й рундуки, щоденно там торгують, утруднюючи підвезення і складування їхніх товарів. Брати просять виділити цим людям місця для торгівлі. 1895 року була подана скарга в міську управу від купців Воїнових і Заславських. Суть скарги полягала в тому, що "в місті деякі жителі без сплати податків торгують із землі різними товарами, зокрема продуктами харчування, причому роблять це з раннього ранку і до пізнього вечора, тобто до й після закриття магазинів" [11, с.21]. Таким чином, ці люди ставали недобросовісними конкурентами купцям, перебиваючи їм торгівлю. Управою були вжиті заходи: заборонялося торгувати із землі. Такі "торговці" піддавалися штрафам. Минуло понад сто років, а перемогти цю ваду так і не вдалося.

До кінця XIX ст. сини були завжди поруч з матір'ю, слухалися її беззаперечно. Надія Олексіївна не дозволяла їм одружуватися. Лише Гаврил порушив заборону матері. 1902 року прадід Н. П. Салтанової, купець 2-ї гільдії Гаврило Миколайович Воїнов вінчався у Грецькій церкві з елисаветградською міщанкою Єфросинією Яківною Столяровою. Мати розгнівалася вчинком Гаврила, бо одружився без її благословення. Син був відразу відокремлений від сім'ї. Будинок йому купили біля Знам'янської церкви на вулиці Биковій. Він складався із семи кімнат, на три входи. Гавриіл також отримав від матері 8 тис. крб. на благоустрій і крамницю в будинку Заславського. Інші брати так і залишилися одинаками [11, с.22].

За спогадами Зінаїди Гаврилівни, життя до 1914 року було відносно благополучним. Перед великими святами з навколишніх сіл з'їжджалися покупці на підводах, на які з магазинів Воїнових вантажилися продукти мішками й бочками. Усе купувалося у великих кількостях. Свята, особливо церковні, відзначалися з розмахом. З початком Першої світової війни кількість продовольства почала різко зменшуватися. З 1915 року у власників крамниць на базарі стали вимагати розписки про наявність у них товарів. Купці заповнювали спеціальні бланки з переліком продовольства, яке було в них у запасі. Міська управа вела суворий облік продуктів у місті. У той період брати Воїнови ще їздили за товаром до Європи, гроші зберігали у Швейцарії.

Усе різко змінилося 1917 року. Торгівля в крамницях пішла на спад і припинилася повністю з 1922 року, коли все майно було націоналізоване. Гаврило Миколайович відразу після революції, щоб не наражати на небезпеку сім'ю, відмовився від купецького звання і записався в міщани. Це дозволило йому зберегти життя. Помер він 1952 року у віці 76 років. Його братів двічі заарештовували і спочатку григор'євці, потім Маруська Никифорова. Зінаїда Гаврилівна ходила в реввійськраду, яка розміщувалася у приміщенні єврейської лікарні (тепер 3-я міська) і носила туди контрибуцію. Двічі вона приносила по 10 тис. крб. Братів відпускали, але приходила нова влада і їх знову заарештовували. Останній раз їх брали під арешт більшовики, але грошей, щоб виручити братів уже не було. Василя та Михайла було заслано до Сибіру. По дорозі Михайло захворів на тиф і його ще живого, викинули з

вагона. Василь, мабуть, зміг повернутися, тому що є судова довідка, яка датується 1929 роком, де він просить не виселяти його з дому. У цій довідці говориться про те, що житловий кооператив № 1 просить про виселення братів Сергія та Василя Воїнових з квартири колись власного будинку, бо вони були контрреволюційними елементами суспільства й позбавлялися права голосу. До честі суду, розглянувши справу, у виселенні відмовили, ймовірніше тому, що до того часу вони працювали й офіційно просили дозволу про відновлення громадянських прав [11, с.23 – 24].

Сергій Миколайович Воїнов до 1941 року уникав репресій, бо продовжував активно працювати на різних державних підприємствах. Проте, до кінця своїх днів він залишався для влади ворогом народу. З початком Другої світової війни з'явився привід у каральних органів заарештувати Сергія Воїнова, звинувативши його в антирадянській діяльності. Був йому на той час уже 71 рік. Під час обшуку в нього на квартирі знайшли медалі. Відомо, що купецтво нагороджувалося за свою діяльність срібними й навіть золотими медалями, які носилися на грудях "як знак поваги імператора до їхнього внеску в поліпшення життя міста й розвитку торгівлі та промисловості". Подальша доля його невідома. Є тільки протокол допиту, де Сергій визнає себе винним тільки в тому, що був купцем 2-ї гільдії. Служба безпеки України по Кіровоградській області від 6 квітня 1995 року його реабілітувала [9, с.34].

Таким чином, законодавчо порівняно пізно оформлене в окремий стан купецтво в Російській імперії виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків й одержання станових прав призвело до того, що воно протягом ХІХ ст. залишалося досить розмитим соціальним прошарком. Реформа 1898 року хоча й ліквідувала майже всі правові привілеї купецтва, однак створила умови для "кристалізації" цього стану, статус якого в усі часи вказував на високе становище в станово-ієрархічній системі Російської імперії. Укладаючи капітали в розвиток торгівлі й промисловості, купці чималу частку прибутку витрачали на благодійні акції: медицину, освіту, будівництво храмів й утримання церков, створення будинків для інвалідів, людей похилого віку, бездомних. Постійна увага до справ насущних городян мала сприятливий вплив на матеріальне й духовне життя людей, була серйозною підтримкою в розвитку освіти та утвердження православ'я. Купецтво до початку ХХ ст. стало епіцентром суспільно-економічного й культурного життя Єлисаветграда, про що свідчить життя й діяльність відомих елисаветградських купецьких династій Макеєвих, Пашутіних, Воїнових та інших.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма: Ее развития и особенность // История СССР. – 1963. – №2. – С.57 – 80; Зайончковский П.А. Российское

самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М.,1970. – 444 с.; Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России (1861 – 1900 гг.). – М.,1974. – 231 с.; Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. – М., 1978 – 295 с.; Боханов А.Н. Российское купечество в конце XIX – начала XX вв. // История СССР. – 1985. – № 4. – С.106 – 118; *Його ж.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М.,1992. – 324 с.; *Його ж.* Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. – М.,1997. – 343 с.; Левитан М.И. Предпринимательство сквозь призму гражданского общества. – М., 1993. – 41 с.

2. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.,1968. – 189 с.; Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 6. – С.72 – 81.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.,1972. – 240 с.

3. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине (1861 – 1917) – Донецк,1998. – 146 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – К.,1999. – 281 с.; Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К.,2004. – 80 с.; Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Дис.. канд. іст. наук. – Харків,2004. – 280 с.

4. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 3. – С.16 – 41.

5. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К.,2008. – 271 с.

6. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Кировоград,1992. – 176 с.

7. Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – 1848. – С. 386 – 395.

8. Матівос Ю.М. Місто на сивому Інгулі: Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2004. – 296 с.

9.Шепель Ф.О. Визнаю себе винним у тому, що був купцем другої гільдії // Кіровоградський краєзнавчий вісник. – Вип. 2. – Кіровоград, 2008. – С.31 – 36.

10. Кизименко П. Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003. – 246 с.; Марченко О.М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX століття // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції "Актуальні аспекти дослідження історії міста". – Ч.1. – Кіровоград,2005. – С.45-51.; На память о родном крае: История Центральной Украины в слове, красках, фотографиях и почтовых открытках / Авт.-сост. А. В. Чуднов. – Кировоград, 2008. – 432 с.

11. Салтанова Н.П. Купечество Елисаветграда (исторические очерки) – Кировоград: КИРаЧ "Украина", 2011. – 30 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1901. – Собр. 3. – Т.18. – №15601.

13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1840. – Собр. 2. – Т.7. – №5286.

14. Державний архів Кіровоградської області – Ф.78. – Оп.1. – Од.зб.371.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України XIX – початку XX ст., соціально-економічні та політичні процеси в Російській імперії у XIX – на початку XX ст.

Салтанова Надія Петрівна – дитячий лікар-уролог міста Кіровограда, слухач Кіровоградського інституту ВНЗ ВМУРОЛ "Україна", правнучка купця 2-ї гільдії Воїнова Гавриїла Миколайовича.

Наукові інтереси: дослідження історії купецтва Єлисаветграда.

УДК: 94 (47.477)

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ ХЕРСОНА В 1870 – 1917 РР.

Олександр ЧЕРЕМІСІН (Херсон)

У статті досліджується діяльність міського громадського управління міста Херсона у сфері благоустрою 1870 – 1917 рр. Аналізуються законодавчі можливості Міської Думи та Управи у сфері благоустрою. Розкривається практична діяльність міського самоврядування Херсона з благоустрою місцевого життя. До наукового обігу вводяться нові джерела. Робляться висновки про роль міського самоврядування в розвитку благоустрою Херсона у досліджуваний період.

Ключові слова: Південна Україна, міський благоустрій, міське господарство.

В статье исследуется деятельность городского общественного управления города Херсона в сфере благоустройства в 1870 – 1917 гг. Анализируются законодательные возможности Городской Думы и Управы в сфере благоустройства. Раскрывается практическая деятельность городского самоуправления Херсона с благоустройства местной жизни. Вводятся новые источники. Сделаны выводы о роли городского самоуправления в развитии благоустройства Херсона в исследуемый период.

Ключевые слова: Южная Украина, городское благоустройство, городское хозяйство.

The article explores the activity of Kherson local government in the sphere of the town's improvement in the 1870 – 1917. It analyzes the legislative opportunities of the Town Duma and's activity in the sphere of the town's improvement. It investigates the practical activity of Kherson local government in improving the life of the town. The new sources are included. The article presents the conclusions about the role of Kherson local government in the development of the town's improvement during the investigated period.

Key words: the Southern Ukraine, the town's improvement, the town's economy.

Сьогодні суспільне життя людства нерозривно пов'язане з містом. Кожна друга людина мешкає в місті. Сучасне місто є центром несільськогосподарського виробництва, постійно розширює свій вплив на навколишню територію й далі розвиває функції суспільно-політичного та

культурного характеру. Наприкінці XVIII століття у результаті багатьох перетворень з'явився специфічний вид господарської діяльності, не приватної і не державної, котрий можна назвати публічним, що спеціалізувався на задоволенні громадських потреб. Теоретично господарювання повинно було здійснюватися заради задоволення публічних потреб мешканців. З'явився і спеціальний комплекс умов, що дозволяли мешканцям задовольняти свої публічні потреби, членів самоврядних колективів, що називався благоустроєм.

Історія міського господарства нерозривно пов'язана з виникненням південноукраїнських міст і загальноміських суспільних потреб, для вирішення яких створюється спеціальний орган управління. Будується місто, будуються в ньому громадські будинки й мости, вирівнюються вулиці під керівництвом Міської Думи, якій доводилося мати справи з Губернським правлінням та іншими органами станового управління.

Початок вивчення діяльності міського самоврядування у сфері благоустрою було покладено в XIX ст. у працях Д. Горловського [1], М. Беккера, Ф. Рібакова [2], П. Горбачова [3]. Вони висвітлювали, переважно у статистичному вигляді, головні шляхи, якими прямував херсонський благоустрій. У контексті досліджуваної проблеми вони надзвичайно важливі, бо порушують гострі питання становлення міського життя того періоду. Варто також наголосити, що автори зібрали та вивчили дуже різноманітний за характером і змістом фактичний матеріал, причому із джерел, багато з яких для нас уже недоступні, що посилює цінність їхніх досліджень. Проте висновків й оцінок у їхніх працях майже не містилося.

У процесі формування радянської історіографії наукова проблематика, пов'язана з вивченням досвіду організації благоустрою на місцевому рівні в дожовтневий період, мало цікавила дослідників, бо сам досвід був неактуальним для радянської системи місцевого самоврядування.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення історії Херсона. Досліджень, присвячених муніципальному благоустрою дожовтневого періоду, відносно невелика кількість і Херсону приділено дуже мало уваги. Окреме місце в історіографії проблеми посідають праці А. Дорошевої [4], Л. Цибуленко [5].

Недостатнє висвітлення діяльності міського самоврядування у сфері благоустрою, не вивченість джерельної бази проблеми й важливість досвіду для розв'язання сучасних проблем муніципального благоустрою стали однією з підстав для написання цієї роботи.

Метою роботи стала спроба вивчення та висвітлення розвитку головних напрямів міського благоустрою, аналізу законодавчої бази та практичної діяльності Міської Думи в досліджуваний період.

Базовими законодавчими актами в діяльності міського самоврядування стали: Міське положення 1870 р. [6] та Міське положення 1892 р [7]. Вони значно розширили компетенцію Міської Думи, увівши у власність

муніципальні об'єкти господарювання, дозволили самоврядуванню брати кредити в банках під заставу землі, зняли опіку губернського правління та інше.

До Міської реформи 1870 р. обов'язкові видатки займали більше половини бюджету, і лише поступове їхнє скорочення після реформи дало можливість самоврядуванню асигнувати більші суми на благоустрій, народну освіту, медичне обслуговування, будівництво шляхів сполучення та інше. За період часу з 1872 р. до 1913 р. витрати на благоустрій збільшилися з 17661 руб. до 114993 руб., але питома витратна частка міського бюджету зменшилася з 16,6 % до 11,7% , одночасно збільшилися видатки на одного мешканця з 7,6 руб. (1892 р.) до 13,8 руб. (1913 р.) [8].

Якщо взяти до уваги проблемність нових справ з дореформеною адміністративною опікою, за якою *“городское общество, свободное многие десятки лет от ответственности, приобрело привычку ждать и побуждений и помощи администрации”*, як справедливо зазначала петербурзька комісія, то не можна не відзначити належні успіхи міського самоврядування стосовно піклування про благоустрій.

Широко розгорнулася діяльність самоврядування, пов'язана із: будівництвом, ремонтом різнопрофільних будинків (міського театру, адміністративних будинків, громадських бібліотек, читалень, друкарень, музею та інших), заощенням та шосуванням вулиць, проспектів, їх освітленням, заходами для оздоровлення міста, утриманням його згідно із санітарними нормами (з цією метою у 1895 р. були прийняті *“Обязательные для жителей города Херсона постановления”* та іншими заходами [9].

З 1870-х рр. почалася робота міського самоврядування із налагодження в Херсоні водопроводу. На засіданнях Міської Думи та Управи розглядалися декілька проектів (протягом 1875 – 1879 рр.), авторами яких були брати Вадон (пропонували на влаштування водопроводу 23 тис. руб.) та інженер Фосс (пропонував – 30 тис. руб). Оскільки проект братів Вадон були дешевшим для міського бюджету, їм і доручили облаштування в місті водопроводу, який з часом дав багато користі не тільки для благоустрою міста, але й для санітарно-гігієнічного стану [10].

У результаті, вулична мережа водопроводу займала 25 верст, за добу мешканці могли використовувати до 100 тис. відер води, що становило в середньому 1,5 відра на одну людину на добу (при такій невеличкій кількості води мешканці продовжували використовувати неочищену воду з Дніпра). Водопровід по місту облаштований був нерівномірно: так, в 1 та 2 районах забезпечення водою було кращим – до 3 відер на добу, в 3 та 4 районах мешканці задовольнялися 1 відром на добу. Найкращими будинками у місті вважалися: будинок Вадона на Вітовській вулиці (на 120 мешканців), в якому користування водою сягало до 3,5 відер на добу, та будинок Скарлато (на 150 мешканців), в якому користування водою сягало до 5,5 відер на добу [11]. З часом водопровідна мережа збільшувалась, але не настільки швидко, як

сподівались міські мешканці. Незважаючи на постійне збільшення населення, у місті до 1921 р. водопровід забезпечував водою не всіх охочих (за 2 місяці надавав 22296000 відер), тобто, від 600000 відер за 2 місяці у 1880-х рр. потужність його роботи збільшилася до 22296000 відер у 1921 р. [12].

Найбільша кількість води використовувалася для підтримки санітарно-гігієнічного стану самих мешканців та домашнього господарства. Але з різними благами водопровід приніс і багато проблем як для мешканців, так і для міського самоврядування – утилізація відходів (брудної води). Ця проблема поставила на порядок денний вирішення питання про облаштування міста каналізацією. До розв'язання цього питання міське самоврядування підійшло на початку 1907 р. (значно пізніше ніж в інших містах. Так, наприклад, в Одесі каналізація була проведена у 1880-х рр., у м. Ростові – у 1890-х рр.). Якщо в інших містах ніхто не ставив під сумнів корисність каналізаційної мережі, то херсонське самоврядування це поставило під дуже великий сумнів і навіть замовило спеціальне дослідження, щоб виявити корисність проведення у місті асенізації. Тільки після тривалого вивчення цього питання, консультування з інженерами та лікарями (на це звертав особливу увагу херсонський лікар В. Мефодієв), вивчення досвіду колег з інших українських та західноєвропейських міст під сильним тиском з боку херсонської громадськості, і тільки врахувавши, що місто зможе отримувати з цього прибуток Міська Дума та Управа вирішили облаштувати в Херсоні каналізаційну мережу. За основу був розроблений проект інженера П. Горбачева [13].

Особливість облаштування каналізації у Херсоні виявлялася в тому, що мережу вирішили прокласти не одночасно по всьому місту (як це робили в інших містах), а поступово, відмітивши на засіданні 15 червня 1907 р.: *“Переходя к способу осуществления канализации, комиссия считает полезным заметить, что предприятия, подобные указанному, устраиваемые на много лет, обслуживающие ряд поколений осуществляютя чтобы бремя от осуществления их не ложилось исключительно на современников, но разделялось бы также последующими поколениями. Наилучшим способом такого осуществления является долгосрочный заем с погашением долга в течении долгого ряда лет“*. Таким чином, вирішено було здати міську землю під заставу і взяти кредит із Херсонського земського банку на 38,5 років під 6% річних внесків. Каналізація була побудована в досить стислий термін і займала магістральними шляхами 25 верст. Плата за користування каналізацією (мали можливість тільки 25% населення міста) встановлена у розмірі 2 руб. на місяць і приносила щорічний прибуток до міського бюджету 24 тис. руб. [14].

Новим явищем у міському благоустрої стало відкриття електричної станції. 1907 р порушене це питання на засіданні Міської Управи, а згодом доволі швидкими темпами складений проект, кошторис, виділено місце під її будівництво [15]. 1908 р. електрична станція була відкрита й до 1912 р. на

вулицях міста використовувалося 214 електричних ліхтарів [16]. Але електрична мережа повністю з вулиць Херсона не витіснила газових ліхтарів, які приносили самоврядуванню багато проблем і видатків, що було пов'язано передусім із поведінкою місцевого населення. У результаті поведінки міських жителів (били скло на ліхтарях, розбирали дерев'яні стовпи, щоб отримати керосин, витягали лампи) із міського бюджету щороку витрачалася чимала сума. Так, наприклад, із доповіді міського підрядника з освітлення В. Соколова відомо: *“Для приведения всего инвентаря в исправное состояние необходимо примерно: 1. застеклить 111 фонарей – 111 руб.; 2. исправить разбитые фонари 203 шт. – 609 руб.; 3. поставить 177 новых фонарей – 1770 руб.; 4. поставить 130 столбов новых – 2925 руб.; 5. поставить 237 новых ламп – 592 руб. 50 коп.”* Отже, щороку міський бюджет сплачував приблизно 6007 руб. 50 коп. за ремонт газових ліхтарів і 250 руб. на їхнє утримання. Звичайно, електрична мережа не розв'язала всіх проблем, що стосувалися вуличного освітлення, але стала перспективним новим явищем у сфері благоустрою [17].

З 1908 р. електроосвітленням у місті завідував особисто міський голова М. Блажков, а після того, як був обраним членом Державної Думи 1912 р., завідувачем електроосвітленням став член міської управи І. Тропін, а завідувачем електростанції – інженер-електрик П. Меншиков. Наявність у керівництві перших осіб міста надавало більшого авторитету та шанобливого відношення серед міського населення електроосвітленню. Щороку до мережі під'єднувалося все більше бажаючих, а щорічний чистий прибуток до міського бюджету за використання електроенергії складав 53238 руб. Але до 1917 р. повної електрифікації не відбулося.

Традиційною справою в міському благоустрої залишалось використання земельних міських ресурсів, які приносили основну частку надходжень до бюджету. Тільки за здачу землі в оренду бюджет щороку поповнювався на суму 212504 руб., що складало 43,4% (для порівняння: в інших містах Південної України прибуток від використання земельних ресурсів складав 28%) загальних надходжень, проводилася робота із заліснення балок та пустирів. Новим явищем, порівнюючи з попереднім періодом, стала можливість здавати землі під заставу на отримання кредиту із Бесарабсько-Таврійського Земельного Банку та Херсонського земського банку. Так, за 40 років діяльності (1870 – 1910 рр.) міським самоврядуванням було взято в борг 1151200 руб. З цієї суми міський бюджет сплачував на повернення боргу з 1 дес. землі 25 руб. 4 коп. Таким чином, місто було власником великої кількості землі (40 тис. дес.) і порівняно незначним боргом, половина з якого до 1910 р. вже була виплачена, оскільки гроші використовувалися на прибуткові заходи: будівництво водопроводу, каналізації, електроосвітлення, благоустроїв міського порту та інші [18].

Традиційною сферою використання земельних ресурсів залишалася здача її в оренду, на оброчні статті. Якісно новим явищем на початку ХХ ст.

стало використання міської землі для добування корисних копалин. Питання про можливість проведення торфорозробок не були новими, цією проблемою почали займатися з кінця XIX ст., але до практичної реалізації підійшли 1913 р. на I з'їзді меліораторів у Москві та Санкт-Петербурзі [19]. У Херсоні розробкою практичної реалізації цього проекту підійшли у травні 1915 р., коли внаслідок ведення I світової війни й проблем у транспортуванні гасу та кам'яного вугілля (саме на цьому паливі працювала більшість підприємств міста, який також використовували для опалення) виникла паливна криза (гас почали роздавати за картками, а Міська Управа наклала на нього акцизний збір). У пошуках альтернативного палива Міська Дума звернулася до питання видобутку торфу на міських землях (як більш дешевого й доступного палива). Найбільше цим питанням переймався член херсонської міської управи Еккерт, який склав план торфорозробок на міських землях і керував проведенням геологічних розвідок (на 5 ділянках). У своїй доповіді про результати розвідок він відзначив: *“Найденный в городских плавнях торф качеством ниже среднего и по теплотворной способности равняется вербовым и осиновым дровам”* [20]. Для порівняння зазначимо, що торф високої якості дає 3850 калорій або стільки, скільки 0,5 пуда кам'яного вугілля. Таким чином, херсонський торф не міг задовольняти нестатків міста в паливі, але незважаючи на це, Управа за згодою Думи вирішила приступити до торфорозробок на Карантинному острові [21].

Планувалося створити капітал на торфорозробку 8569 руб. 40 коп. (з міського бюджету відпущено було 4500 руб.), видобути 75000 пудів торфу за ціною роздрібної торгівлі за 1 пуд 1 руб. 19,5 коп. й отримати прибуток у двічі більшим. Але на практиці вийшло, що тільки на закупівлю обладнання довелося витратити 8028 руб. і на найману робочу силу 56580 руб., і за зберігання торфу на складах 25250 руб. Разом 89858 руб. У результаті було видобуто 16000 пудів торфу, з якого продано було лише 7416 пудів за ціною 1123 руб. 87 коп., 8583 пуди на суму 1137 руб. 91 коп. залишилось на складах для продажу вже 1916 р. Отже, практична реалізація торфорозробок міським самоврядуванням себе не виправдала з економічного погляду, оскільки затрати значно перевищили прибутки, видобутого торфу не вистачало для роботи міських підприємств, обігріву будинків, торф не мав попиту [22].

Таким чином, можна зробити певні висновки. По-перше, слід віддати належне в успіхах херсонському самоврядуванню щодо організації міського благоустрою, оскільки Міська Дума та Управа діяли цілком самостійно, повністю володіли засобами та методами реалізації своїх функцій, ефективно використали механізми прийняття і реалізації рішень з питань місцевого життя, визначали порядок узгодження громадських ініціатив. У той час, як наприклад, у містах Середнього Поволжя міське самоврядування діяло під контролем губернаторів, які навіть виконували нагляд за виборами в міські думи, контролювали фінансову діяльність. Херсонське самоврядування, на

відміну від міст Середнього Поволжя, діяло як самостійна й не підконтрольна губернській владі міська влада.

По-друге, діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою не була піонерською, нею не вводилися нові, перспективні заходи. Новинки (водопровід, каналізація, електрифікація та інше) знаходили реалізацію тільки після детального вивчення досвіду роботи інших міст України, Росії.

По-третє, херсонське самоврядування доброзичливо ставилося до залучення до своєї роботи осіб інтелектуальних професій, проводили з ними постійні консультації та експертизи, доручали нагляд за проведенням різних проектів муніципального благоустрою (на відміну від міст Правобережної, Лівобережної України, які намагались їх, навпаки, відсторонити від участі у своїй роботі).

По-четверте, аналіз роботи міського самоврядування дає можливість зробити висновок, що між міськими громадами та Міською Думою та Управою не існувало опозиції, спостерігалась ефективна і якісна робота даних сторін у рамках зазначених прерогатив з компетентним і законним розв'язанням різних ситуацій.

По-п'яте, херсонське самоврядування виконало свої функції в досліджуваній час в організації як духовного, так і матеріального благоустрою.

Звичайно, сфера компетенції самоврядування не обмежувалася названими прерогативами, були ще охорона громадського порядку й протипожежної безпеки, нагляд за санітарно-гігієнічним станом міста, охорона здоров'я, боротьба з епідеміями, розвиток навчальних закладів [23]. Водночас необхідно відзначити, що кожен досвід у роботі міського самоврядування має велике значення в громадському житті. Це ще раз підтверджує практичну значущість проблематики та роботу муніципалітетів на користь громадському життю.

У перспективах подальших розвідок у цьому напрямі можна буде уточнити еволюцію діяльності міського самоврядування кінця XVIII – початку XX ст. та її значення для південноукраїнського регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горловский Д.Н. Итоги 25-летия херсонского городского самоуправления: Краткий историко-экономический очерк г. Херсона – Херсон, 1896. – 186 с.
2. Беккер М., Рыбаков Ф. В херсонскую городскую думу об устройстве канализации в городе Херсон. – Херсон, 1908. – 12 с.
3. Горбачев П. Доклад в херсонскую городскую думу об устройстве канализации в Херсоне. – Херсон, 1908. – 15 с.
4. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – Одеса, 2009. – 195 с.
5. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. – Херсон: Айлант, 2003. – 143 – 147 с.
6. Городовое положение 16 июня 1870 г // Полное собрание законов Российской

империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. – друге. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820 – 839.

7. Городовое положение 11 июня 1892 г // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 3-е. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. – Т. XII. – С. 430 – 456.

8. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах: В 2-х т. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680с.

9. Обязательные для жителей города Херсона постановления. – Херсон, 1895. – 78с.

10. Журнал заседаний Херсонской городской думы (февраль – июнь 1879 года) // Памятная книжка общественного управления. – Херсон, 1879. – 88 с.

11. Памятная книжка херсонского городского общественного управления. – Херсон: Тип. В. О. Ващенко. – 1880. – 86 с.

12. Городское хозяйство. Работа водопровода, электростанции, расход электроэнергии // Известия. – 1921. – 15.09. – 2 с.

13. Горбачев П. Доклад в херсонскую городскую думу об устройстве канализации в Херсоне. – Херсон, 1908. – 15 с.

14. Доклад комиссии по сооружению канализации в Херсонскую городскую думу. – Херсон, 1907. – 3 с.

15. Беккер М., Рыбаков Ф. В херсонскую городскую думу об устройстве канализации в городе Херсон. – Херсон, 1908. – 6 с.

16. Заключение инженера электрика проф. В.В. Дмитриева по вопросу об устройстве электрического освещения в гор. Херсоне. – Херсон, 1907. – 9 с.

17. ДАХО (Дердавний архів Херсонської області). – Ф.4. – Оп.1. – Спр. 21. – 43 арк.

18. ДАХО. – Ф.4 – Оп.1. – Спр. 13. – 24 арк; ДАХО. – Ф.4. – оп.1. – Спр. 12. – 8 арк.

19. Труды Совета мелиоративных съездов в России // Бюллетень торфяной комиссии при совете мелиоративных съездов. – № 1. – июль 1915. – СПб.: Тип. М.И. Акинфиева. – 23 с.

20. ДАХО. – Ф.4. – Оп.1. – Спр. 14. – 10 арк.

21. ДАХО. – Ф.4. – Оп.1. – Спр. 18. – 28 арк.

22. ДАХО. – Ф.4. – Оп.1. – Спр. 19. – 11 арк.

23. Тюрин В.А. Власть и городское самоуправление в Среднем Поволжье: опыт взаимодействия на рубеже XIX – XX веков / Ред. Н.А. Волынка. – Самара: Изд-во "Самарский университет", 2007. – 200 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Черемісін Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Наукові інтереси: Історія міського самоврядування Півдня України в кінці XVIII ст. – 1917 р.

УДК 94 (477. 65) “1941/1945”

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ЯКИМ ВАСИЛЬОВИЧ ЯКШИН І КІРОВОГРАДЩИНА

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається військової служби маловідомого радянського генерала, який у роки Другої світової війни воював на території Кіровоградщини. Я. В. Якшин 1941 року в званні полковника, командує 47-м мотострілецьким полком 15-ї моторизованої дивізії, вів запеклі бої в районі “Зеленої брами”. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр., очолює спочатку 66-у, а потім 375-у стрілецькі дивізії, брав участь у звільненні територій Новогеоргіївського, Знам'янського та Олександрівського районів.

Ключові слова: генерал, полк, дивізія, фронт, війна.

Статья посвящена военной службе малоизвестного советского генерала, который в годы Второй мировой войны воевал на территории Кировоградщины. А. В. Якшин в 1941 году в звании полковника, командуя 47-м мотострелковым полком 15-й моторизованной дивизии, вёл тяжёлые бои в районе “Зелёной брамы”. В конце 1943 – в начале 1944 гг., сначала возглавляя 66-ю гвардейскую, а затем 375-ю стрелковые дивизии, принимал участие в освобождении территорий Новогеоргиевского, Знаменского и Александровского районов.

Ключевые слова: генерал, полк, дивизия, фронт, война.

Paper is devoted to military service a little-known Soviet general who in World War II, fought in the Kirovograd region. A. V. Yakshin in 1941 as a colonel, commanding the 47th motorized rifle regiment of the 15th motorized division led the heavy fighting in the "Green Brahma," and in 1943 - at the beginning of 1944. turns leading the 66th Guards, and then the 375-th Infantry Division who liberated territory Novogeorgievsk, the Znamenka and Alexander areas.

Key words: General, regiment, division, front, war.

Уже майже сім десятиліть віддаляють нас від закінчення Другої світової війни, а ми й досі не маємо достовірного дослідження про цей найстрашніший в історії людства конфлікт. До цих пір ми ще не знаємо всіх тих, хто кував перемогу. Моторошно усвідомлювати, що про подвиг більшості з тих, хто рятував Батьківщину в 1941 – 1945 рр., ми вже ніколи й не визнаємо.

Кілька років тому автору цієї публікації в розмові з колишньою вчителькою Красносільської середньої школи З. І. Верко (Гандзулевич) вдалося встановити факт, що наприкінці 1943 року в с. Красносілля Олександрівського району Кіровоградської області командував бойовими діями радянських військ генерал Яким Васильович Якшин. Як виявилось згодом, у грудні 1943 – на початку січня 1944 рр. генерал-майор Я. В. Якшин,

командуючи 375-ю стрілецькою дивізією, вів у районі згаданого села запеклі бої проти німецьких 106-ї та 320-ї дивізій (генералів В. Форста та Г. Постеля), котрі діяли в складі 8-ї польової армії генерала Отто Веллера.

Разом із тим стало зрозуміло, що військово-історична література не багата інформацією про генерала Я. В. Якшина. Крім того, його прізвище не часто фігурує й на сторінках військової мемуарної літератури. Матеріали для публікації довелося збирати досить довго і її появою маємо завдячувати випадковому знайомству автора із сином Якіма Васильовича Олександром, який надіслав деякі відомості про батька, що значно допомогло під час наукових пошуків, результати яких надаємо Вашій увазі. З огляду на те, що постать генерала є невідомою історичній науці, дозволимо собі, перш ніж перейти до висвітлення заявленої теми дослідження, трішки торкнутися біографії героя розвідки.

Якшин Яким Васильович народився 20 вересня 1898 року в селі Кузьмінське Коношського району Архангельської області (тоді в складі Вологодської губернії) у селянській сім'ї [15]. Крім нього, у батьків було ще двоє дітей – сини Андрій та Іван. Останній теж був військовим танкістом, брав участь у Другій світовій війні, по закінченню якої мешкав у Москві [12, с. 4]. До 1917 р. майбутній генерал проживав у рідному селі. У дитинстві працював у домашньому господарстві, школу впродовж навчального року відвідував у найближчому населеному пункті за 10 кілометрів.

У січні 1917 р. Якіма Васильовича призвали на військову службу ще в царську армію, у якій служив рядовим 175-го запасного піхотного полку. Відомо, що в липні 1917 року брав участь у роззброєнні частин “Дикої дивізії” на залізничній станції Дно [15]. Після жовтневих подій у Росії герой нашого дослідження в січні 1918 року демобілізувався й повернувся в с. Кузьмінське, де працював у домашньому господарстві.

18 жовтня 1919 р. був призваний до лав РСЧА й зарахований червоноармійцем до 5-го радянського стрілецького полку 10-ї стрілецької дивізії, яка тоді дислокувалася у м. Вологда [15]. Саме з цього часу розпочинається безперервна служба Якіма Васильовича Якшина в РСЧА та Збройних Силах СРСР. Впродовж 1919 – 1939 рр. йому довелося подолати тяжкий шлях солдата тієї епохи. На цьому шляху були бої з Білою гвардією, з поляками та військовими формуваннями отаманів С. Н. Булак-Балаховича, Антонова, Марусі, Попова, а також участь у бойових діях на туркестанському фронті [8, с. 17].

У вересні 1925 р., вже будучи комісаром, Я. В. Якшин вступив на навчання до Ташкентської військової школи, з якої у вересні 1927 р. в складі окремої групи курсантів був переведений навчатися до такої ж школи в Казань [15]. Успішно закінчивши її, з 1928 р. 4 роки служив у складі 24-ї Самаро-Ульяновської дивізії, котра дислокувалася у Вінниці [15], і рік у лавах 58-ї стрілецької дивізії. Наприкінці 1933 р. Яким Васильович був направлений на навчання на Курси удосконалення командного складу армії

(КУКС) до Москви, після закінчення яких знову отримав призначення в Україну. Впродовж 1934 – 1939 рр. служив у складі Київського військового округу [15].

У вересні 1939 року наказом Народного комісара оборони підполковник Я. В. Якшин був переведений служити в Одеський військовий округ, у складі якого став командиром щойно сформуваного 680-го полку 15-ї стрілецької дивізії. Дивізія в цей час дислокувалася в Миколаєві, а наприкінці року була переведена до Одеси. Перебуваючи в Одесі, 1 січня 1940 р. прийняв командування 47-м мотострілецьким полком тієї ж дивізії [7, с. 101].

Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа 23 серпня 1939 р. згідно з таємним протоколом до нього Радянський Союз розпочав політику, спрямовану на приєднання до свого складу українських територій, які в 20 – 30-х роках контролювалися Польщею та Румунією. У червні 1940 р. радянський уряд звернувся з ультимативною вимогою до Румунії про передачу СРСР Північної Буковини та Бессарабії. Румунська сторона виконала його, і 28 – 30 червня 1940 р. Червона Армія взяла під контроль вищезазначені території. У згаданих подіях активна роль відводилася з'єднанням Одеського військового округу.

У ніч з 28 на 29 червня 1940 року в районі м. Дубоссари 47-й мотострілецький полк Я. В. Якшина, форсувавши р. Дністер, роззброїв румунський артилерійський полк, пройшов усю територію Бессарабії та зайняв рубежі на лівому березі р. Прут [15]. На початку липня 1940 р., передавши охорону нового кордону прикордонникам, усі частини 15-ї стрілецької дивізії повернулися на попередні місця дислокації. Полк підполковника Я. В. Якшина розташувався в містечку Бендери [7, с. 104]. Яким Васильович отримав звання полковника, з яким і зустрів війну з Німеччиною, командує 47-м мотострілецьким полком 15-ї мотострілецької дивізії 2-го механізованого корпусу 9-ї армії.

Перший військовий місяць був тяжким для всіх. До того, як з'єднання Я. В. Якшина разом з іншими частинами 2-го мехкорпусу рішенням Ставки й командування Південного фронту було перекинуте під Умань на допомогу 6-й та 12-й арміям, яким тоді загрожувало оточення, герой нашого дослідження впродовж першого місяця війни разом зі своїми бійцями стримував атаки на території Бессарабії спільно з іншими частинами 15-ї мотодивізії генерал-майора М. Н. Белова в складі вищезгаданого корпусу генерал-лейтенанта Ю. В. Новосельського [6, с. 9].

За перший місяць боїв противнику вдалося значно вклинитися вглиб радянських територій. Полк Я. В. Якшина впродовж трьох тижнів спільно з іншими частинами 2-го механізованого корпусу стримував наступ частин 11-ї німецької армії Р. фон Шоберта. Кульмінацією “Бессарабського пекла” для полку Я. В. Якшина стали події 19 – 20 липня 1941 року. Річ у тім, що в цей час 47-й мотострілецький полк стримував німецькі атаки на підступах до переправ у районі м. Сороки, де через Дністер переправлялися частини 2-го

кавалерійського корпусу. Забезпечивши перехід його основних сил на східний берег Дністра, Я. В. Якшин з бійцями полку переправитися на лівий берег річки не зміг, оскільки німецька авіація знищила переправу. У ситуації, яка загрожувала оточенням полку, його командир прийняв рішення прориватися з боями до містечка Рибниця. У ніч з 21 на 22 липня 1941 р. йому з бійцями вдалося переправитися на лівий берег Дністра через Рибницький залізничний міст [15]. Яким Васильович фактично вперше вийшов разом із солдатами з оточення.

Незадовго до цього бойовим розпорядженням штабу 9-ї армії від 19 липня 1941 р. 15-а мотострілецька дивізія разом з іншими силами 2-го мехкорпусу була перекинута в район Умані, де мала допомогти знекровленим 6-й та 12-й арміям протистояти ворогу [7, с. 116 – 117].

Прибувши під Умань, частини 2-го мехкорпусу генерал-лейтенанта Ю. В. Новосельського відразу вступили в бій. 47-й мотострілецький полк полковника Я. В. Якшина вів бої у районі м. Тального, де наступали окремі з'єднання 9-ї й 11-ї німецьких танкових дивізій.

31 липня – 1 серпня 1941 р. полк Я. В. Якшина разом з іншими частинами 2-го мехкорпусу чинив опір поблизу Червоного хутора, Добровод, Легедзинового й Танського, а потім почав відходити в напрямку Новоархангельська [18].

Ось як про події цього часу, що відбувалися в районі згаданих населених пунктів, згадує німецький генерал, а тоді полковник Курт Майер – командир одного із батальйонів полку “Лейбштандарт СС Адольф Гітлер”. “31 липня наш батальйон передається в розпорядження XXXXVIII армійського корпусу й отримує наказ вийти до Новоархангельська й допомогти замкнути кільце оточення Уманської групи. О 12-й годині дня ми без перешкод виходимо до Новоархангельська.

Близько 18-ї години наші частини беруть під свій контроль містечко, зламавши незначний опір “руських” у південно-східній частині населеного пункту. Вночі противник намагається атакувати наші позиції в південно-західній частині Новоархангельська великими силами піхоти при підтримці 8 танків... У містечко вдалося прорватися ударній групі “руських”, але вже вранці наступного дня вона була знищена. Усі наступні атаки противника також були відбиті, при цьому він зазнав серйозних втрат.

Кільце оточення з кожним днем стає сильнішим. Противник намагається тиснути на наші позиції... З невеликого підвищення спостерігаю, як “руські” зосереджують сили на підступах до містечка. Колони техніки маскуються в лісовому масиві за 5 км від наших позицій. Судячи із побаченого, противник має намір вночі спробувати прорватися на схід... Ми відкриваємо по ворожих позиціях щільний артилерійський вогонь. Страшно завивають снаряди. Димові завіси здіймаються до неба. На позиції ворога безперервно летять вогняні ракети. Розриви мін доносяться із обстрілюваних позицій. Ліс стає схожий на зруйноване комахнище...

Люди й перелякані коні у відчаї розбігаються в сторони, намагаючись сховатися від вогняного пекла, і в цій ситуації вони потрапляють під обстріл наших кулеметників...

Сонце, заходячи за обрій, освітлює апокаліптичний пейзаж. Труп, понівичені тіла, колони полонених... Я більше нічого й нікого не хочу бачити. Навколишнє місиво викликає відразу” [14, с. 128 – 130, 132].

1 липня 1941 р. німецькі війська завершили оточення 6-ї та 12-ї армій. 47-й мотострілецький полк спільно з іншими частинами 2-го мехкорпусу, втративши практично всю техніку, теж опинився в кільці. Але, незважаючи на це, його особовий склад, як і інші бійці, котрі потрапили в оточення, і надалі чинив опір, намагаючись вирватися з котла [16, с. 97].

У ніч на 5 серпня командарм 6-ї армії генерал-лейтенант І. М. Музиченко поставив військам завдання захопити переправи через р. Ятрань. Бійці 2-го мехкорпусу мали прикривати наступ ударної групи на рубежі північно-західної окраїни лісу на південний захід від Нерубайки та Небелівки фронтом на північ [7, с. 122]. Прорватися й вийти з оточення не вдалося. Військова рада 6-ї армії, інформуючи штаб фронту про бойові дії, зазначала: *“Попытка выйти с окружения ударом на юг скована обороной и последующим наступлением противника с юга. На успех прорыва надежды мало. Боеприпасов, хлеба и горючего нет. Подрываем орудия, уничтожаем транспорт, кольцо окружения сжимается* [18].”

Втративши надію організувати вихід з оточення, командувачі 6-ї та 12-ї армій генерали І. М. Музиченко і П. Г. Понеделін надали право підлеглим командирам діяти самостійно, відповідно до обставин. У зв’язку з цим 7 серпня 1941 р. командувач 2-го мехкорпусу генерал-лейтенант Ю. В. Новосельський зібрав командирів і комісарів полків й оголосив рішення: прорвати кільце оточення й рушити на з’єднання з радянськими військами [7, с. 123].

Вночі з 7 на 8 серпня увесь нечислений склад 15-ї мотодивізії й сусідніх частин підготувалися до нічної атаки. Удар на німецькі позиції мав розпочатися опівночі, але за півгодини до обумовленого часу противник відкрив потужний артилерійський, мінометний і кулеметний вогонь. Радянські солдати зазнали нових втрат. Серед інших загинув командир дивізії генерал-майор М. Н. Белов [16, с. 203]. Командування з’єднанням узяв на себе начальник штабу полковник І. А. Ласкін. Після внесених ворогом “коректив” І. А. Ласкін спільно з командирами полків прийняв рішення виходити з оточення в районі с. Нерубайки двома групами. Однією з них мав командувати полковник 47-го мотострілецького полку Я. В. Якшин [13, с. 8 – 9]. За умовами запланованого виходу з оточення групи мали з’єднатися у визначеному місці на схід від Новоархангельська.

Опівночі група Я. В. Якшина, яка складалася із залишків 47-го й 321-го мотострілецьких полків, кількістю близько 200 бійців рушила на північ вглиб уже контрольованої ворогом території. Маневруючи між невеликими силами

ворога, загін, подолавши близько 20 км, без перешкод, зосередився в кукурудзяному полі для з'єднання з групою полковника І. А. Ласкіна. Провівши в полі цілий день і не дочекавшись І. А. Ласкіна з бійцями, вночі Я. В. Якшин разом із солдатами переправився через Синюху й продовжив рухатися на схід.

Під вечір 9 серпня 1941 р. група Я. В. Якшина була виявлена й оточена невеликою групою німецьких солдат за кілька кілометрів на схід від Новоархангельська. Командир загону організував бійців до кругової оборони. Між групами зав'язався бій, який тривав кілька годин. Як тільки стемніло, бійці полковника Я. В. Якшина невеликими групами по 4 – 5 осіб почали виходити з оточення. У складі однієї з таких груп вийшов і Яким Васильович. Вирвавшись з оточення, бійці почали рухатися до лінії фронту. Я. В. Якшину разом із солдатами довелося пройти окупованою територією по маршруту Новоукраїнка – Кіровоград – Олександрія – П'ятихатки – Верховцево – Вільні хутори – Мишуричів Ріг. У районі селища Переволочна групі вдалося переправитися через Дніпро. 30 жовтня 1941 р. бійці перейшли лінію фронту в районі с. Семенівка, і через кілька днів полковник Я. В. Якшин прибув у штаб 6-ї армії, після чого був відправлений у штаб Південно-Західного фронту в м. Харків [15].

Для другої групи, умовно розділеної 15-ї моторизованої дивізії, вихід з оточення закінчився невдало. Майже всі її бійці загинули або потрапили в полон. Кілька тижнів провів у німецькому полоні її командир І. А. Ласкін [16, с. 204].

Окрім групи полковника Я. В. Якшина, з частин 2-го мехкорпусу вдалося вирватися з котла його командир генералу Ю. В. Новосельському із групою бійців, які перейшли лінію фронту в районі Дніпропетровська.

Після трагічних подій в Україні полковнику Я. В. Якшину ще раз довелося виходити з оточення під час Харківської операції 1942 року в складі 8-ї дивізії. Потім були оборонні бої під Сталінградом у складі 99-ї стрілецької дивізії Донського фронту. У цей час полковник Якшин служив на посаді заступника командувача дивізії, брав участь у боях за з'єднання з оточеною групою полковника С. Ф. Горохова, який кілька місяців стримував натиск німецьких частин у Сталінграді [5]. За вдалі дії у Сталінградській битві полковник Я. В. Якшин 21 січня 1943 р. був призначений командиром 66-ї стрілецької дивізії, а 29 січня йому було присвоєно звання генерал-майора [20, с. 47].

Після Сталінграда генералу Якшину на чолі 66-ї дивізії 5-ї гвардійської армії генерала О. С. Жадова довелося брати участь у битві на Курській дузі, у боях за Харків, у ліквідації Томарівського та Борисівського ворожих угруповань, у битві за Полтаву і Кременчук. За вдалі дії під Полтавою 66-а дивізія генерал-майора Я. В. Якшина отримала право іменуватися “Полтавською” [21].

30 вересня 1943 р. частини дивізії спільно з 97-ю гвардійською стрілецькою дивізією генерал-майора І. І. Анциферова в районі с. Власівки розпочали форсування Дніпра. Закріпитися вдалося на острові “Каска”, який бійцями дивізій в умовах постійного обстрілу німецької артилерії утримувався до 11 жовтня 1943 р. Як виявилось пізніше, дивізіям генералів Якшина та Анциферова довелося виконувати роль відволікального удару, аби в районі Верхньодніпровська відтягти німецькі частини від 7-ї гвардійської армії генерала Шумілова, яка в тому районі форсувала Дніпро [1, с. 134]. Безглуздий маневр на “острові смерті”, як його пізніше назвали солдати, коштував 2-му Українському фронту життів особового складу майже всієї 97-ї та третини складу 66-ї гвардійських стрілецьких дивізій.

10 жовтня залишки героїв “Каски” були перекинуті південніше, на плацдарм у районі сіл Деревівки та Куцеволівки. У другій половині жовтня 1943 р. Я. В. Якшин веде успішні бої на території Онуфріївського району й спільно з іншими частинами бере участь у звільненні добре укріплених ворогом сіл Деревівки й Куцеволівки [20, с. 86 – 87].

28 жовтня 1943 р. командир дивізії гвардії генерал-майор Я. В. Якшин вибув у розпорядження командувача 53-ї армії генерал-лейтенанта І. М. Манагарова, а 15 листопада призначений командиром 1243-го стрілецького полку 375-ї стрілецької дивізії, яка в той час у складі вищезгаданої армії, а згодом у складі 4-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта І. В. Галаніна вела бої на території Світловодського, Знам'янського й Єлизаветградківського районів Кіровоградської області. Як бачимо, генерал Якшин цим призначенням був понижений на командній посаді.

Про причини пониження достовірно нічого невідомо. Можемо припустити дві версії щодо пояснення такого ставлення до досвідченого генерала. По-перше, Я. В. Якшин міг вступити в конфлікт з командуванням корпусу або армії за розпорядження утримувати “Каску”. По-друге, цей крок командування може бути пов'язаний з тим, що в смузі наступу 375-ї стрілецької дивізії чинили запеклий опір легендарно відомі ще з Курської дуги 106-а й 320-а піхотні дивізії 8-ї армії генерала Отто Велера, підсилені танковими з'єднаннями, й саме тому Я. В. Якшин був призначений командиром 1243-го стрілецького полку, який разом із 1241-м і 1245-м полками складала ударне ядро дивізії, а відповідно генерал Якшин дієво мав допомогти тодішньому командиру дивізії генерал-майору П. Д. Говоруненку. Вони були давно знайомі, у липні 1943 року разом утримували наступ у районі Обояні на Курській дузі. Друга версія логічна лише з огляду на події, які розвивалися на території Знам'янського й Олександрівського районів у листопаді – грудні 1943 року. Ми більше схильні до першої версії. Аргументом на її користь може бути факт, що після важкого поранення генерал-майора П. Д. Говоруненка на початку грудня 1943 року на підступах

до с. Красносілля Я. В. Якшин не був призначений командиром дивізії. Але про це йтиметься далі.

Але як би там не було, впродовж листопада – початку грудня 1943 р. війська 2-го Українського фронту звільнили Новогергіївськ, Онуфріївку, Олександрію, Знам'янку й вийшли на підступи до Кіровограда, забезпечивши собі надійні позиції для подальшого наступу на Правобережжі. У цей час 375-а стрілецька дивізія вела наступ у напрямку районних центрів Олександрівки (нині Кіровоградської області) та Кам'янки (нині Черкаської області). У смузі наступу дивізії були добре укріплені німцями села Цибулево, Красносілля, Соснівка, Нерубайка, Нижчі Верещаки, за які на початку грудня 1943 року розгорнулися бої.

На початку грудня 1943 року бійці дивізії вийшли на підступи до Красносілля. Населений пункт утримували 106-а й 320-а піхотні дивізії 8-ї німецької армії. Село було звільнене 6 грудня 1943 р. У звільненні села та наступі в районі його околиць брали участь 1241-й, 1243-й та 1245-й стрілецькі полки під командуванням майора Олександр Миколайовича Парамошкіна, генерал-майора Якіма Васильовича Якшина та підполковника Миколи Івановича Надьожкіна [2, с. 242 – 245].

Після звільнення Красносілля ситуація на досягнутому рубежі тривалий час залишалася нестабільною. Більшість сусідніх населених пунктів контролювала німецька армія. Річ у тім, що, звільнивши Красносілля, далі наші війська свій переможний марш призупинили. По-перше, командування фронту вирішило вирівняти лінію наступу, аби потім деякі частини не опинилися в оточенні. По-друге, генерал Отто Велер, який командував 8-ю німецькою армією, вирішив будь-якою ціною стримувати наступ Червоної Армії, а тому ворог чинив запеклий опір. По-третє, частину бійців і техніки 375-ї стрілецької дивізії командування фронту планувало використати як резерв у випадку контрнаступу німців під Кіровоградом, а тому й не квапилося її виснажувати.

У боях за підступи до села 6 грудня отримав тяжке поранення командувач дивізії генерал-майор П. Д. Говоруненко. Після нього деякий час дивізією командував полковник Петро Іванович Свиридов, а з 20 грудня новим командувачем був призначений генерал-майор Яким Васильович Якшин, який до початку нового наступу разом зі штабом дивізії увесь час перебував у Красносіллі, дислокувалися в селі й штаби 1241-го, 1243-го й 1245-го полків.

Поряд з Красносіллям лінія фронту після 6 грудня 1943 року була непорушною більше місяця. Майже увесь цей час відбувалися бої на передовій лінії оборони, яка проходила поряд з населеним пунктом. Очевидці подій стверджують, що північна і північно-західна частини села кілька разів переходили із рук у руки.

6 – 8 січня по всій лінії наступу 2-го Українського фронту розпочався потужний натиск радянських військ, у результаті якого було прорвано

оборону противника на ділянці фронту протяжністю 70 км, звільнено Кіровоград та здійснено вдалий наступ на 30 км вглиб території, яку контролював ворог.

Під час цього дійства в Красносілля підтяглася потужна артилерія – “катюші”, направлені командуванням фронту на прохання командира дивізії. Разом до Красносілля прибуло шість таких установок, які й здійснили обстріл німецьких позицій. Наступ удався, ворог почав відступати, попереду була Олександрівка. Звільнивши райцентр у ході наступних боїв під час наступу в напрямку на Корсунь-Шевченківський 15 січня 1944 року генерал-майор Я. В. Якшин отримав тяжке поранення. Першу операцію генералу було зроблено у військовому польовому шпиталі, який дислокувався в Олександрівці. Після тривалого лікування в Харкові та Москві він на фронт більше не повернувся.

6 вересня 1953 року герой нашого дослідження за станом здоров'я вийшов у відставку. За роки служби генерал-майор Я. В. Якшин удостоєний багатьох державних нагород, серед яких: орден Леніна, три ордена Червоного Прапора, орден Червоної Зірки, а також медалі “XX років РСЧА”, “XXX років Радянської Армії і Флоту”, “За оборону Сталінграда”, “За перемогу над Німеччиною” та іншими [5]. Високо оцінив генерала у спогадах О. С. Жадов і висловив на сторінках своїх мемуарів йому подяку.

Після виходу у відставку Яким Васильович разом із сім'єю до 1955 р. мешкав у Глухові, потім переїхав до Кривого Рогу, 1958 року оселився в м. Армавір, де проживав до листопада 1964 р., а потім переїхав на постійне місце проживання в місто Михайлівка Волгоградської області РФ. У 60-х – 70-х роках деякий час листувався з Полтавським обласним краєзнавчим музеєм, зі школами в Деревці, Куцеволівці та Красносіллі. Помер гвардії генерал-майор Я. В. Якшин наприкінці жовтня 1979 року. Похований на одному із кладовищ міста Михайлівки.

На жаль, постать генерал-майора Я. В. Якшина й досі залишається маловідомою в історії Кіровоградщини. Це можна пояснити тим, що Яким Васильович зарані вийшов у відставку, не написав мемуарів і помер задовго до того, як військові історики почали серйозно цікавитися офіцерами й солдатами, які щодня наближали перемогу й свого часу не потрапили до складу всенародно “визнаних” і “затверджених” героїв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулин М.Г. 160 страниц из солдатского дневника. – М., 1985. – 160 с.
2. Айнутдинов С.Х. В памяти и сердце. – Екатеринбург: ГИИП “Уральский рабочий”, 2000. – 432 с.
3. Анкета ветерана Великой Отечественной войны Мироненка Матвея Васильевича 1912 г.р. / Колекція автора.
4. Бабилов Ю.Н., Самчук И.А. Котёл под Томаровкой. – М.: Воениздат, 1967. – 96с.

5. Генерал-майор Якшин Аким Васильевич. Краткая автобиографическая справка от 4 сентября 1975 года / Копія надана сином Я.В.Якшина Олександром Якимовичем Якшиним.
6. Джанджгава В. Н. "Немеренные версты. Записки комдива". – М.: ДОСААФ, 1979. – 271 с.
7. Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою: История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940 – 1941 гг. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2005. – 830 с.
8. Егоров В. Г. Герои остаются с нами: Документальная повесть [О 193-м стрелковом полке 66-й гвардейской Полтавской Краснознамённой стрелковой дивизии]. – Харьков: Прапор, 1986. – 143 с.
9. Жадов А.С. Четыре года войны. – М.: Воениздат, 1978. – 334 с.
10. Козин Н.Д. Гвардейцы в боях. – Барнаул: Алтайское книжное из-во, 1975. – 240с.
11. Конев І.С. Записки командующего фронтом 1943 – 1945 рр. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.
12. Кoryтов В.А. Из династии солдат и труженников Ситниковых // Коношский курьер. – 2007. – 21 февраля.
13. Ласкин И.А. На пути к перелому. – М., 1977. – 344 с.
14. Майер К. Танки СС в бою. Танковая гвардия Гитлера. – М.: Яуза-пресс, 2008. – 448 с.
15. Матеріали про життя і бойовий шлях генерал-майора Я.В.Якшина надані його сином Олександром Якимовичем Якшиним 5. 05. 2009 р.
16. Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армии (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.
17. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М.Л.Дударенко, Ю.Г.Перечнев, В.Т.Елисеев и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
18. Отчет помощника командующего войсками Южного фронта по автобронетанковым войскам начальнику Главного автобронетанкового управления Красной Армии о боевых действиях механизированных войск фронта за период с 22 июня по 1 августа 1941 г. (3 августа 1941 г.) Отчет о боевых действиях мехвойск за период с 21 июня по 1 августа 1941 г. // <http://bdsa.ru/documents/html/donesaugust41/410803.html>
19. Пантюхов Г.Г. Люди одной дивизии. Боевой путь 52-й гвардейской стрелковой Рижско-Берлинской орденов Ленина, Суворова и Кутузова дивизии 1941 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1977. – 206 с.
20. Под гвардейским Знаменем: Боевой путь 66-й гвардейской стрелковой Полтавской Краснознамённой дивизии. – М.: Воениздат, 1992. – 143 с.
21. Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Коневу / За победу. – № 137. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.
22. Самчук И.А., Скачко П.Г., Бабиков Ю.Н., Гнедой И.Л. От Волги до Эльбы и Праги. – М.: Воениздат, 1970. – 336 с.
23. Сергеев В. У жовтні сорок третього... – Світловодськ, 2009. – 32 с.
24. Фомичев И.А., Чаповский С.М. Прорыв подготовленной обороны противника 32-м гвардейским стрелковым корпусом в Белгородско-Харьковской операции (3 – 5 августа 1943 г.) / Прорыв подготовленной обороны стрелковыми соединениями (По опыту Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.). Сборник статей. – М.: Воениздат, 1957. – С. 81 – 108.

25. Чорний О.В. Героїзм і трагедія 5-ї гвардійської армії у битві за Дніпро у вересні – жовтні 1943 року // Наукові записки. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2011. – С. 181 – 193.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Наукові інтереси: проблеми воєнної історії XVIII – XX століть.

УДК 94(477.65)“1750/1860“

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАДДНІПРЯНСЬКОГО СЕЛА В II ПОЛОВИНІ XVIII СТ. – 1860 Р. (НА ПРИКЛАДІ С. ПАВЛІВКИ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТУ)

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

На прикладі наддніпрянських сіл Павлівки та Свинарки висвітлюються процеси колонізації Центральної України Російською імперією від новосербських до завершення кріпацьких часів, зокрема, крізь призму поміщицького землеволодіння, майнового стану селян, демографічних показників.

Ключові слова: Павлівка, Свинарка, поміщик, земля.

На примере надднепрянских сел Павловки и Свинарки освещаются процессы колонизации Центральной Украины Российской империей от новосербских до окончания крепостнических времен сквозь призму помещичьего землевладения, имущественного состояния крестьян, демографических показателей.

Ключевые слова: Павловка, Свинарка, помещик, земля.

On an example of Naddnyprijskish villages Pavlivka and Svinarka are illuminated processes of colonization of Central Ukraine of the Russian empire from newserbians to completion of fortress times through the prism of squire's landownership, property state of peasants, demographic indicators.

Key words: Pavlivka, Svinarka, squire, earth.

Територія с. Павлівки Світловодського району Кіровоградської області обживалася ще в археологічну добу. Відлік історії власне сучасного поселення ведеться з часів Запорозької Січі. Існуючі на цих землях поселення Павлівка й Свинарка у XX ст. об'єдналися в одне. Переселення сюди частини мешканців із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем, спорудження до двох десятків соціальних об'єктів, близькість нового міста Світловодська, спорудження біля Павлівки заводу тугоплавкого дроту перетворили село на одне з найрозвинутіших і найбільших на сході Кіровоградщини. Звідси вийшли, закінчили місцеву школу, найстарший космонавт планети, Герой

Росії Ю. Маленченко, народний депутат України, 2 доктори наук, генерал, 5 кандидатів наук, письменник. Водночас історія села ще не стала предметом наукових досліджень, темою публікацій бодай у місцевих краєзнавчих збірниках. Між тим, уже не лише здобутки, а й соціально-економічні проблеми села ХХІ ст., можлива приватизація землі спонукають звернутися до його минувшини. Факти для цього містять архівні [зокрема, 1] й опубліковані в дорадянський час [2; 3], в незалежній Україні [4; 5] та за кордоном [6] першоджерела. Це, поруч із працями, які наводять загальну характеристику доби [7; 8 та ін.], дає можливість започаткувати висвітлення історії наддніпрянського села за перші понад 100 років активної експансії сюди імперії Романових від часів Нової Сербії до відміни кріпаччини, зокрема, з проблем поміщицького землеволодіння, майнового стану, демографічних показників.

Обидві частини козацької України – Запоріжжя й Гетьманщина у попередні десятиріччя мирно, переважно господарськими методами, конкурували за Наддніпрянщину, обживали й захищали її від зовнішніх ворогів, входячи на правах значної автономії до Російської імперії. На 1750 р. Свиначкою й рядом інших правобережних земель у Крилівській, Цибулівській, Кременчуцькій, Власівській сотнях володів миргородський полковник В. Капніст. В цьому селі та В. Данилівці він мав “палаці” [4, с. 7 – 9, 57, 75, 126, 156, 166, 175, 178, 183, 188, 222, 261, 271, 276, 285]. За звинуваченням в намірах відокремити Гетьманщину від Росії і проголосити себе гетьманом полковник заарештовується. Слідство не довело вини Капніста, який все ж усувається з посади і стає бригадиром полків Слобожанщини [9, с. 78 – 79], зберігаючи за собою попередні землеволодіння. До Кременчуцької сотні Миргородського полку у квітні 1752 р. входили на правобережжі, зокрема, вільне містечко Крюків, села Білецьківка, Пецовка, хутір Чечелів, “деревня Свиначня владения брегандира Капніста, при ней на речки Омелнику” хутори. Через півроку поіменний перепис при Свиначному хуторі Капніста зафіксував 20 сімей “нищетних посполитих”, які мали 20 хат з 9-ма дворами, 6 коней і 45 волів. А в 26 хатах без дворів мешкали 29 сімей “крайне нищетних посполитих”, на яких припадало 9 корів і 24 воли [4, с. 9, 57 – 58].

На рубежі 1751 – 1752 рр. уряд Єлисавети Романової розпочинає активний наступ на ці землі, заснувавши військово-землеробське поселення Нову Сербію від Синюхи до Тясмину, Омельника й Дніпра для переселенців – православних південних слов'ян із Балкан. З-поміж інших її роти розміщувалися у наддніпрянських Глинську, Крилові, Табурищі, Крюкові, Плахтіївці, Андрусівці, Павлиші, Василівці. Санкт-Петербург змушував українців продати свої будівлі колоністам та звільнити цю територію, залишивши “свої села, церкви, фортеці, криниці, ставки прийшлим іноземцям” [7, с. 234 – 235]. Мешканців “задніпровських” місць намагався захищати гетьман Розумовський, безуспішно доводячи царському

двору, що ці території належали козакам. Сотні корінних жителів Власівської, Кременчуцької, Крилівської сотень вимушено почали покидати край, переселяючись на Лівобережжя, до Кодака чи інших місць Запоріжжя або в незаселені південні степи краю. Так, на початок 1754 р. місцева царська військова адміністрація повідомляла уряд Романової, що “бажають” покинути містечка Крилів 157 осіб, Глинськ – 64, села Андрусівку – 92, Калантаєв – 90, Табурище – 74, Крюків – 198, сільце Федірки – 12, слободи Золотарівку – 111, Ревівку – 25, Скалевату – 77, Свинарну – 26 (16 – на нове козацьке поселення; 10 – за Дніпро), Білецьківку – 161, Онуфріївку – 53, Бутівку (Павлиш) – 129, Деревку – 86, а загалом із Миргородського та Полтавського полків – 3828 правобережних мешканців [4, с. 237]. Якщо в Крилові 1745 р. нараховувалося одних лише чоловіків 966 осіб, то 1761 р. (через 9 років після розміщення тут штабу пандурського полку Нової Сербії) – 345 чоловіків і жінок. Гетьман Розумовський інформував Сенат, що серби “у мешканців Крилова ґрунти і сінні луки забирають”, змушують козаків на них працювати [8, с. 85].

На 14 липня 1753 р. при хуторі Свинарному бригадира (бригадного генерала) Капніста значилося 35 оподатковуваних дворів посполитих [4, с. 284]. Передача в Центральній Україні ряду поселень балканським військовикам, залишення краю частиною населення погіршувало умови господарського розвитку, експлуатації земель, зменшувало прибутки Гетьманщини, обмежувало кордони Запорозьких Вольностей. 1753 р. Кіш клопотався перед донькою Петра I про збільшення грошових виплат у зв’язку з позбавленням можливостей для рибальства і полювання на теренах, переданих нею Новій Сербії [10, с. 60]. У 1755 – 56 рр. військовий осавул П. Калнишевський на чолі Січової делегації передав царському уряду петицію Коша про захоплення новосербами запорозьких земель [6, с. 40]. Згодом козаки заявляли, що Новосербія чинила перешкоди купцям, які їхали з хлібом до Січі [11, с. 59]. 1762 р. Кіш скаржився коменданту фортеці св. Єлисавети, що новосели заволоділи козацькими землями, хапають запорожців, заважають рибній ловлі, вирубують ліси, виникають порубіжні сутички.

Росія не лише не виконала вимог, клопотань, прохань Гетьмана й Коша, а й ліквідувала 1762 р. Гетьманщину (хоча на це 1654 р. у Переяславі права не отримувала). Через 2 роки ліквідується Нова Сербія [12, с. 539]. Але центральноукраїнські землі не повертаються Січі, а включаються до створеної Єлисаветинської провінції Новоросійської губернії з базуванням тут гусарських та пікінерного полків, сформованих на базі колишніх новосербських та новослобідського полків. На початку 1770-х рр. запорозьке військо у поданні до Сенату знову висловило сподівання на повернення землі, яка за указом “імператриці Єлисавети Петрівни від гирла Тясмину... до Нової Сербії і до того, що тепер пікінерному полку взята ... та інші командири насильним самовільним способом захопили” [13, с. 623 – 624]. Але уряд не відновив справедливості, готуючи за спиною Запорозької Січі плани її

ліквідації.

1774 р. опис Єлисаветградської провінції за дорученням Санкт-Петербурзької академії наук здійснив Й. Гільденштедт, зафіксувавши в щоденнику: “В окрузі роти Табурище є три приватних слободи, а саме: Браїлівка полковника Зверєва, Свинарна капітана Ваді і Скобіївка майора Грачова. Крім того, канцелярські службовці губернії (Новоросійської. – С.Ш.) тут мають землі, звані ранговими дачами, але користуються з них лише покосами, при допомозі найманих працівників”. У цьому краї академік звернув увагу, що ґрунт орали плугом, запряженим волами. Розводили жито (урожай – до сам 10), ячмінь, овес, пшеницю, горох, просо (сам 50). Вирощене жали серпами (за поганого урожаю – косами), в’язали снопи (зокрема, жито), котрі везли в село, після просихання молотили [5, с. 12 – 13, 43].

З початку 1750-х рр. розпочався і процес втрати тутешніх володінь гетьманською старшиною. 1775 р. ліквідована Запорізька Січ, репресується її верхівка, частина змушена податись на чужину. Катерина II позбавляє станових привілеїв українську еліту, запроваджує кріпацтво. Січові землі отримують вихідці з Росії, Німеччини, Польщі, Сербії. Крупними поміщиками ставали балканські військовики-переселенці та їх нащадки. На рубежі XVIII – XIX ст. представники Хорватів, Пишчевичів, Чорб, Родоїчів, Петковичів володіли наддніпрянськими землями в районі Крилова, Андрусівки, Глинська [14, с. 22 – 22-зв.], Ревівки, Табурища, Новогеоргіївська, Скалевої, Павлівки, Браїлівки.

У попередню добу крупним поміщиком Центральної України був лише один виходець із закордону Капніст, який, прослуживши в Гетьманщині кілька десятиріч та одружившись на представниці козацько-старшинського роду, значною мірою українізувався. Тепер же іноземці та їх нащадки з волі російських цариць Єлисавети й Катерини II склали тут серед землевласників абсолютну більшість.

Переселенці із Сербії Пишчевичі стали на довгий час власниками с. Павлівки. Село виникло поруч із Свинаркою через річку, від котрої сьогодні залишився невеликий струмок, який витікає з маленького джерельця у західній частині поселення. Мешканець села А. Шаповал у XX ст. записав перекази, що назву поселення отримало від прізвища кріпосника Павлова [15]. На першу половину – середину XVIII ст. у краї значаться піп, Кременчуцький намісник Павло Максимович, Власівський отаман Павло Денисов, Крилівський отаман Семен Павлов, мешканець Кременчуцької сотні Микола Павлов [4, с. 8, 65, 85, 100, 125, 147, 150, 165, 173, 190, 285]. Засновником поселення теоретично міг стати один з них у козацькі часи. У результатах подвірного перепису Олександрійського повіту 1886 р. вказано, що Павлівка заснована в половині (середині) XVIII ст. [3]. Працівник музею в Новому Саду (Сербія) Д. Негован зазначає, що внука павлівського поміщика Семена Пишчевича звали Павлом [16, с. 410], у зв’язку з чим можна було б

припустити, що на честь його і назвав дід сільце. Але олександрієць В. Никифоров писав, що внука С. Пишчевича звали Платоном [12, с. 536]. Саме таке ім'я мав Пишчевич, власник Павлівки на сер. ХІХ ст. Генерал-майор С. Пишчевич 1778 р. вийшов у відставку, поселився у сусідній Скалевій, написав мемуари [2].

Син Семена О. Пишчевич теж залишив мемуари [17], в котрих викликає інтерес опис історії, рослинного й тваринного світу Наддніпрянщини, де згадуються, зокрема, Крилів, Скалева, Павлівка, Золотарівка, Глинськ. Він писав, як під час приїздів до Павлівки дійшов висновку, що селяни відкуплялися від робіт на пана за дрібні хабарі керуючому помістям поручику у відставці Добровольському. Останній намагався переконати поміщика в необхідності замінити торговця-єврея, який продавав у павлівській корчмі горілку. Але серб недоліків у його роботі не виявив, вирішивши, що керуючий хотів на те місце взяти свого протеже для власних злочинських дій у корчмі. Підтвердження цьому Пишчевич зустрів, приїхавши через три роки до Павлівки, де вже не було заможної гарної хати керуючого. Виявляється, Добровольський із кількома співучасниками, побачивши гроші в подорожного торговця, який із своїм супутником заночував у першого, вбили вночі обох і сховали тіла до розкопаного кургану в полі. Але вранці їх випадково виявили мисливці із собаками. Криваві сліди привели до хати керуючого, якого судили, били батогами, заслали до Сибіру. Пишчевич згадував, що 1805 року було здійснено генеральне перемеріювання земель, коли у його домівці (напевне, у сусідній Скалевій) на два місяці зупинилася група землемірів з помічниками, писарями, учнями, дружинами, дітьми. Поміщик, який вважав, що прибулі могли б справитися й за тиждень, мусив піднести їм усім ще й подарунки. Крапку щодо успадкування батьківської землі поставив Сенат, остаточно закріпивши її за О. Пишчевичем [6, с. 336 – 337].

У “Відомості Малоросійської губернії поселень... скільки в кожному платників податків чоловічої статі осіб” на рубежі ХVІІІ – ХІХ століть у Кременчуцькому повіті зазначено чотири рази сільце Павлівку із 32, 33, 9 та 251 мешканцями, двічі – х. Павлівський (29 і 14), сільце Павлівку Ревуцького (29), хутір при урочищі Павлівці (4), х. Подворок при ур. Павлівському.

1856 р. Пишчевич володів 26-ма дворами у Павлівці і 85-а – у Скалеватці [1]. Власницею 15-и дворів у Павлівці значилася поміщиця Хорватова. 1859 р. У Павлівці Браїлівської волості нараховувалося 29 дворів, мешкало 125 чоловіків і 148 жінок [3]. Останнього кріпосницького 1860 року у павлівських володіннях Платона Пишчевича було 125 чоловіків, 39 дворів, у скалевських, відповідно, 250 і 86 [18, с. 79].

У сусідній Свинарці 1856 р. було дещо менше від сусідів мешканців (118 чоловіків і 132 жінки) та дворів (28). Власником Свинарки, Білецьківки, Сметанівки в Олександрійському повіті значився поміщик, з прізвища якого, Піллер, видно, що рід його мав походити з німецьких земель. У цих

поселеннях нараховувалося, відповідно, 41, 77 та 37 хат. Ще 20 хат у Боковій (Кудашівці) мав генерал-лейтенант з таким же прізвищем. Через три роки число дворів у селі Білецьківці й сільці Свинарці збільшилося до 124, в яких мешкала 391 особа чоловічої статі (число жінок вказувалося в ті часи не завжди). Володіла ними землевласниця Катерина Пілар-фон-Пільхау, уроджена Кудашева, внучка Михайла Кутузова. Ще 42 двори (123 чоловіки) було в неї у Сметанівці. Гальмували розвиток краю, окрім кріпаччини, і аракчеєвські поселення, де колишні казенні селяни мали відбувати ще й військову службу. До них, зокрема, в 1820-х рр. віднесли в Наддніпрянщині Новогеоргіївськ, Табурище, Павлиш, Глинськ, Микільськ, Золотарівку, Калантаїв, Андрусівку.

У розглядуваний період обидва села не мали церков, а відтак і церковно-приходських шкіл. На середину XVIII ст. мешканці Свинарної входили до приходу Покровської церкви с. Крюково (тепер – у складі Кременчука) Криловської хрестової намістії [4, с. 266 – 267]. 1811 р. у Браїлівці (тепер – Онуфріївського р-ну) замість молитовного будинку споруджено Святодухівську кам'яну церкву, де з часом будуть хрестити і сусідніх павлівчан.

Дослідник П. Жур дійшов висновку, що у вересні 1843 р. дорогою на Хортицю і назад Т. Шевченко мав проїхати Новогеоргіївськ, Павлишинську (очевидно, Павлиш), Кременчук [19, с. 141, 143]. Тож Кобзар міг проїхати землями, які сьогодні входять до Онуфріївщини, Білецьківщини, Світловодщини, а, можливо, й Павлівськими.

Після ліквідації Гетьманщини й Запорозької Січі довгий час більшою і кращою частиною земель Павлівки й Свинарки володіли, отримуючи з них прибутки, не нащадки козаків, не корінні наддніпрянці, односельці, а прийшли сюди в процесі експансії Санкт-Петербурга, кріпаччини, аракчеєвщини, деукраїнізації представники сербів Пишчевичі, Хорвати, німців Піллер (Пілар)-фон-Польхау, у пореформений час німців Гейнінген-фон-Гюне, татар Кудашеви, угорців Ерделі. Відчуження селян від землі в II пол. XVIII – сер. XIX ст., поруч з важкодоступністю для них освіти, унеможлиблювало процеси господарської ініціативи землеробів, повну чи й часткову самореалізацію центральноукраїнців у сільськогосподарській або інших галузях. Те мають враховувати у перспективах приватизації землі сучасні наддніпрянці, павлівчани. Очевидно саме вони, а також, можливо, підприємливі вихідці з цього села, мають першочергове право господарювати чи, принаймні, орендувати на своїх теренах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1873.
2. Известіе о походженіи Симеона Степановича Пишчевича 1731 – 1785 г. Изданіе Имп. Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университете, подъ ред. действ. чг. Нила Попова. – М., 1884. – 651 с.
3. Результаты подворной переписи Александрійскаго уезда 1886 г. Приложение къ

III тому “Матеріаловъ для оценки земель Херсонской губерніи”. – Изданіе Александрійской Уездной Земской Управы. – Александрія: Типографія Райхельсона, 1888. – 456 с.

4. Пивовар А.В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.

5. Гільденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.

6. Пишчевичь А. Мој живот (1764 – 1805): успомене. – Нови Сад: Матица српска, Српско-українско друштво, 2003. – 354 с.

7. Шмитъ А. Краткій историческій взглядъ на Херсонскую губернію // Труды Херсонскаго губернскаго статистическаго комитета. Книга первая. Часть 1-я. Материалы для географіи и статистики Херсонской губерніи. – Херсонъ: Губернская типографія, 1863. – С. 197 – 294.

8. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерній) в XVIII – половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 307 с.

9. Дашкевич Я.Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 78 – 82.

10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 2. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 2000. – 748 с.

11. Мірущенко О.П. Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40 – 60-х рр. XVIII ст. // Наук. праці істор. ф-ту Запорозького держ. університету. – Вип. VII. – Запоріжжя: Тандем-У. 1999. – С. 53 – 61.

12. Никифоровъ В. Очерки Александрійскаго уезда Херсонской губерніи // Херсонскія Епархіальныя Ведомости. – 1878. – № 18. – 15 сентября. – С. 535 – 539.

13. Шимановъ А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // Кіевская Старина. Т. VII. – 1883. – Декабрь. – С. 609 – 637.

14. ДАКО – Ф. 488 (Межова канцелярія Єлисаветградського повіту). – Оп. 1. – Спр. 136.

15. Архів автора. – Лист секретаря виконкому Павлівської сільради народних депутатів Світловодського району Кіровоградської області, 1993 р.

16. Његован Д. Мемоари Симеона Пишчевича као извор за историју Нове Србије и Славеносрбиј у Руско царство половином 18 века: Зборник радова сáе // Сеоба Срба Међународног научног скупа у Новом Саду, 7 – 9 маја 2003. – Нови Сад: Српско-українско друштво: Архив Војводине: Музеј града Новог Сада, 2005. – С. 408 – 416.

17. Примечанія Александра Пишчевича на Новороссійскій край (Съ предисл. и примеч. В. Ястребова // Кіевская Старина. Т. VIII. – 1884. – Январь. – С. 111 – 134; Южно-русскій город в начале текущего столетия (Изъ “дневныхъ записокъ” А.С. Пишчевича // Там же. Т. XIV. – 1886. – Январь. – С. 173 – 183.

18. Пивовар А.В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року. – К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.

19. Жур П. Літо перше (з хроніки життя і творчості Тараса Шевченка). – К.: Дніпро, 1979. – 278 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Центральної України другої половини XVIII – поч. XXI ст.

БІБЛІОГРАФІЯ

Нуждин О. И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армии (25 июля – 7 августа 1941 г.): [монография]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. – 328 с.

Початковий період Великої Вітчизняної війни, котру доцільніше називати радянсько-німецькою, за характером подій, їхньою динамікою і трагізмом є унікальним у східноєвропейській військовій історії. Трагедія перемелених у червні – серпні 1941 р. радянських дивізій, корпусів та армій торкнулася кожної родини й через 70 років продовжує нагадувати болем про втрату діда, батька чи брата рідним, які нині проживають у державах, що з'явилися після розпаду СРСР.

Так сталося, що у вирі шалених подій на фронтах у червні – серпні 1941 року Червона Армія терпіла, як тоді було прийнято говорити “тимчасові труднощі”. Насправді ж з'єднання наспіх створених фронтів зазнавали поразки одну за одною, котрі часто приводили до оточення кількох армій з наступним утворенням т. зв. “котлів”, у яких вони гинули. Переважна більшість оточенців навіки залишилися безвісти зниклими, оскільки за 70 років з моменту початку війни про них до цих пір нічого не вдалося встановити. На жаль, невідомими жертвами війни вони залишаться назавжди.

Величезний котел у липні – серпні 1941 року внаслідок невдалих дій Ставки Верховного Головнокомандування, Генерального штабу та командування Південно-Західного й Південного фронтів утворився і на території сучасної Кіровоградщини. У районі сіл Підвисокого, Нерубайки, Тернівки, Небелівки та поблизу м. Умані потрапили в оточення 6-а й 12-а армії Південно-Західного фронту (з 25 липня в складі Південного фронту), особовий склад яких майже весь загинув або потрапив у полон разом із командармами І. Музиченком та П. Понеделіним.

Трагедія оточених під Уманню з'єднань на тривалий час залишилася однією з численних таємниць радянської історіографії початкового етапу Великої Вітчизняної війни. Про неї наважувалися говорити лише ті, хто пережили події літа 1941 року в лісовому масиві Зелена брама на Кіровоградщині.

Вважається, що першим і фактично єдиним впродовж тривалого часу літописцем подій під Уманю був радянський поет Є. А. Долматовський, бойовий шлях якого тісно пов'язаний з протистоянням залишків особового складу 6-ї та 12-ї армій у районі м. Умані та с. Підвисокого. У книзі “Зелена брама” йому досить реалістично вдалося відтворити більшість подій, що відбувалися в басейні Синюхи в липні – серпні 1941 року, показати героїзм і трагедію солдатів, офіцерів, комдивів та командармів, які потрапили в

оточення. Але, незважаючи на це, опублікований у книзі матеріал не охоплює всі нюанси трагедії оточенців, оскільки жанр, який обрав автор, а це – документальна повість, не дозволив того зробити. Разом із тим варто врахувати й те, що коли друкувалася книга, ще досить сильно тримала позиції радянська цензура, а більшість архівних даних були закритими або ж малодоступними. Джерельною базою документальної повісті Є. А. Долматовського в основному стали спогади учасників подій, які він особисто записував під час численних зустрічей з фронтовиками. Це в свою чергу не убезпечило автора від створення деяких міфів, пов'язаних з боями в Зеленій брамі. Образи, створені Євгеном Ароновичем, а також події, описані ним, швидко стали канонічними й дуже часто краєзнавцями розглядаються як єдино правильні. Останнім часом нововідкриті документи дозволяють зробити чимало уточнень в історії подій літа 1941 року в Зеленій брамі.

З огляду на викладене вище, дослідження кандидата історичних наук, доцента Олега Ігоровича Нуждіна “*Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий*”, котре з'явилося 2011 року в Єкатеринбурзі, є актуальним, а також таким, що заповнює невідому сторінку вітчизняної історії та малодосліджену проблему в історії Другої світової війни.

Автор праці одним із перших серед військових істориків заявляє, що події літа 1941 року в районі Умані – це не одна з багатьох локальних складових Київської оборонної операції, а окрема битва, хід і тривалість якої більш-менш дали змогу провести евакуацію в промислових районах на лівому березі Дніпра, затримавши ворога на підступах до Синюхи.

Хронологічно дослідження охоплює 25 липня – 7 серпня 1941 року. У цей час розгорнулися найзапекліші бої під Уманню, Підвисоким, Тернівкою, Нерубайкою, Торговицею та іншими населеними пунктами, що розміщені поблизу Зеленої брами. І саме ці хронологічні межі, як переконливо доводить Олег Ігорович, можна визнати датуванням Уманської битви як окремої, хоч і невдалої для Червоної Армії, військової операції.

У рецензованій монографії, у вступній частині, яка є досить об'ємною, компетентно, на високому науковому рівні подано аналіз оперативної обстановки в смузі оборони Південно-західного та Південного фронтів станом на 25 липня 1941 року. Об'єктивно охарактеризовано ключові дійові особи, склад і кількість радянських та німецьких військ, які протистояли під Уманню, відзначено особливості забезпечення сторін та запропоновано власну періодизацію битви.

Основна частина дослідження складається з двох частин та підсумків, у яких автор за хронологічним принципом розкриває хід битви. У першій частині монографії, яка називається “*Прелюдія к катастрофе*”, йдеться про події в районі Умані до моменту повного оточення 6-ї та 12-ї армій. Вона хронологічно датується 25 липня – 1 серпня 1941 року. Друга частина, що має назву “*Ловушка захлопнулась*”, стосується протистояння армій ворогу в умовах повного оточення й у часі охоплює 2 – 7 серпня 1941 року.

На наш погляд, досить вдалим і правильним підходом у висвітленні подій є виклад матеріалу по днях з характеристикою погоди, завдань сторін, ходу подій і щоденних підсумків. Це допомагає зрозуміти становище учасників боїв, їхній психологічний стан, рівень забезпеченості військ, приблизно підрахувати втрати та визначитися з винуватцями трагедії. При цьому деякі оприлюднені в дослідженні матеріали дають підстави чітко розмежувати об'єктивні та суб'єктивні причини трагічного для радянської сторони фіналу битви. Автор уперше серед військових істориків подає обставини захоплення в полон командармів І. Музиченка та П. Понеделіна.

У роботі аргументовано подані результати битви. Автор, посилаючись на різні джерела, наводить втрати воюючих сторін, говорить про кількість радянських військовополонених, іноді спростовуючи та уточнюючи раніше наведені дані німецькою стороною. Разом із тим, підсумовуючи результати дослідження, Олег Ігорович, указує на значення уманської битви в ході початкового етапу війни.

На сторінках монографії можна знайти інформацію про багатьох учасників битви, ознайомитися з тим, як склалася їхня доля в полоні та після повернення в СРСР. Особлива увага в цьому плані приділена командуванню арміями, корпусами, дивізіями, а також окремими полками.

Окремо варто відзначити джерельну базу, яка лягла в основу дослідження. Дослідник залучив близько 100 одиниць джерел та літератури, більшість з яких складають матеріали німецьких архівів, мемуари учасників подій (причому, як радянських, так і німецьких) та деякі фрагментарні дослідження проблеми, що з'явилися впродовж двох останніх десятиліть. Оцінюючи монографію позитивно, зазначимо, що високих результатів та об'єктивних оцінок автору вдалося досягти завдяки новим залученим матеріалам.

Не можна оминати увагою й додатки, розміщені наприкінці видання. Дослідник вперше опублікував німецькі протоколи допитів генералів П. Понеделіна, І. Музиченка, М. Кирилова, І. Корнілова, С. Огурцова, М. Снегова та інших, які на початку серпня 1941 року потрапили в полон. Це дозволяє неупереджено глянути на них та визначити ступінь їхньої провини за те, що сталося під Уманню влітку 1941 року. Крім того, у додатках автор вперше і найбільш повно презентував дані про втрати серед офіцерського складу обох армій, які подав у алфавітному порядку за корпусами, дивізіями й полками.

На нашу думку, монографія є унікальною, аналітичною, інформативною, цікавою та корисною всім, хто цікавиться проблемами військової історії та історії Другої світової війни. На сьогодні – це об'єктивне й одне з найкращих досліджень про участь 6-ї та 12-ї армій у боях початкового періоду війни, які тривалий час були забуті історичною наукою.

О. В. Чорний (м. Кіровоград)

ЗМІСТ

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ	3
ІВАНЕНКО Валентин, МИРОНЧУК В'ячеслав. ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ПЕРІОД В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В. В. КРУТІКОВА (1966 – 1981 рр.)....	3
МЕДЯНИК Вадим. ТВОРЧА СПАДЩИНА В. В. КРУТІКОВА в ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (СЕРЕДИНА 1960-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РР.).....	9
ПРОСКУРОВА Світлана. СПОГАДИ ПРО НАСТАВНИКА.....	18
ФІЛОРЕТОВА Лариса, КІЯН Олександр. КІРОВОГРАДСЬКИЙ ПЕРІОД У ВИКЛАДАЦЬКІЙ Й НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В. В. КРУТІКОВА (1981 – 1998 РР.).....	21
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	28
ГРЕБЕНЮК Олена. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ У ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	28
ВІВСЯНА Інна. КОНСОЛІДАЦІЯ МИТЦІВ ГАЛИЧИНИ ТА НАДДНІПРЯНЩИНИ У СТВОРЕННІ Й ОХОРОНІ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ (1917 – 1920 РР.)..	39
ДАЦКІВ Ігор. СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДИПЛОМАТІЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО.....	51
ДЕРГАЧОВ Олександр. АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ЯК ЧИННИК ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА.....	67
ЄРМІЛОВ Валерій. ГРОМАДСЬКА МІСЬКА МЕДИЦИНА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: УТВОРЕННЯ Й ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД.....	74
КАЗЬМИРЧУК Марія. ТАЄМНИЦІ ПРИСВОЄННЯ ІМЕНІ КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ (1933 – 1941 РР.).....	80
МИХАЙЛЕНКО Галина. ПОГЛЯДИ О. ЛОТОЦЬКОГО НА ДОЛЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ 1917 РОКУ.....	89
ПЕРЕВОЗНИК Лариса. ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	96
РОМАНЬКО Ірина. ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.....	112
СИНЕНКО Олег. ДИРЕКТОРІЯ ТА ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ.....	121

ТЕЛЕГУЗ Ірина. ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1921 – 1934 РР.127

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ135

АЧКІНАЗІ Борис. ФРАНЦУЗЬКА "ПРАВА" ТА ЇЇ ПРОГРАМИ ГОСПОДАРЧОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПО ЗАКІНЧЕННІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918-1919).....135

КОЛЄЧКІН Вадим, ГРИЩУК Андрій. БОЙОВІ ДІЇ 6-Ї ПОВІТРЯНОЇ АРМІЇ В ПОЛІСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ 1944 Р.143

ПОЗДНЯКОВА Інна. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНЗУРИ В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ У 1917 – 1921 РР.153

ПОЛЯРУШ Світлана. БОРОТЬБА З ХАРАССМЕНТОМ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....161

ПОНОМАРЕНКО Людмила. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА У ТВОРАХ РИМСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПЕРІОДУ ІМПЕРІЇ.....167

ШИНКАРЕНКО Лариса. АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ НОВОГО КУРСУ Ф.Д.РУЗВЕЛЬТА174

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ182

БАЛЯС Ірина. "ВОЛЫНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ" ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.182

БОСЕНКО Наталія. ЕТАПИ Й НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ В.О. КЛЮЧЕВСЬКОГО ТА ЙОГО ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ В ІСТОРИОГРАФІЇ.....190

ВДОВИЧЕНКО Євген. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИСВІТЛЕННЯ БИТВИ НА ЧОРНІЙ РІЧЦІ 4 (16) СЕРПНЯ 1855 РОКУ198

КІЯН Олександр, АНТОНЮК-КИСІЛЬ Павло. НА МАРГІНЕСІ ПОЛЬСЬКОЇ РОМАНТИЧНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ: МІХАЛ ГРАБОВСЬКИЙ.....204

ЛУКАШЕВИЧ Олександр. ФІЛОСОФСЬКА ГЕРМЕНЕВТИКА Й ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА.....214

ПАРХОМЕНКО Владислав. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НА ШЛЯХУ ДО АВТОНОМІЇ (КВІТЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ 1917 Р): ОЦІНКА В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....227

ПРИСЯЖНЮК Юрій. СЕЛЯНСТВО БІЛОРУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....236

ТОКАР Наталія. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В. ДОМАНИЦЬКОГО	244
ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО	253
ГРІНЧЕНКО Віктор. ЦЕРКВА-УСИПАЛЬНИЦЯ РАЄВСЬКИХ СЕРЕД МЕМОРІАЛЬНИХ СПОРУД ГЕРОЯМ ВІЙНИ 1812 РОКУ	253
ДЕМЕНТОВ Євгеній, ПОСТОЛАТІЙ Віталій. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВИКЛАДАЧІВ КІРОВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ В 1937 – 1938 РОКАХ.....	261
КАМІНА Христина. ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ВЗАЄМОДОПОМОГИ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1907 РОКУ	271
КОВАЛЬКОВ Олександр. УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ЗЕМСТВА В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В II ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ С. ВЕРШИНО-КАМ'ЯНКА).....	278
КРИЖАНІВСЬКИЙ Віталій. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КІЛЬКОСТІ Й ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ Й ПРОФЕСІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ГЛАСНИХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ЗА 1871 – 1917 РОКИ	287
МАРЧЕНКО Олег, САЛТАНОВА Надія. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУПЕЦТВА В ЄЛИСАВЕТГРАДІ В ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї КУПЦІВ ВОЇНОВИХ).....	295
ЧЕРЕМІСІН Олександр. ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ ХЕРСОНА В 1870 – 1917 РР.	307
ЧОРНИЙ Олександр. ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ЯКИМ ВАСИЛЬОВИЧ ЯКШИН І КІРОВОГРАДЩИНА	315
ШЕВЧЕНКО Сергій. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАДДНІПРЯНСЬКОГО СЕЛА В II ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. – 1860 Р. (НА ПРИКЛАДІ С. ПАВЛІВКИ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТУ).....	325
БІБЛІОГРАФІЯ.....	332

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 15

*Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ*

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ**

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 26.12.2011 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 17. Тираж 300. Зам. № 6628.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua